Гајо Војводић

ПРИЧА ЈЕДНОГ ПРОЛЕТЕРА

Обод • Војно-издавачки и новински центар
Народна књига • Побједа

ИЗДАВАЧИ:

ИШРО „ОБОД“ ООУР Издавачка дјелатност.
За издавача *Димитрије Јоветић,* директор и главни и одговорни уредник

Војно издавачки и новински центар.
Начелник *Стеван Станојевић,* пуковник. Помоћник начелника за издавачку делатност *Иван Матовић,* пуковник.
Библиотека *Ратна прошлост народа и народности Југославије.* Књига триста шеста.

Уређивачки одбор: Генерал-пуковник *Рахмија Каденић,* председник, чланови: *Али Шукрија, Ристо Цунов,* генерал-пуковници: *Милан Даљевић* и *Дако Пуач;* генерал-потпуковници: *Методије Котески, Вељко Миладиновић, Светозар Оро, Жика Стојшић, Јоцо Тарабић, Фабијан Трго и Август Вртар;* пуковници: *Ахмет Бонлагић, Виктор Кучан, Мишо Лековић и Радомир Петковић.*

Главни и одговорни уредник *Рајко Шаренац,* пуковник; Уредник *Снежана Тмушић,* професор.

ИРО Народна књига.
За издавача *Радомир Николић,* ген. директор

НИО Побједа.
За издавача *Миодраг Раонић,* директор ООУР Издавачка дјелатност и промет

Рецензенти др. *Владо Стругар,* академик, *Милија Станишић,* генерал потпуковник и *Методије Котески* генерал потпуковник.

Гајо Војводић

Прича
једног пролетера

„ОБОД“ ЦЕТИЊЕ
ВОЈНО ИЗДАВАЧКИ И НОВИНСКИ ЦЕНТАР, БЕОГРАД
„НАРОДНА КЊИГА“ БЕОГРАД
„ПОБЈЕДА“ ТИТОГРАД

Садржај ове књиге чине моја сјећања на ратне доживљаје од марта 1941. године, потом од првих устаничких дана у Црној Гори, јула 1941. године до одбране рањеника на Неретви, марта 1943. године. Написао сам је 1951. године. Трудио сам се да ове ратне дане опишем како сам их ја доживио, дјелимично забиљежио и запамтио. Писана је невјештом руком, човјека и ратника. Надам се да ми читаоци то неће замјерити јер је у међувремену објављено више вриједнијих документарних и књижевних дјела о овим догађајима. Посебно бих био задовољан да млади, читајући књигу, осјете како смо живјели, дружили се, ратовали и борили се, гинули за домовину, за живот будућих генерација. Вјерујем да ће они, које је требало, а нијесам их поменуо у књизи, опростити што сам их изоставио. То нијесам учинио намјерно, већ због тога што сам своје забиљешке из рата дјелимично морао уништавати да не дођу у руке непријатељу ако погинем. А памћење догађаја не може бити свеобухватно и о свему трајно. У то сам се нарочито увјерио, припремајући после 35 година, од када је написана, књигу за штампање, и поред тога што се вјерује да је мудрост врлина старости и да је потребно вријеме и одстојање од непосредних збивања, да се сагледају прохујали догађаји.

Претпостављам да ће се неко запитати зашто се тек сада објављује моја књига? Нијесам имао намјеру да је штампам. Желио сам да њен рукопис оставим својој породици у знак сјећања на оца и дједа ратника. А онда сам осјетио да стално доживљавам своју причу и да је поново и поново гласно препричавам. Учинило ми се да ме пажљиво слушају. И тако сам одлучио, на подстицај својих ратних другова, да своја казивања средим и да предложим да се штампају као још једно скромно свједочанство о томе како је један ратник доживио и преживио све што је испричано у овој причи једног пролетера. Искрено се захваљујем друговима Владу Стругару, Милији Станишићу, Методији Котеском и Алекси Чики Ивановићу који су ми свесрдно помогли у оцјени и сређивању мог рукописа приликом припреме за објављивање књиге.

КЊИГУ ПОСВЕЋУЈЕМ, У ЗНАК ПОШТОВАЊА, ДРУГАРИЦАМА И ДРУГОВИМА СА КОЈИМА САМ СЕ У ДРУГОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ БОРИО ЗА СЛОБОДУ.

октобар 1986. године *Гајо Војводић*

РАТ ЈЕ ПОЧЕО

Пред почетак другог свјетског рата живио сам у Београду. Био сам студент Правног факултета. Поријеклом сам из мјеста Радомир у Црној Гори које припада општини Цетиње.

Био сам свједок познатих и бурних догађаја који су претходили нападу хитлеровске Њемачке на Југославију.

Као припадник напредног студентског и омладинског покрета на Београдском универзитету, активно сам учествовао у многим организованим акцијама, у демонстрацијама, на протестним митинзима и зборовима.

Ти дани су ми остали у живом сјећању.

Двадесет петог марта 1941. године југословенска краљевска влада склопила је пакт о ненападању са хитлеровском Њемачком. Народ је изненађен. Комунистичка партија, иначе мобилна, мора реаговати јер то су судбоносни дани за нашу земљу, за Балкан, за Европу.

Свјеже мартовско вече у Београду. Владина делегација се вратила из Њемачке. Искрцала се на топчидерској жељезничкој станици. Личило је то на завјеру против народа. Очекиван је протест наелектрисаних маса. Протурена је вијест да ће, у случају протеста, пуцати у масу. Грозничаво смо очекивали директиву за акцију. Сјутрадан, 26. марта, обавијештени смо да ћемо демонстрирати, без обзира на пријетњу да ће на нас пуцати.

Договорено је да се нађемо међу пролазницима и шетачима на тротоарима око раскрснице „Лондон", и да у одређено вријеме истрчимо на улицу и, уз повике парола кренемо. Демонстрација мора бити мушевита.

Предвече сам се нашао код „Лондона". Одједном, на дати знак, истрчасмо на улицу. „Доле фашизам! Доле издајничка влада Цветковић-Мачек! Доле пакт!", извикивали смо сложно, крећући се према Официрском дому (данас дом „Пане Букић") и даље Његошевом улицом ка Калемићевој пијаци.

На Калемићевој пијаци, умјесто плотунима, пресрели су нас шмрковима хладне воде. Пресрео нас је кордон жандарма и полиције и затворио све улице. Вјешто смо се извукли, тако да никога од познатих нијесу успјели ухапсити.

Демонстрација је по оцјени успјела, иако није била масовна, као обично. Власт је била огорчена, а атмосфера у Београду веома напета, као балон пред експлозију.

Сјутрадан, 27. марта освануле су војне јединице по улицама Београда, а по периферним улицама подигнуте су препреке од бодљикавих жица, поред којих су стајали војници, са бајонетима на пушкама и под шљемовима. Они су спречавали кретање ка центру града. Градски саобраћај је стао.

Гомилао се народ пред тим препрекама и чуло се обавјештење да је извршен пуч и смијењена влада Цветковић-Мачек. Краљ је проглашен пунољетним и ваздухопловном генералу Симовићу повјерио је састав нове владе.

Већ су се у мноштву народа на Вождовцу, у улици Војводе Степе, појавиле слике младог краља и раније отрованог патријарха Варнаве. Носили су их поједини грађани, спремни да одушевљено манифестују и поздрављају настале промјене.

Нашао сам се са Бранком Влаховићем и Ником Вучковићем у маси која је стајала пред препреком на споју улица Војводе Степе и Јове Илића близу раскрснице код Ауто-команде. Народ је тражио да му се дозволи пролаз ка тргу Славија у центру града. Нико, Бранко и ја смо се договорили да одлучно захтијевамо дозволу за поворку ка центру града. У случају да не пристану, ријешили смо да поведемо масу и насилно пробијемо препреке. При том је за нас искрсло питање — шта да се ради са сликама? Одлучили смо да је најбоље да у почетку буду на челу, а када поворка пође, да их постепено преузмемо и повјеримо познатим друговима који ће их касније увући у поворку. Или ћемо једноставно, са групом другова избити на чело поворке, испред слика. Након преговора, погађања и притиска на војнике и официра који је ту командовао, провалили смо и кренули ка Ауто-команди, односно ка Славији. Ватрена напредна омладина брзо је избила на чело поворке и већ, поред Карађорђевог парка, слике су утонуле у масу, а нас тројица, са групом омладинаца, радника и студената, корачали смо на челу поворке.

На Славији се слила огромна маса из свих околних улица и са Чубуре и Вождовца. Манифестовало се и говорило, а затим се та огромна маса упутила ка Теразијама Улицом краља Милана, иако је струјала вијест да су Теразије блокиране.

Маса је неометано дошла до Официрског дома, извикујући пароле „Боље рат него пакт", „Боље гроб него роб", „Хоћемо савез са Совјетским Савезом".

Код Официрског дома препријечила нам је пут војска са тенковима. Маса се у мјесту љуљала, тротоари су били пуни, а улица набијена народом. Кад угледах војску са тенковима, сјетих се искуства Октобарске револуције и значаја који је имало братимљење масе са војском у револуционарним врењима. То ме подстаче те се са Бранком Влаховићем, са којим сам се цијело вријеме држао за руке, устремих ка тенковима, са паролом „Војска с народом — народ с Русијом". Пружисмо руке официру који је сједио на тенку

и попесмо се на оклоп до њега и чврсто се са њим руковасмо. У то је неко из масе повикао: „Идемо на амбасаду".

Маса је скренула Његошевом улицом и појавила се пред амбасадом. Нијесам знао чија је то амбасада, али се сјећам да су манифестације биле снажне, а понављање парола громогласно. Од њих су биле најгласније и најмасовније „Боље рат него пакт", „Боље гроб него роб", а подржане су и пароле које су тек наметнуте широким масама, као, на примјер, „Војска с народом — народ с Русијом", или „Москва—Београд — једини спас".

У Београду се тих дана живјело с надом да ће доћи до озбиљнијих промјена, а страховало се од одмазде Хитлера, због свега што се десило.

Нова влада је именовала амбасадора у СССР-у, Милана Гавриловића, маневрисала некаквим разговорима са Њемачком, а оклијевала у доношењу одлука и закључењу споразума са СССР-ом. Упоредо с тим, мобилисала је и активирала нове војне јединице уз паролу „Бој не бије свијетло оружје, већ бој бије срце у јунака", која јој је служила за утјеху у очигледној свијести и сазнању да је војска неприпремљена да брани и одбрани домовину.

Било је тих дана тужно гледати слабо опремљене, полууниформисане момке, са пушкама без ремника, који су се у мањим колонама вијали Савском (сада Слободана Пенезића), Карађорђевом и другим улицама на путу према касарнама по Београду. Неки су, умјесто ремника, затегли канап на пушкама или парче телефонског кабла, па је то дјеловало још бједније.

Комунисти и симпатизери КПЈ су били у мобилном стању, спремни да крену гдје буде потребно.

Васо Прља, Бранко Влаховић, Марко Улићевић и ја затекли смо се рано ујутро, 6. априла, па путу за Калеићеву пијацу, гдје је био заказан збор за 7 сати, на коме ће говорити представници КПЈ. Били смо на углу Баба-Вишњине и Улице цара Николе (сада Маршала Толбухина), кад се над Београдом појавила авијација. Видјели смо бијеле облачиће распрснутих граната противавионске артиљерије и чули коментаре ријетких пролазника да се ради о маневрима. Тада баш, у Баба-Вишњиној улици је експлодирала бомба, разбила мљекарску чезу са кантама, убила коња и отворила дубоку рупу на калдрми.

Било нам је одмах јасно да је посриједи бомбардовање па смо потражили заклон. Покушали смо да уђемо у апотеку на углу, али су сви улази били закључани. Била је недјеља.

Склонили смо се у подрум вишеспратнице у Баба-Вишњиној, ближе Његошевој улици. Подрум је већ био пун узбуђеног и уплашеног народа. Из једног угла у мрачном подруму, почели су да вичу неки младићи, чим смо ми ушли: „Ето то су они због којих се све ово дешава. Није нам непријатељ Немачка, него ови разбојници и њихова комунистичка Русија".

Уз напрезање, у мрачном подруму, препознали смо те младиће. Били су то студенти припадници фашистичког покрета Димитрија Љотића. Ућуткали смо их пријетњама и, послије првог таласа бом-

бардовања, напустили смо подрум и упутили се да потражимо другове који су, као и ми, пошли ка мјесту заказаног збора. Наишли смо прво на Душана Буровића, студента филозофије, који нам рече да је радио јавио да је Хитлер објавио рат Југославији. На наше питање шта треба да радимо, није могао ништа одређено да каже. Улицама су јурили избезумљени људи, жене, дјеца, старци. У Крунској улици (сада Пролетерских бригада), уз стабло једног дрвета стајао је прислоњен и сав крвав жандарм. Погинуо је од бомбардовања. Са једног балкона скочио је човјек. Улицом и тротоаром куљао је народ. У маси смо примијетили Раја Бешића.* Дозвали смо га и питали зна ли шта нам је даље радити? Његов покушај да изађе из масе није успио али нам је довикнуо: „Директива је да се јављамо команди града Београда. Она је код Сењака, на Бањици . . .“

Упутили смо се према Вождовцу, с намјером да се нађемо у кући Влаховића, а одатле ћемо тражити команду града и даље се сналазити.

У једној од улица видјесмо преполовљену вишеспратницу. Виси намјештај у рушевини, зјапи стравична слика, до прије један сат, топлог дома неких Београђана. По улици разбацани остаци ствари. У садашњој улици ЈНА, на брijегу изнад Карађорђевог парка, излетјело је и просуло се по тротоару воће из разрушених пиљарница. У Карађорђевом парку велико изграђено склониште постало је колективна гробница свих који су се ту затекли. Фашистичка Њемачка имала је добру обавјештајну службу. Улицом бјежи потпуно гола унезвијерена жена, а за њом трчи са пицамом у руци, млађи човјек и позива је. Код Ауто-команде, на коловозу, зјапи огромна рупа од бомбе која је ту експлодирала.

Успут смо се склањали од новог таласа бомбардера, који су бјесомучно разбацивали бомбе по граду. Припијени уз зид једне куће, преживјели смо и тај талас.

У кућу Влаховића, у Улици Јове Илића, стигосмо доста уморни. Мало предахнусмо па се, по договору, ја и Бранко упутисмо у Команду града. Нађосмо је између огромних камара сијена и сламе, на простору гдје је сада расадник, уствари у јарузи испод Бањичког стадиона, сада аутодрома.

Једном пуковнику смо објаснили да долазимо у име групе резервних официра, да се пријавимо ради распореда. Пуковник нам рече да је одлучено да свако треба да се јави свом матичном војном округу. Бранко и ја смо се подозриво погледали, захвалили смо се и вратили се истим путем кући Влаховића, без обзира на нови талас бомбардовања, у којему су посаде авиона разбацивале бомбе по читавом граду, или се нама тако чинило. Мајка Миољка и сестра Дуња већ су биле спремиле ручак а стигао је и зет Војо Јововић, те ручасмо сви заједно. Послије ручка, нешто ствари Влаховића закопасмо у шупу, међу којима сам оставио и моју сребрну дуванску кутију у знак другарства и великог пријатељства, јер сам у тој кући био врло чест гост и осјећао се као пети брат.

---

* Радован-Рајо Бешић, из Црнаца крај Подгорице (Титоград), познати студент комуниста на Београдском универзитету, активан политички радник. Погинуо у прољеће 1942. године као храбри устаник и ратник.

Послије смо сјели да вијећамо шта ћемо и куда ћемо. Одлучисмо да крајем дана кренемо за Црну Гору, у матичне војне округе. Да, али куда и како? Већ кружи вијест да је жељезничка пруга за Ужице порушена, а тај пут преко Ужица и Сарајева за Херцег-Нови и Зеленику био је уобичајен, при путовању за Црну Гору. Стога смо ријешили, да пођемо преко Краљева за Косовску Митровицу и Пећ, а одатле, преко Чакора, за Андријевицу и Подгорицу (сада Титоград), и даље — ко гдје гравитира. Бранко ће од Рашке за Нови Пазар, гдје би се нашао са најстаријим братом Душаном, који тамо ради као агроном, а одатле ка Колашину.

Због неизвјесности на том дугом путу, узели смо потврде из организације Црвеног крста да путујемо као њени делегати, ради помоћи у невољи уз пут и у Црној Гори. То нам доће као нека врста налога за путовање.

Тај нимало пријатан дан у бомбардованом Београду проведосмо у припремама за пут стално се склањајући од таласа њемачке авијације.

Пред вече Васо, Бранко, Марко и ја се упутисмо Авалским друмом, на којему смо затекли доста пјешака, који су такође напуштали град.

Са Авалског друма Београд је личио на огромну буктињу. Горио је град, наш драги, у коме смо живјели, радовали се, борили и спремали за живот. А сада га напуштамо и идемо да извршавамо своју војничку обавезу према народу и домовини, а Београђане остављамо у паклу пожара и пријетњи новим бомбардовањима. То нам пада тешко јер себи личимо на бјегунце, а чашу воде у успутној кафани, бескрупулозни кафеција већ продаје по пет динара ожедњелим Београђанима.

Са Авалског друма окренусмо на жељезничку станицу Рипањ. Сачекасмо први воз и упутисмо се ка Лапову. Тамо смо сачекивали воз за Крагујевац и Краљево и, пошто добисмо обавјештење да ће први воз наићи кроз два сата, одлучисмо да наставимо пјешке до Баточине. Придружише нам се још неки путници.

У Баточини наиђе прије редовног некакав ванредни, мјешовити воз, са свега 2—3 вагона и низом вагон-цистијерни, који је возио бензин за складишта у Ибарској клисури. Ускочисмо хитро у њега и уз пут се распричасмо како смо нашли подесну везу којом можемо стићи и у „царство небеско“ ако наиђе њемачка авијација и нападне нас. Одлетјећемо у ваздух, у пламену огромних количина бензина, и нећемо се враћати из тих висина, него ћемо директно у рај јер „откако је умро Љењин, тамо више нема пакла“. Организовао Владимир Илич штрајк у паклу, па више нема ко да ложи и, самим тим, пакао је постао рај. Та прича нам је добро дошла, понављали смо је, додајући разне измишљотине, до нагађања како ће ко од нас изгледати у рају.

На станици у Краљеву затекосмо неколико наших другова са универзитета, Црногораца, који су се такође упутили у свој војни округ. Неки од њих продужише нашим возом, јер ту прикачише

неколико вагона. Понесе нас дугачка композиција, која се једва вукла ибарском пругом.

Дуж читавог пута, гужва по станицама. Комеша се забринути свијет, али нигдје нема кукњаве, панике и очајања. Некако достојанствено, себи својствено, прима наш племенити српски народ недаће које доноси почетак страшног рата. А можда није ни свјестан колике и какве су те недаће.....

У Рашкој, Бранко Влаховић, прекрасни момак, одличан студент, хуман, скроман, необично поштен, јако интелигентан, живе природе и ведрог духа, поздрави се са нама и упути за Нови Пазар и даље, ка Колашину.

Уз пут сам размишљао како да се јавим стрицу Васу и његовој породици. Он је, као добровољац, насељен у селу Томиславу, Горња Клина, на путу Косовска Митровица—Пећ. Одлучио сам се да у Косовској Митровици сиђем и пођем до стрица аутобусом, и од њега да продужим за Пећ, гдје ћу се поново састати са групом, која је од Краљева постала бројнија.

Моју одлуку саопштих Васу Прљи и Марку Улићевићу, студенту агрономије, родом са Бријега—Црмница. Они то прихватише без приговора и договорисмо се гдје ћемо се наћи у Пећи.

У Косовску Митровицу стигосмо у току ноћи. Сиђох са воза и кренух мрачним улицама ка хотелу. Познавао сам град јер сам у њему похађао један разред гимназије. Али, замрачен је био некако другачији, суморан и туђ. Пред хотелом затекох десетак луксузних аутомобила. Била су то кола богатих Београђана, који су бјежали што даље од Београда, уплашени за своје богатство и животе.

Завјесе на прозорима скривају унутрашње свијетло у ресторану. Види се само танак прорез дуж једне ивице прозора што наговјештава присутност гостију и угоститеља.

Отшкринух улазна врата и упадох у простор испред ресторана. На рецепцији ми објаснише да је у ресторану Команда мјеста и нешто гостију, који су стигли колима прије један сат „негдје из Србије, ваљда из Београда". На моје питање када сјутра полази аутобус за Пећ, одговорише да су све везе поремећене. Та ме неизвјесност, коју нијесам очекивао, забрину. Преко сале ресторана упутих се, одлучним кораком у дно сале, ка столу за којим су сједели официри.

Представих се као резервни официр који иде у свој војни округ, и замолих за помоћ да отпутујем за Пећ. Бркати потпуковник ми одговори да они немају никакве могућности да ми помогну јер аутобуси не саобраћају у правцу Пећи а они имају само један камион који „њера муницију из Свињарева ка положајима". На моју примједбу да је ратно стање и да војска има право на посебне мјере, а пред хотелом стоји неколико луксузних аутомобила..., потпуковник ме повишеним гласом прекиде: „Таман посла, младићу, да ја ударим на ко зна какве главаре, власнике тих аутомобила. Иди ти, благо мени, и сналази се како знаш, а похвално је и лијепо од тебе то што си похитао да се јавиш своме војном округу. Такви

су били наши Црногорци увијек када је требало бранити домовину. Долазили су добровољно из далеке Америке и осталог свијета да ратују, не жалећи животе".

Би ми драго то признање Црногорцима, а истовремено осјетих, по нагласку, да је он Црногорац, али не хтједох да инсистирам на помоћи. Захвалих се и повукох за сусједни сто и наручих чај.

Смањено свијетло у ресторану није омогућавало да се виде лица људи и жена који су ту сједели, али, по силуетама, изгледало ми је да су то, дијелом, власници аутомобила испред хотела са породицама. Тада се присјетих своје опаске са бедема око тениског игралишта и клизалишта на Калемегдану. Одатле сам једном приликом посматрао са Бранком Влаховићем како се, у предратним данима 1940. и 1941. године, безбрижно забавља младо потомство ових вечерашњих бјегунаца, и на Бранково питање шта мислим о том дијелу омладине одговорио сам: „Тешко Југославији ако падне на те гране да је ови бране".

Топли чај ме окријепи, а мисли се разапеше између жеље да видим стрица Васа и његове и могућности да то остварим. Слаби, готово никакви изгледи за превожење колским путем ка Пећи принудише ме да се вратим на жељезничку станицу и да пођем неким возом за Пећ. Идем по мраку ка жељезничкој станици, љут на себе због лакомислености да, у зарађеном стању, очекујем нормалан живот и саобраћај, а још више због несмотрености која ме је одвојила од друштва из Београда и страха да их нећу стићи у Пећи и да ћу сам тумарати путевима који ми предстоје.

С тим мислима стигох на станицу. Тамо незапамћена гужва. На свим колосјецима композиције, теретне, путничке, мјешовите. Тражим воз за Пећ. Нико не зна да каже гдје је. Кондуктери узнемирени одговарају неодређено. Путници се комешају, јуре, ускачу у возове и искачу, пролазе, прелазе — не зна се реда. Све је у некаквом безглавом ковитлацу. Све то не обећава ништа добро. Ускочих у некакав воз. Не знам куда ће ни када ће кренути. Неки путници кажу да иду за Косово Поље, други су пак ускочили у воз само да некуда крену. На улазу у вагон створила се таква гужва да се не може ни помислити на улазак у купе. Све је препуно.

Пред само праскозорје чу се продоран глас неког кондуктера: „Улази народе, крећемо!" Похрли народ и коначно заглави улазе у вагоне. На платформи гдје сам се нашао, притискоше до бола. Једва сам издржавао. Воз крену. „Враћамо се ка Звечану", проговори неко. Кондуктер виси на степеништу вагона и објашњава: „Склањамо се у кањон од непријатељске авијације која може налетјети у свануће".

Свиће. У ходнику вагона примијетих Ћира Глигоријевића (Киро Глигоров), колегу са студија. Дајем му знак руком и, након неколико покушаја, примијети и он мене. Договарамо се покретима руку и гласом да се сретнемо, приближимо и чујемо, али гужва је таква да је тешко срести се. Готово немогуће. Уз невиђене напоре, напредујемо али смо још далеко један од другога. Напокон, једва успјесмо. Шапатом ми рече да бјежи из Скопља за Србију, јер су

Њемци већ заузели Скопље и напредују према Качанику. Упозори ме да ћутим, јер би то могло да се оцијени као ширење панике и да се ригорозно казни.

Воз је већ успоравао да би убрзо и стао. Ја се поздравих са Ћиром и, уз велики напор, искочих из вагона и одмакох се неколико метара од воза. Наједнoм, из сусједног вагона, чух повике. Гласно су ме дозивали сапутници из Београда, а Васо Прља је махао рукама и радосно довикивао: „Бојао сам се да смо изгубили везу, али све је добро, ту смо".

Ја сам викао да изађу из вагона и рукама давао знак. Васо је одговарао да из вагона једино могу кроз прозор.

„Скачите кроз прозор", упорно сам захтијевао. Схватили су да знам нешто више и почели су да искачу.

Сабрасмо се на простору поред вагона. Полугласно им објасних у каквом смо положају и предложих да кренемо пјешке ка Пећи да би стигли прије Нијемаца, а од Пећи ћемо лако за Црну Гору. Прихватише то сви, без ријечи. Са нама су и другови које смо срели у Краљеву. Познајем их, али им имена не знам. Тај принцип илегалног рада постао је наша особина, а конспирација обавеза која ће нас пратити ко зна до када.

У Митровици смо доручковали лепиње са ћевапчићима и понијели смо их и за ручак, јер је пред нама седамдесет километара до Пећи.

На путу за Пећ, поред Шипоља, преко Брабонића и Преказа, стигосмо у Томислав и свратисмо до мог стрица Васа. У кући не нађосмо никога. Потражих их у јарузи, поред куће, и тамо код бунара нађох бабу Јовану, стрину Милку и дјечака Томицу и тек рођеног Душана. Рекоше ми да је Васо мобилисан и да је негдје код Вучитрна. Упутише се са мном у кућу да је отворе и да нас приме онако својски како је то обичај у нашој фамилији. Понудише нас топлим млијеком, хљебом и кајмаком. Ја објасних баби и стрини да идемо у Црну Гору, да би их радо повели са нама, али да се бојимо да би Васо био изненађен, а сигурних комшија нема који би га, у случају наиласка непријатеља, сачекали и обавијестили, па је боље да га сачекају и да до његовог наиласка ископају ров негдје код бунара гдје би се преко дана склањали са дјецом. Пред полазак, остависмо нешто шећера и бомбона дјеци, поздрависмо се са свима и настависмо пут.

Тешко ми је пало остављање Томице и Душана у тој неизвјесности и дивљини, али какав други излаз да нађем? Надам се у популарност мог стрица међу Шиптарима и у поштење оних који су са нашом фамилијом били пријатељи.

Преко Клине и Рудника ка Пећи пјешачимо уз лаки замор и прижељкивање да друмом наиђе било какво возило. У поподневним часовима зачу се звук аутомобилских мотора. Убрзо нас пристиже ауто-јединица, а из једног возила повика војник гласно изговарајући моје име. Потрчах према камиону који је успоравао брзину и препознадох Кочка (Петре Богданов), Македонца, студента, чија је група, позната на Београдском универзитету. Под име-

ном Кочко, Точко и Личко, често је забављала студенте на приредбама и излетима које је организовало руководство студентског покрета, уствари КПЈ. Повиках му да стане. Зашкрипаше кочнице, а ја већ скочих на стопу и затражих да нас повезе. Не чекајући на одобрење друштво већ ускаче у камион и у други позади њега. Кочко се снебива, јер не зна како ће реаговати његов старјешина. Ми се прилијеписмо за под камиона, радосни што ћемо лако стићи до Пећи. Ни Кочко ни ми нијесмо претпостављали да нам је радост кратког вијека. Послије 15—20 километара вожње, ауто-јединица скрену у шумарак поред друма, и ту се размјести за починак. Није било друге него да изађемо из камиона и продужимо пјешке за Пећ. Док смо излазили из камиона, покушавајући да нас старјешина не примијети, Кочко шмугну у први грм. Старјешина, командир ауто-чете примијети нас, приђе и припита ко смо и, послије кратког објашњења, рече да му је драго што нам је бар мало олакшао напоран пут, а жао му што нам више не може помоћи јер му је наређено да у том шумарку чека ново наређење. На то Кочко искочи из грма, захвалисмо старјешини, бучно се поздрависмо са Кочком и другим војницима и упутисмо за Пећ.

Почела је да ромиња ситна киша. Ноге већ отежале, набрекле, напуниле лаке ципеле. Осјећамо замор, али корачамо без роптања и љутње, која у таквим приликама обично прати чак и добровољце као што смо ми.

Лака измаглица пред крај дана пада око цесте, а тврда цеста подбија табане. Наједном, иза нас, од Истока изби аутобус. Аутобус је бректао и сиреном давао знак да се склонимо, а ми смо махањем руку давали знак да стане и упорно стајали на друму. Није имао куда. Возач је стао и, љутећи се, викао да нема мјеста. Али, већ су се неколицина успентрали на кров, а више нас се набило у препуни аутобус. Никаква запомагања возача и кондуктера нијесу помагала. Остали смо упорни у захтјеву да нас преморене повезу.

У први мрак стигли смо у Пећ. У граду смо заиста били атракција. Окупљали су се грађани Пећи око нас и распитивали о бомбардованом Београду. Ми смо причали неисцрпно, а пећки комунисти су планирали како да нас прихвате, јер у „Корзу" једином хотелу није било мјеста. Једном другу рекосмо да ћемо се ја и Васо Прља смјестити код мог стрица Блажа у Капишници, и да ћемо навратити да видимо гдје ће бити остали.

Блажо и цијела породица дочекаше нас радосно, наглашавајући колико су били забринути због бомбардовања Београда и жалећи велики број жртава, о чему се већ увелико причало по граду.

У хотелу „Корзо" затекосмо Марка Улићевића и оног друга Пећанца. Марко ће са њим на спавање. И остали су се смјестили код пријатеља и познаника. Док смо пили врући чај, упаде у ресторан група официра авијације и ћутке сједоше за сусједни сто. Озбиљни, наручише вечеру и почеше причу. Ту су, на помоћном аеродрому. Долетјели су пред сам сумрак. Вратили су се са задатка. Бомбардовали су Ћустендил и још нека мјеста. Вјешто су избјегли

напад њемачке ловачке авијације, и у ниском лету атерирали у Пећко поље. Пред свануће ће одлетјети. Неки Пећанци су их познавали. Због тога тако отворено причају.

Априлско јутро, пуно влаге и јутарње језе. Магла у праменовима лиже околна брда. Сиви облаци захватили врхове планина и поклопили Руговску клисуру.

Моје стрине Јокана и Љубица нас испратише сузних очију. Сестра Милица се пољуби са нама и са осмијехом нас испрати. Стриц Блажо се спремио да нас прати до изласка из града. Бед Јоко тражи штап јер ни он неће да изостане. „Ратнике ваља испратити на срећан пут и гледати их док замакну испред очију", каже дјед и попијева његову редовну: „Зло вријеме наћерало орла, да зимује међу кокошкама". И брат Владо хоће са мушким главама на испраћај, а свега му је осам година.

Кад стигосмо на Пијесак, затекосмо нашу групу пред Никчевића кафаном како пакује резервни оброк. У то стиже вијест да из магацина дијеле пушке добровољцима. Потрчасмо тамо и стадосмо у ред. Дијелили су „крагујевке", са по 20 метака. Баш у тренутку кад сам прихватио пушку и метке, упаде жандармеријски наредник, вичући: „Шта радите, будале једне. Дајете оружје комунистима, а сјутра ће вас њим убијати, будале квадратне!".

Истрчах са пушком и муницијом из просторије, пожурих улицом и склоних пушку до поласка иза тарабе поред које се нађосмо. Часак иза тога, група се окупи и, наоружана крену према Андријевици. Због непроходног и завијаног Чакора, још није било саобраћаја.

Бед Јоко, стриц Блажо и брат, дјечак Владо су нас испратили срдачно, поздрављајући све блиске и пријатеље које ћемо срести. Бед Јоко, на крају додаде: „Похитајте да стигнете прије него наши уђу у Скадар, али ратујте паметније него ми на Тарабошу".

Од Пећи смо бројнији јер су нам се прикључили другови из Пећи, чија је војна обавеза на територији Црне Горе.

Уз Чакор напорна узбрдица, а изнад Бјелухе, снијег и лед све дубљи и грубљи што смо ближе караули на Чакору. У колони, један потпуковник краљевске војске иде по ратном распореду који му је одређен негдје на територији Црне Горе, али то је војна тајна. Он нас бодри и обећава да ће нас пребацити камионима чим прочисте снијежне наносе на Чакору.

Око два сада по подне стигосмо на Чакор. Ту ћемо, рекоше, у караули сачекати отварање пута. Посиједасмо како се ко снађе. Пријатна топлота карауле омами и већина нас заспа.

Пробудио нас је гласан смијех, изазван причама досјетки и анегдота на рачун Црногораца.

Нико није знао одређен одговор на питање када ће прочистити снијег преко Чакора, а још мање колико је још тога непрочишћеног и колико људи ради на томе. Зато се ја, по договору, упутих, са једним момком из Андријевице, да видим како то изгледа на лицу мјеста. Са пушком о рамену, корачао сам са оним момком наслућујући трасу цесте и уочавајући, с времена на вријеме, врхове телефонских стубова који су, ту и тамо, извиривали из снијегом за-

вијаних падина Чакора. Одужи се тај пут мимо нашег очекивања, а на крају наћосмо тридесетак радника, који су лопатама са коловоза бацали снијег дубок преко два метра. Процијенисмо да са толико радне снаге коловоз неће бити проходан ни за недјељу дана. Брзо се вратисмо у караулу и саопштисмо чињенично стање, а ја мојој групи предложих да одмах продужимо за Мурино.

Сусњежица и хладан планински вјетар пратили су нас до пред сам долазак у Мурино, гдје смо стигли око 11 часова ноћу. На улазу у Мурино цеста је била блатњава. Двије жене су носиле међусобом шкаф пун прљаве воде, коју изручише преко цесте непосредно испред нас.

На наше питање гдје је ту кафана, насмијаше се и објаснише да оне држе кафану, да су је баш сад обрисале и очистиле и да је затварају до сјутра.

Кад им испричасмо ко смо, шта смо и куда идемо, и да ноћас немамо друго мјесто да се смјестимо, смиловаше се и пристадоше да отворе кафану и да нас пусте да уђемо унутра. Заложише одмах ватру. Приставише воду за шербет, јер чаја и кафе нијесу имале, а и шећер је био на измаку. Ми им рекосмо да ће се шећера за шербет наћи по нашим замотуљцима. Уз врућ шербет, одјељасмо и остатке пршута који се наће у кафани.

Преспавали смо то вече по кафанским столовима и клупама у влажној одјећи и обући. Иако је сву ноћ горела велика лимена пећ, језа нас је хватала. Често смо устајали и гријали се око пећи.

Ујутро подранисмо за пут у Андријевицу. При поласку захвалисмо кафеџикама на љубазном пријему и свратисмо да видимо прве ратне заробљенике. Била су то два Италијана, карабинијера, чувара границе, који нијесу ни покушали дати отпор при заробљавању. Један је имао његовану браду. Дјеловали су доста смирено.

У Андријевицу стигосмо брзо. По вароши војници и народ. Некакво неспокојство и несигурност се осјећају у атмосфери. Гласно се приговара власти и прича о потреби стварања резерве прехрамбених производа. Ми смо резервну храну појели па тражимо гдје да ручамо. Ућосмо у кафану Бошка Зулевића. На вратима нас дочека загушљива топлина и бука жустрих разговора гостију, из којих се ништа није могло разумјети. Наједном, све покри снажан Бошков глас:

„Кажем ја вама! А ће су сада када треба? Ће је српски начелник? Ће остали? Нема их ниће ће треба стиснути . . .“

Чуло се ту још приговора много којечему, а највише властодршцима и газдама.

Добро ручасмо купуса са сувим месом и пођосмо да прибавимо нешто хране за пут, јер ни одавде нема превоза за Подгорицу, па ћемо, по свој прилици, продужити пјешке.

На пекари нам рекоше да су сав хљеб, по наређењу, предали команди мјеста, и да га она дијели.

— Брзо су завели рационализацију, — рече Васо Прља.

— Не слути то добру, — додаде неко из групе. Али даљи разговор престаде, јер избисмо пред команду мјеста и дуг ред жена и

људи који су примали хљеб. Стадосмо у ред и тек тада сазнадосмо да мушкарци добијају хљеб ако се упишу у четнике.*

Зато је поред гомиле хљеба био постављен сто, за којим су два средовијечна човјека сједјела. Један је гледао легитимације, а други уписивао податке и подносио списак на потпис.

„Такав хљеб нам не треба", рече Васо Прља и ми напустисмо ред и упутисмо се ка Подгорици.

Пред самом раскрсницом за Беране (Иванград) чу се звук аутомобилског мотора. Долазио је иза нас. Стадосмо и препријечисмо му пут, а ја испред свих, са пушком на рамену, дадох знак возачу да стане.

Стењао је мотор камиона натовареног грађевинским материјалом док сам разговарао са возачем и наговарао га да нас повезе. Ишао је за Беране. Једва је пристао. Брзо смо посиједали по грађевинском материјалу. Задовољни што смо сасвим случајно добили превоз до Берана, почесмо разговор о доживљајима у Андријевици. И тако, у шали и смијеху, стигосмо у Беране. Зачас се око нас у кафани окупи група људи. По вароши се одмах пронио глас да је стигла група из бомбардованог Београда. Тек што смо почели причу, стиже Мијат Вулетић, колега са Београдског универзитета, препознаде нас и, са осмијехом на лицу, ослови Васа и мене именом и презименом и полеће нам у загрљај.

Послије кратког предаха наставили смо причу о атмосфери у Београду и нашој епопеји на путу. На крају, Мијат нам рече да има са нама нешто посебно и одвоји се са Васом и са мном у други дио кафане. Припита нас како стојимо са парама и нагласи да ћемо ми који путујемо за Подгорицу ноћити у вароши „по плановима наших људи", значи комуниста и симпатизера, а за аутобуске карте до Подгорице он ће се постарати.

Наш покушај да га убиједимо да то није потребно, да можемо ноћити ту, у кафани, није успио. Остао је упоран.

Размјештени смо по кућама у вароши, а у породицама су нас дочекали као рођене, нахранили и омогућили да се одморимо. Ја сам се нашао у породици Душана Бошковића, мога друга са факултета. Остао ми је у сјећању као незабораван срдачан дочек свих чланова те племените породице. Осјећао сам се то вече као у својој кући.

Мијат је већ све обавијестио да су набављене карте за аутобус и да ће их он лично донијети код аутобуса у одређено вријеме.

Ујутро се срдачно поздравих са свим члановима породице Бошковић, топло се захвалих и са Душаном пођох према аутобусу. Пушку оставих Беранцима, јер је било подозриво и непотребно да је даље носим. Група је већ била на окупу, једино није био стигао Васо Прља.

„Ено и Васа!", проговори неко из групе. И заиста Васо и Мијат су, уз некакав озбиљан разговор, полако прилазили.

---

* Четничка организација тада није постојала али у Андријевици се нашао неко ко је дао иницијативу за окупљање људи попут четника у Србији у току Првог свјетског рата.

Послије пјешачења од Косовске Митровице до Андријевице, вожња нам је била потпуно олакшање, без обзира на климатање старог возила кривудавим, изложеним путем, све до Подгорице. Стигосмо пред само вече и без задржавања упутисмо се свако своме крају. Васоја и Марко Улићевић, продужисмо ка Ријеци Црнојевића.

На излазу из Подгорице, сретосмо Стану Томашевић, са братом дјечаком. Долазила је из Пљеваља, гдје је у неком селу, у околини била учитељица. Чекала је поред пута не би ли наишло неко возило за Цетиње. Обрадовала се сусрету и, са братом нам се прикључила. Пјешачили смо прашњавом бијелом цадом те свјеже априлске ноћи уз пријатан разговор, који је потискивао осјећај замора, све док дјечак, Станин брат, застаде и изјави да даље не може. Без ријечи, Стана га узе у наручје и понесе. На то ће Васо Прља: „Дај ми тог момка. Бе поред мене, хроничног каваљера, таква љепотица да носи толиког Ђетића".

Стана се опирала и нећкала, али Васову изјаву подржасмо и нас двојица, те тако Стана пристаде. Мијењали смо се у ношењу дјечака све до Рваша, прижељкујући да наиђе неко возило. У Рвашима осјетисмо да нас сустиже и опазисмо фарове. Потрчасмо пријечцем да претечемо возило на сљедећој серпентини и да се поставимо на цесту.

Возило је при наилажењу давало знак сиреном да се склонимо с пута. Ми смо оклијевали, али, кад примијетисмо да возило не успорава, размакосмо се да прође и, тек што нам псовка наврије на уста, возило се нагло заустави. Притрчасмо, Васо са дјечаком у наручју, и ја, почесмо са возачем разговор са молбом да прими дјечака и да га преда у Цетињу породици Томашевић. Нећкао се и изговарао да он то не може, а да би се коначно одбранио, нагласи да је у колима господин бан са помоћником. На то се упали помоћно свијетло на задњем сједишту, које је било одвојено стакленом преградом од предњег дијела кола. Забљешта генералска униформа и стакло на шиберу се помјери.

— Шта је то? О чему се ради?, — упита бан Зетске бановине, генерал Блажо Ђукановић.*

Васо и ја објаснисмо да носимо дијете од Подгорице, да нам није лако и да зато молимо да се мали прими и да га возач преда у Цетињу породици Томашевић.

На то ће бан: „Нека сједне ту до возача". Ми захвалисмо. Лимузина одјезди ка Цетињу. Осјетисмо велико олакшање, и, у шали, почесмо Стани да пребацујемо како је изненада и на необичан начин ухватила везу са баном.

Испред Шинђона, код Икарине кафане, сустиже нас војни камион. Дадосмо знак шоферу и он застаде. Из камиона искочи војник и Васо га упита:

— Да нас повезеш?

* Блажо Ђукановић, касније командант четничких јединица у Црној Гори. Заробљен у манастиру Острог, 18. октобра 1943. године. Због злочина и сарадње са окупатором осуђен на смрт и стријељан.

— А хоћу, како нећу Васа Прља и његове другове, па да вас је двадесет, рече гласно, притрча Васу и изљуби се са њим.

Био је то цетињски радник, аутомеханичар Правиловић. Возио је за Цетиње неке војничке потребе.

На Ријеци Црнојевића остаде Марко. Одатле до његовог села није далеко. Ја и Васо остадосмо на раскрсници за Љуботињ, код Хана Машановића, а Стана продужи за Цетиње.

У гостопримну пријатељску кућу Марка Илијина Прље, оца Васова, у Чистом Пољу, банусмо изненада и овеселисмо укућане. Страховали су за Васа и остале љуботинске и грађанске студенте у Београду, јер се чуло да је у Београду било више погибија.

Нико, најстарији Марков син, рударски радник, тешки инвалид рада, тешко покретан, из своје инвалидске наслоњаче, са осмијехом добаци:

— А ми страховали за вас, иако знамо да сте ви сви од нарочитог материјала, и да вама не могу ништа ни бомба ни граната, једино да треба мало да се причувате од пушке и митраљеза.

Сви се насмијаше Никовој досјетки, јер се знало да комунисти често понављају да су они од нарочитог материјала, па су им се на рачун тога, добронамјерни људи знали нашалити, нарочито када се врате са демонстрација или из затвора, гдје је обично било батињања и мучења.

Подигоше домаћини чаше пуне домаће, чисте, цијеђене лозове ракије и пожељеше нам „добро здравље и чисту памет". Васо је био осуђен по Закону о заштити државе и провео је на робији неколико година, па је здравицу осјетио као мало пребацивање укућана, али га то није озловољило.

Послије обједа, договорих се са Васом да сјутра ујутро, наићем из свог села Радомира па да заједно пођемо за Цетиње.

Мајка Милица и тетка Ђаке дочекаше ме сузама радосницама. Због прича о бомбардовању Београда, туговале су и страховале саме у кући јер мој отац Нико живи и ради у Сарајеву и врло ријетко долази кући.

Читаво село се окупило у нашој кући да ме види и чује нешто више о бомбардовању Београда и о нашима у њему. Сједјели смо, по обичају, до дубоко у ноћ и разговор није јењавао.

Сјутрадан сам поранио и већ у шест сати стигао до Прљине куће. Одмах смо продужили за Цетиње. Око девет сати смо се јавили у Војни округ и изразили жељу да нас упуте на фронт.

Један арогантни пуковник нас је саслушао и, подозриво нас гледајући, почео да се дере:

— Ко сте ви и шта хоћете? ... Није ово стара Црна Гора! Ово је модерна Југославија, у којој се плански ради, — нагласио је пуковник самоувјерено и додао, готово пријетећи:

— Идите кући и чекајте позив! Не може то како ко хоће! Идите одмах.

Покушај да се објаснимо заоштравао је атмосферу. Васо ме повуче за руку и ми напустисмо Војни округ, увријеђени пуковниковим поступком. Договорисмо се да посјетимо познанике на Цетињу, гдје смо учили гимназију, и да се поподне нађемо у кафани

код Блажа Прље, чија је супруга Јоша моја тетка. Ја сам пошао да се баш њима најприје јавим а патом сам свратио у Богданов крај, код Сима Цуце, са чијим сам сином Мирком у Београду становао као студент у заједничкој соби и дијелио зло и добро, а највише богате пакете које нам је Симо слао.

Ту ме затече прво бомбардовање Цетиња. Брзо сам из куће стигао до оближњег камењара да се склоним, тако да смо се касније шалили на рачун моје брзине, наглашавајући да је на мене утицало оно што сам преживио у Београду.

Са Васом се нађох по договору. У разговору и размишљању шта даље да радимо, одлучисмо да пођемо у Никшић, гдје се прикупљају добровољци, а управо, по директиви треба да се јављамо у добровољце. Цетињем већ кружи прича да од бомбардовања није много штете, да има неколико рањених, да је код болнице погинула кћерка Душана Филипова Буковића из Гаћи, која се упутила на пијацу ради трговине.

На путу сретосмо Влада Роловића, студента који се налазио на партијско-политичком раду у барском срезу. Враћао се у Црмницу са партијског задатка. Ишао је да пронађе и врати на фронт неке чланове Партије, који су својевољно напустили фронт, са мотивацијом да неће да се боре за капиталистичку Југославију.

— Изгледа да нијесу имали партијску везу, уствари нијесу знали за партијску директиву да комунисти морају бити у првим редовима јер су одмах пристали да се врате на фронт — рече Владо и додаде да могу лако страдати, ако не нађу добар изговор, као војни бјегунци.

— Значи, нијесу из кукавичлука напустили фронт — каже Васо забринут, али ће то морати да доказују, излажући се опет смртној опасности.

— Тако нешто, потврди Владо и настави питањем:

— А ви, одакле ви и куда ћете?

— Ми из Београда по директиви Партије и упутству Команде града Београда. Јавили смо се јутрос Команди матичног Војног округа у Цетињу, и замало што нас отуда не истјераше. Сада се враћамо кући да преспавамо, а сјутра зором за Никшић у добровољце — објасни Васо.

На то ће Владо: — Према последњим обавјештењима, на фронтовима није добро. Фашисти стално надиру. „Пета колона" је врло активна. Издаја је свуда присутна. Добровољце у Никшићу су окружили жицама и држе их под стражом. Треба се бојати да ће их, у случају продора непријатеља, предати фашистима. Упозорени су да буду на опрезу и да у случају такве опасности, разоружају straже и побјегну из логора. То значи да се више не треба јављати у добровољце.

Идући заједно ка Љуботињу, одлучисмо да останемо код куће и да радимо и агитујемо да се даје и шаље за фронт све што се тражи, да се онемогућавају војни бјегунци, који су се већ појавили у околним брдима. Сељани кажу да не говоре нашки, по свој прилици, нијесу Црногорци, јер за Црногорца је највећа срамота бити

војни бјегунац. Посебно ваља обратити пажњу да се помаже у обрађивању имовине оним породицама чија је мушка радна снага мобилисана.

Васо је посумњао да су ти бјегунци убачени агенти, па смо се сложили да се треба припремати за најтежу ситуацију.

Код Васових се не задржасмо дуго. Журило се Владу и мени да стигнемо до моје куће прије мрака.

Преноћили смо код мене, у Радомиру, а сјутрадан је Владо продужио за Црмницу. Из конспиративних разлога, желио је да буде неопажен, те смо сачекали мрак да уђемо у Радомир, а сјутрадан сам га испратио у свануће до моста Опачац, на Ораоштици.

Наредни дани су протицали у недоумици и нагађањима на бази некаквих гласина преко радија и од некаквих нових радиостаница. Напори у објашњавању становништву да треба давати све за фронт су утростручени. И нигдје није било спора. Додуше, од наше сиромашне општине није ни тражено много.

У памћењу ми је остало да је за тих пар дана априлског рата, узето неколико магаради, једна овца и једно теле.

Ухваћен је и један дезертер, Албанац, негдје са Косова.

УСТАНАК

Изненадила нас је брза капитулација Краљевине Југославије. Суочени са ропством и расулом, питали смо се шта, гдје, куда и како у насталој ситуацији?

Дотадања директива КПЈ да се комунисти храбро боре на фронту, да се јављају у добровољце и помажу акције за редовно и уредно снабдијевање фронта, зависно од тога гдје се ко нађе, престала је да важи. Општа пометња и неизвјесност уносиле су забуну у масе. У народу је расла огорчена мржња према бившим властодршцима, чија је издаја била очевидна. Срамна капитулација била је увреда за ратнике. Потреба за хладнокрвним, иницијативним радом комуниста наметала се сама по себи. Поремећене везе требало је брзо успоставити.

Комунисти су се брзо снашли. Они који су се затекли на терену прикупљали су и склањали оружје, муницију и војну опрему из војних магацина, из напуштених транспортних колона, од оних који су се враћали са фронта преко Црне Горе и уз пут продавали све што су носили, па и оружје, из страха да га неће моћи безбједно понијети у своје мјесто. Комунисти из војске хитали су споредним стазама и богазама ка својим мјестима, носећи оружје и опрему, свјесни тога да ће им требати. Сви покушаји власти да се оружје преда окупатору остали су без резултата. Једино је Илија Милановић морао предати противавионски митраљез на захтјев предсједника Љуботињско-грађанске општине.

Почетком маја, секретар ћелије КПЈ у Радомиру, Томо Б. Војводић, пренесе директиву да се прикупи склоњено оружје и магационира у тајни магацин, за који ће знати само један члан Партије.

Није било дискусије о томе, али код појединаца се осјећала недоумица око предаје оружја, макар и у тајни партијски магацин. Ипак партијска дисциплина је обавезивала, а повјерење у Партију је била пуна гаранција да ће оружје бити на сигурном мјесту и у сигурним рукама.

У заказано вријеме наредне дивне мајске ноћи дошли смо из разних праваца у камењар, на домак села, и предали оружје одређеном лицу. Секретар ћелије је констатовао да су сви донијели оружје. Двојицу је задржао ради преношења оружја у току ноћи према „партијском магацину".

За сјутрадан навече заказан је састанак свих момака из Радомира у Мусиној рупи, ради договора о даљем раду. Све мора бити строга тајна.

Попут ухода, стизали смо на Митрову ластвицу, у Мусину рупу, и шапатом се по мраку споразумијевали док смо се скупили.

Договорили смо се да се у племену Грађанском формирају групе за теоретску припрему, које ће истовремено бити и групе за вјежбање у руковању оружјем и стицању знања из прве помоћи. Касније су те групе прерасле у ударне.

Обавијештени смо да је у Грађане стигао из Београда Филип Бајковић, адвокатски приправник, и његова другарица Драгица, студент филозофије. Обрадовали смо се њиховом доласку јер ће то бити велика помоћ у нашем раду са искуством које они имају.

Стигао је и Ђуро Илин из Пећи, па ће и његово присуство бити од користи. Прича се да су се студенти, ђаци, службеници и други родом из Црне Горе масовно вратили у родни крај, спремни да раде на припремама за оружану борбу. Знамо да су у Љуботињ већ стигли искусни партијски радници Васо Прља, Нико Вучковић, Илија Лубарда, Михаило-Мишо Радоман и други.

Наредне ноћи користимо за проучавање теорије марксизма-лењинизма и општих предмета, географија, историја . . .

Преко дана вриједно радимо на имањима, а до дубоко у ноћ учимо заједнички. Окупљена је сва омладина. Врло дисциплиновано долази на обуку у руковању оружјем у поподневним часовима одмора. Осјећа се њихова љубав према оружју. Сваки од њих пушку нежно милује и прихвата па тек онда почиње са обуком. Видо Милов, Блажо Буранов и Душан Перов су у томе најбољи. Обуку изводимо у заклоњеним просторима око села и сваки пут на другом мјесту. То морамо радити тајно, иако осјећамо да наше ишчезавање из села сељаци примјећују.

Пасивна је Црна Гора и наш крај у њој. Никада не роди довољно жита за исхрану становништва. И Италијани то знају.

Стигла је вијест да ће Италијани пустити у продају веће количине брашна, шећера, макарона и другог.

Поставило се питање требовања потребних количина за исхрану становништва. На сеоском скупу изабран је одбор који ће прикупити податке и новац и старати се за набавку и праведну расподјелу добијене хране. То је урађено у свим селима. За општину су овлашћени Блажо Вучковић, Блажо Црнојевић и ја, да све то ре-

гулишемо. Свако село има своје иредставнике, који ће, послије набавке, учествовати у расподјели.

Убрзо је стигло обавјештење да су намирнице за општину Љуботињско-грађанску стигле у Цетиње.

Са већ припремљеним подацима и прикупљеним новцем, упутили смо се нас тројица у Цетиње. Тамо смо из одређеног магацина откупили и изузели намирнице. Сами смо их утоварили на закупљени камион и довезли пред доњу цркву у Љуботињу.

Ту су раздијељене по селима. Прихватили су их одборници, људи које је народ изабрао, по карактеру и поштењу, тако да су били пуна гаранција да ће требовање подијелити праведно.

Сјећам се да се касније причало по селима да је све то урађено најпоштеније, зато што су радили комунисти. За нас тројицу се прича навелико како смо сами товарили камион и о своме трошку радили око набавке и допремања требовања.

Повјерење у комунисте се учвршћује, а њихов углед расте. То се осјећа из свих разговора са сељацима и из њихове међусобне приче о требовању и другим пословима по селима као што је помоћ у раду породицама без зреле радне снаге, старијима и самохранима, инокосним домаћинствима и слично.

Нижу се догађаји. Бучи фашистичка пропаганда о непобједивости хитлеровских армија. Стријепе народи од бездушних крвника — туђина и домаћих издајника који се отворено стављају у службу окупатора, снујући и кујући некакву „слободну Црну Гору", под окриљем фашистичке Италије.

Долазак краља Италије и цара Етиопије Виктора Емануела у посјету Црној Гори требало је да буде поента у пропаганди за стварање „независне Краљевине Црне Горе", под окриљем фашистичке Италије. Бојкот те посјете од стране Цетињана, који су са затвореним вратима и прозорима дочекали „високог госта", био је достојан одговор Цетиња организаторима тог дочека.

Како ће све то тећи и колико ће трајати?

Атмосфера је пуна неизвјесности, а некаква нада ипак лебди у људима. По оној народној, „свака сила за времена", живи у народу оптимизам, народ није потиштен.

Хитлеров напад на Совјетски Савез примљен је у нас као знак за још већу мобилност чланова КПЈ и скојеваца. Репресалије окупатора по градовима, шамарање појединаца, саслушавања, хапшења и друга малтретирања, појачавали су револт и мржњу према окупатору.

Директиву за почетак оружане борбе против окупатора примили смо 12. јула као природну посљедицу дотадашњих припрема. Из већ формираних ударних група, у Грађанима је било лако изабрати оне којима ће припасти част да први, са оружјем у руци, крену у свети бој за слободу.

Дванаестог јула ујутро састали смо се на Радомирској скали, Томо Буров Војводић и ја. Томо је пренио обавјештење да сјутра почиње оружана борба и да Грађани, Радомир, Гаћи и Шишовићи

треба да пошаљу 25* бораца у први партизански, герилски одред. Пред нама је стајао задатак да поименично одредимо борце, а сигурни смо да ће сваки именовани прихватити позив за борбу. И нијесмо се преварили. Ево састава Радомирско-грађанског партизанског одреда:

1. Гајо Ников Војводић, командир одреда, генералпотпуковник у пензији, живи у Београду.

2. Томо Буров Војводић, лице за везу с народом (комесар), потпуковник у пензији, погинуо у саобраћајној несрећи код Бујарице, 1984. године.

3. Петар Ников Војводић, пуковник у пензији, погинуо 1974. године.

4. Војин Ивов Војводић, пушкомитраљезац, пуковник у пензији, умро 1983. године.

5. Томо Ивов Војводић, командир чете, погинуо на Сутјесци, јуна 1943. године.

6. Божо Стеванов Војводић, ухваћен од четника, као тешки болесник, и стријељан у Брчелу, јуна 1942. године.

7. Велиша Јовов Војводић, десетар у првом воду, 1. чете, 1. црногорског (Ловћенског) батаљона 1. пролетерске бригаде. Погинуо код Бања Луке, децембра 1942. године.

8. Петар Буранов Војводић, упао у засједу, ухваћен и интерниран у логор у Италији, пребачен у Њемачку, у Дахау па у Бухенвалд, децембра 1943. године, а пред само ослобођење спаљен. 1945.

9. Боко Павлов Војводић, погинуо као командир 1. вода, 1. чете 1. батаљона 1. пролетерске бригаде, 9. маја 1942. године на Вечериновцу код Мојковца.

10. Душан Стеванов Војводић, погинуо код Копривнице, као борац славонских партизана, 1944. године.

11. Васо Божов Букановић, мајор у пензији, живи у Титограду.

12. Никола Крцунов Букановић, погинуо код Илока, у Срему, као комесар Пратеће чете 1. пролетерске бригаде.

13. Нико Савов Бурашевић, пуковник у пензији, живи у Београду.

14. Велиша Богдов Вукашевић, погинуо као борац 4. пролетерске — црногорске бригаде на Сутјесци 1943. године.

15. Буро Јоков Петровић, погинуо на Купресу, августа 1942. године, као прослављени пушкомитраљезац 4. пролетерске-црногорске бригаде.

16. Мило Буров Михаљевић, упао у засједу, ухваћен и стријељан од Талијана 1942. године.

17. Блажо Јоков Поповић, тешко рањен у пљеваљској бици, 1. децембра 1941. године. Подлегао ранама при транспорту за болницу на Жабљаку.

18. Филип Јока Ф. Поповић, прешао у четнике, ухваћен и стријељан.

---

* У најновијој реконструкцији, на састанку првобораца из племена, поименично нам се појављује 26 бораца, па смо рјешили да тако остане.

19. Марко Ђура Маркова Кнежевић, упао у засједу, ухваћен и стријељан од Талијана 1942. године.

20. Божо Стеванов Петровић, интерниран у Албанију. Стријељан на Цијевни од Италијана 1942. године.

21. Ђуро Машанов Црнојевић, помоћник пушкомитраљесца, пензионер, живи у Цетињу.

22. Ђуро Машанов Милановић, ратни војни инвалид. Умро послије рата.

23. Крсто Томов Барјамовић Кићо, погинуо код Невесиња, 1943. године као командир чете у 4. пролетерској бригади.

24. Станко Јокашев Михаљевић, пензионер, живи у Титограду.

25. Ђуро Николин Кнежевић, ратни војни инвалид, умро послије рата.

26. Кићо Николин Михаљевић, упао у засједу, ухваћен и стријељан од Талијана, 1942. године.

По плану ангажовања оружаних снага, који је сачињен 11. јула на проширеном састанку Мјесног (Среског) комитета за срез барски, на Брду Раш, у Црмничком пољу — Подгорско-томићки и Радомирско-грађански партизански одреди добили су задатак да изађу на комуникацију Цетиње—Будва, на дијелу Брајићи—Обзовица, и почну оружану борбу. Група из Томића требало је претходно да са Брчељанима ликвидира жандармеријску станицу, у Брчелу, а потом да се прикључи Подгоранима код Брајића.

Осим тога, да би се испољило јединство и спремност свих комуниста у борби, а по одлуци на поменутом састанку Мјесног (Среског) комитета, за напад на Вирпазар из Грађана је требало упутити два друга.

Читав дан 12. јула протекао је у припремама које смо изводили тајно.

Кад је пала ноћ, Радомирско-грађански одред се окупио на сеоском путу изнад Врела грађанског, а одатле се упутио кроз Подгор, уз Косов поток, ка подгорској школи. Пред школом смо затекли — Подгорско-томићки одред — у ишчекивању још неких другова. Око 23 часа донесено је оружје и подијељено групама. При подјели оружја, дошло је до малог инцидента. Петар Војводић је протествовао због тога што је добио француску „трометку", а дао је на магацинирање нову „крагујевку"! У љутњи је опалио метак и тиме огласио почетак оружане борбе у нашем крају. Уз пут је испробао пушку коју је добио.

Испред школе група из Томића је отишла за Брчело, ради учешћа у ликвидацији жандармеријске станице.

Ђоко П. Војводић и Ђуро М. Милановић из Радомирско-грађанског одреда упућени су на Вирпазар.

Група из Подгора и Радомирско-грађански герилски одред кренули су уз Грабољане према Брајићима.

Пред сам излазак на комуникацију Цетиње—Будва, скренули смо са стазе и камењаром се упутили ка усијеку на комуникацији источно од Сеоца.

Радомирско-грађански одред посјео је сам усијек, а одмах до њега, на десном крилу, по коси, јужно од цесте, поређала се група из Подгора. Осматрача Марка Б. Кнежевића смо упутили на Сеоштик (к. 1065), а Војина Војводића и Ђура Црнојевића са пушкомитраљезом, пребацили смо сјеверно од комуникације, на положај са кога је могао успјешно тући цесту по дужини на обје стране засједе. Били смо толико близу цесте да је сваки устаник Радомирско-грађанског одреда могао до ње добацити бомбу.

Са првим зраком сунца, високо изнад нас, са врха Сеоштика, осматрач нам је давао знак да из правца Цетиња долазе возила. Приљубљени уз камењар, са пушкама упереним ка цести, очекивали смо окупаторе. Наишли су камиони. Плануле су пушке на усијеку. Запуцала је и подгорска група. Први камион је забректао и порину у јарак крај пута, а други је успио да прође поред нас. Усплахирено смо запуцали. Уплашили смо се да ће нам умаћи. Али, стигао га је рафал Војиновог пушкомитраљеза. Трећи и четврти камион нијесу много одмакли. Поскакали смо из заклона. Један војник је дигао руке у знак предаје. Узели смо оружје и нешто опреме, склонили погинуле возаче и њихове помоћнике и почели да уништавамо камионе.

Сабрани јужно од цесте, оцијенили смо да су положаји које смо посјели на усијеку неподесни, јер не пружају могућност за обрачун са већим снагама, па је одлучено да Радомирско-грађански одред запосједне положаје на Ромом ждријелу, са ослонцем на Татарију (сјеверне падине Татиња на карти Гатин). Подгорски устаници треба да се помјере према Грабу брајићком и тамо да поставе засједу. Уколико се Талијани појаве од Цетиња договорено је да их Радомирско-грађански одред пропусти до Подгорско-томићког и сачека да он запуца, па тек тада да ступи у дјејство; уколико дођу од Будве, поступак је обрнут.

Док смо се припремали да пређемо на нове положаје, од Цетиња су на Радомирско-грађански одред налетјела три мотоцикла, са два официра и једним војником. Најближи су отворили ватру. Изненађени мотоциклисти су одскочили у камењар поред цесте, на наше повике, — одмах су се предали. Томо И. Војводић и Ђуро Петровић су пошли да их разоружају. Рањени мотоциклиста је превијен и склоњен у хладовину, а два официра смо повели са собом на нове положаје.

Одмах послије посиједања нових положаја на Ромом ждријелу, опет је од Цетиња налетио на нас један официр на мотоциклу. Чим смо отворили ватру, он је скочио у страну и покушао да се бјегством спасе. Али се брзо предомислио. Легао је у камењар и дао знак за предају. Послали смо Тома И. Војводића да га разоружа. Заробљеним официрима ја сам покушао да објасним разлоге и циљ наше борбе, говорећи слабо француски, а један од њих је то преводио на италијански. По њиховој гестикулацији, оцијенили смо да су разумјели суштину мојих ријечи. Послије подне Велиша Ј. Војводић и Блажо Ј. Поповић спровели су заробљене официре преко Радомира, гдје су преноћили, за Сотониће у штаб.

Са нових положаја имали смо велику могућност за осматрање, па смо повукли осматрача са Сеоштика. Ту смо разговарали о нашој првој акцији. Неко је напоменуо да Брајићима сигурно није пријатно што смо почели борбу надомак њиховог села. У том разговору наишао је неки Мартиновић, рекоше да је био жандарм негдје у Војводини, да тражи, у име Брајића, оружје за њих како би и они учествовали у борби. Одговорено му је да немамо никаквих залиха оружја и да им је једини пут да дођу до оружја — отимање од непријатеља.

Касније смо сазнали да се брајићким устаницима предала група жандарма из жандармеријске станице на Брајићима. Том приликом заплијењено је око 20 пушака. По разоружању жандарма, устаници су се упутили на положаје југозападно од села, на самој комуникацији — код Пирамиде.

Већ је неколико нових бораца стигло на наш положај. Дошли су из села на своју руку.

Око 11 часова, 13. јула, чули смо да се пуца према Обзовици, отприлике на средокраћи између наших положаја и Цетиња. То су устаници из села Прекорнице, Пачараћа и Обзовице изашли на комуникацију и ступили у борбу са колоном Талијана, која је из Цетиња била упућена на нас. Колона је започела борбу са Прекорничанима.

Борба према Обзовици је бивала све жешћа.

Осјећало се да Талијани у поподневним часовима потискују прекорничке устанике. Закључили смо да не би било добро да Талијани упадну у Прекорницу и попале је, а ми да останемо пасивни. Ућто стиже Љубо Лаличић са захтјевом прекорничке групе за нашу помоћ. Похитасмо пријеким путем, кроз камењар, према Кокорину, ради удара у бок Талијанима, који би се упутили путем према Прекорници. Положаје на Ромом ждријелу остависмо празне. Уз пут нам Љубо Лаличић рече да је из прекорничке групе погинуо Перо Бановић, и да га нијесу могли извући.

Знали смо Пера као прекаљеног комунисту, па нам је тешко пала вијест о његовој погибији, тим више што је Перо тог дана са вјенчања пошао у борбу, наглашавајући и сам да је борба преча од свега другог.

У току покрета, чули смо пуцњаву са источних падина Падежа према Обзовици. Било је јасно да се неко од устаника појавио са те стране, јер Прекорничани су били сви источно од Обзовице. Касније смо сазнали да су брајићки устаници напустили положаје на Пирамиди и упутили се дијелом према Вјетернику и дијелом према Падежу, па је на њихову ватру са те стране реаговала артиљерија.

У међувремену, одбацивши прекорничке устанике према Планој Гори, Талијани су се вратили на цесту. Тако се наше хитање ка путу према Прекорници показало сувишно. У току ноћи Талијани су нестали. По једној претпоставци, прошли су за Будву, по другој, вратили су се на Цетиње. Вјероватнија је друга, јер Подгорско-томићка група је већ била комплетна на Грабу брајићком. Томићи

су, по ликвидацији жандармеријске станице у Брчелу, стигли на Граб, а прикључила им се група из Утрга, па није вјероватно да толику колону Талијана не би примијетили приликом проласка честом за Будву.

Ми смо се истим путем вратили на Ромо ждријело. На том путу нас је затекла тамна јулска ноћ. Ломатали смо се камењаром и, мртви уморни, жедни и гладни, заноћили смо без икаквог обезбјеђења иза самих положаја.

Освануо је 14. јул. Изломљени неугодним коначењем на камењару, посјели смо положаје на Ромом ждријелу. Средили смо резултате првог устаничког дана. На усијеку код Сеоца и на Ромом ждријелу уништили смо 4 камиона и 4 мотоцикла. Заробили смо три официра и једног војника. Убијена су 4 возача и два сувозача. Запљењено је 7 пиштоља, 5 пушака, нешто бомби и нешто опреме. Прекинули смо телефонску везу са Цетињем.

Губитака нијесмо имали.

Стигла нам је храна из нашег села и са њом вијести о ослобођењу Вирпазара и успјесима других устаника. Обавијештени смо да су у току јучерашњег дана избили на комуникацију Цетиње—Будва и посјели је у реону Вења гора—Грков гроб устаници из Љуботиња, а у реону Мокрог дола устаници из Конака.

Разговарајући о првом устаничком дану, констатовали смо да су групе дјеловале одвојено и без довољно контаката и сарадње. Било нам је јасно да тако не би смјели наставити оружану борбу. Одлучили смо да успоставимо чврсту везу са прекорничким устаницима и, преко њих, са осталим групама на комуникацији према Цетињу, а да са Подгорско-Томићким одредом обновимо договор о даљем заједничком дјејству и чврстој вези, јер су то обострано захтијевали наши положаји.

14. јула, Томо Војводић и ја смо се нашли са Заријом Јоветићем и Јовом Томовићем, одговорним друговима из Подгорско-томићког одреда. Још једном смо се договорили о сарадњи и заједничком дјејству, било да Талијани наиђу од Цетиња, било од Будве. Изгледало нам је вјероватније да ће прије наићи од Цетиња, па је Подгорско-томићки одред посјео положаје у складу са том претпоставком. Узгред, Јово напомену да ће њиховим одредом командовати Зарија иако је номинално командир Лука Јањевић.

Вијести о успјесима устаника првог дана брзо су се ширале. Села су оживјела. Врвило је свуда као у кошници. Многи су се јављали одредима и комунистима на терену и стављали се на расположење.

У току ноћи 14/15. јула чула се жестока борба. То су устаници Љуботиња и Цеклина на Кошћелама водили борбу са јаком моторизованом колоном Талијана, која се од Подгорице (Титограда) пробијала ка блокираном Цетињу.

У току 15. јула стигло је до нас обавјештење о великој побједи устаника на Кошћелама и захтјев да сви одреди пошаљу људе за извлачење и преузимање заплијењеног оружја и опреме.

Из Радомирско-грађанског одреда упутили смо Војина Војводића и Бура Црнојевића, а прикључили су им се Велиша Ј. Војво-

дић и Блажо Ј. Поповић при повратку из среског руководства, пошто су предали заробљене официре. Подгорско-томићки одред је упутио своје људе. Од плијена са Кошћела, Војин је са групом донио и дотјерао два тешка митраљеза, два пушкомитраљеза, већу количину муниције, доста бомби, нешто шатора и друге опреме, те мању количину цигарета. Причали су нам са одушевљењем о великом броју заробљених Талијана, о огромном плијену, о расположењу народа у нахији и наваљивању масе у извлачењу плијена.

На крају, Војин нас обавијести да је сваки одред са наше територије добио по један или два митраљеза и два пушкомитраљеза и да је тога остало још и за друге.

Брзи развој догађаја и велики успјеси постигнути првих дана устанка, посебно велика побједа на Кошћелама, позитивно су се одразили на становништво. Углед комуниста, које је народ иначе цијенио, огромно је порастао. Нарасло је борбено расположење народа. Многи су извлачили оружје које су ко зна како и када сакрили и са њим су се јављали у одреде и укључивали у борбу. Одреди су брзо бројно расли.

Наша предвиђања о постепеном развијању борбе и прерастању у оружани устанак показали су се нереалним. Већ првих дана имали смо прави оружани устанак. Сви наши покушаји да дио људи вратимо кућама остали су без успјеха. Чак и старији људи који су из дубоких скривница извукли своје старе „московке", са по два метка, на наш захтјев да се бар они врате домовима, увријеђено су одговарали да их оставимо на миру, јер слобода ништа није милија нама него њима.

Стављени пред свршен чин, позабавили смо се организационим сређивањем. Наш одред смо преформирали у чету. Улогу четних старјешина преузели смо Томо Б. Војводић и ја, а за воднике су изабрани Крсто Барјамовић-Кићо и Владо Букановић, подофицир краљевске војске.*

Но ни окупатор није мировао. И поред изненађења, забуне и панике која је била завладала у њиховим редовима, Талијани су се почели прибирати. Првог дана, испадима из Цетиња према Будви и Ријеци Црнојевића, покушали су отјерати устанике са комуникација. Након неуспјеха, кренули су са јачим снагама из Подгорице према Цетињу ради отварања комуникације и деблокирања Цетиња, иначе административно-политичког центра Црне Горе и сједишта високог комесара Мацолинија. Потпуни пораз тих снага на Кошћелама забринуо је Талијане. Били су приморани на нове подухвате.

Систематско бомбардовање села отпочели су 16. јула. До нас су допрла обавјештења о бомбардовању Подгора, Грађана, нарочито засеока Радомир, Љуботиња и Горњег Цеклина.

Уплашени бомбардовањем, сељаци су напуштали села и склањали се по пећинама, камењарима и шумама, носећи са собом дјецу, најнужније ствари и мање количине хране. И сељаци села Брајића су се забринули, иако њихово село није било бомбардовано. Потјерали су стоку и избјегли у планину. Село је остало готово празно.

* Погинуо као четник на Зиданом Мосту, 1945. године.

Шеснаести јул. Од Цетиња избила су пред наше положаје на Ромом ждријелу четири лака тенка. Кретали су се на одстојању. Први је стигао пред камену препреку коју смо били поставили на цесту. Стала су и она три. Тајац. Нико се не миче на положају. По договору, треба сачекати да посаде изађу из тенкова и почну да склањају препреке. И даље тајац. Чује се само зујање тенковских мотора. На првом тенку се опрезно подизао поклопац. Глава тенкисте се једва назирала у пукотини отвора. Глава се кретала, разгледала, осматрала. Поклопац се полако подизао. Ми стрпљиво чекамо. Поклопац се подиже, извири глава и, одмах послије тога, читаво попрсје тенкисте. „Бовани! Виа!", викну тенкиста, а у том моменту на наше запрепашћење, Милутин Војводић неспретно опали из своје пушке. Љупи поклопац по куполи, тенкиста ишчезну у тијелу тенка и заштекташе митраљези из сва четири тенка. Сада више немамо шта чекати. Отворисмо ватру по тенковима из свих оружја. Свиткају зрна по оклопу, мичу се тенкови, кркоћу и трапарају гусјенице, а ми упорно гађамо. Доживљавамо прво ватрено крштење, јер у дотадашњим акцијама, непријатељ није давао отпор. Необично је и чудно звучи. Тенкови се полако повукоше ка Обзовици, а ми почесмо да прекорјевамо Милутина и жалимо што нас је открио и спријечио да уништимо тенковску посаду.

16. јула по подне, у Барску луку искрцала се јача јединица Талијана. Вијест о томе донио је Бранко Чаловић, који је у току ноћи 16/17. јула дошао из Бара на Илино брдо, гдје се, баш тада, одржавао састанак Мјесног (Среског) комитета.**

Било је очекивати да ће та јединица даље кренути ка Вирпазару или, пак, ка Петровцу и Будви.

Устаници Црмнице, оријентисани ка југу, тада су посиједали положаје:

Лимљани и Бољевићи—Суторман;

Глуходољани и Спичани—Созину;

Брчело, Буковик, Мачуге и Бријеге—Пресјеку;

Петровачка села-положаје сјеверно од Горњег села и Медиговића;

Режевићи, Пржно и Куљаче—положаје Вијенце—Ограђеница.

Устаници будванске општине требало је да контактирају са устаницима општине Свети Стефан и да дјејствују на комуникацији од Бечића ка Будви и Грбљу.

Док смо се ми налазили на Ромом ждријелу и сектору Обзовица—Брајићи, редовно смо снабдјевани. Прикупљање хране, спремање и допремање до нас организовала је група остављена у селу ради тога и одржавања реда, организовања везе и обавјештавања. Уствари, то је био одбор који су сачињавали Нико Буров, Иђо Милов и Митар Илијин Војводић. У селу је остављен и Буро Војводић, студент, члан Партије, да обезбједи да све у селу буде организовано и прихваћено од сељака без гунђања. Са Буром су наши скојевци на свим текућим пословима у селу и околини. Тамо је упућен и Васо Буров Војводић, који је стигао са породицом из Дренице са

** Подаци Блажа Љутице, тада члана Среског Комитета КПЈ за Бар.

Косова и одмах се ставио на располагање одреду. У одбор су ушли из Грађана и Гаћи Машан Савов Бурашевић, Илија Андров Буканович, Видо Буров Михаљевић, Јово Савов Михаљевић, Лука Јока Буришина Поповић, Лука Јоков Вуковић.

Показало се да је све функционисало беспрекорно, захваљујући привржености сељака устаницима и умјешном раду одбора, комуниста, угледних домаћина и скојеваца.

Редовно снабдјевани и обавјештавани, лако смо подносили напоре на положајима, бодрени добрим вијестима о развоју борбе широм Црне Горе и другдје.

Слободно вријеме смо користили да упознамо заплијењено талијанско оружје. Обучавали смо се за дјејствовање митраљезом и пушкомитраљезом типа „бреда". Пушке и пиштоље смо одмах упознали. Бомбе су нам биле најзагонетније. Први покушај бацања бомби изненадио нас је. Радило се о офанзивној бомби. Експлодирала је при самом додиру земље чим смо је бацили. Али други дан смо већ открили њене особине, па смо лако обучили све устанике како ће је употребити. Ипак, чиниле су нам се слабе. Зато је, од првих устаничких дана, сваки борац желио да има тзв. „крагујевку". Оне су у сваком погледу уливале повјерење.

Талијани су 17. јула наставили бомбардовање села. Ми нијесмо имали средстава за борбу против авијације, па је несметано бомбардовање села уносило страх у народ и велику забринутост за даљу судбину.

Талијанска колона, искрцана 16. јула поподне у Бару, кренула је 17. јула, око 6 часова ујутро, ка Петровцу и Будви. Кретала се несметано, јер су устаници Приморја, послије првих окршаја дуж обале, оријентисани на прелазе преко планина ка унутрашњости. Талијани су уз пут палили куће, пљачкали, малтретирали становништво у Мишићима, Буљарици, Режевићима, Вријесном, Бечићима и Боретима. Заноћили су у Будви. Устаници на комуникацији Цетиње—Будва нијесу ништа знали о искрцавању, покрету и пристизању у Будву те италијанске колоне. Ослоњени на сопствено осматрање, дочекали су 18. јул на положајима, оријентисани више на могућност напада окупатора од Цетиња.

Распоред устаника на комуникацији Цетиње—Будва био је, такорећи непромијењен, само су групе биле бројније него претходних дана.

На Мокром долу налазили су се устаници Конака. На Грковом гробу и Вељој гори поставили су засједу устаници из Љуботиња.

Код Обзовице и даље су били у засједи устаници из Прекорнице и Планине.

Ромо ждријело је затварао Радомирско-грађански одред који је сачињавала тада већ чета са 56 устаника.

Подгорско-томићки одред је и даље држао Граб брајићки, а лијево од њих, јужно од Угљешића, налазили су се Брајићи, који су се 15. јула вратили из Вјетерника. О томе шта су Брајићи радили од 13. до 15. јула причао ми је својевремено Ристо Филипов Дапчевић, који је командовао брајићким устаницима. Ту причу

сам тада забиљежио и мислим да ће бити од интереса да је наведем. Ристо прича:

— Љубо Лаличић и Владо Бановић су дошли код нас 13. јула, рано. Причали су нам о устанку на читавом Балкану. Говорили су нам да би ми требало да учествујемо у томе и да нам је први задатак да ликвидирамо жандармеријску станицу. Ми смо се ради тога окупили. У то је запуцало на Ромом ждријелу, што нам је био доказ да Љубо и Владо говоре истину. Кренули смо према станици. У том тренутку је на нас наишао један Талијан из оних камиона који су били нападнути на Ромом ждријелу којега смо заробили. Продужили смо ка станици кроз куће Мартиновића. Мартиновићи су нам се придружили.

Дошли смо близу станице. Митар Иванчевић је ушао у станицу, а Владо Лучић је кидао телефонску везу са Будвом и Цетињем. Митар је изашао и саопштио нам да су жандарми одлучили да предају 20 пушака, али командир Домазетовић и још неколико њих су захтијевали да их примимо. Пошто смо разоружали жандарме, отишли смо на Пирамиду да посједнемо положаје. Исти дан поподне пошло је нас двадесет према Обзовици да учествује у борби која се тамо водила. Са Падежа смо пуцали на Талијане по Обзовици. Једна група је отишла према Вјетернику, ка Ловћену. Увече смо сви отишли према Вјетернику, гдје смо провели 14. јул. Са нама је био и онај Талијан. Сјутрадан смо се упутили ка Вељој Јеви и положајима изнад Угљешића, а 16. јула смо посјели положаје на лијевом крилу Црмничана. Ту смо дочекали 18. јул. Како су нам положаји били близу наших кућа и торова, неки су ишли до кућа и у планину али су се враћали на положаје.

Седамнаести јул је протекао мирно на положајима дуж комуникације Цетиње—Будва.

БОРБА НА БРАЈИЋИМА 18. ЈУЛА 1941.

Рано ујутро 18. јула, од запада је долетио извиђачки авион. Пролетио је дуж комуникације у висини околних планинских врхова, а у повратку, у још нижем лету, посада је осмотрила положаје устаника, који су дисциплиновано остали на положајима, не дајући никаквог знака о своме присуству. Након извиђача појавила се група бомбардера. Бомбардовали су и митраљирали узастопце простор око комуникације у рејону Брајића, на Ромом ждријелу и око Обзовице.

Фашистички авиони бацили су око 180 бомби и испалили 500 митраљеских метака у припреми и подршци борбе на Брајићима и око Обзовице,* чувајући при том комуникацију за своју моторизовану колону. Са бомбардовањем започела је и артиљеријска канонада. Тада смо оцјењивали да то туче бродска артиљерија са мора, испод Будве. Бродови су тукли положаје око Брајића, а понека гра-

* Зборник, том XIII, књ. 1, стр. 164; Шифрована депеша команде Тиват бр. 84562.

ната је долњетала и до близу наших положаја на Ромом ждријелу. У артиљеријској команди Талијани су испалили са брода „Басини" 128 граната 102 милиметра а са брода „Шолта" 160 граната 66 мм.*

Од те силне грмљавине бомби и граната устаници нијесу имали губитака, сигурно због тога што су били на положајима поред саме цесте, коју су Талијани чували да је не разоре.

Једновремено са авио и артиљеријском припремом кренула је из Будве према Цетињу јача моторизована колона, ојачана тенковима. То је био 108. батаљон „црних кошуља", који је упућен из сјеверне Албаније, са задатком да „отвори пут Будва—Цетиње, похвата црногорске бандите и доведе их у Скадар."**

Бректала је планина од силне хуке мотора, а устаници су се сређивали на положајима, бирајући мјеста у камењару, одакле ће им бити прегледније да туку непријатеља. Засједа запета у луку од Граба до Снијежнице, чекала је наилазак колоне.

Подгорско-томићки одред, њих 48, (36 из Подгора и 12 из Томића), налазио се на погодним положајима код Граба на Јеви, Змијиној глави, Средњој змијиној глави и Змијином долцу, тамо гдје косе затварају Брајићко поље и сужавају пролаз, сводећи га на саму комуникацију.

Брајићка група посјела је положаје изнад Угљешића, на камењару Вељa и Мала јева, Карловом кршу и Снијежници, са којих је имала преглед цесте кроз Брајиће и према Грабу. Она је могла успјешно дјејствовати ватром, али је имала јако непогодан прилаз цести у случају да треба јуришем докрајчити непријатеља.

Устаници из светостефанске општине који су се затекли дијелом на Томиној њиви испод Липове главе, к. 956, када су примијетили колону Талијана уз Кошљун, звали су остале који су се налазили у селу Куљачама да заједнички крену на Брајиће. Пошто је окупљање потрајало, ријешили су да њих 15, са Томине њиве, са Блажом Кажанегром и Савом Куљачом на челу, похитају на Брајиће. Рачунали су да ће остали пристићи накнадно.

Дио групе из Мајина налазио се на Уништу, а други дио ка Поборима, оријентисан према Тивту, јер је до њих стигла вијест да од Тивта пријети опасност устаницима који су се послије првих окршаја са окупатором оријентисали према планини.

Праћена ватром артиљерије са бродова испред Будве, моторизована колона Талијана ушла је у село Брајиће. Са задњих камиона поискакали су фашисти, са црним фесовима, и упутили се ка горњем дијелу села. Једна група је пошла ка сеоском хану и школи. Задимили су школа и хан, а одмах затим куће Мартиновића и Пљоштине. Село је горело. Чуо се крик изубијаног Вукала Прентовића, коме је фашиста зарио нож у грло, и јаући немоћне старице Маре

---

* Зборник VII, том XIII, књ. 1, стр. 164.

** Сјећам се тог задатка из докумената нађеног код пораженог 108. батаљона „црних кошуља", који смо читали и преводили, уз помоћ неких који су нешто знали талијански. Иначе, познато је да су нас Талијани дуго третирали као бандите, не признајући нам статус бораца и оспоравајући себи одријешене руке да се према партизанима понашају као према банди која није заштићена Међународним ратним конвенцијама.

Ивове Мартиновић у запаљеној кући. Предвођена тенковима, колона се успорено кретала цестом. Неколико мотоцикала је прошло напријед ка Грабу и Сеоцу, а за њима одмах тенкови. Притајени на положајима изнад Угљешића, устаници су стрпљиво чекали. Артиљерија са бродова је и даље тукла сјеверно од цесте.

Ми на Ромом ждријелу смо чекали да чело колоне избије до нас. Примијетили смо да се један мотоцикл враћа од Сеоца ка Грабу. Пламени језици са густим димом над селом пружали су страшан призор. Родно село у пламену! Вапај немоћне старице и крици Вукала Прентовића су узбудили устанике, призивајући их на освету. Брајићи нијесу издржали. Отворили су ватру са Снијежнице и Карловог крша. Прихватили су и остали. Фашисти су поскакали са камиона и потражили заклоне у јарковима око цесте, у камењару и иза камиона. Али, нашли су се на веома лошем терену, оскудном у заклонима. Развила се жестока борба. Митраљеску и пушчану ватру допуњавала је артиљеријска паљба из топова постављених испод куће Боже Мартиновића.

Томо Б. Војводић и Велиша Ј. Војводић похитали су са наших положаја ка Грабу и Црмничанима да виде због чега је отворена ватра прије времена, а ми смо се сређивали да притекнемо у помоћ. Остављајући на положају дио одреда, кренули смо стазом испод цесте која код Сеоца избија на комуникацију. Одатле, једни путем, а други изнад њега — нас тридесетак смо прилазили Грабу. Дошли смо на само чело колоне.

Но, фашисти су се већ оријентисали ка устаницима јужно од цесте. Пришли смо надомак јуришног одстојања и укључили се у борбу.

Борба је бивала све жешћа.

Чувши борбу на Брајићима, једна група из Прекорничког одреда, Преле Бановић са седморицом устаника, која се затекла на Падежу, кренула је ка бојишту. Опрезно прилазећи голим падинама, сјеверно од цесте, дошла је изнад кућа Иванчевића и отворила ватру. Са њима се ту нашао и Саво Ивов Мартиновић, из Брајића, наоружан „леденицом". Тих неколико пушака изнад кућа Иванчевића створило је утисак код Талијана да су упали у клопку устаника са обије стране комуникације, и да им пријети потпуно уништење.

Одјекивала су брда од распламтјеле борбе. Хитали су у борбу Подгорани и Брајићи који су се затекли на Његалици.

Прва група Паштровића стигла је на вријеме и укључила се у борбу, ускачући на положаје иза Јеве.

У току борбе, група Паштровића из општине Свети Стефан у коју је пристигло 15 устаника, претпостављала је да ће фашисти покушати да заузму тврђаву Космач, те тако обезбједе извлачење. Због тога су се од Јеве помјерали према Космачу. При том су запазили да се фашисти постепено извлаче. Неколико камиона је већ било измакло поред Пирамиде, низ Оћу. С појавом Паштровића на Космачу, повлачење комуникацијом је угрожено. Док су Паштровићи дјејствовали са Космача, супротстављала су им се два-три тен-

ка из лука цесте испод кућа Стојановића. Када су се тенкови помјерили ка Пирамиди, Блажо Кажанегра, са омладинцем Митром Митровићем* и једним Јовичићем из Брајића, похитао је преко цесте, упркос повицима, протестима и псовкама оних који су остали на Космачу и претпостављали да ће та тројица лудо изгубити главу. Постављајући се на погодан положај преко цесте, тројка је успјешно тукла фашисте који су одступали од кућа Мартиновића, испод кућа Стојановића, ка превоју западно од Пирамиде. Тада им је то био једини правац за извлачење. Да је више устаника било на положају са Кажанегром, мало би се фашиста извукло из боја на Брајићима.

Борци из Мајина, такође су дотрчали и пресјекли фашисте испод Долова и код мјеста Бокаљић.

Кад смо ми прилазили, Црмничани су нас примијетили и неко је повикао са камењара код Граба: „Ха, Граћани у помоћ да их уништимо!". Одмах послије тога, громогласно је соколио устанике Зарија Јоветић. „Ха, другови, ха, соколови, примакнимо се још мало. Ха, напријед браћо, ево Граћана!".

Борба је пламсала. Од праска пушака, цике митраљеза, јеке експлозије бомби и граната тресла су се брда око нас. Чинило се да нико неће остати жив од те страшне ватре. У опрезном помјерању, строј се затезао за јуриш. На повик „ура", сви су јурнули, сложно као један. Ватра са свих страна, треште бомбе, јуре устаници. Изненаћени фашисти покушавају да се склоне по пропустима, испод камиона, по јарковима, хитају да скину црне кошуље и прикажу се као војници „ређине Јелене". Појединци покушавају да дају отпор.

Директно цестом, јуришали су према првом камиону и натјецали се у жељи да га се домогну два јунака — Нико Милов Вујачић и Зарија Јоветић. Нико је стигао до камиона под којим се налазио фашистички митраљезац, са „бредом". И баш у тренутку кад је ухватио руком за цијев, митраљезац му је сручио рафал у прса. Јоветић је прије тога пао рањен на цесту. Подгорани су га извукли из борбе, смјестили у заклон и похитали у нове јурише.

Борба је почела да јењава. Спустили су се на цесту готово сви устаници. Чуо се још по који пуцањ и по који рафал митраљеза. Жељели смо да дотучемо и посљедња упоришта. Полако смо приводили борбу крају. Моторизована колона Талијана била је сломљена. Око 17 часова готово сви устаници са сектора Обзовица — Брајићи сјатили су се на бојиште код Брајића. Оно је личило на право разбојиште. Свуда по цести, око ње, на камионима, испод њих — мртви. За чудо, рањених је било врло мало и, колико их је било сви су тешко рањени, тако да не могу преживјети. Ваљда је тако због убитачне блиске ватре устаника и јако оскудног броја природних заклона на простору гдје се колона затекла, а можда је нешто рањеника евакуисано камионима који су се извукли ка Будви.

---

* Погинуо је као борац 4. пролетерске црногорске бригаде, 17. јула 1942. године, на Бугојну.

Живи су само они који су се скрили у пропусте. Само из једног пропуста изведена је гомила заробљеника.

Ти, који су остали живи, поређали су се по групицама дуж цесте у јулској жези. Голи до појаса, са фотографијама своје дјеце и жена у рукама, понизно су молили устанике за милост.

„Дуо, тре пиколо, ја не фашисто, ја комунисто, вива Монтенегрино, вива Сталино!", довикивали су показујући фотографије, молећи за живот.

На камионима су нађени везани мртви таоци из Приморја: Лазар Шпадијер, Давид Љубиша и Љубиша Срзентић. Црмничани су причали да су у самом почетку борбе примијетили човјека на хаубу камиона који је из свег гласа викао: „Удрите јунаци! Удрите, рука вам се посветила! Хај!" ... И замукао је тај глас, прекинут метком фашиста. По свој прилици, желећи да избјегну нападе устаника дуж комуникације Будва—Цетиње, Талијани су везали таоце на хаубе ради психолошког дјејства на устанике.

На бојишту је нађено 127* мртвих фашиста. Заробљено је 38. Дванаесторицу фашиста су одвели Паштровићи на Гору паштровачку, а остали су спроведени у Црмницу. Уништено је 16 камиона, три мотоцикла, један тенк, три санитетска возила и један луксузни аутомобил.

Заплијењено је преко 150 пушака, 3 тешка митраљеза, 9 пушкомитраљеза, 2 минобацача, преко 80 сандука муниције и бомби и једна застава.

---

* Сигурно је да је број погинулих фашиста нешто већи, јер ми нијесмо успјели регистровати међу погинулима појединце који су се покушали извући гудурама испод Пирамиде и тамо пинули и остајали. Интересантни су и подаци о губицима Талијана код Брајића дати гувернеру Далмације у депеши префекта Котора, од 18. јула у 19.30 часова. (Зборник VII, том XIII, књита 1, стр. 163); тим више када се упореде са подацима из шифрованих депеша Поморске команде Тиват бр. 84562 упућених Поморској команди Албаније у Драчу (а 87248 и 87562) и Команди морнарице (Зборник VII, том XIII, књита 1. стр. 164).

Према тим документима префект Котора, Скаселати, обавјештава гувернера Далмације у Задру Бастионинија да су „црногорски устаници и данас нанели знатне губитке нашим одељењима која су се упутила из Будве за Цетиње и принудили их на повлачење. Преко двадесет погинулих и око 40 рањених, преко 160 несталих. Изгубљено је 12 камиона, 14 митраљеза, два минобацача и један тенк..." По наведеним шифрованим депешама Поморске команде Тиват стоји: „Колона Поцоли (Pozzoli) ојачана тенковима, која је 18. јула пошла из Будве за Цетиње, стигавши до села Мартиновића, нападнута је од надмоћних снага. Колона је била принуђена да се повуче према Будви уз тешке губитке: 22 мртва, 37 рањених и 169 несталих..." Очита неслагања у давању података од стране талијанских команди је последица могућног, у рату готово редовно, непрецизног извештавања потчињених. Међутим, у овом случају можемо се послужити тим подацима као веродостојним у поређењу са оним што смо ми избројали на бојишту. У број мртвих које смо ми избројали улази највећи број оних које они третирају као нестале. Наша констатација да су рањене успјели вјероватно евакуисати овим се потврђује, а број заробљених непобитан је. Такође су тачни подаци о заплијењеној и уништеној техници и опреми како ми наводимо. У раним текстовима и изјавама стоји да је убијено око 130 фашиста. То је резултат претпоставке да је, поред 127 пребројаних на бојишту, било погинулих и по гудурама, па смо број погинулих скромно заокруживали на око 130 у нашим изјавама за стенографске биљешке, као и при давању података Батрићу Јовановићу.

Осим тога, на камионима је нађено пуно војничке опреме и ствари опљачканих по Приморју, од народне ношње и веша до породичних фотографија. Знам да нам је то задавало бригу, па је одлучено да се ствари врате власницима. Задужени су Шпиро Мединовић и Марко Куљача да то учине преко групе Паштровића. Али, само дио тога се могао предати.

Од устаника погинуо је Нико М. Вујачић и рањен је Зарија Јоветић. Од мјештана, фашисти су заклали Вукала Прентовића, а у запаљеној кући изгорела је Маре Ивова Мартиновић.

Посебан проблем је била сахрана погинулих Талијана. Јулска врућина брзо би изазвала задах и распадање лешева, а мјеста за њихову сахрану није се могло наћи у камењару. Уништавати усјеве у Брајићком пољу и тамо, у њивама, сахранити толики број погинулих не би одобрили мјештани Брајића. Било је разумљиво да не допусте да у њиховој земљи почивају војници који су им тог дана село запалили. У разговорима око тога, чуло се мишљење да људско тијело гори као луч, па је предложено да се лешеви погинулих прикупе, поспу бензином и нафтом из заплијењених возила и запале. Тако је и учињено.

Међутим, десило се да неки лешеви нијесу догорели, а ми смо због брзог надирања јаких талијанских снага, морали напустити бојиште.

Непријатељ је нађене недогорјеле лешеве искористио, врло успјешно, за пропаганду против устаника, називајући нас најгорим именима. Непријатељски настројени појединци, сарадници окупатора, раструбили су на сва уста ту нашу муку и недоумицу као злочин и недјело устаника, додајући уз то и којешта друго што је њима одговарало.

Тако је 18. јула 1941. године, у боју на Брајићима, поражен 108. батаљон „црних кошуља".

Неколико дана након тога, Талијани су се сручили на црногорске устанике огромним снагама из свих праваца, па су овладали и простором Брајића и комуникацијом Цетиње—Будва. Одмазда је била страшна. Жене, дјецу, старце и све живо што је ухваћено на Брајићима фашисти су стријељали у Брајићко поље, повезали ланцима и данима држали под стражом на голој пољани. Одмах су стријељали Тома Клаћа, Божа Иванчевића и Митра Мартиновића. Све похватане су шибали бичевима и тукли кундацима, тражећи да признају да су учествовали у борби.

Касније је у тврђави Космач формиран логор, у који су довођени, осим из Брајића, људи, жене и дјевојке из Црмнице и Паштровића. Логор су преузели фашисти. У њему су сви одреда тучени, малтретирани и понижавани, а командант логора је знао, јашући на бијелом коњу, да шиба бичем логораше до крви по лицу и читавом тијелу. Тако ишибани и крвави, многи су спроведени у логор у Албанију.

У току боравка на Космачу, Талијани су подигли споменик уништеном 108-ом батаљону „црних кошуља", испред саме тврђаве. У виду камене громаде споменик је постављен на постаменту од че-

тири правоугаоиа камена из срушеног споменика команданту Космача (аустријском К. К. оберлајтнанту) из доба Аустро-Угарске којега су убили Брајићи. На громади, обрађеној само са једне стране, уклесан је сљедећи натпис:

»CHI CADE PER L'ITALIA FASCISTA CAMMINA IN ETERNO AI CADUTI DEL 108 BTG. CC. NN. LA 1. CMP DEL 144 BTG. CC. NN.«

У слободном преводу, то значи: „Ко умре за фашистичку Италију живјеће вјечно 108. батаљону Црних кошуља 1. чета 144 батаљона Црних кошуља".

По завршеном рату, тај споменик је срушен, али камена громада — спомен са натписом остала је и данданашњи испред Космача, поринута у тло. Једва смо нас тројица успјели да је окренемо и тако положену сам је снимио.

У боју код Брајића, учествовали су: Подгорско-томићки одред, јачине 48 устаника на почетку да би касније, у току борбе, нарастао на око 80 бораца. Одредом је командовао Зарија Јоветић а политичко лице је био Јово Томовић. Осим пушака, имао је тешки митраљез „бреда" са Кошћела и три пушкомитраљеза.

Брајићка група, која је у почетку борбе била нешто мања, при крају је бројала 63 борца. Њом је командовао Ристо Ф. Дапчевић, а замјеник му је био Иво В. Мартиновић. Била је наоружана пушкама, митраљезом и пушкомитраљезом.

Паштровски устаници из Пржна, њих петнаесторица, са Блажом Кажанегром и Савом Кујачом на челу, пристигли на почетку борбе, а петнаесторица из Кујача са Станком Кујачом,* дошли су у току борбе. Били су наоружани пушкама.

Из Радомирско-грађанског одреда 30 бораца је притекло у помоћ у одсудном тренутку и, у заједничком јуришу, дотукло 108. батаљон „црних кошуља". Одредом сам командовао ја а политичко лице је био Томо Ђ. Војводић. Одред је био наоружан пушкама и са три пушкомитраљеза. Тешке митраљезе смо оставили на положајима на Ромом ждријелу, са дијелом устаника.

Седам-осам устаника из Прекорничког одреда, са Прелом Бановићем, били су наоружани пушкама.

Мајињани, њих 30, са 2 пушкомитраљеза, који су стизали по групама у току борбе из Уништа и Побора и од Бокаљића и Долова отежали су фашистима повлачење ка Будви.

Присутност устаника Конака и Љуботиња на комуникацији према Цетињу, имала је, такође, свој значај за борбу на Брајићима.

Храброст, упорност и борбена дисциплина свих устаника, у чему су предњачили комунисти, обезбиједили су побједу над бројно јачим и до зуба наоружаним непријатељем.

Велики успјех устаника на Брајићима 18. јула 1941. године спада у највеће успјехе у тринаестојулском устанку у Црној Гори.

У размишљању о овом и другим успјесима устаника тих дана широм Црне Горе отрже ми се мисао уз поглед ка врху Ловћена и

* Погинуо је као командир чете у Васојевићима, 20. марта 1942.

учини ми се да велики пјесник довикује „удри врага не остави му трага".

Талијане је испуњавало самозадовољство од успјеха, који су, по њиховој оцјени постигли 12. јула, на Петровданском сабору, у Цетињу. Том приликом је стављена ван закона одлука Велике народне скупштине у Подгорици, од 26. новембра 1918. године, о уједињењу Црне Горе са Србијом и проглашена „независна и суверена" држава Црна Гора — уставна монархија, под окриљем фашистичке Италије.

Када су планули тринаестојулски плотуни црногорских устаника, потпуно изненађени тим догађајем, у почетку су били збуњени. Узнемиреност је допирала до Рима. Гроф Ђано, министар спољних послова фашистичке Италије, тих дана пише у свом дневнику: „Немири у Црној Гори! Изгледа да ово није у вези са уставотворном скупштином, али подударање догађаја у најмању руку је чудновато". А већ 15. јула наставља: „У Црној Гори прилично лоше. Цетиње је одсјечено, а устаници затворили све прилазе граду". Два дана касније: „Црногорски устанак се шири и добија све веће размјере. Када ствар не би имала дубоко и горко значење, била би смијешна, јер заправо данас се води рат између Италије и Црне Горе".

ОСЈЕКА УСТАНКА

Занесени првим успјесима у окршајима са Талијанима, нијесмо ни размишљали о опасностима које предстоје. Неколико дана послије побједе на Брајићима, били смо на положајима као и прије. Слушамо бомбардовање далеко од нас и нагађамо које село бомбардују. Чини нам се да су систематски заређали од села до села.

Редовни доносиоци хране донијѐше и вијест да је село Радомир жестоко бомбардовано, да нико није погинуо ни рањен, да су запаљене појате на Вељем гумну, скопљена пшеница око гумна и у Равну и нешто стогова сијена. Куће нијесу погођене. Бомбе њима намијењене експлодирале су у непосредној близини, у тврдом камењару под Спилом, у Јендеку и код Чокља који су одољели експлозији и заштитили куће.

Осјећамо неку неизвјесност, али још нема никаквог обавјештења о догађајима на другим секторима. Неколико дана послије, дође до нас члан Окружног комитета КПЈ Цетиње Нико Вучковић и саопшти нам да, због интервенције великих снага Италије против устаника Црне Горе, које наступају из свих праваца, напустимо комуникацију да бисмо бранили села. Изненађени овим обавјештењем, без журбе смо се прикупили, објаснили устаницима о чему се ради, и 25. јула упутили се према Грађанима. Испред нас смо послали патролу да обавијести село о нашем доласку. Сељаци, узнемирени бомбардовањем, дочекали су нас изнад села, на Водици. Окупили су се готово сви мушкарци. На путу до села стигла је нова усмена директива: „Ни села не треба бранити. Треба се склањати пред непријатељем. Сељацима савјетовати да склањају храну, дио покретне имовине и породице док прође војна сила". Сељаци су нас знати-

жељно посматрали. Појединци, љути због свега што се десило, мрзовољно су нас гледали. Да разбијем ту неугодну атмосферу, рекао сам им да је добро што су се окупили, пошто смо мислили да их позовемо ради договора. Затим сам наставио: Започели смо свету борбу за слободу. Одлучили смо да се боримо до побједе или погибије. Биће погибије, али сви изгинути нећемо. Ако се и то деси, на нашим гробовима заклињаће се нове генерације и бориће се за слободу.

Непријатељ је јак и добро наоружан. Треба бити спреман за жестоку борбу. Побиједићемо ако будемо јединствени, непоколебљиви. Црногорци су слободари вјековима, па ће бити и овога пута.

Са нама је велики Совјетски Савез и његова побједоносна Црвена армија.

Приберите се, браћо Грађани. Причувајте дјецу и старце. Склањајте се пред душманином и скривајте храну и стоку по шумама и шкриповима. Не дајте се, витезови! У добру је лако добар бити, на муци се познају јунаци. Покажите се и ви попут наших предака.

На то ми се обрати један од старијих сељана:

— Чуј, четобашо.

— Нијесам ја четобаша — одговорих гласно.

— Чуј, команданте!

— Нијесам ни командант.

— А да који си црни ђаво, ако бога знаш?

— Ја сам онај исти Гајо Ников, којега добро познају сви Грађани.

— Добро, командијеру. Ви заратисте са двије моћне империје, а сад бјежте ноге!. Како му то дође, чоче?

А ће ће овај јадни народ црногорски?

— Овај народ црногорски ће у своју Црну Гору и за своју Црну Гору, као и вазда до сада. Зна овај народ да истраје и уз највеће муке и одрицања.

— А ми?

— Ми ћемо са народом. А ова борба је, мој стричане, тек почела.

— Ајде, командијеру, да бранимо село док трајемо, упаде стари, мало и јетко, да не кажем поспрдно.

— Ако добијем такво наређење, бранићу га са свима не грђе од тебе. А ти, хоћеш ли ти истрајати?

— А ако добијеш друкчије наређење?! — припита он.

— Извршаваћу онакво какво добијем.

— Е овај мој и ја нећемо са вама под тим условима. Мислио је на свог сина устаника-скојевца, добра и одважна момка.

— Ако тебе послуша знам да неће. Али он је зрио па нека сам суди и одлучи. Ако неће са нама, онда ће у заробљеништво, јер против нас неће. Припази стричане, да се не покајеш. Но, то може бити касно!

Сељаци су слушали ћутке, а утисак је био да су многи у недоумици.

Атмосфера је била неугодна, али разговор остаде присутан код свих. И није био без резултата.

Договорено је да дио одреда остане у Грађанима, а Радомирски дио са усташама из Гаћи да се упути за Радомир.

Под утиском збора на Водицама прилазили смо уз скалу радомирску самом селу, одлучни да наставимо борбу. Устаници из Гаћи се одвојише и Илин страном упутише ка своме селу да обаве разговор са сељацима и остану на том терену.

Ево нас на Радомиру. Окупљено је цијело село на Врхјами. То је збориште села за сваку прилику.

Причају нам о бомбардовању, али су забринути. Кажу да су Талијани поручили по неком момку да позивају све да дођу под Осмин да добију легитимације. Талијани опраштају све што се до тада десило. Траже да се устаници смире и врате оружје које су заплијенили.

Разговор са Радомирцима се развезао нашироко. О свему је било ријечи. На крају их обавијестимо да велика војска окупаторска надире из свих праваца и да се треба склонити испред ње и сачувати чељад и нешто покретне имовине и хране. Ми ћемо се склонити док протутњи војска, а иза тога ћемо се опет наћи.

Послије краћих објашњења, упутисмо се ка Дебелој глави и кршевитом беспућу, изнад Кузама.

Сјутрадан смо остали при Дебелој глави, са ослонцем на Вељу рупу и Теочар. Осматрали смо и извиђали ка Љуботињу, Дупилу и Горњој Црмници, која се са Дебеле главе види као на длану. Нас петорица пођосмо до села да поновимо савјете да се склањају пред непријатељском војском и да не иду за легитимације. Тога дана нијесмо нашли много мушкараца у селу. Склонили су се у околину.

Тако прође 26. јул.

Негдје око подне, сљедећег дана, уочисмо експлозије бацачких мина на врху Осмина. Иако на Осмину није било устаника, Талијани су из предострожности чистили тај врх пред својим снагама, које су упутили да га заузму као доминантно узвишење над Љуботињем.

У међувремену, у селу су се договарали шта треба чинити. Претегло је мишљење да се прихвати понуда Талијана о смиривању и примању легитимација, а што се тиче предаје оружја, треба дати јасан одговор да оружје нијесу имали нити су га заплијенили. Одговор заиста наиван, али, у сличним приликама, човјек је склон да прихвати и мало вјероватно, само да нађе макар какво рјешење, да обмане себе и у то слијепо повјерује.

Ето тако су Радомирци одлучили, окупили се и сви млађи од 60 година упутили се за легитимације под Осмин, како им је било речено. То су учинили и Грађани и Гаћи и Црмничани (Подгорани и Томићи).

Наши дјелимични покушаји да их одвратимо нијесу успјели. Нијесу били ни убједљиви ни перспективни.

Упутили су се на тај пут, како су уз пут коментарисали, али враћања није било. До Вишњице су двојица изнемогли и остали, а касније се вратили у село.

Када се читава група појавила под Осмином, дочекала их је, вјероватно, претходница јединица које су надирале од Љуботиња и, извињавајући се, саопштила им да морају продужити до Ублa Љуботињског, јер канцеларија са легитимацијама није могла стићи у то беспуће. Лаковјерни сељаци су се без ријечи упутили према Ублу, обманути срачунатим одмјереним поступком старјешине Талијана којег су затекли под Осмином.

Са сељацима је био и један број устаника, већином оних који су, понесени првим устаничким успјесима, похрлили у борбу.

У међувремену је до нас стигла директива да се са масовним устанком погријешило, да треба да се легализују сви устаници који нијесу изразито компромитовани и да сачекају погодније вријеме за укључивање у даљу борбу. Та политичка малодушност, која је захватила руководство устаника Црне Горе, због наглог погоршања ситуације и налета огромних снага окупатора на Црну Гору, нанијела је огромну политичку штету устаницима и Комунистичкој партији а нас довела у недоумицу — да ли да одвраћамо сељаке од одласка по легитимације. Руководство се одлучило на такво рјешење, изненађено, ваљда, реаговањем окупатора и брзом појавом његових војничких снага, са око шест дивизија, ојачаних артиљеријом, тенковима и авијацијом. Вјероватно и чињеница да није благовремено нађена адекватна организација устаничких снага, дјеловала је да дође до такве малодушности код устаничког руководства (Покрајинског комитета).

Било је веома неугодно слушати неке устанике који су приговарали тој несхватљивој директиви о легализацији.

„Што нас позваste у борбу кад за то није било све спремно", питали су са пријекором, али и са правом, обзиром на поруку и препоруку коју смо добили. Неки су чак и одрицали да прихвате легализацију. Партијски руководиоци су их упозоравали на извршење директиве јер, наводно, „наших мора да се нађе свуда".

Када су се сељаци појавили на Ублу Љуботињском, умјесто канцеларије са легитимацијама, дочекали су их камиони са митраљезима на кабинама и војничким обезбјеђењем, са бајонетима на пушкама. Потрпали су их на камионе и потјерали на Ријеку Црнојевић, уз пријетње, псовке и по који ударац у леђа. Разумије се, речено им је и тада да ће легитимације добити на Ријеци Црнојевић. Већини је било јасно да је то само изговор окупатора, али никоме није било јасно куда ће са њима.

Преноћили су у некој затвореној мемљивој просторији у Ријеци Црнојевић, под јаком стражом. Тамо су нашли и већи број људи из сусједних села.

Вратио се са Ријеке Дрењо и прича нам:

— Свану. Очекујемо. Нико се не појављује. Жедни смо и гладни. У том подруму гдје су нас синоћ нагурали мрачно је и загушљиво. Ломни смо и уморни од јучерашњег путовања, принудне вожње и бесане ноћи. Мучи нас нужда и ћера, а нема се ће обавити. Принуђени смо да то чинимо ту, међу нама, по прикрајцима онога подрума. Срамота је, али нужда нема образа. У таквим прили-

кама, мијењају се и мјерила и осјећања. Све некако попушта. Треба бити много јак и поносан па се у таквим околностима одржати на висини људског у човјеку.

Неко из масе у оном мраку виче. Рекао бих да је то био Васо. — Људи дигните главе. Није пропаст свијета. Нека ово понижење које нам приређују душмани осјете као своју срамоту. Горе главе људи.

Пренуше се људи и поче жагор. У то се отворише врата. Наредише да изађемо. Кроз шпалир војника са бајонетима и пушкама прилазимо камионима поређаним на улици, код моста. Неко утањеним гласом виче: „Улази, што чекаш?" Познат ми је нешто тај глас. Напињем се да видим ко је? Кад оно онај жбир Јован попа Бела Вујовић — који је од доласка Талијана стално уз њих. Тај издајник је сада власт, а његове ништавне особине нечовјека и подлаца долазе до пуног изражаја. Подсмијева се и руга људима. Радује се њиховој биједи и несрећи. Пријети и подвикује. Труди се да заплаши, а у ствари разбија сопствени страх. Видим га, издужи врат и позва некога да изађе из групе. Дрењо, виче он из свег гласа, откуд ти овдје?!. Истину рећи, пошао сам, као и сви, за легитимацију како су нам рекли.

Какву легитимацију, ја сам за вас легитимација, разбојници и ништаробе, е побисте толико Талијана који дођоше да нас ослободе.

Излаз овамо и вуци се дома, довикну он и повуче ме за руку.

— Иди, што чекаш! И не заборави да ми пошаљеш списак свих ваших који су остали у шуми, јеси ли ме разумио?

Погнуте главе изађох и кренух преко моста осврћући се да видим шта ће бити са осталима.

Причу је касније наставио један од оних који је спроведен у логор, наравно по повратку из логора.

— Потрпаше нас у камионе, уз пријетњу, гурање и по који ударац. Добацише нам неколико хљебова и канту воде у сваки камион и поведоше за Подгорицу. Без задржавања, продужише према Албанији. Негдје у току ноћи, стигосмо на неки простор ограђен бодљикавом жицом и ту нас истоварише . . .

Тако је вилики број Црногораца првих устаничких дана преварен и стрпан у концентрационе логоре у Албанији, Клос, Скадар, Кавaја. По неким подацима, из црмничке и ријечке нахије интернирано је око двије хиљаде људи; из Црмнице хиљаду, из ријечке општине око шест стотина и из Љуботиња и Граћана око четири стотине.*

Ми, наоружана устаничка група из Радомира, остадосмо при Дебелој глави — Теочару, будно пратећи даљи развој ситуације. Претпостављамо да ће се Граћани оријентисати према Црном врху а Гаћи према Голубару, па ћемо покушати да се са њима повежемо чим протутњи силна војска талијанска.

Осматрачи поклањају пуну пажњу селима Граћани, Гаћи и Горњој Црмници, а на Дупило и Попратнице упутили смо патроле.

---

* Архив историјског архива Титоград, 8281/VIII 1 м-4 и 8284/VIII 1 м-7.

Из села смо извукли нешто хране и раздијелили је по торбицама, али је то већ на измаку.

Дозивањем се окуписмо у Вељој рупи ради договора шта ћемо даље радити. Само што смо се сабрали, дође курир однекле и саопшти да у Црмници савјетују да се предаје оружје, а устаници пријављују окупатору. Настаде нијема тишина.

Сину ми у глави Лењинова мисао да је свако повлачење у устанку смрт оружаног устанка и тек што сам заустио да то кажем, загаламише устаници:

„Какво предавање оружја и каква предаја! Шта би то значило за даљу борбу?"

Једногласно заузесмо став да се од нас нико неће предати окупатору. Нијесмо се дигли на оружје да га предајемо него да се боримо за слободу до побједе или погибије.

Испратисмо момка који је донио поруку са одговором да ми остајемо под оружјем, спремни да продужимо борбу.

Док се све то дешавало, осматрачи обавијестише да се примјећује наилажење Талијана од Љуботиња према Грађанима, да по неким знацима и комешању у селу Гаћи изгледа да и тамо могу наићи, а ти путеви их воде и према Радомиру. Баш у том моменту стиже обавјештење да се од Комарна и Трнова Талијани упућују ка Попратницама, а одатле немају куд него ка Дупилу.

Јасно. Нашли смо се у процијепу. Храна понестала. Ка селу више не можемо. Дебела глава и Теочар ће сигурно бити захваћени прочешљавањем. Ако окренемо према Злој гори и Лештику, можемо упасти у клопку оних оних који иду према Гаћима и Попратници. Преко Сјенокоса ка Црмници терен је отворен, а тамо ситуација неизвјесна. Ако Талијани дијелом снага продуже од Грађана прије ће они стићи него се ми ухватимо планине. А можда ће и од Вирпазара Талијани ићи у сусрет овима од Љуботиња.

Једини нам је излаз низ Принску дубраву, преко Кузама ка Љутези, а одатле, према потреби, ка пошумљеном Сојаку и Бјеласици. Тако највероватније можемо избјећи борбу и сачувати се. Али шта ћемо без хране и воде? Црни лук се показао добар за гашење жеђи. Има још по која главица по торбицама. Дијелимо то и нагађамо шта ћемо јести. Одлучисмо се да по мраку пошаљемо Велишу Јовова код тетке Милице у Попратницу, а Бока Павлова код тетке Тање у Дупило да од њих затраже помоћ.

И један и други одоше без ријечи у велику неизвјесност јер Талијани у међувремену могу стићи и у та села, али под заштитом ноћи они ће, надамо се успјети да дођу до тетака, у чију помоћ не сумњамо. Узгред напоменусмо да не заборави тражити црнога лука.

Тетке су се понијеле онако како смо и очекивали. Раздијелили смо донијету храну по торбицама и упутили се ка Љутези. Дочекале су нас непролазне камене литице и љут камењар Љутезе. Једва смо избили у сами врх тих литица и одатле установили да се не можемо спустити према ријеци Ораоштици и Сојаку. Пред нама је била камена литица читавом дужином, без стазе и богазе. Изненађен, обратих се Тому: — Е мој Томо, ова Љутеза нам је, тако рећи, била

ту под носом и нико од нас није ни слутио да нам може бити свима гробница, јер одавде даље пута нема, враћања нема, јер су Талијани већ на домаку, то и голим оком видимо и не остаје нам ништа друго него да се ту ушанчимо и, ако дођу до нас, да изгинемо, јер предаје нема.

Заврће Томо главом и на крају изусти:

— Изгледа тако. Друге нема. Немамо шта да чекамо. Распореди све за борбу, па коме опанци, а коме обојци.

Стално ми се врти по глави мисао како да се не сјетимо по самом имену да та Љутеза може бити само таква. А одједанпут ми лакну, кад се уразумих да Талијани неће ни покушати да изађу јер, ваљда нијесу спремни на оне напоре које смо ми имали док смо се пењали, или чак неће ни претпоставити да можемо бити толико непромишљени да се ту нађемо у клопци.

Са том мишљу обратих се дружини:

— Као што видите, другови, нашли смо се у овом беспућу. Даље се не може, а повратка нам, тренутно нема. Ту ћемо се ушанчити и притајити. Ако прођу, биће добро. Ако крену овамо, нема друге него борба до погибије. Војине, ти са митраљезом на ову плочу. Простор за ватру ти је отворен у три правца а леђа су ти сигурна. Остали лијево и десно од њега, у овом љутац-камену нека свако нађе заклон и спреми се за отпор. Ту ћемо се притајити и чекати.

Претпостављам да Талијани неће кренути према Љутези. Више је вјероватно да ће поћи у сусрет онима од Љуботиња. Али, за сваки случај, морамо бити спремни за борбу на живот и смрт.

Пазите да ко не опали метак прије него пушкомитраљез отвори ватру, а ја и Томо ћемо бити поред њега.

Пече јулско сунце. Утроба гори од жеђи. Озбиљна лица устаника у грчу срдбе, као окамењена, сијају се онако знојава. Они се полако, без ријечи, помјерају, траже заклоне и распоређују се у низу по врху литица и љутом камењару. Притајисмо се. Сви будно осматрамо стазу од Дупила преко Кузама, друге стазе и нема.

Појављује се колона Талијана и продужује преко Кузама ка Врелези. Сви напето осматрамо. Крећу се комотно. Немају ни уобичајено бочно обезбјеђење, ни лијево ни десно. Издужи се колона преко читавог пољица Кузама и већ се спушта према Врелези и Сјенокосу, а још није изашла из села Дупила.

Видимо двије колоне које из Грађана, једна поред Бријега липовчевог иде ка Сјенокосу, а друга Грацком, ка селу Оточићима (Подгор). Чекамо стрпљиво. Нико се не миче. Нико не помишља на јело и воду. Нико и не покушава да проговори. Тајац, пун ишчекивања и стрепње. Види се то и на лицима устаника.

Вуче се колона Талијана дуго, дуго преко Кузама, чини нам се читаву вјечност. И још смо у грчу срдбе.

Последњи једва ишчезоше ка Врелези, а по Сјенокосу се виде издужене колоне упућене ка Брчелу, Томићима и Подгору.

Најзад и нама лакну. Добро смо прошли. Ко би могао и помислити да су устаници толико несмотрени да се увуку у такво безнађе. Из те клопке смо се извукли, а за друге ћемо се спремати са

више искуства. И баш када се мало опустисмо, видимо на врху Веље рупе жену у црнини. Креће се камењаром као да нешто тражи.

Протумачисмо да је то нека од наших мајки изашла да нас потражи послије одласка Талијана из села. Ипак, остадосмо да преданимо гдје смо се нашли, а пребацићемо се у току ноћи ка Дебелој глави, Теочару и Вељој рупи.

Тако тај тешки љетњи дан, без капи воде, преданисмо у Љутези.

У сутон смо кренули опрезно низ литице Љутезе ка Кузмама. Кад смо се спустили у Кузме, Боко и Велиша подсјетише да су уговорили са теткама да нам изнесу још хране и оставе на одређено мјесто, па предложише да то прихвате. То са радошћу дочекасмо, али одлучисмо да не иду сами него да са њима пођу још двојица. Састанак заказасмо најкасније до зоре у Церовом залазу Принске дубраве.

Пред зору стигоше другови у Церов залаз, са свјежим погачама, грудвама сира, обрусима куване сланине и са доста црног лука.

Сити се наједосмо и луком жеђ угасисмо па се упутисмо ка Вељој рупи и Дебелој глави, мислећи о добрим теткама и њиховој оданости роду.

Преданисмо читав дан, распоређени око Веље рупе и по Дебелој глави, а предвече упутисмо патролу до села да донесе воде и наручи храну за сљедећи дан, ако село буде слободно.

По повратку патролције причају: — Пођосмо преко Липове рупице и Вукотиних рупа ка селу. Пребацујемо се од камена до камена, од жбуна до жбуна. Осматрамо. Ослушкујемо. Чујемо чобане како се прегањају са стоком око појила на доњој бистијерни и по њиховим гласовима бисмо рекли да у селу нема непријатељске војске. Ипак, крећемо се врло опрезно. Кад стигосмо у Трапе, заузесмо бусију, а Блажо пође према доњој бистијерни да нађе некога од чобана који су се још тамо комешали са стоком. Потраја то дуже него што смо претпоставили, а када се Блажо врати са обавјештењем да је село слободно и са торбом пуном хљеба, сира, лука и пуним барелом воде, ми се подигосмо из бусије и кренусмо слободно преко Равни ка Вељој рупи. Нико, сем Љубице Перове, не зна да смо близу, а она је сама обезбједила храну.

Пили смо воду и јели то вече, срећни што нико од чељади у селу није страдао од непријатељске војске. Спавали смо на ледини Веље рупе, мирно и спокојно, обезбјеђени само једним стражаром.

Сјутрадан је почела дебата о преживјелим данима. Поента је била на Љутези и нашој заједничкој несмотрености. Томо и ја смо то осјећали као приговор нама као старјешинама. Закључено је да се до побољшања опште ситуације подијелимо у три групе и оријентишемо једну према Брњину и Лаштику, другу према Злој гори и Новаковој лазини, а трећа да остане ту, оријентисана ка Дебелој глави и Сјенокосу.

Када је покренуто питање успостављања везе са вишим штабом и другим одредима, Томо је изјавио да је то сада у рукама виших форума, и да је њихова дужност да нас потраже. Ја сам о

том питању већ раније разговарао са појединим устаницима и коначно се договорио са Душаном Стевановим да захтијевамо да се веза успостави, и да ми пођемо на тај задатак. У доста оштром разговору око тога, на крају сам рекао да не можемо чекати на везу одозго. Било би то несмотрено и могло би бити опасно, јер би погодовало изненађењима, а уносило би и дух пасивизације. Због тога ја и Душан захтијевамо да тражимо везу па ако је не нађемо на нашој територији да се тражи „све до Србије". Да би то могли предузети предложили смо да нам се дозволи да из јаме за брдом Грађанским можемо узети потребан број конзерви и цвибака које смо тамо депоновали. Наравно, ако их уопште могнемо извадити, јер су сувише дубоко у јами.

Послије краћег погађања, прихвати се мој предлог.

Припремамо се Душан и ја за пут и изјављујемо да ћемо јавно, са оружјем, проћи преко села, упутити се уз валу Грађанску да нас виде сви, потражити грађанску групу и по потреби продужити даље, до вишег руководства. То и ради тога што су се раширише приче да су се сви устаници предали окупатору и да се то може најбоље демантовати доласком устаника у села и упорном агитацијом да борба није престала, да ћемо борбу продужити још жешће и организованије. Прихватисмо то као наш став који ћемо пренијети свима на нашем путу у трагању за везом.

Сјутрадан, већина нас се спусти у село и, послије разговора са свима које затекосмо, Душан и ја упутисмо се на задатак. Било нам је драго што нас наши Радомирци примише срдачно, страхујући за наше животе у тој великој неизвјесности коју су сви осјећали и носили је у себи онако остављени да се сами сналазе, нарочито послије одвођења у заробљеништво свих који су пошли да узму „легитимације" од окупатора.

Наоружани пушкама, бомбама и пиштољима пошли смо Скалом радомирском ка Вали грађанској. Момачким кораком избисмо изнад школе, на грађанско збориште, на Врх Плочива. Изненађене нашом појавом, из околних кућа изађоше жене и у жагору се комешају, не вјерујући својим очима. Једна од њих проговори:

— Јеси ли ти то, Гајо Војводићу, или нас очи варају?

— Ето, баш ја, главом и брадом, колико сам брз и висок, живе ми и здраве биле, ви и сви ваши. Ево ме, заједно са Душаном Стевановим, да вас видимо и поздравимо и да потражимо ове ваше под оружјем.

— А ми чули да си ти пред свијема Војводићима пошао са оружјем код Талијана — рече жена с призвуком радозналости.

— Много се тога измишља и чује ових дана, па и та лаж је, ето, допрла до вас, и ко зна што ћете све још чути убудуће, у ово погано вријеме рата и свакаквих недаћа. Но реци нам ће ћемо наћи Филипа Јокова (Бајковића), Кића Томова (Барјамовића) и друге?

— Богме то ти нико из племена не би могао рећи, јер од оног вашег збора на Водици нијесу се ни јављали ни појављивали.

— Е па добро, да сте ми здраво и уз брдо брже, а ја и Душан пођосмо да их потражимо. Наћи ћемо ми њих сигурно.

— Срећан вам пут, а лакше би их тражили да сте без оружја.

— Ви као да се плашите нашег оружја, а оно је данас најбоља заштита и вама и нама.

— Не знамо како, али ако Талијани чују, а чуће, да су се појавили партизани код нас, може се десити да их будемо сити до грла.

— И на то ће они навићи, јер нијесмо ми сами под оружјем, него нас има свуда. Али причи никад краја, а коме је путовати није му разлагати, но довиђења.

Уз жагор жена, упутисмо се преко села читавом његовом дужином, па уз бријег Бајковића, преко Зминца и кроз куће Михаљевића замакосмо за Брдо грађанско.

Нијесмо ни свраћали за оне конзерве и цвибак, него се упутисмо ка Ловову лазу, претпостављајући да тамо можемо наићи на групу из Грађана. Кад стигосмо, покушасмо да их дозивањем нађемо, али, послије пар покушаја, одустадосмо сигурни да нам се неће одазвати иако нас чују, јер сумњају у добру намјеру оних који зову. Закључисмо да ће бити најбоље ако пођемо ка Прекорници и тамо покушамо наћи везу са Прекорничанима, а природно је очекивати да ће они знати нешто за групу из Грађана.

Даље кретање смо подесили тако да у село стигнемо у први мрак. Пред селом напустисмо стазу и одлучисмо да се камењаром привучемо кући Николе Шуњина Лаличића. Он је сестрић Војводића и сигурно ће нас разумјети, примити и помоћи ако га нађемо. Избисмо у камењар, изнад куће. Душан је у Николину кућу долазио и раније, као блиски пријатељ, јер Николина мајка и Душанов отац су брат и сестра, а ја сам ту први пут. Због тога се Душан упути према кући, а ја остадох као обезбјеђење.

На тихи зов одазвала се Николина жена. Једва су се споразумјели. Она у послу око стоке, изненађена, једва повјерова да је то Душан и, тек кад јој приђе и поздрави се, позва га да брзо нешто поједе и склони се. Он се нећкао.

Чујем даљи разговор и погађање, али тешко могу разазнати о чему говоре. На крају, чух Душанов глас:

— Ма жено, авизај се, нијесам ја сам ту, треба нам Никола и ништа више.

— Он, Душане није код куће и ја не знам ће је. И он се крије.

— Знам ја то, али ти мораш знати ће је. Не једе камење, него му ти нешто, сигурно додајеш.

— О што ћу, црна друга, ноћас — јадикује жена и оклијева да каже ће је Никола. А Душан упорно наставља:

— Иди ти потражи га, а ми ћемо чекати.

Потраја то нагађање, а на крају жена утону у мрак и нестаде.

Душан дође до мене и исприча да је пристала да потражи Николу, али да није сигуран да ће то и урадити, јер некако је свако постао неповјерљив.

Учинило ми се да је посумњала у њега да не долази са добром намјером. Тек када јој је рекао да није сам и да сам ја са њим, промијенила је и тон разговора и понашање. Прво је мислила да је наишао да се нахрани и рачунала је да ће послије тога отићи. Али,

када је остао упоран у захтјеву да га повеже са Николом, одупирала се, тврдећи да не зна гдје би могао бити.

У нашем шапутању неко иза наших леђа полугласно викну:

— Ко је тамо?

Окренусмо се нагло, са пушкама „на готовс" и заћутасмо. Мрак Не видимо ништа. Не миче се ништа. Још ћутимо.

— Јеси ли ти, Душане?, опет ће полугласно неко из мрака.

— Ја сам, а јеси ли ти, Никола?

— Јесам, гром га спалио, кад је дошло вријеме да се крадимице примичемо један другоме.

Изби Никола из мрака, приђе нам, изгрлисмо се и изљубисмо, а одмах иза тога навали да идемо у кућу да нешто поједемо. Сви наши покушаји да га одбијемо нијесу помогли. На крају, договорисмо се да он изнесе нешто да презалогајимо и да кренемо даље, не би ли пронашли прекорничку групу.

Скокну Никола као срндаћ до куће и, за трен ока, врати се уз напомену да ће жена одмах донијети вечеру.

Док је Никола нагађао гдје да тражимо прекорничку групу, стиже жена са пуним бронзином топлог млијека и добрим комадима хљеба и сира. Добро се нахранисмо сва тројица, испратисмо домаћицу кући а ми кренусмо у потрагу за прекорничком групом.

Типкаво ходамо по мраку, држећи некакво одстојање, за сваку сигурност. Застајкујемо, с времена на вријеме, ослушкујемо, шапатом се споразумијевамо и продужујемо. Ту мучну ноћ Никола чини још тежом својим сумњичењима да ћемо их тешко наћи, да смо се увалили у такве „карме" и „жгробете", у којима се лако може десити да поломимо ноге. Осим тога, каже он, они се премјештају скоро свако вече.

— Јест да ја треба да знам гдје су, јер сам им као нека веза, али нађи их ти по овом мраку. Да, били су овамо синоћ и требало је да ту остану и ноћас, али јесу ли или нијесу, ђаво ће га знати.

Стадосмо да мало одморимо и саберемо се за даље напоре. Двоумимо се да ли да запушимо, или не. Нагађамо може ли запаљена шибица и мирис дувана открити наше присуство и коме у том камењару, далеко од свих путева и стаза. Питамо се ко ли све тумара тим горама и са каквим намјерама? Вријеме је такво да сва чула раде пуном снагом, а младост то све носи и износи. Таква је младост, неисцрпна.

Ипак запушисмо. Шири се мирис дувана око нас. Дашак ваздуха наговјештава праскозорје, а ми, иако тумарамо џембелима читаву ноћ, осјећамо некакву свјежину и снагу, као одморни. Наједном, лијево од нас, у стијенама запара ваздух оштар звиждук. Хитно се склонисмо у камењар и напето осматрамо и прислушкујемо. Не чује се више ништа. Изненада, шум лета сове запара изнад наших глава и стушти се негдје низ стијене.

Први цик зоре заруди са истока и хладан повјетарац освјежи и расхлади наша млада прса. Учини нам се да неко за тренутак извири из камењара, одакле мало прије доприје звиждук. Никола се помјери, улијево, намјешта се да боље осмотри камењар и двоуми

се шта да ради. На крају, издиже се и свом својом висином се отвори према камењару.

— Ко је тамо?, одјекну оштар глас из камењара.

— Ја сам, Никола, тражим вас читаву ноћ.

— Нијеси сам, видјели смо три жишке цигарета. Шта то треба да значи?

— Траже вас Гајо и Душан Војводић па сам дошао са њима.

— Дођите, али знајте да сте на нишану.

Без устручавања, ночесмо да се веремо ка камењару одакле се јавио онај глас. Постепено свиће, а ми се примичемо, корак по корак, у пустом камењару, без прилаза и пролаза.

Тек када извирише наши другови из шкрипова, би нам јасно да смо за све вријеме нашег верања, били на нишану њихових пушака.

Били су ту Нико „Бојс" Вучковић, учитељ Буро Радоман и још три друга. Поздравили смо се срдачно и разговарали о свему. Сазнадосмо од њих да је један дио другова из Љуботиња остао у шуми, расут по групицама, да на Дријенку изнад Вигњевића борави једна група, и једино са њом имају повремено везу, да са грађанском групом немају везу, нити су је имали. Ситуација је још неизвјесна, они ће остати и даље на том простору, наравно, помјерајући се тамо-амо, ради сигурности. Још нијесу начисто ко је све, осим њих, остао у шуми. Рекоше да са Богућанима и Пачарађанима још нијесу успоставили везу, нити су на томе инсистирали.

Николи замјерише што нас је довео до њихове базе и тиме је деконспирисао, кад је јасно речено да само он може знати гдје су они. Никола се љутио на приговоре и на крају викнуо:

— Ако ми, другови, сумњамо један у другога како ћемо даље?

— Тачно је то, мој Никола, да је наша снага у повјерењу и јединству, али тренутно је ситуација изузетно тешка и ми се морамо држати одређених принципа тајности, док пребродимо садашње стање, објасни му учитељ Буро.

— Баво ти однио, мој учитељу, те принципе који доводе у сумњу све и свакога.

Душан и ја прекратисмо препирку нашим излагањима због чега смо дошли, па пошто они немају никаквог обавјештења и даљег упутства, рекосмо да је најбоље да продужимо ка Дријенку и даље, ако затреба. Нагласисмо да ћемо, у случају повратка, донијети прс ко Николе и њима обавјештења која добијемо. Поздрависмо се са свима и, верући се беспућем, једва око подне избисмо на поглед села Прекорнице. Никола се одатле упути кући, а ми продужисмо Вирањским стијенама ка Ограђеници и Дријенку. Сва је срећа да у летњој жези имамо воде у Вирањским гредама и на Ограђеници.

При паду мрака, стигосмо на Дријенак гдје затекосмо повећу групу партизана из Вигњевића. Љубо, Иво и Драго Дапчевић, Илија и Мило Лубарда, Иво Црвенко и други дочекаше нас као рођену браћу. Ту наиђосмо на организован живот и редовну исхрану. Пеко Дапчевић је отишао сигурно по задатку незнано гдје, али очекују га свакога часа.

Преспавасмо код њих безбрижно, јер они се обезбјеђују редовним стражама и патролирањем ширим реоном, све до пута Цетиње—Будва.

Сјутрадан се пробудисмо са мислима о Пеку Дапчевићу и његовом повратку на Дријенак, претпостављајући да ће донијети директиву за даљи рад. Мене лично радује сусрет са њим, јер то би био први сусрет од његовог одласка за Шпанију. Сада ми се чини као да су ми пред очима његова писма из Шпаније која смо читали на састанцима као најдражу литературу — ријеч бодрења, ријеч напајања за револуционарну борбу.

Читави дан пресједјесмо на Дријенку, очекујући Пеков повратак. Али не дочекасмо га. Није дошао ни у току наредне ноћи.

Други дан у свануће договорисмо се са групом на Дријенку да ми продужимо према Цеклинштаку, гдје ћемо сигурно наћи Цеклињане, и ако они немају директиву, имаће сигурно обавјештење гдје треба даље ићи, јер Душан и ја нећемо натраг без директне везе и јасне директиве.

Тога дана, негдје око девет часова, упутисмо се ка Цеклинштаку. Покрет дању тражи дуплу опрезност, што успорава брзину кретања. Обавезно се мора ићи ван путева и стаза. Треба хватати шумарке и камењаре и скривати се од свачијег погледа.

Прођосмо изнад Вигњевића и Котолцем окренусмо странама изнад Чистог Поља. На домак шуме, изнад куће Бурашковића, примијетисмо групицу наоружаних момака. Носе нешто као врећу и опрезно се крећу. Стадосмо да боље осмотримо и сигурно утврдимо шта то видимо.

Они се брзо размакоше и заузеше заклоне. Изгледа да су и они нас примијетили.

„Ко је тамо?" — зачусмо њихов глас.

Јависмо се и ми и лако се споразумјесмо, поименично.

Несметано пођоше к нама, а ми се помјерисмо на чистину да нас добро виде.

Била је то патрола Цеклињана, која је носила материјал за Љуботиње, Грађане и Црмницу.

Срећни што смо на крају стигли до циља, вратисмо се с њима на Дријенак.

На Дријенку се другови обрадоваше и материјалу и нама, и одмах узеше да разгледају материјал. Изненађени садржином, констатовасмо да је то материјал из првих устаничких дана, којим устаничко руководство обавјештава о догађајима и успјесима устаника у читавој Црној Гори и даје директиве о настављању оружане борбе и ширењу организације оружаних група и стварању нових чета. На наш приговор патроли Цеклињана о неактуелности материјала, одговорили су да су и цеклински устаници истог мишљења, али речено је да се то пошаље, подијели и проучи ради упознавања са тим што се дешавало на територији Црне Горе првих устаничких дана, а да ће убрзо стићи нова директива истим путем.

Душан и ја смо се двоумили шта да радимо и, на крају, одлучисмо да понесемо материјал за Грађане и Црмницу, више као до-

каз да смо успоставили везу, а о обећању нове директиве ћемо усмено рећи оно што смо чули.

Сјутрадан, првих дана августа, упутили смо се са Дријенка за Грађане.

Идући од Ограђенице Вирањским гредама ка Прекорници, осмотрисмо колону Талијана која се кретала уз Богутско поље ка Прекорници. Похитасмо да ми прије избијемо у Прекорницу како би несметано продужили за Грађане. Убрзавајући ход, понегдје и трчећи, успјесмо да претечемо Талијане и да се од Прекорнице упутимо ка Црном врху нешто смиреније.

Прикупљени утисци и разговори које смо водили подстакли су нас да размишљамо и разговарамо о томе шта треба чинити и како се понашати у датој ситуацији. Мени је изгледало неприродно да се кријемо од народа и зазиремо од свакога. Ако смо борци за слободу и за народ, онда је природно да будемо са народом и у народу. Добро, не морамо спавати у селу, али природно је да будемо са сељацима и у селу кад Талијани нијесу тамо. По принципу када Талијани наилазе, ваља се склонити, а кад они оду, можемо се вратити народу. Кажем ја то Душану и убјеђујем га да тако треба да се понашамо све док наше снаге не нарасту да могу спријечити несметано кретање талијанских казнених експедиција по селима. Душан се осмјехује и одобрава. По свој прилици, није њега требало убјеђивати, јер и он је истога мишљења.

Прилазимо Црном врху. Претпостављамо да неко из грађанске групе мора бити ту негдје. Ослушкујемо, застајкујемо, осматрамо и крећемо се тако да нас примијете, а природно је да и они воде рачуна о томе да ли ко туда пролази и ради чега. То им је, на крају, и обавеза ради сопственог обезбјеђења. И нијесмо се преварили Уочили су нас, пресрео нас је Лука Јока Филипова Поповић и јавио нам се из грма поред пута.

Обавијестио нас је да је близу једна група, па је изашао да види ко то иде. Кад нас је препознао, ријешио је да нам се јави. Рекао нам је да је ту Филип Бајковић, а то је било довољно да ми обавезно свратимо, предамо материјал, испричамо о нашем путу и све што смо чули и видјели.

У камењару, у једном склонитом залазу, нашли смо Филипа, Драгицу, Фаницу Новаковић и са њима је био Лука. Недалеко одатле су, по групицама, распоређени остали из грађанске групе. Они су у контакту са једном групицом у којој је Кићо Барјамовић. И тако, само преко једне групе одржавају везу са селом. Тако се и снабдијевају, али доста оскудно.

Рекоше и да су Мило и Јово Михаљевић са једном групом негдје иза Брда грађанског. Обрадоваше се и они материјалу, али, као и ми, више због везе која је на тај начин успостављена. Након подужег разговора о томе како треба користити материјал, Филип рече да ће бити обавеза радомирске групе да то достави Црмници. Доста смо разговарали са Филипом о потреби промјене у нашем понашању према селима, односно о свакодневном контакту са селом и сељацима. Филип се са тим потпуно сложио, уз напомену да, ради очувања језгра, морамо и даље логоровати ван села.

Није ми било јасно откуд Фаника ту, па припитах Филипа.

Лука се затекао у устанку у Сутомору, каже Филип. Тамо је учествовао у првим борбама. Тада је погинуо Фаникин муж Иво, а при наиласку Талијана, и тамошњи устаници су се растурили. Она се онда са Луком упутила да тражи везу са Окружним комитетом.

Талијани од Прекорнице, а друга експедиција од Вирпазара, преко Црмнице и Грађана, пречешљавају терен. Сада су и једни и други на простору између Грађана и Прекорнице. Извиђачки авион надлијеће, даје знаке својима свијетлећим ракетама докле су стигли, прелијеће изнад нас, а нама се чини да су ти знаци везани и за наше присуство. Прибојавамо се да је авијатичар осмотрио неку нашу групу и дао знак својима о томе. Нагађамо и размишљамо шта да радимо. Одлучили смо да се у близини растуримо, наћемо сигурнија склоништа у џембелима около, и ту сачекамо. Ако некога од нас открију, нека покуша да се замијени, по традиционалном обичају — глава за главу, и помири се са судбином. И тек што кренусмо да се растуримо, авион избаци серију разнобојних ракета при врху Црног врха, окрену према Прекорници, избаци и тамо серију ракета, и нестаде. По дозивању Талијана, које смо чули са обије стране, протумачисмо да је то био знак о сусрету двију експедиција и завршетку прочешљавања терена за тај дан. Уз одређену опасност и опрезност, пратећи њихово даље кретање и понашање, остадосмо гдје смо се нашли.

Талијани су се извлачили из камењара и шумарака према путу и сабирали се, уз гласно довикивање, уз понеку експлозију бомбе и пуцањ у густише, што су и до тада обичавали.

Остали смо код групе, пратећи одлазак Талијана, али нијесмо могли одатле осмотрити хоће ли заноћити у Грађанима или ће продужити за Вирпазар, а за оне од Љуботиња и Прекорнице се нијесмо ни интересовали, јер наш даљи пут води ка Грађанима и Радомиру.

Наш полазак за Радомир подесили смо тако да у сутон приђемо селу, а када се смрачи да у село уђемо опрезно.

Наш повратак у радомирску групу је био у знаку опште радости. У току ноћи су се повезале све три групе и сјутрадан смо сви били на окупу.

Причали смо им о свему што смо доживјели и кога смо све срели.

Материјал смо заједнички проучили. Констатовали смо да је застарео и потпуно неактуелан. Услова за нове акције — борбе — у нашем крају моментално нема. Треба се припремати за даље борбе и очекивати нову директиву. То што се у циркуларном писму говори о борбама по Црној Гори и огромним успјесима врло је добро и са тим треба упознати народ, без обзира на то колико ће се у то вјеровати, јер у задње вријеме народ сумња у истинитост свега што се прича.

О новој директиви која ће доћи редовним путем обавијестили смо их, уз напомене да смо нас двојица дуго и исцрпно разговарали о нашем понашању убудуће и потреби редовног контакта са се-

лом. Нагласили смо да се Филип Бајковић са тим потпуно сложио, с тим што је рекао да се и даље мора логоровати ван села, ради очувања устаничког језгра, а наш герилски одред је потпуно очуван, чак и бројнији, јер су му се придружили и они који су били одређени првих дана устанка да остану да раде у селу. Обавијестили смо их да смо се са Бајковићем, чланом среског руководства, договорили о редовном одржавању везе.

За преношење материјала за Црмницу одређени су Боко и Петар Војводић. Није лако наћи Црмничане. Око хиљаду Црмничана је у заробљеништву. Међу њима је 39 чланова Партије, заједно са Николом Никићем, секретаром Среског комитета за Бар. Оно мало што их је остало још су у дубоком илегалству. Било им је потребно да их траже у неколико наврата, док су, на крају, успјели да нађу Влада Роловића, са групом, у Брчеоској планини. Сигурно ће убудуће веза са њима бити боља, јер су са Петром и Боком договорили неколико могућности.

Много се тих дана причало о „црмничком случају". Није ни чудо, јер Црмница је пред рат била толико политички јака да је представљала ослонац за све акције које је организовала Комунистичка партија. Била је и поприште неких догађаја као што су погибија у Сеоцима при покушају хапшења Риста Лекића са два мртва и троје рањених, протестни збор на Вирпазару и друго. Тада се о Црмници пјевало, рецимо, послије белведерског догађаја, 1936. године, у коме је убијено шест, а рањено 42 човјека:

Ту је била сва Црмница, црногорска узданица,
Колијевка комунизма, против рата и фашизма,
То никакво чудо није, кад је воде два сокола,
Лекић Ристо и Никола.

Сада је Црмница испражњена. Секретар Среског комитета Никола Никић је пошао и пријавио се Талијанима, као организатор и покретач борбе. Било је разних коментара о слабостима Црмничана, посебно о поступку Никића. Упоређивана је њихова предаја са херојским држањем Јована Бошковића из Лимљана и Тома Барјамовића и Вукосаве Ивановић — Барјамовић, Томове супруге, из Орахова, који су ухваћени, изведени на стријељање и јуначки се држали пред цијевима талијанског оружја, кличући Комунистичкој партији, борби и слободи. Посебно је истицан случај другарице Вукосаве, којој је талијански официр, командир јединице егзекутора поклањао живот ако се одрече своје револуционарне идеје и пољуби слику Мусолинија. На то је Вукосава са презрењем погледала официра, пљунула слику Мусолинија и клицала Комунистичкој партији, побједи, слободи и Стаљину, свјесна, наравно, да је то води у смрт што је потом и доживјела, уз мрцварење од стране фашиста.

Николу Никића сам лично знао. На Београдском универзитету смо се дружили. Сјећам га се као веома разумног и храброг руководиоца у студентском покрету. Звали смо га, из милоште, Блум, јер је личио на Леона Блума, тада вођу Народног фронта Француске. Њега су красиле племените особине скромног човјека, зрелог револуцио-

нара, необично оданог и партијног комунисте, поузданог друга и вриједног студента. У демонстрацијама је ишао увијек уздигнуте главе и смјела корака. Такав је Никола Никић био и у устанку. Развој догађаја га је забринуо. Одлазак огромне масе Црмничана у заробљеништво га је потресао. Осјетио је да Партија и комунисти губе на угледу. То га је тешко погађало. Приговори издајника и сарадника окупатора водећим комунистима и стално понављање пред народом крилатица, као, на примјер: „Бе су ти комунисти сада?" .... све је то осетљивог и необичног поштеног Никића вријеђало и изазивало на жртвовање. Стога је издајницима написао поруку: „Идем да се жртвујем за свој народ". И пошао је уздигнуте главе. Пријавио се Талијанима. Свјесно се жртвовао. Пошао је, вјерујући да на тај начин доприноси угледу Партије и комуниста.

Стријељали су га као руководиоца устанка у Црмници и читавом срезу барском. Тако је завршио Никола Никић.

Шта се то десило са Николом Никићем? Кукавичлук? Не, одлучно не! Издаја? Не, сто пута не! Губљење перспективе? Можда.

КРИЗА ЈЕ ПРЕБРОЂЕНА

Прва половина августа 1941. Веза је успостављена и готово је редовна. Учестали су састанци, разговори, договори о даљем раду. Дошло је до првих обилазака. Ми смо на првом сусрету са руководиоцима из цетињског партијског руководства поставили захтјев да партијске организације Граћана буду изузете из Среског комитета за Бар и прикључене Цетињском, коме смо припадали и раније. Наш захтјев је прихваћен и обећано нам је да ће бити ријешен на једном од наредних састанака овлашћеног партијског руководства.

У критичком осврту на држање устаника у борби није било приговора. Речено је да појединци нијесу имали правилан однос према плијену. Нијесу схватали да је плијен колективна својина свих и да њиме треба да располаже колектив.

На једном од наредних састанака постављено је питање партијске дисциплине радомирске партијске ћелије, која је одрекла да изврши директиву о предаји окупатору. Мада је оцијењено да је позитивно што су устаници тако поступили, ипак се, у расправи, осјећало мишљење можда из зависти да ћелију треба распустити и одабрати повјеренике који ће наставити рад са члановима Партије. Послије тога нијесмо добијали никакво саопштење о распуштању, али састанке ћелије смо држали тек послије Среске партијске конференције, септембра мјесеца 1941. године.

На једном од састанака представника група са руководиоцима ОК и МК КПЈ за Цетиње расправљало се о спремности народа за борбу. Констатовано је (и поред изјава појединаца да је код њих све спремно за борбу, а уствари њихов је контакт са народом до тада био сведен на улазак у село ноћу, сусрет са појединцима и набавку хране) да народ није за борбу, да су за борбу, из дисциплине, спремни сви чланови одреда и, можда, по који појединац.

Из свих састанака, договора и разговора у то вријеме произилазило је да су наши основни задаци: учврстити одреде (групе), држати што чвршћу везу са селима, уствари, бити у селима стално. Саопштавати и тумачити вијести које редовно примамо, интензивно политички радити са устаницима и у народу, помагати народу у пољским радовима, не запуштати проучавање револуционарне теорије; учити војнички и увјежбавати устанике; припремати људе ван одреда и народ за настављање борбе. Дакле, послова и задатака има преко врх главе, али, млади смо, успјећемо.

Наш интензивни рад давао је резултате. Ситуација по селима се побољшавала. Нарастао је број оних који су спремни да се укључе у борбену јединицу.

Средином августа стигло је обавјештење да треба извршити полагање заклетве у свим одредима. Добили смо и текст заклетве.

Наредних дана окупили смо се у Лавовом лазу. Позвали смо и неколико њих који нијесу били у одреду. Одржали смо састанак, упознали све са новостима, говорили о обавезама бораца за слободу, наглашавали потребу учвршћивања борбених јединица и, на крају, казали да је дошла директива о полагању заклетве свих бораца да ће се часно и несебично борити за слободу. Напосљетку смо прочитали текст заклетве и објаснили процедуру њеног полагања.

Постројени су сви. Озбиљна лица устаника сада имају другачији, чини ми се, свечанији израз. Осјећа се да схватају озбиљност заклетве. Пред сам почетак закључања из строја изађоше двојица. Одбили су да је положе. Њихово објашњење да желе да остану у одреду, да су спремни да иду у борбу, да ће све задатке дисциплиновано извршавати, да ће поштовати и уважавати старјешине и понашати се према свим правилима за борце, прихватили смо. Одлучили смо да према њима не предузимамо никакве мјере, и да њихов случај оставимо времену.

Тај инцидент није дјеловао негативно на остале борце. Напротив, прије би се могло рећи да је то било изненађење, које је могло да се претвори у срџбу према тој двојици бораца.

Брзо смо пријешли на главни посао. Строј се учврстио у ставу мирно, а командир је свечаним гласом читао заклетву, ријеч по ријеч, које су устаници понављали. Одзвањао је камењар око нас од наших гласова, а заклетва, као наш завјет, утиснула се у тле Лавовог лаза и наших гора и остала је, као крвљу запечаћена у сржи нашег бића и нашег сјећања.

Скромна свечаност је завршена и групе су се сабирале да крену ка својим логорима.

Нико није пришао оној двојици, али нико није ни приговорио.

По повратку у села, почео је интензиван рад у народу. Наше интересовање за пољске радове, на сабирању љетине и припремању зимнице, сељаци су дочекали објеручке. Радили смо заједно с њима све послове, уз стражарско и патролно обезбјеђење. Малобројни сељаци, јер много их је у логорима, срећни су због брзог и лаког обављања пољских радова. Дочекивали су нас богатим оброцима, радовали се и изјављивали да нема живота без младих, ни у миру ни у рату.

„А ми, кратковиди и неразумни, викасмо у јулу од пасјег страха да се сви предате. А што бисмо ми без вас данас и убудуће?", рече нам Перо Лукин, кад стигосмо да му помогнемо да скупи и садије стог листа у Крше. Све смо обавили до заласка сунца. Исцрпљен рударском болешћу, коју је као печалбар донио из америчких рудокопа, он би се мучио радећи, са његовом дјецом, још један дан и уморан би се строваліо у кревет да болује неколико дана.

Перово кајање подстакну ме да га питам сјећа ли се зборовања под храстом на Врх ждријела и захтјева старијих сељана да се предамо и да предамо оружје. И не могасмо се од њих отрести док не дадосмо неколико старих пушака, те их Иво Марков и Перо Буров натоварише на магаре и упутише се са њима за Љуботињ. Кад су избили Бољан — страном на вријеме су примијетили долазак Талијана од Горњег дола па, умјесто да продуже, они сврате путем за Муговчину, и тако се размину са Талијанима. Пушке су тада бацили у неку јаму на дно Дола и увече се вратили кући, не казујући шта им се десило. Тек неколико дана касније, на наше наваљивање да кажу шта је било са пушкама, испричаше шта су урадили . . .

Промијенили смо и начин живота и понашања. Веза са грађанском групом је редовна, са Црмницом је чешћа, а са групом из Гаћи смо у сталном додиру јер борави на блиском одстојању.

Већ је вријеме да размишљамо како ћемо се припремити за боравак у току зиме. И јесење кише ће нам сметати, јер су обилне, а заклона нема. Пећине су познате, нијесу ни простране ни подесне за сигуран боравак. И то треба ставити на дневни ред нашег наредног састанка.

Као по правилу, пред важне одлуке прво држимо састанак партијских ћелија. Заказујемо га за сјутра по подне у Међичиној страни (ужу локацију смо прецизирали јер сваки члан мора доћи неопажен од бораца — Партија је и даље илегална). То мало чудно звучи јер сви смо под оружјем, спремни као војска Партије да извршавамо све задатке који се пред нас постављају. Једној идеологији припадамо, за исте циљеве се боримо а дјелимо се на партијне и ванпартијне комунисте (чланове Партије, кандидате, скојевце и блиске Партији). Да, тачно је тако, али то нам омогућава да од сваког тражимо више, а то те момке подстиче на учење и дисциплиновано обављање свих дужности. Тиме се прекаљују и развијају код себе тачност, скромност, преданост, храброст, истинољубивост, другољубље и све друге особине које красе комунисте као борце, патриоте, слободаре, а сада и устанике.

На састанак смо дошли провлачећи се кроз шуму са разних страна.

Дневни ред партијског састанка:

1. Политичка ситуација у селу и на терену
2. Организационо питање
3. Припрема за зимовање
4. Евентуалије (разно)

Послије доста опширног разговора, констатовали смо да се политичка ситуација у селу побољшава и да се већ може говорити о томе да су сви у селу уз устанике. Томе је доста допринијело и наше ангажовање у пољским радовима и наш правилан однос према сељацима у сваком погледу.

Наглашено је да треба скренути пажњу онима који ради трговине иду за Ријеку Црнојевић и Цетиње да то препусте женама јер, ма какве сумње се појавиле, могле би пасти на њихов терет, а то би тражило наш обрачун са њима, без обзира јесу ли криви или не. У постојећим условима се не може очекивати детаљно испитивање стварне кривице. Мене су задужили за те разговоре.

Што се тиче организационог питања, констатовали смо да неколико скојеваца сазријева за пријем у Партију, и да са скојевцима треба више радити.

Позабавили смо се и питањем женске омладине, констатујући да је она привржена устаницима, спремна да извршава задатке, па је одлучено да се са њом више ради на оспособљавању за пружање прве помоћи и за понашање и држање у борби.

При разматрању припрема за зиму, закључили смо да одмах оградимо двије, три колибе, о чему село не треба да сазна ништа, а да у селу једну кућу припремимо за боравак зими.

У посљедњој тачки дневног реда напоменуто је да се доста једнолично и оскудно хранимо, али да ту не можемо много измијенити, јер и село оскудијева.

Сјутрадан послије састанка партијске ћелије, одржан је састанак свих бораца. Обавјештења дата о политичкој ситуацији сви су прихватили једногласно. Такође, сви су поздравили предлог да градимо двије, три колибе и припремимо једну кућу у селу за зимовање. Одмах је почело договарање гдје би то било најбоље урадити. За двије колибе смо се одмах сагласили, а око треће је било нагађања, па смо то оставили да одлучимо када двије саградимо.

Договорили смо се да прву колибу саградимо изнад Заплоча Ђуранових, уствари у Липовој рупици, која је шумовита и довољно дубока да се колиба не може примијетити ни са које стране, чак ни из ваздуха, ако је добро уклопимо у природни амбијент. Излази из те рупе су подесни на све четири стране. Осигурање је лако обезбиједити. У случају изненађења од стране непријатеља, положаји су подесни за одбрану и сабирање за пробој.

Другу колибу ћемо градити на врху ограде Јока Ивашева, у Злој гори. Биће и она закривена од погледа са свих страна, а пружа, као и прва, све услове за осигурање, одбрану и извлачење.

У разговору о оскудној исхрани нађосмо рјешење за побољшање једино у воћу и, како неко рече „ако се нађе још нешто".

За зимовање одабрасмо кућу Ива Маркова, као најподеснију, јер су оба Ивова сина, Војин и Коста у одреду. Иво је увијек уз нас. Ћутљив је и завјернички чврст. Сигурно ће прихватити наш предлог чак ће нам и помоћи да пробијемо рупу за излаз на супротну страну. Ниједна кућа на Главици нема излаз насупрот улазу, а само те куће могу доћи у обзир.

На крају заједничког састанка договорисмо се да почнемо већ сјутра градити прву колибу, у Липовој рупици, а Војин да са оцем разговара око коришћења њихове куће за наше зимовање.

Сјутрадан се окуписмо на „градилишту" и, уз појачано обезбјеђење, почесмо радове. Радимо ћутке. Чује се само тупи удар алатки у камењару и кратка ријеч споразумијевања око тога како који камен извалити и предати га Тому мајстору зидару. За два дана подигосмо зидове у сувомеђи, а трећи дан покрисмо колибу грађем и папратином. Сви смо се обрадовали нашој тајној „кући", која ће нас заштитити од невремена. Војин је већ разговарао са оцем и каже да је Иво без ријечи прихватио наш захтјев. Изјавио је да ће нам помоћи у прављењу отвора на супротној страни од улаза, наглашавајући да је то најсигурније урадити према ломини купљена иза куће, а кроз то направити провукач, тако да се тај отвор неће ни примјећивати.

— Кажем ја оцу, прича Војин, знаш ли оче да ће нам запалити кућу ако открију да ми у њој боравимо, а открије чим дођу Талијани... Видиш и сам да долазе повремено.

— А шта ће ми кућа без вас и ваше дружине. Сви сте ви у овим приликама моји синови, мој Војо, одговара отац мени и, без имало бриге, онакав каквога сви знате, усправи се и додаде да ће бити кућа, само да ми будемо живи и здрави.

— Дошло ми је било да га пољубим, наставља Војин, али чинило ми се да би му то изгледало као моја слабост па се тргох и одустадох...

Касније смо направили колибу и у Злој гори.

Пробијање излаза из куће Ива Маркова је ишло јако тешко. Зид дебео и чврст, а жеља да буде провукач за по једнога — чинило је посао још тежим. Ивова помоћ нам је била драгоцјена, а његово искуство за рад у камену одлучујуће.

По завршеним пословима, састали смо се ради договора о даљим задацима.

Састанак. Сви смо на окупу. Липова рупица. Мјесец септембар.

По договору с партијским руководством, на састанку сам изложио, укратко слиједеће ствари:

— Осјећате и сами да је политичка ситуација у селу нормализована. Борбени дух се повратио. Сада се више нико не плаши наше појаве са оружјем у селу. Прихватају сви као нормално настављање борбе против окупатора. Већ имамо и изјаве већине да ће ту борбу помагати и подржавати. Младићима импонујемо, и сви су уз нас.

Веза са Грађанима и Гаћима је редовна. Ускоро можемо очекивати нове сусрете са њима, ради увјежбавања неких борбених радњи.

Нашом редовном обуком су обновљена наша знања и наш дио одреда је спреман на извршавање свих врста борбених дјејстава.

То што смо се спремили, оградили колибе, припремили кућу за становање, не треба схватити као мировање и тоњење у зимски сан, него као уточиште за склањање од невремена, за борбу против могућих обољења, и као базу из које у свако доба можемо да кре-

немо на борбени задатак, гдје год затреба. Дакле, то су објекти за употребу према потреби, а никако за мировање. Знате и сами да је стални боравак у селу био веома ризичан, јер Талијани већ други пут долазе у току ноћи и блокирају село изненада. Зато ћемо и даље спавати по колибама и у шуми, а кућу Ива Маркова ћемо користити само у случају крајње потребе и љуте невоље.

Након краћег разговора, односно дискусије, запиткивања и допунских објашњења, разиђосмо се по групама. Приговор на то што се Петар одваја и као хајдук остаје у Вилиној пећини, те тиме доводи себе у велику опасност, а нас излаже сигурним жртвама, јер морали бисмо му помоћи ако га нападну, био је оправдан, и Петар га је примио као опомену. Дао је обећање да се то неће поновити, иако тешко подноси глад, а у Вилиној пећини му је мајка знала оставити понешто за јело па га је то тамо вукло.

У току августа и септембра, казнене експедиције су четири пута долазиле од Вирпазара и по једну ноћ остајале у селу и у његовој околини. Једна је чак захтијевала од сељака да ступе у везу са „бандитима", и да од њих траже гаранцију да их неће напасти. Сељаци су им одговорили да не пљачкају и да се не удаљавају од села више од два, три километра, ако желе да се не сукобе са „бандитима". Једна од претходних казнених експедиција запалила је кућу Томе Б. Војводића и појату Петра Н. Војводића зато што је Петрова мајка одбранила кућу, изговарајући се да је Петар од ње одијељен и да је појата његова кућа. Та експедиција је пљачкала по селу, купила кокошке и отјерала вола Ива Маркова.

Наши осматрачи су све то посматрали са Зле горе. Размишљали смо о нападу на ту експедицију и констатовали да ће бити боље да их оставимо на миру, јер су бројни, читав батаљон, па би се повратили у село, многе побили и село запалили, а ми их у томе не би могли спријечити.

Почетком септембра партијске организације у Грађанима су и званично изузете из Мјесног комитета КПЈ за срез барски и враћене у цетињску организацију којој су и раније припадале.

Нагло је расло интересовање за борбене јединице. Број спремних за борбу повећан је толико да је требало тражити организационо рјешење којим би се регулисало то нарастање.

Средином септембра стигло је упутство штаба Народноослободилачких герилиских/партизанских одреда за Црну Гору, Боку и Санџак о структури партизанске народне војске. По том упутству требало је формирати чете, батаљоне, бригаде и одреде. Ми смо у Љуботињу и Грађанима имали чету већ од друге половине августа.

На скупу представника одреда и села уз присуство руководилаца партијског руководства за срез цетињски, општинског бироа ћелије и Перише Вујошевића, члана Окружног комитета КПЈ, приступили смо код Прекорнице формирању батаљона. Имали смо тада Љуботињско-прекорничку, Грађанско-доњоселску чету и митраљески вод.

Тајним гласањем изабрани су за команданта/батаљона Перо Ћетковић, официр, за замјеника команданта Ђуро Радоман, учитељ.

Комесар батаљона тада није именован. Батаљон је добио име јунака са Вртијељке Баја Пивљанина.

Та формација није била дугог вијека. Прилив нових бораца омогућио је повећање батаљона. Зато је одлучено да се батаљон преформира и да у његов састав уђу и борци Горњег Цеклина и Добрског Села. Тада је батаљон организован са четири чете: 1. чета љуботињско-грађанска (79 бораца), 2. чета горњоцеклинска (61 борац), 3. чета добрска (око 80 бораца), 4. чета је састављена од бораца са терена свих чета, као митраљеска чета пратећих оруђа, а њих дванаесторица (12), са Иваном Поповићем Ивом Банијем на челу, биће болничко одјељење батаљона.

Аналогно саставу батаљона, измијењен је и састав штаба. Перо Бетковић је и даље остао командант, за политичког комесара именован је Војо Ражњатовић, а за ађутанта Пеко Стругар. И састав чета се измијенио, као и њихов командни састав. Тада је Буро Радоман постао командир 1. чете, Боко Вукићевић комесар, а Гајо Војводић ађутант.

Реорганизација је услиједила послије општејугословенског савјетовања у Столицама, 26. септембра, на коме је донесена одлука о структури јединица.

Прилагођавање нашег батаљона новој формацији дошло је у обзир тек почетком новембра, баш када је до нас допрла и вијест да се припремамо за далеки пут, ради распламсавања борбе у другим крајевима домовине. Ваљда је посао око реорганизације ометало инсистирање Покрајинског комитета да снаге Ловћенског одреда изведу неку озбиљнију борбену акцију. Мада су услови за борбену акцију на нашем терену били веома лоши, ипак су снаге покренуте и планиран напад на Иванова Корита, на талијански гарнизон од око 400 добро утврђених Талијана.

Пришли смо снагама нашег батаљона и четом Црмничана који су за ту акцију стигли у току претходне ноћи, на комуникацији Цетиње—Будва код Гркова гроба и спремали се да је у току ноћи пријеђемо и упутимо се ка Ивановим Коритима. Тада је дошло обавјештење да се одустаје од напада и да се вратимо у своје логоре, јер пред нама су други и важнији задаци.

Освануо је задњи дан октобра. Ми смо одспавали у нашој колиби, у Липовој рупици, заштићени од јутарње свјежине. Ведро јутро је обећавало сунчан и пријатан дан. Отишао сам до стражара и разговарао са њим о томе шта је примијећено. Говорили су да је само нека жена из села отишла ка Гаћима, а једно јато јаребица је прелећело од Заплоча према Ројиштима.

Баш у том разговору, чуше се пуцњи према Прекорници. Пуцање у таквој ситуацији значи појаву непријатеља. То упозорава на већу опрезност. Због тога потрчах у колибу да се договоримо и пошаљемо двије патроле у извиђање ка Стубици грађанској и Зборници. То су путеви који од Љуботиња и Прекорнице иду према нама. Патроле су обавјештавале да не примјећују ништа сумњиво, а пуцњи се више нијесу чули.

Сјутрадан дође глас да су код Прекорнице погинули Нико Роловић, секретар Мјесног (среског) комитета КПЈ за Бар и Љубо

Лаличић, из прекорничког вода, и да је рањен Марко Вучковић. Пошто је одлучено да Роловића треба сахранити у селу Брчелу, његовом родном мјесту, дужни смо да до мрака стигнемо на мјесто погибије, у што већем броју да бисмо га у току ноћи пренијели и сахранили.

Свјесни тога да се на нас рачуна као најбројније и снажне, одлучисмо да кренемо сви, а да код колибе оставимо обезбјеђење и непотребне ствари. Двојицу одмах упутисмо до грађанског вода, са обавјештењем да ћемо ми са Гаћима стићи у мрак код Прекорнице, а да се са њима сретнемо на путу. Везу за нас нека оставе у Ораху.

Нашли смо се са грађанским водом на путу за Прекорницу и стигли смо на вријеме на мјесто погибије. Тамо смо затекли прекорнички вод и групу из Љуботиња. Ту је био и Пеко Дапчевић.

Тужна прича о погибији потресла нас је и огорчила. У прекорнички вод су прије неколико дана примили Ника Прентовића, из Брајића, којега им је упутио штаб батаљона, с напоменом да, као ближи Брајићима, испитају ко је он и да према њему буду резервисани. Прекорничани су то схватили као напомену и сва опрезност је била у томе да га нијесу слали на стражу.

Тога јутра свјежина је тражила да се заложи ватра. Пушке су одложили сви заједно у камењар и пошли по шуми да прикупе суварака. Прентовић је то искористио, узео једну од пушака и њом убио Лаличића и ранио Вучковића, а ради забуне бацио је једну бомбу, уз повике „Талијани", „Талијани"! Мислећи да су нападнути, прекорничани су потрчали ка пушкама и разбјежали се по шуми, а Прентовић је, трчећи низ један шумовити продол наишао на Ника Роловића, који је преноћио код Прекорничана и, непосредно прије погибије, упутио се за Црмницу. Прентовић га је убио из револвера, узео његов пиштољ и побјегао на Брајиће. Тамо се јавио карабинијерима и обавијестио их да је извршио задатак. Касније, као окупаторски агент, са породицом, пребачен је у Италију, због страха од освете.

Иако су до нас стизала обавјештења да је један број Брајића огорчен на Љуботињане због страдања њиховог села у јулском устанку, и да је било пријетњи да ће се осветити нарочито Љубу Лаличићу, који је, са Владом Бановићем, пренио Брајићима директиву за устанак и задатак да почну са нападом на жандармеријску станицу у селу, Прекорничани су пренебрегли све то и, ето крваво платили своју небудност.

У току ноћи понијели смо Роловићево тијело на импровизованим носилима пјешачком стазом ка Грађанима и даље, ка Брчелу. Са нама је био и Пеко Дапчевић. Од Подгора ка Брчелу кретали смо се колским путем, крчаником који преко Томића и Брчела води за Вирпазар. Патрола претходница је ишла пред нама на прописном одстојању. Када смо се нашли око Смоковијенца—Томовића главица, на претходницу је отворена ватра. Командовао сам: „Прва чета право путем! Друга чета десно! Трећа чета лијево! Смјело напријед. Протјерати непријатеља и продужити ка циљу!" А нас је било око 40 јер је један број бораца остао на Прекорници због сахране Лаличића и збрињавања рањеног Вучковића.

Мртво тијело Роловића иоложили смо на цесту и са Пеком Дапчевићем очекивали обавјештење. Након кратког времена, јављено је да је непријатељ нестао ка Томићима и да су патроле наставиле пут.

Размишљајући шта даље да радимо, дошли смо до закључка да је рискантно продужити ка Брчелу јер не знамо које се непријатељске снаге тамо налазе. На крају, ма колике оне биле, ми Роловића не можемо тајно сахранити кад смо већ откривени на путу. Тачно је, рекао је Пеко, да се Гајо врло добро снашао. Гласним командовањем сигурно је унио забуну код непријатеља и због тога се он нагло повукао, али сигурно ће се сабрати у Брчелу. Због тога треба наћи друго рјешење.

Послије краћег консултовања, закључили смо да Роловића треба тајно сахранити у Подгору, и то у некој од готових гробница, чијим власницима не пријети скора смрт. Подгорани, који су нас дочекали код водне пумпне станице, предложили су да то буде гробница Илије Грабовица. Илија је честит човјек. Његов син Блажо и сва породица су на нашој страни и он ће сигурно уступити гробницу. Одабрани су другови који ће то са Илијом регулисати и ми смо се упутили ка подгорском гробљу.

Роловића смо положили у гробницу негдје око три сата поноћи, а јутро смо дочекали на путу према својим логорима.

То је била прва погибија наших другова послије Тринаестојулског устанка и зато нам је тешко пала. Осим тога, имали смо два рањавања. Једне ноћи, на почетку августа, рањен је Бајо Калуђеровић у сусрету са Талијанима код куће Перише Прље, у Љуботињу. Наишао је на засједу. Није хтио да ода другове. Одбио је да клечи кад га буду стријељали. „То је недостојно за сина црногорског народа да умре на кољенима", рекао је Бајо. На то је фашистички официр опалио. Иако рањен са два метка, отргао се и побјегао. Помогнут од другова и народа из братства Шабана, склонио се, а касније је пребачен у Шишовиће.*

Иво Поповић Бани, студент медицине, позван је да дође из Цетиња да лијечи Калуђеровића. Одмах је дошао, превио га, поучио младиће у Шишовићима како да поступају са рањеником, и вратио се у Цетиње на нове задатке.

Лијечен и чуван у Шишовићима Бајо Калуђеровић је брзо оздравио.

Крајем августа, члан Мјесног комитета КПЈ за срез барски, Блажо Јошов Орландић, са још једним другом, ишао је из Црмнице планином ка Цетињу, у Окружни комитет. На Крсцу подгорском наишли су на непријатељску (окупаторску) патролу и, у сукобу са њом, Орландић је теже рањен у обје ноге. Успјели су да се повуку, затим су их склонили другови из Подгора. Поново је позван Бани, а ми смо се окупили и у току једне ноћи, по договору са Блажом Љутицом** и Јовом Томовићем, изнијели Орландића из склоништа у

* Бајо Калуђеровић је за тај подвиг и ријетку храброст у бици на Кошћелама предложен Врховном штабу за похвалу од стране Гл. Штаба НОП одреда Црне Горе. „Зборник", Том III, књ. 1. стр. док, 35.

** Живи као пензионер у Београду.

Подгору и пренијели га иза Брда грађанског, гдје га је Бани већ чекао. И то је била благовремена и ефикасна Банијева интервенција. Орландића је његовала илегално Драгица Бајковић. Орландић је оздравио након дужег лијечења. На жалост, погинуо је 1943. године, код Годиња као члан Окружног комитета.

Изношење Орландића из Подгора било је веома тешко јер га је требало спуштати тајно ноћу, ван пута, низ подгорске винограде, додајући га на носилима с руку на руке, све до изношења из села. Касније се, стазом ка Грађанима и уз Брдо грађанско, ишло лакше, иако је ноћ отежавала кретање.

Бани се задржао дуже ради лијечења Орландића и зато је тражио да му се дозволи да коначно напусти Цетиње и да се пресели код нас, на територију Грађана. Такво одобрење добио је нешто касније.

ВЕЛИКИ ПОХОД

Прослављали смо Дан октобарске револуције, 24. годишњицу, обилазећи села општине Љуботињско-грађанске, у којима смо говорили о Великом октобру, Совјетском Савезу, Црвеној армији и њеној надчовјечанској борби. Народ се окупљао, слушао нас и заједно се са нама веселио. Све се то обично завршавало неком од борбених пјесама, коју би почео својим звонким баритоном Љубо Дапчевић, студент медицине, дивни младић плаве косе, дугачког лица, продорног погледа и живих покрета.

Том приликом сазнали смо од неких другова да је одустајање од напада на талијански гарнизон на Ивановим Коритима било плод зреле процјене штаба Ловћенског одреда и Цетињског Окружног комитета јер, заиста, прилике на нашем терену, у то вријеме, нијесу биле погодне за веће борбене акције.

Затекли смо се у селу Дубову, раздрагани у слављу и пјесми са Дубовљанима, кад је до нас дошла вијест да се вратимо у своје јединице јер нам предстоје нови и неодложни задаци, за које се треба брзо припремити.

Продужили смо славље све до мрака, а у мрак смо тога дана кренули својим јединицама. Тада се већ причало да су домаћи издајници успјели да организују некакве „крилаше" (назив за жандармерију у старој Црној Гори), и вјероватно ће почети да нападају и убијају устанике појединце, у првом реду руководиоце, и мање групе из засједа у ноћним препадима.

Зато смо заобилазили све раскрснице и погодна мјеста за засједе, што је успоравало наше кретање.

У свануће сам стигао у мој вод и затекао обавјештење да предстоји упућивање једног дијела црногорских партизана ради разгарања оружане борбе у крајевима ван Црне Горе. Речено је да се за то треба одмах припремати, сређивати опрему, очистити и подмазати оружје, обезбиједити топлу одјећу и бољу обућу, припремати и оне који још нијесу у саставу јединице, да и они пођу са нама, а од народа тражити да нам у свим тим припремама помогне, наро-

чито са обућом и топлом одјећом. Уосталом, о свему томе ће бити говора на општем скупу представника свих села и јединица који је предвиђен управо на нашем терену.

Десетог новембра окупили су се на наговијештеном скупу представници Љуботиња, Грађана и Црмнице у Лавовом лазу, шумовитом простору између села Прекорнице и села Грађана. На скупу је дато потпуно објашњење о предстојећем походу и припремама за њега. Наглашено је да одабрани за тај поход треба да буду на окупу и спремни да, на вијест о покрету, крену одмах. Наглашено је да на терену мора остати дио чланова Партије и дио бораца, као језгро које ће окупљати нове борце, тако да се не осјети одлазак већег дијела устаника са нашег терена. Наравно, активан политички рад на терену и одржавање морала народа био би им најпречи задатак.

Они који ће бити одређени за поход треба да припреме зимску одјећу или униформу, ранац или торбу, суву храну за четири дана, оружје, муницију, ручне бомбе, пиштоље и друго.

На крају је прочитан списак тих бораца уз напомену да треба видјети да ли има и других који би пошли.

Божо Стеванов Војводић, увријеђен што није предложен за поход, захтијевао је упорно да га унесу у списак. Сва објашњења да неко мора остати на терену, (Божо је био члан Партије од 1935. године) нијесу помагала. Петар је тражио да ја проговорим и подржим Божов захтјев. Ако ја то предложим, сигурно неће прихватити, објаснио сам Петру и савјетовао му да се попне на један камен поред нас и гласно упита: „Зашто Божу Стевановом, спречавате да пође, кад он то жели?"

Петар је послушао и у лаком скоку се нашао на камену и упитао повишеним гласом: — Људи, зашто браните Божу да пође са нама, кад он то жели. На то му је неко из руководства скупа одговорио „Доста је дванаест Војводића, Петре".

— Није доста да нас је стотина, кад је за слободу, одговори Петар.

— Е па, кад је тако, нека је и Божу срећан пут!, рече онај други из руководства.

Божо сав срећан, као на крилима долеће да загрли Петра. Петар, опет задовољан што му је прихваћен предлог, пригрли Божа.

По повратку са тог историјског скупа, почело је интензивно припремање за пут. Убрзано се шила, крпила, дотјеривала, паковала опрема и потребе за личну хигијену. Чистило се и подмазивало оружје. Мијењале су се поједине ствари са онима који остају. Читаво село је тих дана живјело у журби. Сви су се трудили да нас што боље опреме за судбоносни пут. Забринуте мајке и сестре су често понављале да се чувамо и пазимо један другога, а дубоко су осјећале страх од погибије, са неком потајном надом да су њихови лични животи и поштење заслужили да им се вратимо живи и здрави на крилима слободе, коју треба да изборимо.

Једино је Јокана Јовова била реална у својој причи. Знала је да каже: „Нема свадбе без меса, ни боја без погибије, али дошло је вријеме да без борбе нема живота. Нека иду, срећа им на путу, и свијетао образ међу друговима".

Седамнаестог новембра читаво село нас је исиратило. У Љуботињ смо стигли у први мрак. На Шабановом прлу дочекала нас је омладина и народ Љуботиња. Окупили су се ту да присуствују сусрету њихових са нама, и да све нас заједно испрате. Уз грљење и љубљење, растајали смо се те вечери са њима, пребацујући женама и дјевојкама за сузе које су свјетлуцале у њиховим очима и пријетиле да полете низ лице.

— Не замјерите нам на сузама. Срећан вам пут! Плачемо од радости — одговарале су нам, зато што оволико врсних момака пратимо у бој за слободу. А и од жалости плачемо, дјецо, јер вас више никада у толиком броју и окупљене нећемо видјети.

Било је то потресно, испуњавало нас је поносом што их имамо такве, а њихове дирљиве ријечи звониле су нам у ушима и носиле нас на походу.

Стазама и богазама подловћенске врлети хитале су то вече колоне „ловћенаца" у село Орахе. Пролазиле су у току ноћи поред талијанских засједа, испред бункера. Прескакале су комуникације и ломатале се да благовремено стигну до циља.

Ми смо пријешли цадуЦетиње—Ријека Црнојевића код Добрске плоче и уморни стигли у Орахе. У селу нас је народ дочекао топлином својих домова и богатим оброцима домаћег јела и топлог хљеба. Ту сам срио многе другове које од почетка устанка нијесам видио, а о некима нијесам ни знао гдје су и како се држе. Најтоплији сусрет сам имао са Владом Аџићем, високим, изразито лијепим момком, њежнога здравља, са којим сам на студијама у Београду становао у истој соби, и заједно са њим, преносио илегални материјал.

Ту је и Владо Роловић, онај плавокоси дивни момак, чије плаве очи милују погледом, а топла другарска ријеч храбри и бодри. Ено и познатог комунисте илегалца Риста Лекића, са његовим Црмничанима, који су се налазили у свим окршајима и акцијама од 18. фебруара 1935. и Белведера, до устаничких дана (Митар Дабановић, Божо Орландић, Блажо Лекић, Марко Вулетић, Божо Машановић, Јово Томовић, Зарија Јоветић, Саво Никаљевић и други).

Међу Цеклињанима је Јанко Лопичић, илегалац који је већ опјеван у народној пјесми. („Иза сваког грма, листа, видим Јанка комуниста" ...) Ту је Стево Машановић, предратни кандидат за народног посланика на сељачко-радничкој листи. Ту су Блажо Јанковић, Мило Лопичић, Илија Костић, Петар Јовићевић и други. Ено међу Приморцима Шпира Медиговића, Шпира Срзентића, Јока Бороте, Илије Срзентића. Ту су и Станишићи ...

Сјутрадан смо се окупили сви (сем једног дијела Катунске чете која ће нас сачекати на путу) у засеоку Липе.

Новембарским сунцем огријани „ловћенци" очекивали су прикупљени на камењару засеока представнике Окружног комитета и ловћенског одреда. Камењар није омогућавао право војничко постројавање.

Некако је свечано, као да сви осјећају тај велики историјски тренутак и наш завјет да истрајемо у борби до побједе.

Појавила се група другова. Међу њима је свима познати комуниста Крсто Попивода, Секретар ОК КПЈ Цетиње, који се херојски држао пред класним непријатељем. Ту су још комесар Ловћенског одреда Вељко Мићуновић, и други.

Поздравили смо другове дугим аплаузом. У ставу мирно, саслушали смо наредбу о формирању Ловћенског батаљона, у који су ушле: *Катунска чета, 76 бораца* (међу њима 20 из Цетиња и 8 из Конака); *Љуботињско-грађанска чета, 62 борца; Цеклинска чета, 73 борца,* (међу којима неколико бораца из Добрског Села и Бокова); *Соколска чета, 71 борац; Приморско-црмничка чета, 75 бораца,* и то 26 из среза барског, 30 из општине будванске и 19 из општине светостефанске.

Батаљон је бројао 357 бораца и старјешина, али, одмах по формирању, неколико другова је задржано од стране штаба Одреда за рад на терену.

Батаљон су поздравили, у име Окружног комитета, Крсто Попивода, а у име штаба Одреда Вељко Мићуновић.

Говорили су нам о значају борбе којом руководи КПЈ, досљедном држању комуниста у тој борби, који морају бити увијек у првим редовима, те личним примјером дјеловати на друге, о потреби достојног извршавања задатака који се пред нас постављају, о значају формирања и одласка Ловћенског батаљона у друге крајеве, итд. Свакако, нагласили су да смо дужни као устаници Ловћенског поднебља и синови наших славних предака, да очувамо име и понос Ловћена, достојанство и јунаштво предака.

У незаборавном сјећању остале су ми упечатљиве ријечи мог школског друга и пријатеља Вељка Мићуновића, који се и у гимназијској клупи истицао писменошћу и рјечитошћу. Том приликом он је рекао:

„Будите на свом тешком, али часном и славном путу заљубљеници истине и правде.

Будите заштитници нејаких и крвници силника. Пронесите барјак братства и јединства свуда гдје стигнете. Туците немилосрдно распиривање братоубилачке борбе, будите бич за окупатора и издајнике, а ослободиоци за народ. Подносите мушки, стоички и јуначки губитак другова и све ране и недаће које вас буду снашле и — срећан вам пут."

Комесар батаљона Јово Капичић, студент, захвалио се говорницима, и, у име батаљона обећао да ћемо са поносом носити име „ловћенаца" и проносити славу Ловћена гдје стигнемо, смјело, несебично, устанички, комунистички.

Командант батаљона, Перо Ћетковић, издао је наређење за покрет и батаљон је пошао на пут — мукотрпан, тежак, пун неизвјесности и искушења; пут ратних тегоба, погибија, побједа, успјеха и славе, пут устаника-слободара. Пут који комунисти треба да заврше пуном побједом.

Са простора села Ораси, батаљон је кренуо преко Сиљевице за Рујишта, па преко Мустеровића за Загреду. У Загреди смо нашли дио Катунске чете који је ту чекао. Обрадовали смо се када смо угледали Сава Бурића, познатог активисту са Београдског универ-

зитета, без кога се, тако рећи, нијесу могле замислити аула Правног факултета и Општа студентска менза у Београду. Тај хитри момак, увијек ведар, насмијан, проницљив и духовит, спреман да се шали, на свој и туђ рачун, и када је тешко и када никоме није било до шале .... кретао се лако по камењару, у опутњацима, у дугачком официрском шињелу, са прерађеном официрском ратном капом опшивеном црвеним егализиром и наушњацима. Доспио је до многих у колони и весело се са свима поздравио.

Радовали смо се сусрету са Цетињанима, међу којима су били запажени, врло популарни и цијењени комунисти Никола Лекић, Саво Поповић, Богдан Лаковић, Лука Иванишевић и други. Ја сам се посебно обрадовао кад сам угледао мог присног друга Влада Мићуновића, са којим сам дијелио гимназијску клупу, а по Београду демонстрирао, раме уз раме, готово у свим демонстрацијама и акцијама радника и студената Београда. Дивно му је пристајала црногорска капа, са великом црвеном петокраком звијездом на црној деравији. Његов својствен мушки, широки осмјех и чврст стисак руке, по којима је био познат, као да су добили више чврстине, нешто ратничко и охрабрујуће. Ту је био и Илија Гардашевић, плави, коштуњави, увијек насмијани момак, њежног здравља, кога сам упознао на Београдском универзитету као запаженог активисту студентског покрета. Ти сусрети, као и многи други тога дана, учврстили су ме у вјеровању да се нијесам варао у оцјени другова и сигурност да ће, кад дође дан за оружану борбу, смјело кренути у окршаје. Радост због тога надахњује новом снагом.

Од Загреде батаљон се упутио сјевероисточним падинама Гарча, преко Ржишта ка Пјешивачким Доловима. Митраљесци и комора су упућени цестом за Даниловград до села Орашја, а одатле Вељим пољем, преко Трлице, обилазећи Браленовицу, ка Орјој Луци преко Фрутка и Творила на Слап.

У Пјешивачким Доловима смо имали краћи предах, са оброком спремљеним по кућама. У току ноћи 19/20. новембра, спустили смо се преко цесте Даниловград—Никшић у Фрутак. Одатле смо преко Слапа, заједно са митраљесцима, 20. новембра стигли и смјестили се у Шобајиће (Бјелопавлићи). Народ је одушевљено дочекао „ловћенце".

Из Шобајића су упућени коначари за Жупу Никшићку. У селу Кута требало је да најаве и припреме сељаке за долазак батаљона.

Сјутрадан је код школе у Барама Шумановића, батаљон посјетио члан Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку, тада већ познати и популарни Пеко Дапчевић. Очито задовољан саставом, изгледом, наоружањем и опремом батаљона, он га је поздравио и пожелио му срећан пут и потпун успјех у великом подухвату, за који се спремио.

Тога дана батаљон је наставио марш и, преко Подвраћа, Дубравице, Пониквице, Лаза и Старог Села, стигао на простор Кута—Заград. На путу се причало о враћању још једне групе из нашег батаљона за рад на терену, а за Ника Вучковића рекоше да га је задржао Главни штаб. За нашим батаљоном маршовао је и Зетски батаљон.

На простору Кута—Заград батаљоне су сачекали коначари са Данилом Бојовићем, познатим комунистом на Београдском универзитету и члановима народно-ослободилачког одбора. Народ се окупљао, посебно омладина, да види и поздрави „ловћенце" и Зећане — своју војску. Богатим оброком и врло топлим ријечима дочекивали су нас и поздрављали домаћини и народ тога краја. Резервни оброци хране остали су по торбицама и ранчевима, као неприкосновена резерва. По савјету нашег команданта прегледани су и добро поново увијени у чисте бијеле мараме, понесене од кућа.

Сусрет са Данилом Бојовићем остао ми је у незаборавном сјећању по ауторитету који је он уживао у том крају и педантности којом је припремио дочек три батаљона са око 1300 устаника.

У околна села Никшићке Жупе стигао је тога дана и батаљон „Бијели Павле". Данило се толико био унио у посао око дочека, као да дочекује неке блиске и добро познате људе, којима жели да угоди, којима се не смије ничим замјерити. Сјајан је и хуман био тај Данило Бојовић. Знао је гдје и зашто идемо, и да смо на том путу једнаки и јединствени. Зато је био према свима не само одборник него и друг и пријатељ. То његово залагање и другарство подсјетило ме је на студентске дане и Данилову педантност и дослједност у послу који му се повјеравао. Знам га добро из студентског покрета. Сјећам се, било је то 1938. године када је требало, како је он то говорио „сондирати" рачуне студентских мензи. То му је било задужење као благајнику Опште студентске мензе у Београду. Нас двојица, са Данилом, добили смо задатак да прегледамо пословање мензи. У једној од њих рачун нам се није слагао за свега пола динара. То је Данила до те мјере узбудило да је тражио поновни преглед свега. Понављати за пола динара толики посао чинило нам се претјераним. Нудили смо да то надокнадимо, да се не мучимо поново. Али, Данило је остао упоран, тврдећи да се не ради о вредности, него о чистоти у послу. А материјални документи, говорио је он, морају бити чисти као суза.

— Знате другови, то пола динара је питање нашег комунистичког морала и етике и ми то морамо утврдити, рекао је док смо понављали тај мукотрпни посао. Тек трећу ноћ, а радили смо ноћу, пронашли смо грешку за пола динара. Данило је од задовољства скочио и, одушевљен, заиграо. Придружили смо му се, весели и радосни због обављеног посла и Данилове необичне упорности. Наравно, на крају смо му дали за право и шалећи се напоменули да би могао бити изузетно поштен министар финансија.

И ето, сада га сријећем овде, а хоћу ли га видјети кад побиједимо, питао сам се, чврсто се грлећи са њим при поласку. А он, тај снажни момак грубог лица, праве косе и увијек претерано озбиљан, пратио нас је погледом, завидећи нам, јер његова је партијска обавеза била да ради на терену.

Двадесет другог новембра сва три батаљона, Ловћенски, Зетски и „Бијели Павле", наставили су покрет правцем Заград—Тодоров дуб—Заплочје—Јабланов до Гвозд—Ћеранића гора.

Тај Гвозд и Церанића гора и презиме нашег домаћина Драшковића подсјетили су ме на Бранка Драшковића, плавокосог, весе-

лог, готово безбрижног младића у кога су се заљубљивале, отпрве, све дјевојке које су га видјеле. Још као ђак Цетињске гимназије, био је висок, жив, прави спортски тип. А лијеп, што би рекао народ „лијеп као слика". Дошао је силом прилика у Цетињску гимназију из Никшића. Интелигентан и комуникативан, постао је популаран не само у школској литерарној дружини „Скерлић", него уопште у граду. Једноставно, постао је не само становник Цетиња већ Цетињанин. И такав је остао, мислим и када је отишао на Београдски универзитет, гдје је наставио да живи највише с цетињским студентима Бранком и Светозаром Вукмановићем, Ђуром Стругаром и другима.

Послије оброка, који нам је припремљен по кућама, наш командант је оцијенио да би „ловћенци" могли продужити, па је тражио да кренемо даље, под изговором да ће нам тако за наредне дане остати мање маршевања. Иако је било предвиђено да ноћимо на простору Гвозд—Ћеранића гора, виша команда је прихватила приједлог и батаљон је продужио преко Крнова, цестом на Шавник, и избио око поноћи на простор Добра Села—Превиш—Пошћење.

На маршевима до тада вријеме нас је добро служило, а 22. новембра испред Шавника нас је дочекала лапавица и пратила нас је до завршетка марша. Пред самим Шавником, командант Перо Ћетковић је зауставио батаљон, наредио да се средимо, јер кроз Шавник морамо проћи правим војничким кораком и са заставом на челу. Тражио је по колони најљепше обученог и високог момка да понесе заставу и одабрао је учитеља Милутина Пејановића, коме је униформа тако пристајала да га је било милина видјети као барјактара.

Батаљон је кроз Шавник прошао кроз шпалир грађана који су га дочекивали и испратили овацијама. Јосиф Маловић, Војо Јаућовић и други, нијесу одољели жељи да нас, познате другове, не поздраве и стегну нам руке.

Свуда на путу смо се срели с познатим друговима. Сигурно ћемо и на Жабљаку затећи познанике.

Сјутрадан, 23. новембра пристигли су у Шавник Зетски и батаљон „Бијели Павле". Тога дана, са простора село Рађево-село Иване-село Блаце, гдје је био прикупљен, стигао је у реон Шавника и Никшићки батаљон „Пеко Павловић" са око 506 бораца. Ту се спојио са Бјелопавлићком групом.

Двадесет четвртог новембра батаљони су наставили марш и преко Буковице и Језера стигли на простор Жабљака и његове околине. Импозантно је изгледала непрегледна колона црногорских устаника док је вијугала од првог снијега бијелим падинама Дурмитора и широким простором Језера. Тек тада је била свима очевидна улога Бошка Буричковића, члана руководства црногорских снага покренутих ка Санџаку и даље. Тај висок и снажан младић, вучјег корака и стасите фигуре, кретао се брже од других и стизао уз непрегледну колону, одговарајући на питања којима су му се обраћали појединци из штаба батаљона. И сада у тој улози ми је личио на оног неустрашивог познатог активисту студентског по-

крета на Београдском универзитету, који је увијек био на челу демонстраната, на београдским улицама, спреман да у сукобу са полицијом и жандармеријом храбро крене у обрачун и пробој кордона, уз повике и бодрење демонстраната, јер је и гласом могао да надвиси буку демонстрација. Касније смо сазнали да је он замјеник политичког комесара тог „Црногорског народноослободилачког одреда за операције у Санџаку", како се званично називала групација црногорских устаника.

Ловћенски батаљон је смјештен у хотелу на Црном језеру. По имену и угледу хотела, добили смо завидан смјештај. Али, нажалост, тих новембарских дана он се није могао загријати, па смо се мрзнули по хладним собама и салама, завидели онима који су смјештени по околним селима.

Двадесет петог новембра одржана је у Жабљаку смотра и дефиле јединица Бјелопавлићке групе. Дефиле је био импозантан за ондашње прилике. Општи утисак и присуство толико војске на ширем простору Жабљака били су велика подршка устаницима Ускока, Дробњака, Дурмиторском одреду у цјелини, гдје су већ неке групе почеле да роваре против народноослободилачке борбе и партизана.

Дурмиторци Вук Кнежевић, Душан Обрадовић, Војо Ђерковић, Мијушко Шибалић, Милош Жугић, Стојан Жугић, Данило, Живан, Велимир и Вељко Кнежевић и други, све познати активисти Београдског универзитета, обилазили су јединице и причали о стању на том простору.

На наше питање шта је са Бранком Перовићем, рекоше нам да је због важног партијског посла, тренутно одсутан. То нас је обрадовало јер је у нашем питању било помало бојазни и страха да је у устаничким данима погинуо.

Послије дефилеа, штаб нашег батаљона је преформирао батаљон. Закључено је, наиме, да би батаљон морао имати пратећи вод, који треба да сачињавају минобацачи и митраљези. У том случају, промијенила се и структура чета. Од пет, колико их је било, формиране су четири, и то:

1. чета, од бораца љуботињско-грађанске и црмничке општине;
2. чета, цеклинско-добрско-боковска;
3. чета, катунска;
4. чета, из соколске општине, без Бокова, са борцима из Приморја;

Пратећи вод (митраљески вод), комбинован од људства из свих јединица, митраљези и минобацачи и људство које је њима руковало а које су одредиле све чете.

Батаљон је, према неким подацима, тада бројао 341 борца. Међутим, реконструкцијом и напорима уложеним у последње вријеме, установљено је да је батаљон тада имао 347 бораца, и да је из села Ораха и са простора Бјелопавлића из батаљона изузето 9 другова, а болијешћу је спријечен да настави покрет од Жабљака Душан Дабовић.

Преформирањем батаљона дошло је и до мањих кадровских измјена. Црмничани су ушли у састав наше чете. Приликом уласка

у 1. чету, поставили су питање заступљености у команди чете. Ја сам тада био замјеник командира чете. Схватајући захтјев Црмничана као оправдан (поставио га је Ристо Лекић), добровољно сам се јавио да уступим мјесто замјеника командира чете Црмничанима. Тада су за замјеника борци прихватили Зарију Јоветића, познатог јунака из борбе на Брајићима.

Није прихваћен мој предлог да идем за борца.

Будући да нијесам у борбу пошао ради чинова и положаја предложио сам да ме прекомандују за борца. Међутим, предлог није усвојен већ ме је штаб батаљона одредио за водника првог вода, а Бока Војводића, који је до тада био на тој дужности помјерили су за десетара прве десетине, а десетара су пребацили у борце.

Сада нам је постало јасно да нам предстоји напад на Пљевље.

Тога дана послије подне упутили смо се од хотела ка Жабљаку не би ли срели још неког познатог друга. На путу смо наишли на човјека малог раста, у црногорској народној ношњи. Загледали смо се у, за нас, необичну фигуру међу кршним Дурмиторцима. Неко од другова препознао је у њему Мошу Пијаде и радосно узвикнуо: „А, ово је друг Моша". И полетио му је у сусрет. Моша, очито изненађен, је стао, уозбиљио се и, пруживши прст преко усана, дао је знак да се ћути. „Псст! Ни речи!", проговорио је одсечно и додао: „Не, нисам ја Моша, ја сам чика Јанко, а Моша је скуп 250.000 лира".

Одмах затим се топло поздравио са свима, било нас је десетак и поново упозорио: „Тако како смо се договорили, срели сте чика Јанка. Моше овде нема, је ли јасно?", као заповиједио је и убрзаним ситним корацима продужио својим путем.

Двадесет шестог новембра Бјелопавлићка група батаљона се састала са подгоричком групом (Пиперско-кучки батаљон, „18. октобар" и партизани из Мораче и Роваца) на простору Његовуђа — Алуге—Крш, гдје смо сви преноћили и преданили 26. и 27. новембра. На тај су простор стигли и батаљони Дурмиторског НОП одреда: Језеро-шарански (306 бораца), Ускочко-дробњачки (297 бораца) и Пивски (261 борац). Тако се прикупио читав Црногорски народноослободилачки одред за операције у Санџаку, сем дијела Комског батаљона, који се са простора села Подбишћа упутио правцем Мојковац—Прошћење—Барица—Крупица и стигао у Маоче да ту сачека и уђе у састав одреда.

У Његовуђи је и комплетан штаб Одреда: командант Арсо Јовановић, генералштабни капетан старе војске, комесар Бајо Секулић, познати комуниста са Београдског универзитета, замјеник команданта Радован Вукановић, службеник, и замјеник комесара Бошко Буричковић.

Ту сам срио Дуњу Влаховић, Воја Јововића и упознао најстаријег Дуњиног брата Душана, о коме сам доста знао из разговора у њиховој кући у Београду. Овај сусрет нас је до те мјере обрадовао да смо у знак сјећања на њега, колико се сјећам, измјенили дуванске кутије, упаљаче и неке друге ситнице, и не слутећи да ћемо се за непун мјесец дана наћи заједно у Ловћенском батаљону

1. Пролетерске бригаде, приликом њеног формирања у Рудом, 21. децембра 1941. године.

На простору Његовуће штаб одреда је преузео команду, подијелио одред у двије групе: *источну* (Ловћенски, „Пеко Павловић", Комски, Језеро-шарански и батаљон „18. октобар"), и *западну* (Зетски, „Бијели Павле", Ускочко-дробњачки и Пивски батаљон).

Ноћу 27/28. новембра, сви батаљони су пријешли Тару преко моста код Бурђевића Таре. Источна група се упутила у село Маоче а западна у село Глибаће. Ловћенски батаљон је смјештен у само село Маоче, гдје смо затекли дио Комског батаљона и дјелове Пљеваљске чете.

Овде сам угледао ону витку, високу љепотицу Јану, коју сам упознао као ученицу гимназије. У међувремену, она је постала студент медицине. Обрадовао сам се, сматрајући да није било узалудно моје настојање да и она постане борац за права радничке класе. Сад је она болничарка пљеваљске чете. Иако у доста похабаној униформи војника, са болничарском торбом о рамену, зрачила је љепотом и младошћу, а радошћу озарено лице, због сусрета, чинило ју је још љепшом.

Дан прије напада на град, батаљон је из Маоча стигао преко Адровића, у село Крњаче. Са неколико другова смјештен сам у кућу Мирка Лонцовића. У торбама су нам још два оброка које смо понијели од куће. Но, Мирко нас домаћински гости, иако има бројну породицу.

ПЉЕВАЉСКА БИТКА

Велики поход је пред циљем. Колоне црногорских партизана су пристигле. Од војске, орне за бој, брује Санџак. Ври као у кошници. Хитају курири, ређају се патроле, сусрећу се знани и незнани. Поздрављају се топло. Сви су раздрагани, веселе се, пјевају, говоре о нападу на Пљевља, о уличним борбама и слављу које ће настати по ослобођењу града.

Батаљони су свуда около. Град је опкољен. У току дана, 30. новембра, батаљонски руководиоци су извиђали правце за прилазе граду и, са штабом Одреда, одредили задатке у извођењу напада.

Падао је мрак последње новембарске ноћи када смо кренули у напад. Отегла се колона „ловћенаца" од Крњаче ка Рудници. Весели жагор утишавају четне и водне старјешине. Колона је зачас умукла. Чуо се само бат корака и тихи шапат. Ноћ је нешто светлија.

Пролазимо кроз села или поред села. У тим раштрканим санџачким селима тешко је то утврдити и дању, а камоли ноћу.

У каменитој јаруги испод неког села поређао се наш батаљон. Одахнули смо мало. Командант Перо Ћетковић даје последња упутства пред напад.

— Пред нама је град, говорио је он, који држе дјелови једне италијанске дивизије. Прилази су незгодни. Ко нема гумене опанке, најбоље је да скине ципиле и иде бос. Треба нечујно прићи, изненадити непријатеља. За чување ствари поставићемо стражу. У слу-

чају неуспјеха, зборно мјесто биће село Крњача. Када то све средите, кренућемо. Пожурите, вријеме одмиче.

Послије командантових упутстава наста опште комешање. Гомиле ранчева израстоше зачас испред постројених јединица. Ципеле су висиле многима о пасу. На знак за покрет, ћутке кренусмо. Сада се више ни кораци не чују. Само повремено одјекне падином удар отиснутог камена.

Надомак смо града. Десно се назире брдо Богишевац. Напашће га батаљон „Бијели Павле", а лијево, према Градини, наступа неки други батаљон. Сиромашно градско освјетљење бљеска у долини. Размишљам о тој ноћи, о људима у воду којим командујем. Присјећам се онога што сам некада читао о уличним борбама и како сам их замишљао. У ушима ми брује ријечи мајки и сестара које су нас пратиле до Ужбла љуботињског и на растанку нам пожељеле, сузних очију, срећан пут. Размишљам о препрекама на које можемо наићи и присјећам се онога што сам учио у војсци... Изненадни млаз рефлектора, команда „лези" и неколико пуцњева прекидоше ми мисли.

Млаз свјетлости шетао је по падини. Није могао захватити колону. Били смо у сјенци Богишевца.

Још један млаз и неколико митраљеских рафала...

Траже нас....

„Напријед, напријед, брзо напријед" — шапатом је преношена команда по колонама.

Хитрим корацима стигли смо до жице.

„Chi e la? (Ко је тамо?)". Те ријечи заглуши пуцањ. А одмах затим чу се пригушено крик стражара. Велиша Војводић скопа га снажним рукама.

„Руку му на уста, мајка га немала! Не дај му да се криви. Вежи га ту. Напријед! Брже на магацине и касарну! Пред нама десно су бомбаши! Пазите на њих!" — командовао сам.

Заузели смо прве куће-магацине. Неколико талијанских војника се сакрило испод кревета. Предали су се без отпора.

„Напријед на касарну ОВРЕ (талијанска војна полиција)", одјекну команда.

Убрзаним корацима смо прилазили касарни. Испред нас изби група. То су наши бомбаши. Поред нас протрчаше неки људи у ципелама. Нијесу наши, чим су у ципелама. Ипак, нијесмо успјели да отворимо ватру. Бљесак пламена и тресак бомби огласи напад на касарну ОВРЕ. Видимо силуете људи на другој страни касарне. Пушкомитраљезац Ђуро Петровић притрча огради, намјести пушкомитраљез и опали рафал. Нестадоше силуете.

На Богишевцу загрмјеше бомбе. Тутњи долина.

Поред нас, мирно као да се ништа не дешава, пролази поред жице талијански војник и виче „Бовани, Бовани..." Усамљени пуцањ пресјече му глас.

Приведоше рањеног бомбаша. Рекоше да није тешко рањен.

„Да ошинемо још једном по прозорима?", обрати ми се Ђуро Петровић.

„Не, Ђуро, тамо су већ наши“, одговорих и, заједно с њим, пођох напријед.

Наиђе један борац из неке друге јединице, објави да је Богишевац пао и продужи некуд. Не стигосмо ни да га питамо има ли рањених и мртвих на нашој страни.

Освануо је 1. децембар. Ми смо у граду. Лијево од нас, на падинама брда, чује се жестока паљба. Минобацачке бомбе експлодирају по граду. Неке јединице лијево од нас повлаче се без реда. То међу нас око касарне унесе забуну. „Шта је то? Ко се то повлачи? Зашто се повлачи? Каква је то гужва?“ — ређају се забрињавајућа питања, без одговора.

„Хватајте се кућа!“ — викнух друговима. То је једино чега сам се тог тренутка сјетио.

Борци потрчаше и посједоше кућу, а мене задржа наш командант батаљона који се изненада, нађе међу нама.

Они лијево од нас одступају. Хајде да их вратимо, рече командант.

Бојим се да касније нећу моћи да се вратим у вод. Боље је да останем — предложих му прије него што ће поћи.

Он се сложи и оде.

Остадох сам код кућице, поред потока, чији се жубор једва чуо. Митраљез бије по путу што води до куће коју је посјео мој вод. Прште зрна и фијучу, заједно са пијеском и каменчићима које избијају из пута. Ја до вода морам прећи, мислио сам једино на то. Драго Дапчевић изби однекуд и у трку пролетје према воду. Отуда завикаше: „Брже, брже, брже!“. И дочекаше га испруженим рукама у широким вратима, радосни што је тако срећно пролетио кроз живи огањ.

Нема се куд, морам и ја к воду, помислих. Драго прође, а да ли ћу ја успјети? — питао сам се. Бије и даље митраљез по путу којим морам проћи... „Бреда“. Познајем је по штектању. Слушао сам је и у ранијим борбама. Имамо је и ми, ону коју смо заплијенили у првим устаничким данима. Знам, пуца, па „предахне“ за нови шаржер. Јест врага, али ако се онај лудак заинатио па гура шаржер за шаржером, онда нема предаха. Али ни преласка преко улице. Ипак мора предахнути. Загрије се, а то му смета, може заглавити метак, добити застој. О томе нишанџија, вјероватно, води рачуна. А ваздушно хлађење?!.

Учини ми се да је застао. Јурнух колико ме снага служи. Чујем заглушне пуцње и зујање зрна. Јурио сам као луд према широким вратима куће коју је посио мој вод.

Јеси ли луд, замало да погинеш! Што нијеси причекао мало, но ускачеш у огањ тако безглаво! — дочека ме Петров глас, заједно са испруженим рукама другова у вратима. Био сам срећан, пресрећан. Са својим сам водом.

Талијани као да оживјеше. Измиљеше по брдима око града. И по падинама изнад кућа у којима се нашао већи дио наше чете. Учеста паљба и са једне и са друге стране. Падају мртви талијански војници изнад нашег положаја (куће), а они око њих се чуде ода-

кле их тучемо. Кад то уочише, окренуше ватру на нас, и у паници се повукоше.

Кућа у којој смо се нашли била је, уствари, магацин. На прозорима у приземљу су решетке, а у магацину пуно опреме, алата и намирница. Ту је мој вод и већи дио чете. Ту се морамо задржати док видимо шта треба даље радити.

Распоредисмо се по згради. Добро нам дође материјал и алат које смо у њој затекли. Гвожђе, џакови цемента и брашна послужили су нам за заклон и одбрану. Користећи се алатом, брзо смо прилагодили зграду за одбрану.

Бура Петровића, са пушкомитраљезом, постависмо на прозор првог спрата окренутог према граду, Бока Војводића и Милутина Кусовца са њим. У приземљу остаде група бораца и Петар Војводић са пушкомитраљезом. На таван оде друга група бораца. Највише нас је остало на првом спрату. То је најбољи дио нашег положаја.

Изађох на таван да видим како је тамо. Дебеле даске и плоче термита нијесу обећавале сигурну заштиту.

У том тренутку Нико Бурашевић са кровног окна довикну: „Ево их!". Притрчах до њега и угледах групу Талијана, под шљемовима, како се безбрижно пењу са пушкама на „готовс", уз падину којом смо се ми спустили ка граду. Нијесу ни слутили да смо ми у згради.

Отворисмо ватру. Један од њих паде. Остали се окренуше, али му не прићоше. Он покуша да устане, придиже се, па поново паде и поче да се котрља низ падину. Притрча му један из групе, али, прије него што га дохвати, паде и он и заједно се откотрљаше. Остали се разбјежаше.

Тек што се договорисмо кога да оставимо на тавану и како да ојачамо поткровље, угледасмо једног Талијана који се појави иза брда и у два, три скока, са постољем митраљеза на рамену, дође изнад наше куће, постави постоље, и поће назад. Схватисмо да фашисти желе да ту поставе митраљез. Ако у томе успију, нема нам спаса, сви ћемо изгинути. Убрзо се појави други војник са митраљезом, доскочи до постоља, али паде од нашег плотуна. Окренусмо сву ватру бораца из поткровља на тај митраљез. Чинило нам се да ће поново покушати да га поставе. И нијесмо се преварили. Покушавали су још неколико пута, али су и падали поред постоља.

На таван зграде попео се и замјеник командира чете Зарија Јоветић. Уз охрабрење друговима, подсјећање да је са нама Црвена армија, и да је побједа наша, он приђе окну, протури пушку и опали.

— Ево га још један. Нећеш, кокошару, док нас је живих, викну он и настави: Покушавају да намјесте митраљез. То не смијемо дозволити. Ово мјесто треба добро чувати. Нека се двојица заклоне џаковима тамо крај зида. А овамо изнесите џакове и направите заклон за двојицу који ће стално бити на окну.

Кроз отвор на тавану спустисмо се Зарија и ја на спрат, а Нико Бурашевић, са групом, остаде у поткровљу. Додадоше им неколико џакова и свежњеве алата.

Са прозора, окренутог истоку, стотинак метара од нас, видимо наранџасту кућицу. У њој је командир наше чете Буро Радоман, са

групом бораца. А мало даље виде се кућe и чује се паљба. Тамо треба да су остале чете нашег батаљона.

Паљба не престаје. С времена на вријеме је јача, заглушнија. Ударају зрна по крововима. Поскакују поломљене ћерамиде. Са зидова посједнутих кућа, опада малтер, остају рупе. По која граната тресне у близини, а минобацачке мине, прелијећу шуштећи и падају даље, иза нас, и тупо експлодирају у долини. Ври као у казану. Пакао, прави пакао!

Размишљам, ако све то сруче на нас, неће бити лако.

— Гађају артиљеријом командира Бура и групу у наранџастој кућици, рече један од наших.

Нагнух се према прозору да погледам.

У том тренутку рикну граната крај зида наранџасте кућице и одвали комаде. Нетремице гледам и чудим се што не напуштају кућицу, а онда помислих можда су већ мртви или рањени и не могу изаћи...

Поново удар и експлозија у наранџастој кућици. Друга граната направи рупу на зиду. Бљуну дим кроз врата и прозоре.

Готови су. Сада им више не треба помоћ, помислих. Било ми је тешко, претешко. Гину драги другови.

Гле! Неко искочи кроз врата и нестаде у каналу. Зар је могуће да су још живи!?

Ето некога и кроз прозор... Има још живих, порадовах се, готово не вјерујући рођеним очима.

Ено и командира!

На вратима се појави Буро Радоман са руком прислоњеном на груди и мирним кораком упути се стазом. Пршти олово око њега, а он корача достојанствено, пркосећи смрти. Ми без даха посматрамо.

Нико нема снаге да му викне да потрчи. А узалуд би и викао. Не би он чуо, не би хтио да чује. Он сада чује само себе и своју савјест. Он је осудио себе. Види само чету и њен незавидан положај. Види, вјероватно, раскомадана тијела својих ђака у кућици коју је напустио и њене окрвављене зидове. Види нас још читаве, али предвиђа и за нас исту судбину.

Ето паде. Погодише га. Сад нам дугују још једну крв, и то крв командира наше чете, чете његових ђака. Ту ћемо крв морати скупље да наплатимо. Данас или сјутра, свеједно. Али...

— Ej, другови! Није још мртав — повика неко од бораца. Буро се подиже и оста у сједећем ставу. Хоће ли се усправити? Хоће ли закорачити опет онако смјело, пркосно, сви смо се питали? Поново клону и полако се спусти на земљу. Био је мртав. Не, није мртав, тјешимо се. Узалуд. Ипак је мртав. Више се не покреће. Међу борцима тајац и бол за изгубљеним учитељем, командиром, другом.

Тајац прекиде рафал „збројовке" са чеоног прозора.

— Хоћеш врага. Ево ти. Сад лези ту. То је Буро Петровић убио Талијана, па сам са собом разговара.

А иза тога пуцањ, па други...

Прискочих до Бура.

— Пробају да прију. Ту их има још. Ето ту, за оном гомилом земље. Сад ће они. Али неће успјети док смо ми живи, објашњавао ми је неустрашиви пушкомитраљезац.

— Два скидосмо, а још ћемо неког ако крену, кажу Милутин и Боко, одврћући поклопце бомби „крагујевки".

У приземљу заштекта митраљез, запуцаше пушке.

— Ето их, бјеже назад!. Поново пуцњи...

Они који су их видјели рекоше да је група Талијана кренула према нама са источне стране, и да се на прве пуцње вратила.

— Гајо, друже, дођи да видиш — не окрећући се повика Буро Петровић, загледан негдје кроз прозор, машући руком испруженом уназад...

Притрчах.

— Шта, гдје? упитах га.

— Ту, за гомилом земље, види, прескачу иза ћошка оне авлије, објасни ми Буро, показујући испруженом руком угао зграде.

— Сигурно ће на нас — додаде Буро.

Погледах Бура, његову „збројовку", Бокове и Милутинове бомбе, њих двојицу, све друге, сва та лица из којих прочитах ријешеност, сигурност, одлучност. Учинише ми се снажни као лавина и тврди као стијене. Такви су, заиста они — то су „ловћенци". За тренутак ми одлуташе мисли. Сјетих се Ловћена чије име носимо. Пара он небо, пркоси олујама и громовима. Чудно је то поднебље ловћенско. Оставља печат на оне који ту расту, кали их, челичи. Спрема их да одоле свакој олуји. Одољеће и овој...

А гомила земље стајала је на педесетак метара од кућице. И фашистички војници иза ње. Да, сигурно ће одатле јуришати на нас. Прво ће бомбама ударити. А онда...

— Буро!, обратих се горостасу за „збројовком", кад крену, удри читавим оквиром. Збуниће се они чим падну први. А тада ће бити добар циљ.

— Не брини!, не окрећући се, рече Буро с поуздањем.

— Вас двојица добро пазите на Бура и пушкомитраљез, обратих се Боку и Милутину. У том часу притрча и придружи им се Блажо Поповић као да је хтио својим присуством да повећа њихову постојаност.

Обузе ме осјећање сигурности. Са таквим људима се може ратовати, помислих.

— Тако, другови, само храбро, чује се снажни Заријин глас у другом дијелу зграде.

У том моменту заглуши нас „збројовка" својом пуцњавом. Од снажних експлозија бомби задрма се зграда. Задими се испред прозора, а Поповић притрча иза Бура и убаци кроз прозор још једну бомбу у дим.

— Да не искористе дим, објасни и врати се на своје мјесто.

— Одакле, толика треска бомби, људи, пита Владо Пејаковић.

— Помијешаше се наше и њихове бомбе, одговори неко.

Зачас се разиђе дим и пред нама се указа призор послије окршаја. Пет, шест мртвих Талијана лежало је у локвама крви. Оружје поред њих.

Опет комешање. Прескачу поново од ограде ка гомили земље. Кратким рафалом Буро обори још једнога.

Сигурно ће поново јуришати. Због тога се ваљда и скупљају иза гомиле. Тако су и прије радили. А можда ће само покушати да извуку мртве и покупе оружје. Ко зна шта мисле? Треба бити опрезан.

Зграда је масивна. Још нико од наших у њој није погинуо. То као да појачава нашу одлучност. Уто дође и Зарија до нас из другог дијела зграде. Уморан, неиспаван, он се наслони на зид, привуче балу нових војничких ципела и сједе на њу да се мало одмори.

— Ево их поново — повика Буро.

Заштекта пушкомитраљез, полетјеше бомбе. Од мјешавине пуцњаве и експлозије бомби задрхташе зидови и са плафона попадаше по нама комадићи малтера и прашине.

Пушкарање се настави и помијеша са фијуком граната које су прелијетале преко зграде и потмуло експлодирале у доловима, далеко иза нас.

Дим и прашина поново скрише видик. Одбијен је још један јуриш непријатеља.

Када се дим размакао, испред прозора се имало што видјети: нови лешеви испретурани преко оних из ранијег окршаја. Двојица су тако приљубљени као да су у смртном ропцу полетјели један другом у загрљај. Оружје изукрштано, двије, три пушке преломљене.

Погледима који су изражавали задовољство и признање за храбро држање гледали смо један другог, а дубоко скривена, тињала је у сваком од нас тешка слутња о крајњем исходу.

Спава нам се. Ни опасност која нас вреба није у стању да потисне сан. Чудна је природа човјекова, а сву озбиљност њених слабости, ето, упознајемо у ситуацији смртне опасности.

Нигдје клозета. Већ је прошла ноћ и већи дио дана. Један од другова се мучи у ћошку и повјерава најближима своју муку. Изгледа као авет, стид га је да се скине пред нама. Заклонили су га од погледа осталих док је вршио нужду у ципелу узету из нетакнуте гомиле коју смо затекли у кући. Ципелу је, као посрамљен, бацио кроз прозор.

Ипак је све било смијешно.

Али шта можемо.

Невоља натера човјека да учини што никада не би помислио.

— Ух, ако експлодира ципела, одосмо сви, добаци неко.

И заори се грохотан смијех.

Друг је црвенио и покушавао нешто да каже, али му није полазило за руком.

Двојица су заспали. Сан им није дуго трајао. Пробудили су се прије времена...

— Caserma, la montagna... чуо се продоран глас талијанског војника из потока, источно од наше зграде.

Напрегнули смо пажњу да схватимо смисао тих ријечи и видимо Талијана који виче.

Ушо прохуја граната изнад касарне. Учинило нам се да је експлодирала много ближе него претходне.

— Ако им експлодира друга испред касарне, онда је сигурно да се припремају да нас гађају, шапну ми Боко Војводић. Зна, он то, војни рок је служио као артиљерац а завршио је капларски курс. Реска експлозија тресну у том моменту на стотинак метара испред нас. Ми се погледасмо, као да потврђујемо његово стручно објашњење, а и ја сам нешто знао о томе, као резервни официр.

— Ураклиште.

— Да, ураклиште.

Напрегнусмо пажњу да осмотримо одакле нас гађају топовима. Бљесну одсјај пламена иза дрвећа, дубоко у вароши и, прије него што се зачу пуцањ, задрма се касарна. Малтер изнад прозора се одвали и комади попадаше по пушкомитраљезу и Буру. Боко Војводић и Милутин Кусовац се повише.

— Јесте ли рањени? Шта је с вама, ђаволи, проговорите, повика Зарија, а глас му задрхта, пун страха, да су остали без очију.

— Ништа, мало нас засу ова прашина, одговори Боко.

— Пече, враг јој матер, као жеравица, додаде Милутин.

— То је тај вражји креч, одврати Зарија, задовољан што се на томе завршило.

— Удари у зид изнад прозора. Ето сад и прашине по „збројовки", види како га је засула око затварача, продужи разговор Буро, сагињући се ка пушкомитраљезу, да одува прашину око затварача.

— Очисти га добро, очисти! Чујеш ли онога како пјева, добаци Боко и показа руком према осматрачу који је гласно викао:

— Bene, bene, sparate tutti, porco dio!

Још нам је бучало у ушима од експлозије, кад поново уочисмо бљесак, а прије него што ћемо чути пуцањ, разлијеже се нова експлозија граната испод прозора. Зидови опет лако задрхташе, а са тавана поново нас засуше малтер и прашина.

— Bene, bene, bene!, весело је подвикивао артиљеријски осматрач, којега је вребао један наш стријелац, безуспјешно гађајући у шлем који је једва вирио иза камене облоге канала.

Погледи нам се укрстише. Озбиљност ситуације била нам је све јаснија.

Иако су зидови јаки, неће издржати, то је било јасно. Повлачити се прије мрака, значило би ускочити у зону опште смрти, коју су иза нас, према сењаку, створили укрштеном митраљеском ватром. Напустити прозор и импровизоване отворе на зиду и повући се у унутрашњост касарне, значило је лишити нас могућности одбране и створити услове да нам несметано приђу, побију нас, или нас похватају, као у мишоловци. Остати ту значи трпети тешке губитке од артиљерије, јер немамо оружје којим бисмо јој се супротставили. То нам је компликовало ионако незахвалну ситуацију.

Сва лица су забринута. Нека су чак и боју промијенила, а на некима су се у грчу стезале усне и подрхтавала брада.

Буро Петровић је спустио „збројовку" са прозора и прислонио је уза зид, поред себе, не скидајући руку са ње.

— Нека, ако крену, брзо ћу ја њу поставити. Боље да стоји овдје, иза зида. Шта знам, може парче ударити па је врагу дати, објашњава Буро.

— Caserma, la montagna . . . , чуо се и даље глас осматрача.

Откако нас је „напипала" артиљерија, пуцњава је много интензивнија. Чини нам се као да се све креће, приближава, заглушује и пријети. То су се можда покренули појединци, који су се били притајили около и сада, кретањем, изазвали живљу ватру.

Бљесак на бљесак — букет огња минобацача, топовских граната, митраљеза свуда око нас. Зграда је дрхтала. Кркљанац је бивао све гушћи, а коначан исход окршаја неизвјеснији.

Једна граната улетје кроз прозор и експлодира у преградном зиду. Зар је могуће да смо живи? Једва видјесмо један другог.

У том тренутку изненада се стропошта Марко Лаличић. Сав поплавио, лежао је непомичан. Притрчао му је Блажо Вучковић.

— Не дише, још је врућ . . .

— Ах, није се имао кад охладити, мора бити врућ. Види, ради ли му срце.

Блажо увуче руку испод Марковог капута и нервозно затапка руком по прсима.

— Не, не, не, не, . . . Не осјећам му срце дрхтавим гласом, пуним страха, рече Блажо. Танки млаз крви циједио се са усана низ већ плав Марков образ. То је био крај једног младог живота.

Снажна канонада топова, допуњавана ватром митраљеза, пушака и дрским гласом артиљеријског осматрача, пунила је пљеваљску котлину. Чинило се као да се све оборило на нас. Изгледало је да нико жив одатле неће изаћи.

Гранате су рушиле чеони зид касарне. Рањени су крили своје ране и настављали борбу, не напуштајући своја мјеста. Одбијали смо и даље покушаје непријатеља да приђе касарни. Сан и глад који су нас дотада тиштали нестадоше. Сви смо ријешили да издржимо до мрака.

Сјетих се дневника. Представљао је опасност за људе, домаћине, који су нас дочекивали по санџачким селима, а чија сам имена забиљежио. Извукох га брзо из торбе, да прецртам име Мирка Лонцовића, сељака из Крњаче, а затим и друга.

— Другови, прецртајте имена која сте биљежили у дневницима. Ако погинемо, да њих не муче због нас, рекох борцима и некако ми лакну.

Те ријечи се пронијѐше касарном. Многи извадише биљежнице. Неки их, једноставно поцијепаше.*

Ситуација је врло тешка. Чини нам се као да сваки нови пуцањ значи смрт некога од нас. То се већ види и на нашим лицима, нека

* Многи читаоци ће замјерити учесницима што нијесу биљежили догађаје из рата и, посебно сусрете са људима у селима и градовима. Ако се унесу у ситуацију коју покушавамо да им својим невјештим писањем дочарамо, сигурно ће нам опростити, јер свако име нађено у биљежници погинулог партизана било је тешка оптужба пред окупатором и издајницима, која се плаћала главом. Због тога су, у тешким часовима, многе биљежнице нестајале.

блиједа иодрхтавају у грчу, а иека су забринута. Некима очи играју немирно као да би хтјеле да нађу излаз.

Смртно рањени Владо Мићуновић у суседној кући, рекоше, умочио је прст у сопствену крв и на зиду исписао паролу Слобода народу! Затим се окренуо друговима и изустио задње ријечи: „Другови, ја умирем. Слобода народу!" Стеже ме нешто у грлу кад чух за смрт мог драгог школског друга и суза само што не потече. Спријечи је једино страх од другова, који би ми сигурно замјерили за такву „слабост".

Слабост? Зар је слабост заплакати за изгубљеним другом, и то за таквим као што је био Владо Мићуновић — помислих. Али та несрећна ријеч — слабост — зазвони ми поново у ушима. Задрхтах од помисли да слабост може да сломи поједине. Да, такви моменти могу да поколебају. Ах, неће ваљда? Зар да слабости умање тако нешто велико као што су тај Мићуновићев пркос или јуначка смрт нашег командира Бура Радомана? Не, неће. Нема слабића међу нама, увјеравам себе. Ипак, осјећам како пратимо сваки миг, сваки покрет, сви се бојимо слабости. И, ено, видим једнога, вади марамицу. Шта ли ће му сада марамица? Ваљда да обрише нос, зашто би му друго требала?

Гле, ја не сањам. Зар је то могуће? Он заиста подиже руку са марамицом. Не, не, причињава ми се. Он заиста диже руку као да хоће да да неки знак.

Шта, зар је то могуће?

„Спусти руку" — оштро га прекоримсо.

А можда није мислио на предају. Није он такав слабић. И како је то могуће? Зар не осјећа све нас око себе?

Постиђен, младић испусти марамицу, зрно му се изненада зари у сљепоочницу.

— Ето, видиш, убише га, иако им се хтио предати — рече неко.

— Боље је тако, него да ми дижемо оружје на свога. А могао нас је натјерати — додаше другови.

— Не, није, немојте тако другови. Не вјерујем да је он хтио издати, увијек је био добар. Није лијепо бацати сумњу на већ мртвог друга — умијеша се Јован Вучковић.

Ту непријатну сцјену разбише узастопне експлозије, рушење чеоног зида и Поповићев узвик — „Храбро другови!"

Сад нам је видик отворен. Чеони зид више не смета. Повлачимо се иза преградног зида и на њему отварамо пушкарнице алатом који нам је још при руци.

У ћошковима иза остатака чеоног зида остадоше Блажо Поповић и Велиша Буров Војводић.

Буро Петровић, Боко Војводић и Милутин Кусовац уређују мјесто за пушкомитраљез иза преградног зида.

Канонада не престаје. Директни погоци нијесу чести. Можда мисле да смо уништени па гађају друге . . .

У приземљу граја. „Откуд?", „Како?" „Бе су ваши?" „Што нијеси са њима?" „Шта ћеш овдје?" — чује се кроз грају.

Спустих се доље, кроз пробијени отвор на патосу. Затекох групу окупљену око човјека тридесетих година у кишном мантилу и ше-

ширу. Рибокоси, пјегави дошљак, ситних очију, неодређене боје, гледао нас је лукаво и са сумњом. На питања је одговарао несигурно, трудећи се да погоди наше жеље, да исприча све што је преживио док је успио да ускочи к нама. И, кад му се учинило да је прича дјеловала, повисио је тон обраћајући нам се самоувијерено:

— Ја с великом муком ускочих међу вас, обрадовах се томе, а ви вичете на мене, запиткујете ме, као да сам бјегунац. Да сам знао како ћете ме дочекати, окренуо бих се на другу страну па макар погинуо.

— За то ћеш наћи времена и простора кад год зажелиш, одговори му Владо Пејаковић, прекорно га гледајући.

— Полако, другови, полако. Можда је човек запао у тешку ситуацију па је тражио излаз и нашао га код нас — умијеша се замјеник комесара Боко Вукићевић, који је дотада стајао по страни.

— Који је ово, упита дошљак најближега.

— Комесар! Што питаш.

— Јест, комесаре, тако ти ја жив био, — обрати се Боку. У тешку ситуацију, него шта. И излаз сам тражио. И ето, у зао час, набасах на дочек каквом се нијесам надао.

Не, није уходa . . . , али у оваквим приликама треба све примати са резервом, помислих у себи. Био је то борац из једне од наших чета. Вратих се на спрат. Боко, замјеник комесара, остаде да поразговара са Ристом Лекићем, који је будно чувао широка врата. Са пушкомитраљезом је уз њега Петар Војводић. Остали су поређани дуж зида, сваки на својој „пушкарници".

Дан је на измаку. Скоро ће мрак.

Канонада не престаје. То је притисак на крају дана. Мрак ће ваљда донијети затишје.

Треба искористити ноћ и извући људе из очигледне погибије.

Договарамо се шта ћемо предузети за извлачење.

Поћи ћемо путем којим смо ушли у Пљевља. Туда је најсигурније. Дубока је јаруга. Није је лако тући. Артиљерија је може тући, али од митраљеза нема опасности, сем ако непријатељ, крене према сењаку и пресјече нам одступницу. Али за такав подвиг неће они имати смјелости. Треба пробити задњи зид и направити пролаз кроз редове бодљикаве жице. Треба према сењаку упутити патролу која ће обезбиједити пролаз. Срећом, још нема теже рањених, али може их бити, јер је под крај баш загустило.

Мртви . . . . Шта ћемо са њима? Помисао на то да их морамо оставити несахрањене тешко нам пада. Али шта можемо друго? . . . Мора се брзо радити.

Договорисмо се да Нико Бурашковић и Велиша Јовов Војводић са два, три друга, пробију задњи зид, расијеку жицу и отворе пролаз за чету.

Чим то саопштисмо, они зграбише алат и похиташе тамо. Ударци пијука по зиду помијешаше се са клопарањем Бурове „збројовке" иза преградног зида. Њен „глас" са новог положаја је нешто другачији, као пригушен. Ваљда се уморила од дјејствовања преко читавог дана.

Примакли су топове. Циљеви им се виде. Сад нас могу гађати нишанећи директно кроз цијев.

Пламен сукну из цијеви.

— Пази!

Тек што то неко изговори, разлијеже се експлозија међу нама. Болни јаук рањенога. Прискочисмо му. Блажо Поповић, тешко рањен, грцао је од болова.

— Дај ћебе! Брже, брже! Снесимо га доље.

— Куда?

— Кроз отвор.

Положисмо га на ћебе и двојица га однесоше у приземље.

Пођох да видим припреме за одступање.

На задњем зиду већ је зјапила рупа проширеног прозора из кога су извађене гвоздене решетке.

Крклањац је бивао све гушћи. Чинило се као да Талијани наступају.

Велиша Војводић, Арсо Црнчевић и Мишо Пурлија похиташе ка сењаку да испитају могућност извлачења на том правцу. Рекосмо им да иду опрезно и да двојица остану тамо, а један да донесе, обавјештење.

Тек што прођоше кроз жицу, запуца са свих страна. У сутону се видјело одакле све пуцају. Претпостављамо да лијево од нас отварају ватру Цеклињани. Ако није тако, онда смо у тешкој ситуацији.

Нове експлозије на спрату и граја иза њих нијесу обећавале ништа добро.

Шта се тамо дешава? Колико их је рањено? Ко је погинуо?, питао сам се. Прије него што сам стигао до отвора, спустише Бока Војводића, а одмах иза њега Милутина Кусовца. Граната је погодила Бурову „збројовку" и контузовала њих двојицу. Буро је остао неповријеђен, али је био очајан. Тумарао је по спрату и гласно се питао као да нариче: Што ћу сада? Куд ћу сада? Унесох пушкомитраљез у Пљевља, а сада без њега да изађем. Нећу, радије ћу остати уз њега сломљеног и погинути поред њега...

Једва смо га натјерали да сиђе са спрата и поће са нама.

Док смо се прикупљали у приземљу и спремали за излазак, Ристо Лекић, Владо Роловић и Петар Војводић са пушкомитраљезом будно су чували широка врата, отварајући ватру на артиљеријског осматрача и Талијане који су са те стране пришли.

У једном моменту Ристо се погну и једном руком покри лице... Зрно је погодило задњи нишан његове пушке. Парчад га попрскаше по лицу. Једно му је расјекло руб капе и посјекло га по челу. Низ лице му се сливала крв, а он мирно рече „Ову пушку ћемо чувати за музеј".

Кад последњи искочише кроз отвор, неко повика: „Погибе Велиша Војводић".

Тог тренутка сам са друговима преносио рањеног Блажа Поповића кроз бодљикаву жицу и размишљао о боловима које му, сигурно, задају тешке ране, о његовој жељи да га изнесемо и нади да ће оздравити. Кад чух глас о Велишиној погибији, пресјекоше ми

се ноге. Помислих на њега, на сењак и јаругу — на пролаз за све нас. Обузе ме страва од помисли да су јаругу затворили фашисти. Другови то примјетише и замијенише ме у ношењу рањеника. Корачали смо напријед, у нову неизвјесност. Нијесмо ни помишљали на избор другог пута. Одједном, као да ниче из земље, појави се предамном Велиша. Не повјеровах својим очима. Испружих руку. Додирнух га. А он, онако снажан, висок, стабилан као стијена, полугласно саопшти да у јарузи и код сењака нема Талијана. Без ријечи, снажно га загрлих и пољубих, а у мислима видјех отворен широки пролаз за све нас. Не испуштајући из загрљаја помало изненађеног Велишу, усхићен узвикнух „Благо мени срећноме, а мало прије ми рекоше да си погинуо".

— Ах, нијесу те преварили, болно проговори Велиша, али није ријеч о мени него о Велиши Бурову. Погинуо је. Зрно га је погодило усред чела. Његову пушку је изнио брат му, Томо.

Велику радост коју ми је причинио изненадни сусрет са Велишом Јововим, пресијече тужна вијест о погибији Велише Бурова.

Бол за изгубљеним рођаком стеже ми грло, а сузе навријеше на очи. Би ми драго што је мрак да ми другови не виде сузе. Била је то тужна смрт. Тај снажни плавокоси младић, великих плавих очију, пуних животне радости, требало је да живи, да се бори, да доживи нешто лијепо . . .

Пожуривали смо један другога кроз јаругу. Већ смо у камењару. Значи, извукли смо се. Ево и Бура Вујовића Шпанца и Влада. Причају о ситуацији у наранџастој кућици, оној пред којом је погинуо наш командир. Зидови су били слаби. Прије артиљерије, изрешетали су је митраљезом. Тамо нијесу били сами. Било је и Катуњана са њима. Љубо Дапчевић је погинуо од прве гранате. Било је потресно гледати мучно умирање тешко рањених другова, који су се херојски држали, све до последњег даха.

Канонада у граду се још чула. Талијани још туку куће и касарне у којима су се читавог дана налазили „ловћенци". Они ће полако и опрезно прилазити тим објектима. Можемо се безбедно кретати. Осјећали смо се сигурним. Постепено нас је освајао понос због оног што смо издржали тог судбоносног дана. Изашли смо из јаруге. Под ногама осјећамо камењар. То је оне босоноге подсјетило на опрему коју смо прије напада оставили испод села. Жалили су што нијесу обули нове ципеле, којих је било довољно по магацинима у граду. Пењемо се споро уз камењар. Ноћ отежава кретање. Постепено нас осваја замор, онај тешки од кога се опусти тијело и клоне снага. Треба издржати до села, а тамо ћемо се одморити.

Јечи неко у мраку.

— Ко си? Гдје си? — довикујемо.

— Е в о м е — отеже неко болним гласом.

— Рањеник је. Оставили су га. Морамо га носити, повика неко од другова.

— Није, друже, остављен, него се одмарамо мало, јави се неко из мрака.

— Добро, другови, помоћи ћемо вам до села.
— Је ли село далеко?
— Ко зна? Не би знали ни да је дан а не ноћу.

Пођосмо даље. Кажу да се брдо испред нас зове Дебело брдо, а одмах иза њега је село. Тамо ћемо наћи своје ствари. Стражар је остао да их чува, присјећамо се ријечи нашег команданта пред полазак у напад.

Стигосмо у камениту увалу испод села. Ту нас не чека нико. Узалуд смо се надали.

Зар је могуће да су нас заборавили?

Не, то није могуће. Можда то нија она увала у којој смо оставили ствари пред напад. Вјероватно смо залутали. Дозивамо стражара. Нико се не одазива.

Гдје су наше ствари? Напипасмо по мраку неколико празних и полупразних ранчева. Умјесто ципела, боси нађоше похабане опанке или потпуно изношене ципеле.

Би нам тешко и жао.

— Прежалили су нас и полакомили се на наше ствари. Имаће што слушати кад се сретнемо са тим бјегунцима — запријети неко, пун срџбе.

— Највише бих волио да на неком од њих видим своје ципеле. Изуо бих га и пљунуо му у лице, љутито ће Пејаковић.

Покушавам да стишам напетост и нервозу:

— Полако другови, ко зна шта је све било? Можда је стражар напустио ствари и пошао према граду, па су их сељаци разграбили? Можда га је неко убио и опљачкао ствари? Можда...

— Можда? Можда?... Све је теби некакво „можда"! — прекиде ме један од њих. Држи ти то за себе, а ја знам какво је то „можда" када се нико није нашао да нас прихвати и помогне у изношењу рањеника! Е, узалуд смо се надали и причали како ће у први мрак наши навалити поново на Пљевља. Поред њих, све би нас Талијани живе похватали.

— Чему та прича? Не задржавајмо се узалуд. Хајдемо до села да се одморимо — викну снажним гласом неко од другова.

А други на то додаде смирено да ћемо сјутра разговарати и, да је паметније јутро од вечери.

Тако престадосмо да се љутимо и продужисмо пут.

У селу смо се смјестили у прве куће на које смо наишли. Онако уморни, брзо смо полијегали по земљаном поду, поред ватре. Несмотрено, без икаквог обезбјеђења и страже, заспали смо и замолили домаћина да нас пробуди у зору.

Зором смо наставили пут према Крњачи. Јутарња хладноћа брди. Уморне ноге једва су савладавале камењар између Брлога и Плавчине. Мотке од импровизованих носила усађивале су се у рамена. Морали смо се често мијењати у ношењу рањеника. Били су тешки, претешки. А ми уморни, сломљени. На Стрменици сусретоше нас неки другови. С очима пуним суза, распитивали су се за рањене и погинуле. Мало даље дочека нас друга група. Дубоко тужних лица, без имало ведрине и осмијеха, посматрали су колону

преполовљеног батаљона. Чинило се као да немају снаге да нам нешто кажу. Прихватише рањенике и рекоше нам гдје да се смјестимо и како да се одморимо. За храну нам нико није ништа рекао, а ми смо били гладни.

Преузели су рањенике. То је велико олакшање. Поново се смјештамо у Крњачу...

Пошао сам са групом до Мирка Лонцовића, домаћина код кога сам био прије напада на Пљевља. Дочекао нас је срдачно, искрено жалећи изгубљене другове.

Када смо се мало загријали, уз богату Миркову ватру, рањеници који су дотада крили своје ране, сада их показаше. Томо, Петар, Божо. Вјероватно још има рањених, али они су по другим кућама.

Домаћин се распитивао о борби на Пљевљима. Причали смо му мирно о тешкој борби коју смо водили, о опасностима које смо преживјели, о погибијама, о нашем команднру и његовој погибији. Имам утисак да смо му се учинили недостижни.

— Ето, домаћине у најтежој ситуацији сјетио сам се тебе. Јеси ли писмен? Дођи, погледај. Отворих биљежницу и показах му како сам у њој избрисао његово име, из страха да га не откријем као нашег пријатеља, у случају ако погинем а моја биљежница доспије у непријатељске руке. Он је прочитао означено мјесто растежући ријечи: „Смјестили смо се у с. Крњачи. Мој вод је у кући..." Домаћин је наш пријатељ. Добро нас је угостио".

— Ех, болан, рече он, ће се сјети, мене сиромаха у таквој опасности?! Е нема оваквих људи нигдје.

Сјутрадан смо пошли у агитацију и прикупљање добровољних прилога за исхрану. Имали смо неочекиван успјех. Већ се по селима увелико причало о „ловћенцима" и њиховој борби у Пљевљима. Мјештани су нас гледали с поштовањем чим би сазнали да смо „ловћенци". Додуше, то смо скупо платили. Изгубили смо много другова. Дугачка је њихова листа. Ређају се по срезовима: цетињски, барски, бококоторски; по општинама: љуботињско-грађанска, црмничка, ријечка, соколска, цетињска, цуцка, чевска, његушка, петровачка, будванска, Св. Стефан; и по селима и засеоцима: Мужовићи, Прекорница, Радомир, Вигњевићи, Доња Села, Грађани, Горњи Цеклин, Улићи, Боково, Добрско Село, Ријечки Град, Оћевићи, Дујева, Друшићи, Цетиње, Просени До, Велестово, Убли, Ожеговица, Загреда, Његуши, Штитари, Ораси, Биновићи, Жуковица, Калуђерац, Новосеље, Брдо, Чамин До, Ријека, Тудоровићи, Челобрдо, Брајићи.

Свако село, сваки заселак имао је жртве у Пљевљима.

Дугачка је листа рањених. Међу њима има и оних који неће преживјети ране, као и оних који ће остати тешки инвалиди. Али дужа је листа мртвих. Шездесет девет рањених и осамдесет три мртва „ловћенца" у тој крвавој борби, једној од најтежих у народноослободилачком рату, најбољи су доказ како су се борили. Њихови ликови и данас ми лебде пред очима.

НА МРТВОЈ СТРАЖИ

У Крњачи и Адровићу, селима која се налазе осам до десет километара сјеверо-источно од Пљеваља, батаљон се одмарао и сређивао. Рањенике је преузео штаб Црногорског народноослободилачког партизанског одреда за операције у Санџаку. Блажо Поповић је међу најтеже рањеним. Јана ће их евакуисати и пратити до болнице. Замолио сам је да припази на Блажа.

Стићи ће тужне вијести у родне крајеве о тешкој пљеваљској погибији. Увући ће се туга у сваки дом. Како ће то дјеловати на наше омладинце, омладинке, мајке, сестре, жене?... Али, тамо су наши другови, зрели револуционари. Знаће да тузи за изгубљенима супротставе понос и величину жртава које дајемо у овој борби. Претвориће тугу у мржњу против непријатеља. Биће то подстрек за збијање наших редова. Жеља за осветом родиће нове подвиге. Ипак ми је тешко. Нека ме туга притиска.

Из размишљања ме прену појава команданта Пера. Долазио је брзим кораком. Изгледао је сувише заузет. Поздравио се са нама и рекао:

— Прича се о покушају Талијана да притекну у помоћ онима које смо напали у Пљевљима. Већ знате, из Пријепоља су били кренули, али био им је пресјечн пут на Савином лакту и Јабуци. Чули сте већ о тој борби. Говори се да су из разних праваца кренули према Пљевљима. Из Чајнича су стигли неки дјелови у Пљевља. Не зна се одкуда се све још могу појавити. Не зна се да ли ће ићи у Пљевља ради појачања одбране града или ће поћи около да нас потраже. По цестама су их наши већ дочекивали и нападали. Није искључено да крену изван цесте. Те колоне могу набасати и на села у којима су размјештене наше јединице, јер и ми смо водили рачуна да се размјестимо у војнички погодније просторе. Треба се осигурати.

Кад је предочио каква је ситуација, обратио се мени:

— Гајо, ти ћеш са водом морати на мртву стражу, у Бучје, на цесту Рудо—Пљевља. Треба да кренете одмах.

Командант се затим распитао о људима. Испричасмо му, осим осталог, како се Буро Петровић обрадовао пушкомитраљезу који му је додијељен, у знак признања за храбро држање у борбама, и као накнада за онај који му је разбила топовска граната у касарни, у Пљевљима...

На цесту изнад Бучја избили смо у поподневним часовима, 3. децембра. Пред нама је жандармеријска станица. Треба провјерити има ли кога у њој. Наиђе на нас сељак из Бучја, са црнпурастим дјечком. Рече да су тих дана наилазили неки партизани, да су разоружали жандарме, и да их још има по селу.

Упутисмо се према жандармеријској станици. Врата и прозори су зјапили. Ствари поломљене и разбацане по патосу. Споља на зиду рупе које су направили пушчани меци.

У шумарку, на брду изнад цесте, затекосмо командира Приепољске чете, Велибора Љујића,* са групом бораца. Био је драг овај сусрет са Љујићем, кога сам познавао са студија из Београда и из школе за резервне официре у Марибору, гдје смо то познанство претворили у присно другарство. Припадали смо групи војника — ђака која је била повезана са партијском организацијом Марибора. Подсјетили смо се на те дане и осјећали велико задовољство што смо се срели са пушком у руци, на извршавању задатака револуције, о којима смо често маштали.

Љујић нам рече да је ту чета, са комесаром у селу, да ноћу остављају групу за обезбјеђење на том ћувику, а остали се одмарају по кућама и селу.

„Ко је уdесио жандармеријску станицу?", упитах га. Одговори ми да је прије њиховог доласка наишао некакав летећи вод, демолирао напуштену станицу и изгубио се, али куда, то се не зна. Вјероватно су то били партизани.

Са групом Приепољаца остависмо на брду и групу из нашег вода, а са осталима се спустисмо у село Бучје да се размјестимо по кућама. Вечерња магла је својим сивим прамеповима скривала стијене изнад речице Бучавке и густу шуму при врху Ожаљ планине. Чини нам се да смо у некој језивој рупи, из које је једини излаз пут којим смо дошли и стаза уз стијену према селу Ожаљ.

Већ је падао мрак када је баба одвукла од нас оног црнпурастог дјечака крупних очију, којег смо срели на коси изнад села, и који се од тада није од нас одвајао. Можда га је занијела наша прича која је час смијешна пуна духа, а час озбиљна и врло садржајна.

Кренуо је тек када смо му обећали да ћемо и сјутра бити ту. Одлазио је, окрећући се и посматрајући нас, као да је хтио да провјери наше обећање.

Домаћин куће у којој смо се смјестили исприча да је дјечак ванбрачно дијете неког жандарма који је ту служио прије неколико година.

— Нељудски се однио према мајци, рече домаћин. — Она је некуд ишчезла, а дијете је подигла баба која је прољетос умрла. Ова жена што га одведе је стрина његове мајке. Дјечка више нико из породице не воли. То он осјећа и тражи друштво на другој страни. А видите, лијеп је и здрав дјечак. Требало би да буде права радост куће.

Муку смо имали да се ослободимо тог дјечака. По сваку цијену је хтио да иде с нама. Таквих дјечака који су желели да их поведемо смо често сријетали.

Село је потонуло у густи мрак. Небо поцрнило. Језу те тмурне ноћи појачавала је стравична дрека неке ноћне птице, која је одјекивала стијенама изнад Бучавке.

Док смо јели топлу чорбу, упаде Љујић ради разговора за обезбјеђење у току ноћи.

---

* Велибор Љујић, касније партијски и политички руководилац у 3. санџачкој бригади и Санџаку. Послије рата министар у влади Србије и члан ЦК Србије. Умро је као члан Савјета федерације 1985. године.

Договорисмо се да патроле он упути, јер боље познају терен, а ми ћемо обезбиједити мјесто и поставити страже.

Та тамна ноћ, и та рупа са ограниченим излазима, које у помрчини не бисмо нашли без водича, као и сам назив „мртва стража", нијесу ми дали да спавам. Чуо сам у мрачној одаји сваки покрет бораца, испружених по патосу да би ухватили мало сна. Хркање појединаца ме забављало, а лавеж паса уносио неки чудни немир. Обећавам себи да ћу убудуће избјегавати сва мјеста у јарugама и клисурама планинских потока.

Дубоко у ноћ стигли су курири, са новим наређењем. Команда батаљона нас је обавјештавала да су се Талијани из Вишеграда, преко Увца и Устибара, упутили ка Пљевљима. Од Устибара су се кретали косама западно од комуникације јер је она порушена. Заноћили су у Лисини.

У наређењу је стајало да ће батаљон кренути одмах према Лисини да их пред свануће нападне. Нашем воду и Пријепољској чети је наређено да одмах крену за Лисину и изврше напад са источне стране, чим чују и осјете борбу батаљона.

Потражили смо Љујића и споразумијели се да кренемо скупа и што прије, јер Лисина је била далеко. Пробудили смо борце и брзо се припремили за покрет. Тјерала нас је и јутарња децембарска хладноћа, те смо се брзо попели на брдо, пријешли преко цесте и спустили се у Гложанску ријеку. Једва се примјећивао освитак зоре када смо се почели пењати уз шумовиту падину према Лисини. По изласку из шуме, наишли смо на пропланке, јужно од села Залужнице. Свега још километар, два до Лисине, а борбе не чујемо. У наређењу је стајало да ће батаљон у свануће напасти на Лисину.

Сјеверно од Залужнице примијетисмо колону. Дугачка је. Не вјерујемо да је то наш батаљон. Није прилика да је ту.

Чија је то колона? Њена дужина, опрема војника и натоварене муле објаснише све. Талијани, ко би други био? У исто вријеме примјетише и они нас и отворише ватру.

У том тренутку, грунуше бомбе на Лисини и зачу се оштра борба.

Наша помоћ батаљону на Лисини била је осујећена. Нашли смо се у веома незгодном положају. Опет неуспјех, опет одступање. Али другог излаза није било. Брзо смо се повлачили низ шумовиту падину према Гложанској ријеци. Од убитачне ватре заштитио нас је нагли гребен. Али иза ријеке, према коси изнад Бучја, помислих како ћемо бити изложени ватри као на тањиру. Љујић је дио своје чете оријентисао ка жандармеријској станици и шумовитом брду Ковали. Ја ћу морати с водом, јужно од њега, тамо негдје према превоју, гдје цеста замиче за брдо Буковик.

Први који су пријешли рјечицу и ухватили се падина испод цесте, дозивали су нас и упозоравали на опасност која нам прijети ако кренемо за њима. Али другог избора није било. Појединачно и у мањим групама извукли смо се до цесте, без већих тешкоћа. На цести су нас вребали и тукли.

Расути по шуми, као да смо заборавили да и ми имамо оружје. Буро Петровић са пушкомитраљезом се нашао поред мене. Боко Војводић такође. Договорисмо се да они који су већ прешли цесту отворе ватру на Талијане који нас гађају. За трен ока чуле су се наше пушке, а одмах је заштектао и Буров пушкомитраљез. Похитао је преко цесте чим је чуо да треба отворити ватру. Прескочио сам и ја цесту и нашао се на пропланку. Зрна су фијукала око мене. Хитро сам заузео заклон. Буро је забринуто питао за мене, то ми је било драго. Чешће смо се налазили у окршајима и увијек смо вољели да се нађемо један уз другога. Прекалио се већ у окршајима, а и живот га није миловао, па цијени пријатељство и узвраћа га пуним срцем.

Строго пазећи на могућност дјејства талијанског оружја, опрезно смо се извлачили ка коси која се пружала уз цесту и нудила необично добар положај.

Пуцњава је престала кад смо се нашли на коси. Одахнули смо мало од изненадне јурњаве, а одмах иза тога одабрали најпогодније положаје. Чврсто смо посјели превој гдје цеста замиче иза брда Буковика, и тако обезбиједили батаљон од изненађења са комуникације од Рудог. Претпостављали смо да се послије окршаја на Лисини повукао и сигурно упутио ка Крњачи. На коси осјетисмо сигурност. То осјећање нас разгали. Поче жива прича о јутарњој јурњави и шале на рачун оних који су показивали рупе од куршума на одјећи.

Неко се сјети Љујића и Пријепољаца. Упутисмо патролу косом према њима. Она се брзо врати са обавјештењем да је Љујић са групом на ћувику до нас, а комесар је са осталима отишао у село. То нам се учини чудно, те ја, са једним другом, одмах пођох до Љујића. Затекосмо га на ћувику, над растављеним пушкомитраљезом. Чим нас видје, остави младог пушкомитраљесца Томашевића да састави пушкомитраљез, а он се са нама одвоји мало у страну и у повјерењу нам рече да комесар Куртовић одвлачи људе са положаја и увијек налази разлога за то. Он је са групом која се не одваја од њега остао ту, на положају, и мисли да ћемо заједно моћи да издржимо, ако Талијани пођу у напад. Покушаће да се повеже са комесаром, али од тога не очекује много.

Кад смо се вратили у вод, половина другова је спавала. Сваки на свом положају, прислоњен уз бријег, са пушком под главом. Уморни од непроспаване ноћи и јутарње трке према Лисини и назад. Било ми је жао да их будим, па се договорисмо да истуримо осматраче изнад цесте, ради веће сигурности, тако да их можемо пустити да спавају, да се колико толико одморе.

У поподневним часовима врати се група коју смо упутили у село да донесе нешто за ручак. Мршавим добровољним прилозима утолисмо глад. Уз коментаре да нећемо моћи издржати без јаче хране, поведе се разговор о томе како да обезбиједимо бољу.

Из сна, који нас је освајао послије мршавог ручка, прену нас громки узвик Бура Шпанца:* „Талијани! Ручне гранате, другови!“

Онако буновни, машисмо се бомби и засусмо цесту. Отвори се жестока паљба с обје стране. И Љујић са групом прихвати борбу, али њихов пушкомитраљез убрзо умукну. Вјероватно је добио застој. Од стијена иза наших леђа одбијао се ехо пуцњаве, а прасак у ваздуху изнад положаја стварао је забуну међу појединцима који су мислили да је у питању „дум-дум“ муниција. Чинило нам се да пуца са свих страна. И минобацачима нас гађају. Падина иза наших леђа дими се од експлозија.

Како то да Талијани непримјетно бану пред нас, питали смо се и окривљавали један другога. Изговарали смо се и правдали густом храстовом шумом, чије се црвено суво лишће задржи све до прољећа, и тереном који је погодовао Талијанима. Једва смо се усуђивали да окривимо старјешине и осматраче који су их морали раније примијетити.

Помјерање ватре коју су отварали Талијани упозоравало је на опасност са лијевог крила. Због тога смо упутили тамо Бура Петровића, са пушкомитраљезом и једном групом бораца. Истина, у задњи час, али су, ипак, избили на падину Буковика прије Талијана и с ње отворили ватру по њима. Талијани су се морали повући ка Гложанској ријеци. То нас охрабри. Широкогрудо прећосмо преко замјерки које смо до тада један другом упућивали.

— Ево некакве колоне иза нас — викну неко од другова са положаја. Изненађени, окренусмо се и угледасмо мању колону партизана који су брзим корацима одмицали стазом од Бучја према Крњачи.

— Ко сте ви? — упитасмо их.

— Ми смо летећи вод!

— Па куд сте се то залећели?

— Имали смо специјални задатак.

— Какав вам је то специјални задатак, кад смо ми овдје на мртвој стражи?

— Па другови, ми смо били напријед. Извиђали смо и сад носимо податке.

— Какво извиђање? Кога сте то извиђали и гдје? Талијани су већ сигурно преко Лисине и Чемерне стигли у Пљевља. Ми се са једним дијелом тих Талијана већ тучемо, а ви причате о неком извиђању и подацима. Коме су потребни ваши подаци? Оставите ту причу и останите овдје са нама, на положају, да Талијани не прођу овом цестом.

Припадници „летећег вода“ се погледаше и покушаше да се извуку на рачун специјалног задатка и извиђања, али им то не пође за руком. Ми остадосмо упорни у захтјеву да са нама остану на

---

* Буро Шпанац (Буро Вујовић Шпанац), из Љуботиња, шпански борац, народни херој, погинуо на Милин Кладама од авионске бомбе, којом је рањен друг Тито, јуна 1943. године. Буро је тада био лични пратилац Титов.

положају. Тек што се измијеша са нама, посједајући положај, истим путем дође комесар Куртовић* са дијелом Пријепољске чете.

— Да, сад ће и овај тражити изговор! — помислих.

— Куда друже Куртовићу?! — упитах га гласно да сви чују. Куртовић се окрену. Преко носа је имао фластер са парчетом завоја.

— Морам чету пребацити ка Адровићу.

— А је ли Љујић са вама?

Куртовић се узврпољи, поче да се окреће, гледа као да тражи Љујића.

— Јест, ту је негдје са нама!

— Не, није он са вама, он је на положају. Треба ви да будете са њим . . .

У том моменту је поново запуцало. Убјеђивању није било више мјеста. Посјели су положај десно од нас, повезали се са Љујићем и заједно са нама продужили борбу све до сумрака. У сумрак Куртовић одвуче чету стијенама негдје источно без Љујића и групе око њега.

Осјетивши да не могу овладати цестом, Талијани су се пред крај дана повукли преко ријеке, носећи са собом мртве и рањене. На падинама испод села Дубраве избројали смо око 20 носила. Пустисмо их да мирно изнесу рањенике. Ми нијесмо имали жртава.

На крају дана стигли су курири са наређењем да хитно кренемо према Крњачи, у састав батаљона.

Брзо смо се сабрали иза положаја и средили за покрет.

— Нема Бура Шпанца, шта је са њим? — упита неко из вода.

Сви се погледасмо забринуто.

— Ево, идем, идем — чу се Буров глас са косе.

Сви се обрадоваше, тражећи га погледима.

Корачао је полако низ падину, с пушком нехатно забаченом о лијево раме, а у рукама је нешто носио. Прилазећи проговори:

— Чинило ми се да су испод цесте од првих наших бомби остали неки мртви Талијани. Нијесам хтио ништа о томе да говорим јер нијесам био сигуран, па зато скокнух да видим. И, ево на једноме нађох фишеклију и пушку, а на другоме пиштољ . . .

Кренули смо према Крњачи послије „летећег вода" јер они се директно са положаја спустише на стазу и „одлетјеше" без ријечи и трага.

Група Пријепољаца са Љујићем остаде иза нас у припреми за покрет.

У Крњачи нијесмо затекли никога. Сељаци нам рекоше да је некаква војска послије подне отишла за Адровиће. Курир тврди да је батаљон био у Крњачи, али не зна куда је пошао.

Док смо се договарали шта да радимо, наиђе патрола коју је штаб батаљона упутио по засеоцима Крњаче да види да ко не ос-

* Војо Куртовић, тада комесар Пријепољске чете, касније заробљен од четника и из Колашинског затвора изведен на суд. Осуђен је на смрт. Поколебао се, тражио милост и пристао да пређе у четнике. Постао је њихов ревносан агитатор, дубоко тонући у издају. Повукао се са четницима и окупатором из Југославије и тамо продужио своју издајничку работу.

тане. Патрола нам рече да се батаљон упутио за Брвеницу. Гдје се налази та Брвеница и којим путем треба окренути, патрола нам није могла рећи.

Обратисмо се сељацима и замолисмо их да нас неко одведе до Брвенице. Почеше се нагађати међусобно и, послије дугог натезања, рекоше нам да ће нас један од њих одвести до Југова, а у Југову ћемо већ наћи некога да продужи са нама до Брвенице.

— Далеко је та вражја Брвеница, пет, шест сати хода одавде, а човјек мора бити код куће за сваки случај, рече један од сељака.

— Да, да, мора бити код куће, него шта, јер у Бабинама су данас палили кућу свакоме домаћину који се није затекао код куће, додаде други.

— Добро, — рекох нека се врати из Југова. Тамо ћемо већ некога наћи...

Послије напорног дана и борбе на косама изнад Бучја, тешко нам је пао ноћни марш према Брвеници. Осјећали смо глад и умор. Договорили смо се да у Југову потражимо нешто за вечеру, мало предахнемо и брзо продужимо за Брвеницу. Иначе, то Југово је на цести Чајниче—Пљевља, и тамо се не смијемо задржати.

Уз пут поче заједљива прича о нашим „тумарањима" по Санџаку, како неки назваше покрете и акције. Што се даље одмицало, прича је бивала све шира и пуниja. Завршила се негдје испред Југова сочним псовкама. Није никакво чудо. То је други пут како нас за кратко вријеме „неко" заборавља.

Ја се нијесам мијешао у причу. Желио сам да се издувају, а био сам сигуран да ће сјутра, послије одмора, већина самокритички констатовати да су претјеривали са причом на маршу.

У Југову смо нешто добили за јело и на брзу руку појели. Остали смо гладни, али сиромашно Југово угостило нас је колико је могло.

Послије краћег одмора, кренули смо са водичем за Брвеницу. У првим јутарњим часовима, 6. децембра, стигли смо у Брвеницу.

Батаљон нас прими без узбуђења, као да смо стигли нормално, по вези која нам је остављена. То нас увриједи, али ћутали смо. Смјестисмо се у повећој кући брвнари, поред самог пута. Ту је сада читава наша чета.

То је нова кућа нашег домаћина, около помоћне зграде, међу којима је сада и стара кућа. То личи на читаво насеље. За схватање већине нас, то је необично. Зар један човјек може да има толико насеље? И то у селу!

Сва је чета била на окупу. Причали су о доживљајима из борбе на Лисини. Борци су били тужни. Причају нам:

— Ето, изгубисмо још једног командира чете. Погибе Зарија Јоветић на Лисини.

— А морао је погинути. Срљао је. У бој је ишао смјело. Као да зује муве око њега, а не врућа зрна која убијају, рече један од другова.

— Шта да вам причам, тужно настави други. Понашао се исто онако као у Пљевљима. Бодрио нас је. Трудио се да се појави сву-

да. Нијесмо ушијели да га мртва извучемо. Остао је на вјечитој стражи.

За тренутак смо застали. Устали смо и одали посмртну почаст Зарији Јоветићу, командиру наше чете.

Неко упита како су погинули Вељко Црвенко и Петар Лубарда?

— Сретосмо се изненада са Талијанима у шуми. Тек што су били кренули из села Лисине. Није се имало куд него у јуриш. Јурнусмо како се ко снађе. Талијани устукнуше, али убрзо отворише ватру. Вељко и Петар се нађоше најближе Талијанима и погибоше обојица од првих плотуна. Болна, тешка смрт.

— А Лопичић?*

— Лопичић погибе на падини изнад села. Покушај да својим водом надвиси Талијане и принуди их на повлачење био је узалудан. То му је донијело смрт. Остао је мртав у клечећем ставу.

— А што не нападосте у свануће, како је било предвиђено, упита један друг.

— Не стигосмо. По том несрећном Санџаку се издуже путеви, а ноћ успорава кретања, замара, отегне се. А како и неће, кад скоро за сваки корак пипкаш по тлу. Дође ти као освјежење кад под ногама осјетиш мекоту травнатог пашњака...

Прича о губитку четворице другова учини ми се сува, безосјећајна. Питао сам се шта то треба да значи? Слушао сам приче ратника о грубостима рата. Читао сам Барбиса, Толстоја... Али ово је нешто друго. Сви смо добровољци, носи нас у бој жеља да створимо ново друштво. Ипак, чудно је да тако мирно примамо вијести о погибији другова. Можда и није тако. Тврди смо ми људи и немамо времена да искалимо тугу која нас притиска! Можда смо од замора отупили!.

Умор нас је савладао. Неки се већ одвајају и траже по кући мјесто за починак. Легосмо. Хоћемо ли се одморити? Можда, село је обезбијеђено.

Свануо је хладан децембарски дан. Били смо још буновни, мада смо цијелу ноћ спавали.

Заказан је збор батаљона.

Скупили смо се на једној ливади поред Ћехотине. Стајао сам испред чете. И ево, за кратко вријеме, ја сам већ трећи њен командир.

Нема Ђура, Марка, Јована, Сава, Блажа...

— Шта је са њима гдје су?

Одговорише да су са групом у Лисини да закопају погинуле и да се још нијесу вратили.

Очекивали смо неко саопштење од другова из штаба батаљона. Један од њих отвори збор:

— Другови, наш батаљон је једна од оних јединица која је послије неуспјеха на Пљевљима сачувана као цјелина. То смо постигли захваљујући оданости свих нас великим идеалима наше борбе и спремности да се боримо и умремо за ослобођење земље.

Због великих напора које смо имали последњих дана, одлучено је да се батаљон одмори на простору Брвеница, Мељак, Вишњица.

* Мило Лопичић, зидарски радник из Цеклина. Предратни члан Партије.

Партизани Србије воде жестоке борбе за одбрану слободне територије на простору западне Србије. Највјероватније ћемо поћи за Србију.

У једној чети нашег батаљона се ускомешаше.

— Чекај, што журиш?

— Полако, има ту и других који треба да кажу.

— Ма шта! Нека каже то што мисли.

— Сви смо ми једнаки..

Комешање прекиде излазак снажне момчине испред строја. Крупним гласом надјача остале:

— Другови, ја бих хтио рећи нешто о овој нашој работи. Кад човјек помисли на нашу борбу, мора схватити да је то озбиљна работа. Није то шала, другови. Рат је то. Ту се крв лије, гине се, губи се глава... А Команда? Ђе би команда онога дана у Пљевљима?

Помислих, шта овај хоће? То иде на разбијање војске. То је погибељно, опасно. Уплашио се. Не, није се уплашио. Ипак је то храбар друг. По свој прилици, испољава срдбу према штабу батаљона. Можда и има право. Није штаб био на висини у пљеваљској котлини. Мора му се замјерити што није ништа предузео за прихватање и извлачење батаљона из борбе, иако је био ван града и имао је могућности за то. Али, је ли тренутак за такво иступање? Не није. Дјелује разбијачки.

— Ма ово мени мирише на деморализацију, шапатом проговори Иво Дапчевић.

Шта је да је, није ни добро ни паметно. Умјесто да нас крв изгинулих другова зближи и повеже, сад одједном тако наступамо. Свака част и говорнику, и онима око њега, али што је много, много је.

Покушасмо да благим тоном смиримо доста бучну дебату, али од свега остаде мучан утисак.

— Ова прича може имати и дубљу позадину, по свој прилици, умјеша се неко у наш разговор.

Послије збора, чете су се тешка срца враћале у своје логоре. Притискале су нас ријечи изговорене на збору. Нико ништа није говорио.

Шта то треба да значи? Чему то води?, питао сам се у мислима. Шта би било са нашим батаљоном, са нашом борбом? Батаљон, прослављени батаљон би се расуо, нестао. А борба? Ко би је водио? А идеали?.... Не, то не смије да се деси. То би било катастрофално. Треба оштро ударати по демобилизаторском ставу који дјелује разбијачки.

ЧЕТНА КОНФЕРЕНЦИЈА

Смркло се. У загријану просторију гдје је заказана четна конференција пристизали су другови у групама и појединачно. Са врата би испитивачки погледали оне који су већ стигли. Она данашња атмосфера као да је унијела неповјерење. Сједају без ријечи, не

бирају мјесто. Брзо се испунила просторија. Сви су присутни. Само су стражари остали на стражи.

Конференцију је отворио комесар чете:

— Другови, сазвали смо конференцију ради разговора о неким појавама које су запажене последњих дана. Ви знате да смо у борбама изгубили много добрих другова. Ми смо те другове волјели и цијенили. А, другови, ми смо пошли у борбу свјесни тога да ће се гинути. Нас не смије ошамутити пљевањска ни ма која друга погибија. Пред нама су задаци који од нас траже напоре, самопријегор, самоодрицање и жртве. Ми смо пошли из Црне Горе за Санџак и даље, широм наше земље, да се боримо гдје затреба. То је била и остала наша акциона и агитациона парола. Међутим, неки појединци почели су да причају како се треба вратити у Црну Гору, да је није требало ни напуштати, како не треба дозволити да људе воде они који то не заслужују. Ви знате да смо пошли из Црне Горе и ради успостављања везе с партизанима на слободној територији у западној Србији, и ради пребацивања хране из Србије у Црну Гору. Сви знамо и осјећамо важност тог задатка. Ви сте чули да наши другови у Србији воде крваве борбе за одбрану слободне територије. Њихова борба је и наша борба. Зато би било природно да кренемо тамо гдје је најпотребније.

А шта се код нас појављује? Ето, чули сте. Неки агитују да се враћамо у Црну Гору...

Другови, ја сам убијеђен да ту није ријеч о љубави према Црној Гори, него о тешкој деморализацији и кукавичлуку који се сакрива иза слаткорјечиве приче о обавези према ужој домовини...

Шта мислите? Зар обавезе и љубав према ужој домовини није могуће испољити борбом за повезивање са Србијом и за снабдијевање из Србије.

О том основном питању треба да се изјасни сваки од вас на овом састанку.

Владо Дапчевић први узе ријеч:

— Ми смо при поласку из Црне Горе обећали да ћемо на својим бајонетима донијети слободу Црној Гори и Црногорцима. Ми то обећање морамо извршити или изгинути. Према томе, наш пут не води сада за Црну Гору. Мене би било срамота окренути сада према Црној Гори. Зато сам против повратка у Црну Гору...

Блажо Лекић настави:

— Ја не умијем то лијепо као предговорник, али могу рећи да сам и ја против повратка у Црну Гору.

Велиша Војводић повиси глас:

— Чини ми се да су се уплашили сви они који су за враћање. Ја сам против враћања...

Ђуро Вујовић Шпанац:

— Другови, ми смо војска добровољаца. Добровољно смо ступили у партизане. Сами смо изабрали старјешине, је ли тако? Кад је тако, онда је ред да се понашамо као војска и да идемо као војска тамо гдје захтијева потреба борбе...

Ристо Лекић, нешто љући од осталих изговори:

— Ми смо добровољци, како рече Буро. Стављамо се као такви на расположење Комунистичкој партији, која је повела борбу против окупатора. Као такви, ми смо постали војска Партије и Партија има право да нас упути тамо гдје оцијени да је најкорисније. Мени је особито драго што у нашој чети није било појединаца који су тежили да се враћају у Црну Гору. То је знак да је наша чета компактна и да у њој нема појаве ни кукавичлука ни деморализације. Чини ми се да сви осуђују те појаве, па предлажем да донесемо јединствени закључак отприлике овакве садржине:

Припадници наше чете су свјесни опасности коју носи у себи појава кукавичлука и деморализације, примјећене код појединаца последњих дана, а вјешто камуфлиране причом о љубави и обавезама према ужој домовини. Припадници наше чете осуђују те појаве и изјављују да се стављају на располагање Комунистичкој партији, спремни да крену и боре се тамо гдје Партија нађе за потребно.

Сложише се сви.

— Добро другови! Чули сте предлог, да донесемо заједнички закључак као чета. Ко је за предлог нека дигне руку?

Шума руку заталаса се изнад глава.

— Има ли ко против предлога?

— Нема.

— Уздржава ли се ко од гласања?

— Не!

— Према томе, сви су за то да се донесе заједнички закључак.

— Ма што му значи оно уздржава ли се ко од гласања?, шапатом је питао Никола Букановић.

— То значи да није ни за ни против.

— Ма није могуће! То ти је оно што кажу ни вода ни вино. То су они најгори, таквих нема у нашој чети!

— Прелазимо на други дио овог питања. Чули сте какав закључак је предложен? Да ли примате тај закључак или бисте хтјели да га допунимо, дотјерамо, стилизујемо.

— Не, нека иде тако. Такав непосредан и оштар је најбољи, повикаше сви углас.

— Констатујем да је закључак једногласно усвојен.

— Другови, овим је конференција завршена, саопштио је комесар.

Разишли смо се на починак, уз веселе разговоре. Нестало је оне море која нас је притисла уносећи неспокојство и међусобно сумњичење. Поново смо осјетили снагу чете.

У штабу батаљона су са великим интересовањем очекивали резултате четних конференција. Били су необично задовољни када им је речено какав став је заузела наша чета.

Нијесмо се интересовали за друге.

Наредних дана смо чули да се неки из других чета упорно јављају на љекарски преглед, тврде да су болесни и да не могу издржати веће напоре. Наш доктор Бани је нашао само једнога, заиста болесног, и њега је одмах упутио у болницу.

НЕОБИЧАН СУСРЕТ

Данас напуштамо Брвеницу.

Боравак у Брвеници нам је тешко пао због свега што смо у њој преживјели. Чак и због исхране смо имали неугодности. Замало није дошло до сваће са нашим домаћином, поред чијих смо амбара, препуних хране, гладовали до последњег дана.

Прелазили смо преко моста на Ђехотини и скупљали се на лијевој обали, одакле је требало да кренемо за Мељак. Док смо се окупљали, наиђе неколико жена Муслиманки, са прозеблом босоногом дјецом. Кроз плач су причале шта их је задесило и молиле су за помоћ.

— Некакав војвода Сергије,* са четницима, убија и пљачка око Чајнича. Побјегле смо испред њих са дјецом, без ичега...

Голе, босе, гладне тумарале су по шумама и гудурама од Чајнича до Брвенице, тражећи склониште. Нијесу знале ништа о старцима и одраслим мушкарцима. Ишле су у неизвјесност, ослањајући се само на гостопримство и доброчинство сељака. Распитивале су се за муслиманска села.

Гледали смо уплакану прозеблу дјецу и дубоко забринуте и унесрећене жене, огорчене на бездушни однос четника према муслиманском живљу. Слушали смо о томе приче и раније али сада сопственим очима видимо четничко насиље. Томе се мора стати на пут. Неко мора заштитити народ ове земље и спријечити међусобно уништавање. А ко би то могао бити сем нас партизана. Нико други то нити хоће нити може данас.

Другови из штаба упутише жене са дјецом до одборника у Брвеници и поручише му да се побрине за њих.

Преко Врањаче смо се упутили уз поток Володер, а одатле између Кобиле и Градине, продужили ка Мељаку. Размјестили смо се по селима испод Љубишње. Један дио је отишао за Вишњицу, други остао у Мељаку, а трећи, са којим сам био ја, упутио се у Врбу.

У Врби смо се смјестили у партизанској кући Радовића и ту остали неколико дана. Ту смо се осјећали и понашали као у породици. Несебичан људски однос те и других породица у Врби према нама и према ослободилачкој борби одушевио нас је. До дубоко у ноћ, свако вече смо причали и забављали се, поред распламсале ватре, за коју смо навађивали балване са дрвљаника испред куће. Упутство за ложење ватре давала нам је старица, мајка браће Радовића. У селима на Љубишњи се тако богато ложи. Ватра никада не смије бити угашена.

— Ујутро је довољно, рече старица, само процарати пањеве и примаћи их један другоме, па да пламен поново букне.

Са нама је група од тринаест Дурмитораца из Језеро-шаранског батаљона, са Војом Берковићем и Мијушком Шибалићем, која је послије борбе у Пљевљима остала на територији Санџака.

Снијежни покривач је већ захватио Љубишњу и спушта се сваког јутра све ниже. Јуче нам је шкрипао снијег под ногама када

* Сергије Михаиловић, четнички командант.

смо силазили у муслимаиско село Шљуке, гдје смо одржали конференцију и упознали сељаке са циљевима наше борбе.

У овим се селима често срећу људи грдосије. Високи преко два метра, развијени и снажни, тихи и благородни. Они приличе планини под којом се рађају и живе. Ваљда је то утицај природе.

У Вишњици смо наишли на сељака, разговијетна и добро обавијештена, са којим је било задовољство разговарати. Осјећало се да је политички позитивно оријентисан и као сељак, начитан. У разговору је изазивао полемику запиткивањима о изгледима наше борбе и окупљању народа око партизана. То је био Миљко Старчевић. Касније смо га срели као топџију у 3. санџачкој пролетерској бригади.

Ако не будү дјеловали четнички агитатори, рекло би се да је народ у селима под Љубишњом наклоњен партизанима. Додуше, није нам се допала присутност поручника Јеловца, који је у униформи дјеловао одбојно, а својим надменим држањем остављао утисак човјека који презире сеоску средину.

ПОРУКА

Прије неки дан, наше патроле, са двојицом руководилаца, упутиле су се негдје ка Лиму. И, ево, већ је стигла порука да кренемо према Брвеници и Јүгову. Сем тога, речено нам је да ће нас на том путу срести курири, са новим упутствима.

Колона Ловћенског батаљона отегла се падинама Љубишње. Она није више онако дугачка као прије битке на Пљевљима. Изгубили смо много другова у досадашњим окршајима, а много рањених је евакуисано у партизанскү болницу на Жабљакү.

Идемо путем којим смо дошли на ову просторију. Шкрипи снијег под ногама. Већ је одмакао дан. Сумрак ће нас затећи ваљда у Јүгову. Десно нам остају Пљевља. Та крвава Пљевља. Мүче она мене и остале борце.

Корачајући уморно, причамо о тешким борбама које воде партизани у Србији.

Колона одмиче. Јүгово је на домакү. Наилазимо на онү вртачү у којој се батаљон сабрао оне вечери пред напад на Пљевља.

У Јүгову ћемо преноћити. И овим Јүговчанима задајемо јаде. Од своје мршаве зимнице морају одвајати нешто за вечерү батаљонү. А на прољеће тражиће копривү да би исхранили своју дјецу и старце. А колико ли ће гладних јединица банути изненада у село до прољећа?...

— Другови, знате како се треба понашати у селү. То је наш народ. Ми смо његова војска. Они то треба да осјете, — понављао је комесар чете, идући үз колонү.

— Докле ће нам овај солити памет као да смо основци, — шапће Никола Бүкановић другү до себе. На свијест, на свијест, све остављамо за тү несрећнү свијест, а има у овим санџачким селима оних којима би свијест затајила. И није ни чудо. Када бих ја био у њиховој кожи, и ја бих се понекад правио невјешт, и поред све

свијести. Боље је оно командирово „према свецу и тропар". Јеси ли видио онога кулака на Брвеници? Три дана је кукао и пренемагао се, жалећи што нема да нам даде неку цркавицу да поједемо. Замало нам се не ухвати паучина на задњици, чекајући на његову доброту и економову сналажљивост. А командир? Оно ти је, друшкане мој, револуционар. Зна он што кад треба и како треба. Трпи човјек, трпи, па кад виђе да од тога нема ништа ни чети ни њему, а он газду за врат. Чу ли га како му рече:

— Слушај пријатељу — подебља Никола глас испрси се у жељи да имитира командира. Ово је народна војска. Сви ови младићи су дигли пушку и боре се против окупатора, за слободу твоју и њихову једнако. Сви су они спремни да дају своје животе за слободу, а то је највише што човјек може дати. А ти? Ти си се стиснуо, чуваш жени сукњу, данима се пренемажеш пред нама и кукаш да ћеш пропасти и црћи од глади, а кућа ти је пуна суве овчетине, кајмака, сира, жита, брашна, купуса, кромпира, свега, свега, пријатељу мој. А ми гладујемо чекајући на твоју милост. Испада да је вреднија твоја шака брашна или сува овца него мој борац-добровољац. Борац-добровољац, мој брајко! Знаш ли ти шта то значи? Него слушај ти мене. Пред мојом четом стоје тешки задаци. Она мора да се бори и побјеђује, да маршује ноћу и дању, да трпи цичу зиму, да носи рањенога друга, да чува народ од банди непријатеља. За све то, и много шта друго, она мора бити спремна, а да би била спремна, ови момци морају јести. Јести, друшкане мој, него шта, јер празна не пуца, разумијеш ли? Да, да газда — тако му то дође. Него хајде да погледамо што можеш дати.

И узе га за руку па оде са њим према амбару. Онај кулак се нађе у чуду, ушепртљи се и, онако збуњен, отвори врата. Кад тамо имаш шта видјети: 50 полути суве овчетине, 15 каца кајмака жутог као восак, 25 каца сира, два велика чабра чистога јечма. Огромна гомила купуса, много вреће брашна и ко зна чега све није било у његовим амбарима.

— Како те није срамота, рече му командир (тада сам и схватио шта је то кулак) да се онако пренемажеш и кукаш да немаш, а кућа ти је пуна свега и свачега!

— Е вала, господине — друже, много нас је сибијана па невоља је кукати. И заусти још да прича, али га командир прекиде:

— Ајде, 'ајде остаће и сибијану, него дај чети да руча и вечера, а комесару се обрати да ти плати, код њега су паре.

Сигурно се сјећаш, тога дана смо добро ручали и вечерали. Е, када би тако било сваки дан, могло би се издржати. Некако ти дође снага, па ти нијесу тешка ни борба, ни ноћни маршеви, ни стражарчење по овој зими. А и на политичким часовима боље памтиш. И боље агитујеш. И некако ти је све лакше и боље брате драги.

А чу ли када нападоше командира због тога на четном састанку, продужи Никола послије малог застанка. Кажу нијесмо ми окупатори. Ми треба да живимо од онога што нам добровољно да народ. А народ ће нам дати, јер ми смо његова војска. Ма јес' даће нам народ! Је ли онај кулак тај народ који ће нам дати? Богме, онај би нам прије дао отрова него шаку брашна или мрву сира. Али како

им лијепо објасни командир: — Ово је чета добровољаца. Колико је требало Комунистичкој партији док је од нас створила комунисте? Сваки је од нас драгоцјеност Партије и револуције. А ту драгоцјеност треба чувати. Чувати него шта! Гладовањем је нећемо сачувати. Ми се нећемо чувати у борби, али морамо се чувати у погледу исхране и одмора. Питао бих ја свакога од вас да је командир како би се осјећао да неки од другова погине због изнемоглости од глади. Можда ће бити и то потребно, али сада и у овом случају, то није било потребно. Ви мене сада нападате због тога што сам натјерао богатог сељака да нахрани чету. Дакле, ја сам командир и дужан сам да се старам о чети у свему. И о њеној исхрани и о њеном борбеном моралу и о...

Сијева командир као бритка сабља, а онако сигуран у себе и своју исправност, натјера оне који су се колебали да га подрже. Одбрани се од неправде, али на крају, опет нагласи:

— Оно јест, другови, да ми морамо водити рачуна о томе да смо народна војска и да свуда треба да будемо ослободиоци за народ, а бич за окупатора и издајнике, али...

— Е, брате драги, дошло ми је било да скочим и да га пољубим.

Нека, нека, добар је наш командир. Према свецу и тропар, него шта. А видје ли га ти на казану прије него се подмири сва чета? Никад. А видје ли га кад у борби иза наших леђа? Никад. Увијек са нама и пред нама. По њему се управљај и не бој се, нећеш погријешити. Према свецу и тропар, него како — понови Никола још једном...

— Одмор! Пронесе се кроз колону и сви застадоше.

Јуче смо на четним конференцијама у Брвеници наговијестили да нас пут води за Србију. Тамо партизани воде жестоке борбе против њемачко-четничких снага које су пошле у офанзиву на ослобођену територију.

Да ли ће издржати „Ужичка република" док им ми не пристигнемо? Та мисао ме је мучила нарочито после Пљеваља. И не само мене него све нас.

Изненада стиже Јанко са патролом. Крстарио је неколико дана по Санџаку, тражећи штаб одреда и уз пут прикупио доста вијести. Причао је самоувјерено.

— Руси су прешли у противофанзиву, каже он. Црвена армија огромним снагама надире преко Бугарске и Румуније. Ми морамо похитати за Србију да их сретнемо, али највјероватније је да ће они прећи Дунав и стићи раније у Шумадију него ми. Коначно ослобођење је у ствари питање дана.

Јанкове ријечи смо примили са резервом, јер некако су звучале неубедљиво према ономе што смо раније знали о борбама на источном фронту, а интимно, у мислима, замишљамо сусрет са Црвеном армијом...

Питамо се шта је са комесаром батаљона, који је такође раније пошао према Лиму да ухвати везу и донесе упутства за даље покрете и акције. Неизвјесност нас мучи, нарочито послије Јанкове приче.

Пренoћили смо у Југову. У току ноћи стигле су вијести да се наши из Србије иовлаче пред надмоћним непријатељем, да су неки дјелови већ прегазили Увац и Лим и да ће, послије прихватања оних који су остали преко Лима, кренути према Рудом, где треба да се упути и наш батаљон.

— Ето како стоје ствари, а Јанку је ослобођење питање дана!, дирали су га другови.

Даљи правац кретања нашег батаљона се мијења. Умјесто на исток, кренућемо на сјевер. Из Југова преко Глога, Лисине и Забрњице треба 18. децембра да стигнемо у Црнуговиће.

Колона батаљона се отезала од Југова и ишчезавала уз брдо Бандер док се дан дијелио од ноћи сивом, хладном измаглицом. Чело колоне се није могло видјети од измаглице. Та јутра обећавају лијепи дан на овој висоравни. „Ловћенци" грабе кораком који је, кажу, дужи од обичног. Као да би хтјели да стигну прије других. Свануло је када се нађосмо у шикари, испред села Бећировине. Тек на коси испред Лисине, могла се сагледати читава колона батаљона.

ПОРЕД ХУМКИ ЧЕТВОРИЦЕ

Лисина. Четири изгубљена друга, 4. децембра, у боју са Талијанима, који су од Рудог пошли у помоћ гарнизону у Пљевљима. Гдје ли ћемо све посијати кости „ловћенаца" по овој нашој земљи? Колико ли ћемо пута пролазити преко бојишта која смо већ натапали крвљу наших другова?!

Стигао нас је комесар батаљона. Донио је најновије вијести. Видио је Тита. И ми ћемо видјети Тита.

— Другови, оснива се пролетерска бригада, рече комесар. Реорганизује се наша војска. У ту бригаду ће ући они који су се у досадашњим борбама нарочито истакли. То ће бити јединица у коју ће ући партизани из свих крајева Југославије. Срешћемо се са друговима из Србије и Босне, а касније и из других крајева наше земље. Видјећемо Врховног команданта.

— Ваљда ћемо видјети и генералног секретара, КПЈ, шапну ми на ухо пушкомитраљезац Милан Петричевић. Тај Милан је био делегат СКОЈ-а на последњој Земаљској конференцији СКОЈ-а и он вјероватно зна, а можда и претпоставља, ко је генерални секретар.

— Батаљон „18. октобар" је добио задатак да заузме Рудо и омогући да се тамо сви скупимо, рекао нам је комесар ...

Наставили смо марш. На измаку дана пењали смо се уз Орловину. На источној падини те косе, при самом врху, налази се село Црнуговићи. Стигли смо и размјестили се по кућама. Са собом смо понијели нешто конфисковане робе из трговине неког сеоског зеленаша из Забрњице, који је испред нас побјегао Талијанима. Изгледа да му нијесу били чисти рачуни. Со, петролеј и неке ситнице дијелили смо сељацима, а остало четама. Било је ракије, а партизани не смију пити.

— Ма дајте да пробамо ту ракију, да видимо је ли чему, рече командир чете Саво Бурић и, смејући се, први загреби порцијом

ракију из једног бурета. Нагну се, прогута само гутљај, одмаче порцију и „зналачки" довикну: „Није добра!".

Прије него што је то изговорио, порција је била у рукама других.

Док је Саво, забринут због тог „прекршаја", гледао код кога је порција, Војо Абрамовић се попео на трупац и наздрављао онима око себе.

— Нека нам капљица ове мученице, која се пекла и кроз лулу текла, добро учини.

— Да си здраво и у јуришу брз, довикнуо је неко из групе.

— А нарочито када је у питању јуриш на мученицу, додао је други.

— Опијанићете се тако гладни, ђаволи, јадао се Саво и погледивао около, тражећи помоћ и осјећајући се „кривим" за тај „преступ".

Група „ракијаша" се размакла гледајући у команданта, а Божо Орландић, у чијим се рукама затекла порција, приђе и додаде му порцију.

— Нек наздрави старац јунацима, гласну се стари Зеко.

Перо је принио порцију устима, загледао се у њу и са чуђењем узвикнуо: — Па порција је пуна! А колико се вас изређало! Ја сам мислио да неће бити ни да је помиришем.

Сркнуо је гутљај и додао је другу до себе.

— Добро ти учинила команданте! — довикнуо је Саво и, као да му је лакнуло, пришао је једном дијелу веселе групе „ракијаша" и запитао:

— А нијесте много, је ли?

Сви су се насмијали и сложно одговорили:

— Па, колико се могло, друже командијеру!

— Ма стеже се грло од онога што кажу да партизани не смију пити, па пуста неће да пролази кроз грло — гласну се Буро Шпанац.

Порција оде од руке до руке и би је доста за цио батаљон.

Размјестили смо се по кућама.

У свакој кући чује се пјесма. Гдје год дођемо, донесемо ведрину, расположење, весеље. Ето, читави дан смо маршевали и уморни смо, али орни за пјесму.

— Андро, скрени пажњу четама да поставе удвојене стражаре, јер људи су уморни, а овим шумама се може привући нека банда да нас узнемири у току ноћи, чује се из сусједне куће глас увијек опрезног команданта Пера.

— Ко се боји нека стражари, проговори Велиша Војводић крупним гласом, прогута пљувачку, погледа по дружини око огњишта и испружи ноге према ватри. Сви се насмијаше, а Велиша се самоувјерено наслони на зид, одбијајући густе димове дувана.

— Стража је стража, мој друшкане. Знају сви да смо храбри, али ноћ нема очију. И Чапајев је настрадао због тога што му је стража била небудна. Командант одговара за батаљон, а ти само за своју главу, па зато тако и говориш. А што би ти рекао команданту сјутра да се деси да неки бандит, ту негдје, из шуме припуца, уз-

буни батаљон и убије нам некога? Ти би први гласао да се командант узме на одговорност зато што није наредио да се обезбиједимо.

Велиша скупи ноге, погледа око себе, па онда командира и, снебивајући се, изусти:

— Ма, то ја само онако . . . , а знам и ја да је стража потребна.

— Неки другови заборављају да у свему треба да служе за примјер — гласну се комесар и прекорно погледа Велипу.

Велиша се промешкољи, пређе погледом око огњишта, погледа комесара, па командира и, да би се извукао из те неугодне ситуације, запјева:

„Наша борба захтијева, кад се гине да се пјева." Пјесму сви прихватише, и би им драго што се тако заврши придика, а из сусједне куће чу се глас Пејаковића:

— Е вазда се веселио! Да смо при Вирању, опалио бих из мога „шестопука", али овдје не смијем.

Преноћили смо у Црнуговићима, селу при врху Орловине, на висини од 1316 метара. Забачено село и људи у њему заостали.

Када је другарица Мила повела пјесму црногорских партизана, сељаци који су се затекли у кући подврискивали су као уз кафанску пјесму. Један од њих нам исприча како се једном задесио у Сарајеву и нашао се у некој кафани са пјевачицама, како им је лијепио стотинарке на чело и веселио се читаву ноћ. Сјутрадан је, без пара и трговине, отишао кући. Али не жали, бар је проживио једну ноћ! Причају да је тада поћерао коња, продао га, цијелу ноћ лумповао и вратио се кући без коња и пара.

Блажо Црвенко ме погледа упитно.

— Замисли да доживиш крај рата, па да те пошаљу овамо као агитатора да организујеш колхоз.

— На далеко пуцаш, Блажо. Чекај прво да доживимо крај рата, па ћемо онда разговарати о колхозима и совхозима.

— Знам, знам, али хтио сам да ти то кажем . . .

Блажове ријечи подстакнуше на размишљање. Борба против заосталости биће наставак наше оружане борбе и револуције. И она ће тражити жртве. Није лако бити комуниста и револуционар. Комуниста мора побиједити себе, борити се на свим фронтовима и побјеђивати личним примјером. Извршавати задатке Партије није ни лако ни једноставно. Али наши идеали су ново друштво, друштво слободних људи, једнаких међу собом, а за то се вриједи жртвовати и данас, и сјутра, и увијек.

Деветнаести је децембар. Пејаковић је у шали честитао Богуђанима крсно име, светога Николу, и тиме изазвао принципијелну причу, која се претворила у дебату око вјере и односу комуниста према религији. Дебату је прекратила команда „Збор", на коју смо се сабрали по четама.

Прије поласка, Владо Пејаковић позва домаћина куће у којој је спавао и рече му: — Ађо, дођи да пробаш мало мученице, да ти се бар мало одужимо за гостопримство!

Стари Муслиман се примаче и нагну бардак који је Владо придржавао. Пио је тако халапљиво и жељно док не сједе испрекидано говорећи:

„Жи . . жи . . жи . . вје . . ла нам ва . . ва . . ва . . ка во . . вој . . ска!“ А онда се испружи по ледини. Старија жена му притрча и забринуто поче да запомаже:

— Мустафага, Мустафага. Е, Мустафага! Ех, грдна рано, ти си се опио!

Мустафага се налактио, грубо отиснуо жену другом руком и, поздрављајући колону која је одмицала низ Орловину према Рудом, наставио да благосиља војску док се није простро по ледини.

— Ти отрова аџу, Владо, добаци му Велиша.

— Неће му ништа бити. Од те болести се не умире, мој Велиша. Да је Христове вјере, то би му дошло, боже ми опрости грешноме, као неко причешће, јер јутрос није ништа залагао прије мученице — одговори Владо.

И тако, уз веселу причу и различите коментаре, колона је силазила низ Орловину.

Пред нама је Лим. Преко моста треба упасти у Рудо. А ако су мост затворили митраљезом, шта онда? Треба јуришати на мост и освојити га. Коментаришемо гласно такву ситуацију и, уз буран смијех, предлажемо Пејаковићу да се врати по бардак, напуни га, прође испред колоне и почасти оне на мосту, не би ли и њих оборио као Аџу.

Е чудна ти је ово војска. Ту, неколико корака пред нама вјероватно је непријатељ, на кога треба јуришати и гинути, а сваки од нас је оран за шалу и смијех. Па, синоћ смо пјевали: „Наша борба захтијева кад се гине да се пјева“.

— Саво, нека ти она патрола поће још улијево.

— Гајо, нека претходница поће још напријед, довикује командант и додаје:

— Момци, тако! Увијек опрезно, војнички, и увијек напријед! Ко зна да ли су наши стигли да ослободе Рудо.
рудар.

— А докле ћемо ово данас?, пита комесара Зеко Вујовић стари

— А нијеси чуо јуче?, упита га комесар, умјесто да му одговори.

— Ма, нешто бејах подаље од онога Угњанина, а ја мало тврд на ушима, па не чух добро куда ћемо и докле ћемо?

Комесар поче да објашњава Зеку, идући упоредо са њим. И када му све подробно објасни, запита га:

— Јеси ли схватио о чему се ради?

— Ма, схватио сам то доста добро, но, мој комесаре, нећу ти ја моћи схватити све што ти испричаш, али ћу се туђи добро, у то буди сигуран.

Комесар се насмија, потапша рудара по рамену и додаде:

— Море, схваташ ти то добро. Све недаће живота шибале су по твојим леђима и све што треба схватићеш и лако разумјети, јер је то твоје, блиско ти је, преживио си га. А и штрајковао си по Белгији, па си у томе нешто научио.

— Ма, врага сам ти ја научио. Научио сам да се борим против капитализма, па ево и пушку сам узео ради тога, и то је све што знам.

— Камо те среће да су сви које је шибао каиитализам толико научили, мој друже Зеко, каза комесар и поново потапша рудара по рамену, па продужи поред колоне да потражи командира који се налазио на челу колоне.

ВЕЛИКИ ДАН

Данас се према Рудом крећу из разних праваца многе колоне, бораца, сигурно прекаљених у досадашњим борбама. Тамо ћемо се срести са Крагујевчанима, Краљевчанима, Ужичанима, Шумадинцима, Београђанима, рударима Трепче и Копаоника. Биће са њима пролетера из свих крајева наше земље. Збратимљени, сједињени, бићемо мач правде и заточници слободе у нашој новој слободној домовини пролетера.

Оснива се прва пролетерска јединица, Прва пролетерска бригада, ембрион будуће армије. Заблистаће на нашим капама црвена петокрака звијезда, са српом и чекићем, симболом јединства радника и сељака. Завиориће се над нашим главама црвена пролетерска застава, под којом пролетери хрле у борбу, без узмака и без страха. Крвљу пролетера исписиваћемо странице историје пролетаријата и борбе за ново праведно, слободно друштво.

Са таквим мислима корачала је колона „ловћенаца" ка Рудом. Сви су весели, раздрагани, лица озарена. Није ни чудо. Први пут ћемо се срести са Врховним командантом. Биће то сусрет несвакидашњи, сусрет који се памти. Сваки настоји да буде што уреднији и чистији. Нека Врховни види какви смо војници.

Из размишљања тргну нас оштра војничка команда команданта Пера и врати нас у збиљу рата.

— Претходница опрезније. Патроле истурите што даље испред.

Патрола претходница, далеко испред нас, испитује, осматра, провјерава. Иако смо обавијештени да су неке наше јединице морале заузети Рудо, наш командант се држи златног војничког правила — увијек бити опрезан.

Назире се Лим и преко њега дугачак мост, на којему не примјећујемо никога. Мора да су око моста четници, добро маскирани. Чекају нас да би нам нанијели што више губитака. Корача колона „ловћенаца", корача ка Рудом, озбиљна, ратничка.

Патрола претходница јавља:

— На мосту су наши. Батаљон „18. октобар" отјерао је четнике, без метка. Кажу да је радни вод заузео мост. Намах се промијени расположење. Строга војничка озбиљност попусти. Замијенише је жагор, шала, смијех. Колона мало олабави, појединци почеше да излазе из строја десно и лијево.

Примијети то командант и одсјечно рече:

— Другови, пред нама је град. У град треба да уђемо као војска.

Изгледао нам је некако поносан и горд, а уз то војник који очекује рапорт при улазу у град.

Сви се ѵозбиљише. Командири чета ѵредише чете. Ѵчињено је то без иједне ријечи ѓѵњања.

Са стражом код моста смо се поздрављали, не реметећи колоѵ. Ѵ Рѵдо смо ѵшли скоро неопажени. Размјестили смо се ѵ кѵћама око жељезничке станице и ѵ станици, одмах преко моста.

Рѵдо — мали град на тромеђи Црне Горе, Србије и Босне, на платоѵ изнад Лима, личи на касабѵ. Има школѵ, жељезничкѵ станицѵ, кафанѵ, пекарѵ, трговине, џамијѵ, неѵређен трг и доста блата по ѵлицама. А на бријегѵ изнад градића истичѵ се велелијепна црква и солидна кѵћа поред ње. Мноѓе кѵће сѵ празне. Тѵжно зјапе, опѵстошене. Рат, паника и разне недаће сѵ ѵчиниле своје. За ово насеље знала је историја и до сада. Тѵ близѵ сѵ Соколовићи. Моћни паша Мехмед, велики везир Тѵрске је из Рѵдог. Причајѵ да је град некада давно био поред самог Лима, ѵ баштама и ливадама, сав ѵ зеленилѵ. Неѵкротиви Лим га је однио ѵ незапамћеној поплави, па сѵ они који сѵ избјегли подигли кѵће на платоѵ, и тако је поново никло Рѵдо.

Стеже децембарска хладноћа, а кѵће ѵ којима смо се смјестили сѵ празне, без прозора и врата. И зграда жељезничке станице је таква. Тѵ сѵ били четници, а послије њих остаје све пѵсто, прљаво, загађено. Ипак нијесѵ имали времена да све запале и ѵниште. Сијасет злочина је тѵ извршено. Доста је домаћина својом крвљѵ ѵгасило огњишта својих кѵћа.

Бљеснѵше ватре по кѵћама. И ѵ станици задими. Кијајѵ и кашљѵ другови ѵ димѵ, али се не одвајајѵ од ватре.

Послије сѵровог црногорског крша, санџачких планинских врлети, битке на Пљевљима, несаних ноћи и дѵгих заморних маршевања, и тако неѵдобан смјештај ѵ питомој долини Лима одмара нас и враћа нам снагѵ. Таква је младост. Све издржи и све може.

А народ ѵ Рѵдом је неповјерљив, ѵплашен. Није ни чѵдо. Колико ли је и каквих све војски тѵда прошло, и свака са дрѵгим редом, понашањем и захтјевима.

Ипак, први контакти са појединцима ѵродили сѵ плодом. Сјѵтрадан се народ појавио на ѵлицама. Рѵдо је оживјело. Сѵсрети и разговори сѵ чести, живи, интересантни. Слѵшају са интересовањем наше приче о циљевима наше борбе и потреби ѵчествовања свих ѵ тој борби. Позивајѵ нас и дочекѵју по кѵћама срдачно. Осјетили сѵ нас као заштитнике, праве народне војскѵ. Причали сѵ нам ѵ повјерењѵ о злочинима четника, насиљѵ, пљачки и нечовјечном односѵ према народѵ, посебно мѵслиманском живљѵ... Тако је протекао већи дио дана, 20. децембра.

Ѵ поподневним часовима смо се окѵпили. Очекѵјемо пристизање дрѵгих колона. Саво Бѵрић, Шпиро Срзентић, Ристо Лекић, Боко Вѵкићевић, Иво Дапчевић, ја и дрѵги сједимо око ватре ѵ станичној згради и гѵшимо се ѵ димѵ. Водимо озбиљан разговор. Највише о Србији и пролетерима. Дим стално штипа и тјера сѵзе на очи.

Ко ли ће све бити од познатих дрѵгова ѵ јединицама из Србије — то је, чини ми се, највише интересовало сваког од нас.

— Ево стигоше дрѵгови из Србије — викнѵ неко испред зграде.

Порадовасмо се као дјеца. Истрчасмо из станичне зграде. Ништа нам није сметала блатњава улица. Чело колоне је било пред нама. Загрлисмо се и пољубисмо са првим друговима који наиђоше. Кад одједном чусмо познати глас: „Саво, Гајо, Иво — здраво другови!". И потрча према нама друг у кожном капуту. „Раја Недељковић",* повикасмо усхићени и дочекасмо га раширених руку. Изљубисмо се са њим редом. „А гдје је Врховни?" Умјесто одговора Раја показа руком на групу коњаника која је одмакла напријед. „А како га не виђесмо", примијетисмо са жаљењем. Пристиже све више бораца. Измијешасмо се са Србијанцима. Настаде грљење, љубљење, распитивање. Озарена су лица због топлог сусрета који ће се доживотно памтити.

— Виђи другарице, како јој лијепо стоји торбица, проговори Иво Дапчевић и приђе једној од дјевојака које су дошле и пољуби се с њом. Она се зацрвени. Сви смо се гласно насмијали.

— Ма немојте, другови, тако — правда се Иво. Волим их другови, све вас волим, све бих вас изљубио.

Окуписмо се. Затворисмо улицу. Безброј питања постављамо Раји — команданту Крагујевчана. Ко је од познатих до сада погинуо у борбама по Србији? Ко све долази у Рудо и када ће доћи? Он нам је казивао и добре и рђаве вијести. Стезало нам се срце за погинулим друговима и другарицама и онима који су пали у руке непријатељу. Радовали смо се сусрету са онима који ће доћи у другим колонама. Мијешале су се туга и радост. Чини ми се да нас је то напајало снагом за нове подвиге.

Раја је морао продужити са колоном. Ми смо и даље стајали на кaљавој улици. Иза прве, наишла је друга колона.

Били су то Краљевчани. Са њима иста сцена. Виђа, Цинга, Павле, Рита.** Али нема Пера Љутице*** међу њима, а треба да је са рударима Трепче и Копаоника.

— Е овакав сусрет, вреди живота, проговори Иво.

— Сад пољуби и једну Краљевчанку да се сјећаш свега овога до краја живота. А можда ти неће бити дуг?, добаци му Саво.

Присутни се погледаше, као питају се зна ли Саво нешто непријатно о Иву? Ми уз смијех објаснисмо да се Саво, по обичају, шали на Ивов рачун.

Иво погледа около, обли га црвенило, па проговори:

— Ваљда ми то не би уписали у грехове?

---

* Раја Недељковић, студент, познати активиста на Београдском универзитету, родом из Грошнице код Крагујевца.

** *Виђа* — Раде Вилотијевић, студент из Краљева, познат из студентског покрета у Београду.

Цинга — Станко Цингалашевић, студент, члан Акционог одбора на Београдском универзитету.

Павле — Павле Јакшић, професор математике у Краљевачкој гимназији.

Рита — Олга Јовичић, студент, прва жена политички комесар у НОВ.

*** *Перо Љутица*, борац Рударске чете, погинуо је на путу за Рудо, иначе, наш земљак Црмничанин.

Срдачан је био сусрет старих знанаца и другова. Њега смо се сјећали и о њему разговарали током цијелог рата. Ја га никада нећу заборавити.

Дирљиву сцену је прекинуо курир. Наређење је гласило: „Прва чета преузима обезбјеђење!".

Краљевчани се брзо средише и пођоше даље.

Ми се вратисмо у просторије станице и извршисмо све припреме да преузмемо обезбјеђење.

Падао је сумрак. Ноћ је освајала. Смјештали су се батаљони у Рудом.

До дубоко у ноћ причало се о борбама, доживљајима, херојским подвизима. Причали смо једни другима. Србијанци, Црногорци — све су то били младићи, а сваки има већ толико ратних доживљаја и прича их као искусни ратник. Какви ли ће тек изгледати они који доживе крај рата?...

Прва пролетерска и нагађање њене улоге били су главна тема те ратне ноћи. У пролетерску бригаду ће ући они који су се у дотадашњим борбама показали достојним тога имена. Да ли смо сви достојни тога имена? Можда и јесмо. Прошли смо већ доста тешких борби. Многи од нас већ се годинама боре. Многи су били у тамницама, затворима. Са ријечима о уједињењу пролетера свих земаља — полазили смо у тешке борбе, издржавали полицијска мучења.

Како нам је ова ноћ драга. Све нам је у њој лијепо. Као да смо заборавили студен, глад, патњу, несане ноћи, спавање по киши и снијегу, у блату, на пропланцима и беспућима...

Ова ноћ је пуна свијетла, богата зимска ноћ. Ноћ пред великим даном.

Чули смо приче од Србијанаца и свакоме од нас се јављала помисао: ко зна, можда има доста других, бољих за пролетерску? Али неко је јуче у путу рекао да наш батаљон, као цјелина, улази у прву пролетерску. Значи сјутра ћемо сви бити пролетери!

У току ноћи чули су се гласови стражара, кораци курира, а погдјекоји пуцањ би одјекнуо Лимском долином.

До дубоко у ноћ видјело се свијетло у кући поред цркве, у којој се смјестио друг Стари, са сарадницима. Тада смо мало знали о њему, а од сарадника смо познавали, нас неколицина, само Ива Рибара Лолу и Марка (Александра) Ранковића. Причали смо о Титу и жељно чекали сусрет са њим. Свјетлост у његовој кући нас је мамила.

Освануо је 21. децембар. Окупили смо се на тргу. Прије постројавања, опет загрљаји и распитивања. Али нијесу сви на окупу. Дјелови јединица су у току ноћи морали отићи на извршење борбених задатака према Вишеграду, Бијелом брду и Прибоју.

Чуше се команде: „Другови, збор!"

Брзо се постројисмо у кару. Ван стројева остаде онизак друг, повећих плавих бркова са шајкачом на глави и изразито великом петокраком звијездом на њој. На врату и глави имао је завој. Био је рањен. Рана још није потпуно зарасла.

То је друг Филип Кљајић Фића, радник, о чијем смо јунаштву и подвизима слушали синоћ. Знамо га и од раније. То је онај Фића који се херојски држао пред класним непријатељем у београдској главњачи. Слушали смо и о његовој крвавој кошуљи из тог доба... Он је јунак Партије.

На тргу као у кошници. Одједном престаде жагор. Наилази човјек с црном шубаром на глави. На шубари је петокрака звијезда, са српом и чекићем. То је Тито. Са њим су његови сарадници. То су чланови Врховног штаба и ЦК КПЈ.

О, какав велики тренутак! Читава прекретница у историји. Тајац. Команда „Мирно!" Сви смо се испрсили. Фића војничким кораком излази на рапорт. Послије рапорта, Тито обилази строј неједнако обучених, слабо обувених, неједнако наоружаних младића и дјевојака. А ми? Ми поносно стојимо, ни оком не трепћемо, испрсили смо се и чини нам се као да у нама нараста снага. А није ни чудо. Стојимо у строју пред Врховним командантом. Он нас гледа. Стао је. И група око њега.

Поздравио нас је са „Смрт фашизму". „Слобода народу", одјекнуло је из наших грла.

Друг Фића је читао:

„По одобрењу ЦК КПЈ, Врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије формирао је 21. децембра 1941. године од неких дјелова најбољих партизанских јединица ПРВУ ПРОЛЕТЕРСКУ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКУ УДАРНУ БРИГАДУ. У састав те бригаде улазе све народности Југославије, јер ће тиме представљати борбено јединство свих наших народа у борби за коначно ослобођење од мрских окупатора и њихових домаћих слугу.

У састав ове бригаде досада су ушли: 1) један батаљон Крагујевачког народноослободилачког партизанског одреда; 2) један батаљон Краљевачког народноослободилачког партизанског одреда; 3) један батаљон Шумадијског народноослободилачког партизанског одреда, у који улази једна чета Ужичког НОПО и једна чета Посавског НОПО; 4) Београдски батаљон посавског НОПО; 5) Црногорски ловћенски батаљон, у који улази и једна чета Комског НОПО; 6) Други црногорски батаљон Зетског НОПО; 7) један Босански батаљон састављен од чета из неколико босанских НОПО.* Остали батаљони имају се формирати у најскорије вријеме".

Командант НОПО Југославије ТИТО

Послије тог саопштења, узео је ријеч друг Тито. Говорио нам је о том историјском дану, о улози и значају 1. пролетерске народноослободилачке ударне бригаде, о лику борца пролетера, о великој части коју чини служба у пролетерској бригади — због борбе коју води против окупатора и домаћих издајника, због борбе коју води против националног поробљавања и економског угњетавања. Говорио нам је да се морамо наћи и борити се гдје год затреба. Говорио нам је о тешкоћама на које ћемо наилазити и које треба

* Босански батаљон није никада дошао у састав бригаде, али бригаду су попуњавале стотине бораца из Босне.

савладати. Говорио је отворено, непосредно, без уљепшавања. Онако како треба говорити борцима — пролетерима комунистима.

А ми? Ми смо стојали пред Врховним командантом, поносни на тај велики дан, на име пролетера које ћемо од данас носити. Поносни на њега — нашег Врховног команданта — његове отворене ријечи — надимале су нам се груди од среће и одушевљења што нам је пала у дио тако велика част да под црвеном заставом наставимо борбу историјску-велику.

И док нас је подилазила језа од јутарње хладноће, стојали смо на тргу у Рудом и пркосили Хитлеру, његовој „Европској тврђави" и „Новом поретку", свјесни да смо ми у нашој земљи прва бригада која стоји тако поносно и пркосно, и да ће ускоро стојати исто тако друга, трећа . . . , и многе бригаде широм земље, као сигурна залога слободе и бољих дана за наше народе.

Са трга, из тог величанственог строја, ми, „ловћенци" — сада 1. црногорски батаљон (ловћенски) 1. пролетерске НОУ бригаде, отишли смо на борбени задатак низ Лим, ка Мећеђи, да заузмемо мост на Лиму и обезбиједимо прелазак бригади и Врховном штабу у источну Босну. Тутњела је долина Лима од наших корака и пјесме „Збијајмо се друг до друга, наша борба биће дуга."

А док смо стојали на тргу у Рудом и напајали се ријечима друга Тита, дјелови бригаде извојевали су надомак Рудог, код села Гаочића, прву побједу пролетера над непријатељем. Дочекали су колону Талијана, која је од Вишеграда кренула према Рудом, опколили је и сљедећег дана уништили. Заплијењени митраљези, бацачи, бомбе и заробљених 130 Талијана били су први ратни трофеј 1. пролетерске и значајни симбол нових побједа. С том побједом је 1. пролетерска започела свој славни пут у НОР-у и револуцији.

Године пролазе, али дан у Рудом се памти, као светионик стоји, свијетли новим генерацијама које долазе. Ријечи су недовољне, не може их човјек наћи да каже оно што је тих дана осјећао. Гледао сам људе босе, голе, гладне који су из срца, из душе пјевали Партији, револуцији, Првој пролетерској. Изгледали смо као набујала ријека. Ничега се више нијесмо плашили. Били смо горди, поносни. Иако је био децембар, у нашим срцима је био мај — цвјетни мјесец. За дан-два била је то једна породица, породица пролетера, породица 1. пролетерске. Ликови тих бораца и данас ми лебде пред очима. Ослобођени свих предрасуда, задојени идејом интернационализма, били смо и остаћемо такви до краја.

НА ПРВОМ БОРБЕНОМ ЗАДАТКУ

Од данас смо 1. пролетерска, а наш батаљон први у бригади. Тај велики историјски догађај у Рудом заслужује велико славље, а свечаност је била скромна и кратка, јер услови у којима се све то одиграло омогућили су само такву свечаност. Али биће славља, ми смо пролетерска, ударна, ослободилачка, народна и прва бригада. Да, биће славља.

Велику част смо доживјели. Под црвеном пролетерском заставом идемо у бој за идеале који нас носе и бодре годинама. Ново друштво, нову државу — републику, слободу пуну, неокрњену слободу човјека изборићемо и славићемо тај и много других дана — побједа.

Замишљам крај рата. Видим велики град и колону побједника — ослободилаца како пролази поред друга Тита, а затим улицама великог града. Бучи град од аплауза и клицања масе која поздравља побједнике, а њихова звонка пјесма осваја, прекрива све и пуни улице града и срца свих.

Сигурно у тој колони неће бити многи од нас. Пашће по бојиштима широм Југославије. Неки ће нијемо посматрати колону. Биће и оних који ће сједети без ноге, руке, ока, прострijељених, закрпљених груди и стомака. Можда ће их бити без оба ока. Само ће чути бат корака, пјесму, клицање и ријеч друга Тита.

А кроз колико окршаја треба проћи и какве све патње треба преживјети да се дочека тако славан крај? А можда ће то све бити лакше него што сада изгледа? Још када се подијели на мјесеце, дане, часове, онда ће бити сношљиво. А можда ће бити далеко теже него што сада наслућујем. Маршеве, борбе, жртве, глад, жеђ, болијести, вашке, нечистоћу — све то треба издржати и стоички остати достојан части борца 1. пролетерске бригаде. А можда је све ово сан и можда ћемо само широм ове наше лијепе земље посијати гробове, на којима ће се окупљати нове генерације и припремати се за окршаје. Било како било, 21. децембар у Рудом био је и остаће велики дан. Историја се пише пушком и борбом, а та су пера већ у нашим рукама.

Каква смјелост, какав пркос! У Хитлеровој европској тврђави сабрала се шака људи и јутрос, у Рудом, прокламовала формирање језгра наше будуће армије.

Из размишљања ме прену пјесма:

„Омладино земље ове,
Збијајмо се у редове . . .“

Размишљам и даље. Држим у себи прави, правцати говор. Изговарам пароле. Зрачи у мени гордост. Нијесам сам. Много је нас који овако размишљамо. Постали смо борци 1. пролетерске бригаде.

Да, од данас смо 1. црногорски батаљон 1. пролетерске народноослободилачке ударне бригаде. Назив „ловћенци“ ћемо задржати. И то нам је драго. У састав батаљона, као трећа по реду, улази чета Комског одреда. Она није била у строју на тргу у Рудом. Морала је поћи да спријечи паљење муслиманских села у долини Лима и око села Дорића, на 3,4 километра сјеверозападно од Рудог, и да нас обезбиједи са те стране.

Батаљон има три чете и пратећи вод (митраљески) а броји 180 бораца. До сада смо старјешине бирали, а сада их је одредило више руководство. То је корак напријед у нашој војној организацији.

За команданта батаљона одређен је Перо Ћетковић,* дотада командант Ловћенског батаљона, рођен 1907. године, у Љуботињу, срез Цетињски, капетан I класе бивше војске. Сјећам га се из предустаничких дана. Из оних дана када су се комунисти, на честим састанцима и сусретима договарали о припремама за устанак. Једног дана, пред Доњом црквом у Љуботињу, почетком јуна пришао је групи комуниста и отворено рекао: „Знам да нешто крупно припремате. Не заборавите мене. Не тражим ништа друго сем да, као војник, с пушком у руци, будем са вама." Првога дана устанка пошао је са пушком у руци и истог дана група устаника изабрала га је за свога командира. Сада је командант пролетерског батаљона.

За комесара батаљона одређен је Јово Капичић,** студент, дотада комесар Ловћенског батаљона. Члан је КПЈ од 1936. године.

За замјеника команданта одређен је Андро Ломпар,*** обућарски радник из Цетиња, рођен 1907. члан КПЈ од 1928. године. Дотада замјеник команданта Ловћенског батаљона.

За замјеника комесара одређен је Владо Шћекић,**** студент, члан КПЈ од 1937. године.

Командир 1. чете сам био ја, рођен 1914. члан КПЈ од 1941. године, а комесар Боко Вукићевић, рођен 1914. члан КПЈ од 1933. године.

Командир 2. чете је Саво Бурић,****** рођен 1915. члан КПЈ од 1938. године, дотада командир чете у Ловћенском батаљону. За комесара је одређен Јово Поповић,******* рођен 1915. члан КПЈ од 1935. године.

Командир 3. чете био је Секула Вукићевић,******** учитељ, рођен 1909, члан КПЈ од 1942. а комесар Леко Марјановић,********* студент, рођен 1912. члан КПЈ од 1939. године.

Командир пратећег вода је био Војо Јововић,********** електроинжењер, члан КПЈ од 1942., делегат вода Ђуро Војводић,********** студент, рођен 1921. члан КПЈ од 1941. године.

Наша чета је прва по реду у батаљону, броји 55 другова и двије другарице. Коса Вучинић је дошла у нашу чету, одмах по завршеном курсу при санитету бригаде.

Поред мене и комесара у чети су: Владо Дапчевић, студент, замјеник командира, Ристо Лекић, студент, помоћник комесара, Јово

---

* Перо Ћетковић је погинуо као командант 3. ударне дивизије, код Невесиња, 29. марта 1943. године.

** Јово Капичић, живи у Београду, члан Савета федерације.

*** Андро Ломпар, погинуо 21. марта 1944. године у селу Лаћевцу (Босна).

**** Владо Шћекић, живи у Београду као генерал-пуковник у пензији.

***** Боко Вукићевић, живи у Београду као генерал-мајор у пензији.

****** Саво Бурић, умро 1963. године као генерал-пуковник и народни херој.

******* Јово Поповић, погинуо 27. фебруара 1942. на Улогу код Калиновика.

******** Секула Вукићевић, погинуо 1943. године код села Горажда (Иванград), као позадинац.

********* Александар Леко Марјановић, погинуо 5. јула 1944. године, као командант 8. бригаде „Франц Левстик".

********** Војо Јововић, живи у Београду као генерал-пуковник у пензији.

********** Ђуро Војводић, живи у Београду, као генерал-пуковник у пензији.

Барјамовић, земљорадник, Велиша Војводић, земљорадник, Боко Војводић, намјештеник, Буро Војводић, студент, Коста Војводић, земљорадник, Томо И. Војводић, земљорадник, Буро Вујовић Шпанац, рударски радник, Марко Вујовић Зеко, рударски радник, Милутин Вукићевић, земљорадник, Марко Вулетић, шумски радник, Блажо Вучковић, студент, Јован Вучковић, рударски радник, Петар Газивода, земљорадник, Митар Дабановић, рударски радник, Шпиро Дабановић, земљорадник, Иво Дапчевић, студент, Свето Дрецун, ђак, Блажо Букановић, земљорадник, Никола Букановић, земљорадник, Нико Бурашевић, земљорадник, Павле Ј. Јовићевић, земљорадник, Јово Кнежевић, земљорадник, Боко Костић, земљорадник, Блажо Лекић, земљорадник, Ристо Лекић, учитељ, Боко Лопичић, земљорадник, Урош Лопичић, земљорадник, Даница Мартиновић, болничарка, Божо Машановић, земљорадник, Бранко Михаљевић, ђак учитељске школе, Саво Никаљевић, земљорадник, Божо Орландић, земљорадник, Шпиро Орландић, службеник, Владо Пејаковић, земљорадник, Милан Петричевић, земљорадник, Божо Прља, металски радник, Милутин Прља, ученик, Петар Прља, металски радник, Мишо Пурлија, земљорадник, Марко Радоман, земљорадник, Јово Радуловић, радник, Владо Роловић, студент, Лабуд Татар, земљорадник, Јово Томовић, земљорадник, Блажо Црвенко, службеник, Владо Црвенко, ђак учитељске школе, Арсо Црнчевић, земљорадник, Вучета Црнчевић, земљорадник, Видо Шабан, земљорадник.

Непосредно са трга у Рудом, кренусмо на први борбени задатак. Треба да низ Лим избијемо у Међеђу, отворимо и обезбиједимо пут за Врховни штаб и бригаду.

Спустили смо се на жељезничку пругу и колосјеком пошли низ Лим. Врхови околних брда бијељели су се под снијегом који је претходних дана падао. Понегдје на путу, у сјенопадинама, наилазили смо на остатке снијега и на ледену кору, која је пуцала под нашим ногама и подсјећала већину слабо обувених на опасност која вреба. Пругом наилазимо, мјестимично, на изваљене шине и порушене пропусте и мостиће. Босански устаници су још у августу порушили пругу, попалили жељезничке станице, разорили постројења. Од тих дана пруга не ради.

Подне је поодмакло. О ручку нико ништа не говори... Јутрос смо добро доручковали пред свечаност у Рудом, али вријеме је за нови оброк. Нагађамо, колико још има до жељезничке станице и шалимо се, упоређујући нашу колону са жељезничком композицијом и њеном обавезом да стане на станици.

— Ваљда ћемо се и ми зауставити на станици ради воде и прегледа казана?, као упита неко из колоне.

— Ради воде можемо, а што се казана тиче, о томе не брини, исправан је као сат. Преглед му није потребан, хитро одговори један од другова.

На окуци нас сачека један борац из патроле претходнице и обавијести да је код жељезничке станице примијећена нека војска.

— То је наша 3. чета, она треба ту да нас сачека, објаснисмо патролцији и настависмо пут.

Приближавали смо се станици. Трећа чета се постројавала за дочек. Командир чете се спремао да рапортира. Командант и комесар батаљона изађоше на чело колоне. Стигосмо на простор пред станицом. Командант се одвоји и пође према 3. чети, не баш уредно постројеној. Командир изађе на рапорт одсјечним војничким кораком, поздрави стиснутом песницом и оштро рапортира. Командант, огрнут пелерином, са капом од црне чоје на глави, отпоздрави, стаде пред строј чете и подигнутим гласом је поздрави:

„Трећа чета — Смрт фашизму!"

„Слобода народу!", грмнуше сложно борци.

Командант Перо обиђе строј и прецизним војничким оком сигурно запази недостатке, али не рече ништа. Зна он да међу нама има доста оних који нијесу служили војску и којима су непознати форма и дисциплина строја.

Послије кратког разговора са командиром чете, Перо их обавијести да Ловћенски батаљон и Комска чета од данас чине 1. црногорски батаљон 1. пролетерске бригаде, да је батаљон пошао на први борбени здатак, и да одмах продужујемо. Искористисмо мали предах до поласка да се поздравимо са старим познаницима — Ђуром Лончаревићем, Леком Марјановићем, Мирком Нововићем, Војом Јововићем, Дуњом Влаховић и другим које препознадосмо.

— Неки опасан војник овај наш командант — проговори један од другова из Комске чете.

— Да, способан војник — одговори „Ловћенац" и стаде да прича о команданту онима који се из комске чете окупише око њега. Чујем га како одговара, као да смо га учили шта о команданту треба да каже.

— Са нама је од првог дана устанка. Био је официр бивше војске. Борио се и у априлском рату. Капитулација га је затекла негдје око Делница. Није се предао. Дошао је у родно мјесто Љуботиње. Чим смо то чули, ступили смо у контакт са њим. Ставио се на располагање без резерве. Првих дана устанка изабрали смо га за командира герилског одреда, а касније за команданта батаљона, који се формирао на терену нашег среза. Када смо кренули за Пљевља, одређен је за команданта Ловћенског батаљона.

— А онај високи црвенокоси младић рекоше да је комесар, је ли тако?

— Јест, то је комесар.

— А ко је он и како се зове?

— То је Јово Капичић, студент медицине, Цетињанин. Као ђак је истјериван из гимназије, из политичких разлога. Рјечит је и одважан друг. Ту „ловћенац" застаде, као да се нечега присјети, а онда, и као у журби додаде:

— Много бисте хтјели да сазнате баш првог дана. Уосталом, довољно вам је то што га је Комунистичка партија одредила за комесара батаљона па да знате какав је и како га цијене, а биће времена да све упознате.

— Ма знамо, али, ето, онако питамо . . .

Слушао сам разговор и би ми криво када га прекиде наређење за покрет.

Поређасмо се брзо и настависмо иут пругом низ Лим. На челу је 1. чета, за њом 2. па 3., и на зачељу пратећи вод. Колона је сада дужа за трећину, па је и одстојање међу четама повећано. При излазу из станичног простора чу се неко комешање у 3. чети. Рекоше да су из Добрића стигла два нова борца, омладинца. То су Јусуф Дорић и Хамид Бешировић. При поласку су се обрачунали са неким петоколонашима. Због тога су накнадно пристигли.

При улазу у клисуру, узесмо веће одстојање између бораца, те се колона још више издужи. У сутон смо избили пред сусједну жељезничку станицу. Станичну зграду смо затекли без крова, прозора и врата, али је у неким просторијама остао плафон и по ћошковима остаци сламе и сијена, које је нека војска употребљавала као лежај. Ту је дат одмор и наређење за припрему вечере. Обезбјеђења су разаслата около, а једна десетина је упућена километар напријед низ Лим. Око станице су брзо запаљене ватре. Гријали смо се по групама, причајући и очекујући мршаву вечеру коју је спретно и брзо припремало неколико другова. Многи су почели да дријемају, а неки су већ заспали.

По парче куваног меса и празна чорба били су вечерашње наше окрепљење за даљи марш.

Дубоко у ноћ послије вечере, наставили смо низ Лим у истом поретку. Хучи пјенушави плави Лим у клисури, чије стијене висе над нашим главама као да би хтјеле да нас заштите. Тунели нас пропуштају кроз своја црна грла, примају наше кораке и као да нам шапћу ријечи утјехе и сигурности у њедрима тих стијена. Али неизвјесност је тек тамо на ушћу. Крикну сова и обруши се из стијене према огледалу ријеке.

Забрињавају нас мост на Дрини (тако се зове иако је преко Лима), тунел и прелазак преко ријеке. Све ми је то нејасно. Знам само да је то главна раскрсница за Вишеград, Рудо, Горажде и Рогатицу, за коју се пут одваја од Међеђе. Војничке секције немамо, а на живо биће не наиђосмо у остацима села низ Лим. Чули смо да тамо постоје мост, тунел, па опет мост, па тунел и ко зна шта је све пред нама? Знамо да је све то у стијенама. Ко зна ко је тамо, да ли ко то брани и са каквим снагама? Речено нам је да ту, претходних дана, у току ноћи, није било обезбјеђења, али у овом превирању није искључено да Талијани из Вишеграда изврше испад и посједну те прелазе. А може се догодити да нека четничка група наиђе и припуца. Треба прилазити тим објектима опрезно, војнички, и у случају наиласка на непријатеља ликвидирати га у налету. Али ту није само мост. Иза њега је одмах тунел, а шта је иза тунела и како то изгледа? Мучила ме је велика неизвјесност јер је то први задатак у „новој" јединици и прво искушење на историјском путу. Присјећајући се вјештине коју су појединци показали у Пљевљима, у команди чете се договорисмо да, као претходницу упутимо испред чете групу са Пејаковићем, и да јој наредимо да опрезно приђе тунелу и мосту. Ако на мосту не буде никога, група ће нас о томе обавијестити и, не задржавајући се, продужити према другом тунелу. Не нађе ли на улазу никога, продужиће дијелом кроз тунел, а дијелом преко тунела и што прије избити на излаз из тунела. Чета

ће се кретати непосредно иза претходнице, спремна да ускочи у борбу чим претходница отвори ватру.

Пејаковић прими задатак, радостан што је њему припао први борбени подухват. Са групом утону у мрак испред чете, која је наступала опрезно, ишчекујући знак да прихвати борбу или уговорени свјетлосни сигнал џепном лампом да су тунел и мост слободни.

Дрхтао сам од узбуђења и неизвјесности страхујући за претходницу с Пејаковићем. Силно сам желио да прелази буду слободни. И жеља ми се испунила. Кроз неколико минута свјетлосним сигналом са друге стране моста дат је знак да је пролаз слободан, а прије него што је чета закорачила на мост, сигналом са брда изнад другог тунела објављено је да ни тамо нема непријатеља.

Чудно је што на таквом мјесту и толикој раскрсници нико не чува прелазе. А можда и није чудно. Није једноставно завући се у ове клисуре и ту живјети и чувати мостове и тунеле у туђој земљи. За то треба велика храброст.

Радосни што смо срећно прије шли мост и тунел, обавјестили, смо о томе штаб батаљона. На мосту и тунелу оставили смо осигурање и продужили уз Дрину, ка Мећеђи. Пејаковић саопшти да ће се осигурања на тунелу огријати поред ватре коју су тамо затекли. Значи, непријатељ је испред нас напустио положај.

У клисури, којом се Дрина пробија код Мећеђе, видимо ватре по пећинама и испод стијена на супротној страни. Стравично шуми Дрина у овој ноћи. Одзвања клисуром њена вјековна пјесма, а ми се питамо шта значе оне ватре? Ко ли је то у ово доба године, у децембру, по цичи зими приморан да ложи ватре испод стијена и проводи ноћи по пећинама, у дубоком кориту Дрине? Ниједна војска се не би усудила на такав корак, а нама се чини да су ова времена и овакве ноћи само за војске и колоне, као што је ова наша. Бројимо ватре. Има их много. Више од двадесет. Трудимо се да надјачамо Дрину и дозовемо некога крај тих ватара. Има нас громогласних, али ријека је гласнија. На махове повјетарац као да однесе хуку ријеке низ клисуру и све се умири, само се чује дах и звонки Велишин глас који одјекује стијенама: „Ехеej! Ко је тамо преко Дринеееееее!“

Након дугог дозивања и застајкивања, јави се нечији глас из кањона. Једва се споразумјесмо. У кањону су се сабрале избјеглице из попаљених муслиманских села. Дрхћу од страха и зиме по пећинама. Скривају се ту и чувају једни друге узајамно од четничке каме. Рекосмо им ко смо и поручисмо да неко од њих изађе до Мећеђе кад сване да видимо можемо ли им што помоћи.

Ујто пристиже и батаљон са штабом, а и курир нас срете у исто вријеме, са обавјештењем да је претходница већ у Мећеђи, и да је тамо све нормално.

Ушли смо у Мећеђу у само свануће, 22. децембра 1941. године. Станица је неоштећена. На брijегу изнад станице велика кућа. Личи на школу. А изнад ње друга, изгледа да је то жандармеријска станица. На брijегу има још неколико кућа. Послије напорне ноћи, куће нам изгледају као дворци из бајке. Гледаш их жељно и замишљаш како су чисте, лијепе и топле унутра, и само чекаш да се рече

„размјестите се за одмор", па да ускочиш у прву кућу, да зарониш у топлоту њених соба. Док чекамо тако, приђе нам жељезничар и саопшти да од Праче очекује воз за Вишеград.

— Штаааа?

— Какав воз?

— Чији воз?

— Шта вози?

— Кога вози?

— Ко вози?

— Коме вози?

— Куда вози?

Забрујаше питања из гомиле која се окупи око жељезничара, који се снебивао и уплашено покушавао да објасни како он за све то није крив, већ само обавља службу.

— Какву службу?

— За кога службу?

— За усташе?

— За четнике?

— За окупатора?

Низала су се питања. Уплашени жељезничар се упорно правдао и покушавао да се извуче, објашњавајући како сусједној станици мора јавити да ли може примити воз. У расправу са жељезничарем умијешаше се командант и комесар и договорише се са њим да прими воз, а ми ћемо лако. Жељезничар обећа и у недоумици пође ка станичној згради. Придружисмо му се нас тројица ради контроле, али чим уђосмо у станичну зграду зачусмо грају пред њом. Иво истрча да види шта је то и убрзо нам саопшти:

— Чује се хука воза из Клисуре.

— Изгледа да воз долази, рођаче, и без твог одобрења, обрати се Иво жељезничару.

Командант је наредио да се склонимо, односно да пустимо воз у станицу и заробимо га, заједно са путницима.

— Предлажем да ми останемо у станици — додаде Иво, чучну поред прозора и протури пушку, спреман да отвори ватру.

Кроз прозор примијетисмо ужурбаност. Једни се поређаше иза насипа поред саме станице, други затворише излазе из станице, а једна група остаде иза вагона који се затекао на споредном колосјеку.

Локомотива је хуктала јасније. Осјећа се да је близу. Најзад се показа чело казана, димњак и цијела локомотива, а онда композиција. Ушла је у станицу са још два вагона те чудне композиције. Учини ми се некако свечана као да очекује почасни шпалир и поздрав путницима.

Иза насипа истрча десетина са пушкомитраљезом и скиде возовођу и ложача. Два путника зачуђено отворише врата првог вагона, промолише главе и устукнуше. Одмах послије тога, широм се отворише врата и на њима се појави просјед, корпулентан официр, у раскопчаном шињелу са црвеном чоханом поставом, по чему закључисмо да је виши официр. Бахато је сишао из вагона и уздигнуте главе закорачио, вичући осорно:

— Ко нас то задржава? Шта хоће? Одакле му толика смелост? Ко је овде газда?, окретао се десно, лијево тражећи одговор. Партизани га опколише, Перо и Јово му приђоше.

— Шта је то? Ко сте ви? Каква сте ви војска?, оштро викну дошљак, обраћајући се команданту.

— Господине потпуковниче, ми смо партизани. Ја сам капетан Ћетковић, командант ове војске. Имамо задатак...

Не чекајући да Перо доврши, потпуковник, са саркастичним осмјехом, примијети:

— Капетане, дечко мој, како смеш заустављати потпуковника. Где си то научио?...

Умијеша се комесар Јово и, косећи погледом потпуковника, оштро му саопшти:

— Потпуковниче! Ви ћете остати са нама. Воз даље не може. Ми смо заузели станицу по задатку који смо добили и ми смо сада власт овдје. Је ли вам јасно?

— Чекај, чекај, пријатељу. Има послова који се не могу одлагати. Ја идем по муницију и потребе за фронт који држимо према Сарајеву, казао је потпуковник, сада већ мирнијим гласом.

— Какву муницију? Одакле муницију?

— Из Вишеграда.

— О кога? Од Талијана?

— Да, да, заправо од Талијана. Дају нам за борбу против усташа. Треба знати водити политику. Млади сте ви још за то. Ви још не знате. Ви слушате Чичу са Романије, који проповеда некакву једнакост. А где Србин да буде једнак са некаквим босанским балијом који не зна ни две попреко. Треба и вашем Чичи памети. Он још није научио ни то да бољег слуге од босанског балије нема...

Дакле, момче, пријатељу, договоримсо ли се да кренем даље? — упитао је потпуковник Јова, који је стојао подаље, заузет разговором са командиром 2. чете, при чему се правио да га не чује.

Потпуковник је наставио да прича, настојећи да убједи групу око себе у важност своје мисије, и у то да бисмо учинили велику глупост ако он закасни.

Док се распитивао о свему и свачему, мене повуче за рукав младић из његове пратње који је имао на глави шубару са кокардом. Пође испред мене иза празног вагона на споредном колосјеку, не окрећући се. Кад смо замакли иза вагона, нагло се окрену и у повјерењу ми брзо рече:

— Ја сам партизан. По наређењу сам четник. Увукао сам се међу њихове најповерљивије. То је жандармеријски потпуковник Цветковић. Иде да прими дужност команданта жандармерије за округ Ужички. То је познати бандит. До сада има на души преко две стотине побијених и покланих. Не пуштајте га никако и добро га чувајте, јер је велики лисац. Побећи ће ако га стално не држите на оку.

Завршивши, младић се исто онако брзо окрену и непримјетно шмугну иза вагона ка композицији.

Вратих се и ја и дадох знак Јову. Испричах му што ми је младић рекао и предложих да се размјестимо по кућама и рашчистимо гужву на станици.

— Хеј, пријатељу! Чоче! Жанаго! Сада могу да продужим, је ли тако? Видиш ваљда да за српство треба нешто радити у ово мутно доба — обратио се потпуковник комесару, увјерен да нас је својом неисцрпном причом већ толико умекшао да ће доживјети поздрав при поласку. Умјесто тога, комесар му је одлучно одговорио:

— Не, пријатељу, ви и ваша пратња остајете са нама, а композиција у станици. Поћи ћете са групом бораца гдје вас она одведе да тамо објасните вашу мисију.

Кад видје да нема другог излаза, потпуковник уздахну и, као узгред, рече:

— Добро, добро, само ћете ви сносити одговорност за последице и немојте се изненадити ако дођу моји да питају где сам и зашто сам задржан.

— Већ смо добили поруку. Водимо ми о томе рачуна — одговори комесар и пође ка групи којој је командант давао упутства.

Цветковић се кисело насмеја и на позив Влада Дапчевића крену са групом уз бријег, ка школској згради.

Пред вече стиже делегација збјега из пећине у кањону Дрине.

— Ето, дођосмо. Разговарамо ми, тамо поред ријеке, има још добрих људи, помоћи ће нам, заштитиће нас. А чујте, добри људи, по њивама нам је остала љетина, кукурузи необрани, кромпири неископани, а зима је на прагу. Ето, побјегосмо са оно преостале чељади и стоке од покоља и зла које донијеше четници нама Муслиманима, а усташе Србима. А да нам је оброк кромпира или клип кукуруза да скувамо прегладњелој дјеци.

— Да се договоримо, обрати се комесар делегацији. Ево, овако ћемо. Ви сјутра пошаљите људе до нас, а ми ћемо им дати патроле да са њима поћу до ваших села и виде како је тамо. Узгред могу ископати нешто кромпира и набрати кукуруза, а прекосјутра се можете слободно вратити кућама и тамо мирно живјети, јер стиже наша војска која ће спријечити покоље и заштитити народ од пљачке и насиља.

— А могу ли жене сјутра поћи ако не нађемо доста људи?

— Могу, како да не.

— И ништа им се неће десити?

Комесар се осмијехну, приђе старом Муслиману који је запиткивао, потапша га по рамену и, рече:

— Е мој стрикане, ово је војска одабрана, ово су партизани, пролетери. Ми бранимо и штитимо народ. Буди без бриге. Све ће бити у реду.

Стари Муслиман је уздигнуте главе и отворених уста слушао комесара, нетремице га гледајући у очи и климајући потврдно главом да све схвата и разумије. На крају је од свег срца захвалио, стежући руку комесару и убрзаним кораком кренуо према кањону, заједно са осталим члановима делегације. А комесар Јово, очито

задовољан тим сусретом, осмјехивао се, пратећи погледом унесрећене људе који су одмицали падином.

Наредна ноћ је била мирна, а ватре у кањону Дрине веће и немирније него претходне, причали су они који су у свитање дошли из патроле од моста према Вишеграду.

Двадесет трећи је децембар. Дан је тмуран. Као да се спрема невријеме. Хладно је у котлу око Међеђе. Надвисиле су се над њим стијене Градине, Јеленка и Црвених хридова, као да су хтјеле да заклоне сунце.

У ЗАСЈЕДИ

У току дана је стигло обавјештење да се Талијани из Вишеграда спремају да затворе прелазе преко Лима и Дрине за Међеђу и Рогатицу. Раније су тамо излазили и по падинама постављали митраљезе и минобацаче, усмјеравајући их на мост и тунел.

Одлучено је да наша чета у току ноћи крене, и 24. децембра дочека Талијане у засједи. Нађен је и водич који зна којом стазом су Талијани долазили и како су се постављали. Цијелу ноћ смо путовали. Газили смо снијег, тражећи пртину којом су Талијани пролазили. Вјетар је подизао снијежну прашину и шибао по лицу и рукама. Сигуран да је на добром путу, водич је газио пред нама, говорећи да смо близу мјеста гдје треба поставити засједу.

Најзад смо стигли на мјесто са којега смо могли као на длану да видимо прелазе преко Лима и Дрине. Пртина је била завијана.

— Добар положај су изабрали, пријатељу.

— А којим путем ће доћи?

— Ево, овом косом је пут. Не види се пртина. Дува овај несрећни вјетар па ју је засуо. Али тамо даље гдје ветар не дува, она се сигурно види. А можда је овдје ноћас падао нови снијег и све затрпао. Таква су ти ова наша босанска брда објашњавао је водич, као да тражи оправдање што не видимо пут.

По бијелим снијежним падинама брда према Вишеграду, са једне и са друге стране Дрине, црне се насеља или згаришта.

Договорисмо се да пођемо још напријед и дубоко кроз шуму заобиђемо пут. Да се поређамо на коси, по ивици, и по сваку цијену да настојимо да се наша пртина не открије.

Упутили смо се кроз шуму и за кратко вријеме избили на ивицу. Пред нама је бијела снежна падина. Видимо испрекидане остатке пргине на стотинак метара испред нас. Мјесто за засједу је идеално. Пространа и дугачка падина може примити читаву колону Италијана. Пушкомитраљези су тако постављени да прекрију убитачном ватром читаву падину и захвате уздужном и косом ватром цијелу колону. Очекујемо успјех. Осјећамо ону унутрашњу радост од које срца поигравају. Ни јутарња цича зима на овим брдима то не може потиснути.

Распоређени у засједи, мирно смо чекали. Осматрачи су јављали да је под маглом пут којим би Талијани требало да наиђу и

да се само његов дио може осмотрити, и то с времена на вријеме, кад вјетар на часак разбије маглу, која куља из корита Дрине.

То нас упозорава на опрезност и будност јер из магле могу избити изненада. Напетост сталног очекивања замара нас. Појединци су се жалили да их мучи сан и да би се најрадије прострли по снијегу и блажено заспали.

А доктор Бани рече јуче да нам сада пријети опасност од смрзавања и снијежног сљепила. Казао је да смрзавање обухвата организам постепено, прво се осјети хладноћа, па онда неодољиво наступи сан. „Заспиш и сањаш прекрасне снове, више се и не пробудиш."

Куда сада и како, питао сам се?

Наредих друговима око себе да пренесу да се против сна боре тапкањем у мјесту.

Ишчекивање је већ досадило. Било је већ десет часова, а Талијана још нема. Одједном, оштар вјетар донесе однекле густу маглу, која нас огрну хладним плаштом. Осјећамо како бриди, штипа за лице. Густа је као тијесто. Ни друга до себе не видиш. Ако би сада наишли, не би их ни примијетили. Да није то снијежно сљепило? Зар и то може бити за тако кратко вријеме? Бани рече да треба гледати у зеленило, у зелене четинарске шуме, али овдје их нема. А около је све бијело, сиво.

Не, није сљепило. Магла се диже, нема је више. И падина је чиста и бијела као јутрос. И брдо видим. Окрећем се другу десно. Али шта је то сада? Њега нема, ни онога до њега. Никога више нема. Све је бијело. Свугдје иста слика. Шта је то сада? Шта се то дешава? Је ли то сан или јава? Шта је то са мном? Нестала је чета, нема је у засједи. Зар је то могуће?

— Бокооо! Владо оооо! Иво!, викнух избезумљено. И гле, чух гласове. Одазваше се.

— Гдје сте, друговииииии?, викнух поново.

— Ево ту смо, тапкамо у мјесту.

Напрезао сам се да их видим, али узалуд.

— Не вичи, чуће Талијани, добаци ми Велиша, чије лице угледах на двадесетак метара лијево од мене. Видим му само лице у сњежној бјелини.

— Ма шта је ово Велиша, видим ти само лице.

— И ја теби — одговори Велиша, магла нас је обукла у огртаче од иња.

Погледах свој шињел и видјех на њему бијеле иглице иња. Схватих да је малопређашњу забуну створила магла, огрнувши нас бијелим огртачем. Због тога нијесам примјећивао другове у засједи јер је све побијелило.

Ишчекивали смо тако до два сата по подне. Тада наиђе групица сељака из неких села близу Вишеграда. Упутили су се ка Мећеви и рекоше нам да је данас у Вишеграду све свечано. Талијани нијесу излазили из града. Појачали су обезбјеђења око града и спремају се да свечано прославе божићне празнике.

Љути што смо тако глупо изиграни, напустисмо положај и упутисмо се према Мећеви.

Наредних дана слате су мање групе на исто мјесто, али Талијани су се заиста ограничили на уже обезбјеђење Вишеграда, а вјероватно су се и припремали за празнике.

СТИЖЕ ВРХОВНИ ШТАБ

Данас је у Међеђи живо и свечано. Бријемо се, крпимо и чистимо. До јуче су нам зјапиле голе цјеванице. Поцијепа се одјећа у овим босанским гудурама, ноћу нарочито. Сада је све то окрпљено и очишћено. Весели смо. Очекујемо Тита, Врховни штаб и бригаду. Незадовољни су само они који су одређени за патролу према Вишеграду и за непосредно обезбјеђење Међеђе. Хтели би и они да дочекају Врховни штаб и виде друга Тита. Било је чак и препирке око тога ко треба да иде у патролу, а ко на обезбјеђење. Старјешине су нашле излаз. Начинили су редну листу. Шпиро Орладнић је из свог нотеса тога дана прочитао пред стројем вода „дневну заповијест", у којој је навео имена оних који су одређени за патролу. Они су без поговора отишли на дужност, а по повратку из патроле, задовољни што им је стигла смјена приговорили су да вод нема право на издавање дневне заповијести. То право има само команда чете. Приговор је усвојен, разумије се, уз шалу и обећање да ће послије рата предлагачи ући у комисију за војна правила и прописе.

Дан је облачан. Децембарска студен пробија до кости, штипа за уши, за нос. Прсти се лијепе за хладно оружје. Облаци, прави, снијежни облаци, навлаче се над Дрином. Предстоји нам сигурно вијавица.

У ишчекивању друга Тита, шеткали смо наизмјенично по групицама, до окуке, источно од станице. Сви као да би хтјели да први примјете колону из Рудог. На вијест да колона стиже, коју донесе патрола са моста и тунела, сви појурисмо ка источној скретници. Гурали смо се, као да нема мјеста за све. Командант Перо нас упозори на ред. Нема никакве потребе да стварамо гужву.

Колона из Рудог стиже са Крагујевчанима на челу. Поздрављајући их, честитали смо им побједу над Талијанима на Гаочићу, прву побједу 1. пролетерске.

Групу коњаника и Тита међу њима дочекали смо у савршеном реду. Осмјех на Титовом лицу и топли поглед, уз партизански поздрав, схватисмо као награду. Чим прођоше, потражисмо најкраћи пут до куће у којој је био штаб батаљона. Тамо ће бити Тито. Док он стиже са друговима, пред штабом се окупи повећа група. Неко из групе прихвати коња и Тито хитро сјаха. Са Пером и Јовом уђе у просторије штаба. Нас неколико ускочисмо и нађосмо се у тој просторији. Хтјели би сви да будемо близу.

Није нам замјерио. Разумио је нашу радозналост. У међувремену је стигао официр-курир од друга Темпа. Тито је наредио да одмах уђе. Када је ушао, препознали смо га. Био је то наш земљак, школски друг, шпански борац, Бранко Спасић. Озбиљност атмосфере у којој смо се нашли није дозвољавала да се поздравимо са

Бранком, иако га видимо први пут послије његовог одласка за Шпанију.

Док се Бранко припремао за излагање, ређали су се у мислима ликови шпанских бораца. Њихова писма са фронта, а касније и из логора у Француској помогла су нам у мобилисању наших снага и у припреми за борбу. На примјерима тих бораца смо се учили и васпитавали. Зато нам је сваки од њих посебно драг.

Тито се поздравио са Бранком.

— Да чујемо — обрати му се.

Бранко је почео своје излагање мало узнемирен:

— У источној Босни је настало велико превирање. Недић и Дража су искористили успјехе окупатора у западној Србији, па у источну Босну убрзано пребацују официре, са џаковима новца и кокарди. Они већ покушавају да поткупе командире наших чета и преведу их, заједно са четама, у четнике. Дају новац, дијеле положаје. Плаше народ вијестима да ће сада Њемци продужити из Србије преко Дрине и да ће са великом силом притиснути источну Босну и уништити све што је партизанско, а поштедјети све што буде четничко. Покушавају на јевтин и провидан начин да постигну циљ. Служе се свим и свачим да би одвукли што више партизана у четнике. Ту и тамо, имају успјеха. Већ има примјера да су неки командири чета превели своје чете у четнике.....

Тито је пажљиво пратио Бранково излагање. Када је Бранко завршио, Тито обухвати погледом све присутне и одлучно рече: *„У прави час смо формирали 1. пролетерску и у прави час стижемо у источну Босну. А ти се врати одмах и кажи Темпу да Стари, са породицом, сјутра стиже у Рогатицу и да је потребно да ме Темпо тамо сачека.“ Тито мало застаде, као да провјери шта ће рећи, па додаде: „Тај разбојнички покушај четника морамо онемогућити.“*

Било нам је јасно, а послије Титових ријечи поготово, да ће четници, користећи се ликвидацијом „Ужичке републике“, покушати, уз помоћ окупатора, да разбију устаничке партизанске снаге сада у источној Босни, а касније.... Дакле, наша мисија је јасна.

Четничка издаја у Србији и такви њихови подли планови оштрили су нас за бескомпромисан обрачун. Ми их морамо онемогућити!

На Перов знак да изађемо, почесмо се повлачити према вратима један по један. Ипак се пред вратима задржасмо очекујући Бранка.

Он нам је објаснио да је Темпо, уствари Светозар Вукмановић. Нашој радости није било краја. Радовали смо се скором сусрету с њим, утолико прије што је он наш земљак из Црмнице и добро познат комуниста из студентских дана у Београду, Црној Гори и другдје.

Бранку се журило. Далеко је Рогатица и Романија. Извршење задатка добијеног од Тита посебна је обавеза. Напуштајући нас, са двојицом пратилаца, он утону у хладну децембарску ноћ.

Кроз одшкринут прозор собе у којој се налазио Тито чу се глас нашег команданта. Причао је како смо задржали воз који је

ишао за Вишеград. Кад је иоменуо име потпуковника Цветковића, чусмо глас друга Тита:

— А, знам ја ту птицу. Носи тај на души више десетина побијених Срба. Припазите на њега, а када дођемо у Рогатицу, предајте га народном суду.

Комесар Јово, који је изашао са Бранком да га испрати, скрену нам пажњу на Титово упозорење и нагласи потребу за појачану будност страже и патрола у току ноћи.

При поласку испред штаба, неко нам рече да стижу Краљевчани. Нас неколико се одвојисмо и упутисмо на станицу да их сретнемо и поздравимо.

Уморна колона Краљевчана била је већ пристигла. Простор око станице пун је људи, коња, опреме. Ту су и 120 Талијана заробљених на Гаочићу. Они ће преноћити у станичном магацину. Изгледају биједни, јадни, стравични.

— Прво смјестите Цингу, — чусмо глас старјешине.

— Шта је са Цингом? — упитасмо групу Краљевчана.

— Није добро. Донели смо га на носилима. Бојимо се да неће издржати. Много је исцрпљен.

Саво се заинтересовао гдје га можемо наћи. Прије него што нам одговорише, угледасмо групу са носилима на раменима.

— Цинга јеси ли ти то?

— Је ли то Саво?, чујемо из носила познати глас.

— Јесам, Цинга, како ти је?

— Биће добро, Саво друже. Мало ме закачило, али то ће проћи.

— Похитајте, другови, смјестите га што прије и постарајте се да нешто топло попије вечерас, проговори Саво гласом пуним топле другарске љубави и бриге за рањеног друга. 'Ајде, Цинга. Срећно. Доћи ћемо мало до тебе.

Талијани су се збили у станичном магацину и уплашено посматрају.

Те хладне децембарске ноћи у Међеђи били смо веома опрезни. Међу нама је био Врховни командант. У чети смо имали дежурни вод, а остали дио чете је био на стражи и у патролама. Посебну бригу нам је задавао потпуковник Цветковић и напомена четника да ће нас напасти ако га не пустимо. Поред њега у соби стално су дежурала будна по два друга. Остали су се одмарали у истој соби.

Поноћ. Пошао сам да обиђем стражу. Напољу опака вијавица. Вјетар ковитла снијежне пахуљице, шиба по лицу, засипа очи и уши. Увлачи се испод одијела и засипа леденим оковратником стражаре и патроле, све који су напољу.

Кроз прозор собе освјетљене петролејком у којој је потпуковник, назиру се двије фигуре. По гестикулацији, рекло би се да разговарају. Како нам рекоше у свануће, то је Владо Дапчевић објашњавао жандармеријском потпуковнику циљеве наше борбе. Каква заблуда? Узалуд је трошио ријечи. Вјеровао је у своју моћ убјеђивања.

У зору је снијег већ био до чланака. Снијежна бјелина је освојила. Магла је притисла клисуру, а вијавица обећава да ће нас пратити на читавом путу ка Рогатици.

Покрет . . .

Крагујевчани и Краљевчани ће пратити Врховни штаб до Рогатице. Они ће поћи први. Остали за њима. Ми ћемо бити на зачељу.

Дошао је ред и на нас. Повучене су све страже и патроле. Колона батаљона је већ на путу за Рогатицу. Напор да се савлада узбрдица повећава и упорна вијавица. Што смо ближе врху падине, све нам је теже. Шиба нас по лицу игличаста снијежна прашина. Гуши нас и отежава кретање. Застајкујемо. Посрћемо по испрекиданој, понегдје завијаној пртини. Капци се леде, а на брцима се хвата иње. Ако овако продужи биће муке.

Потпуковник Цветковић је у колони са нама. Главу је замотао капуљачом од камелхара. Добро обучен у чизмама, ходао је без већег напора. Зајапурио се при врху падине и молио да га оставимо, јер му „са срцем није нешто у реду".

— Многи кубуре са срцем — одговорио му је пратилац и додао, узгред, да ће горе на брду бити лакше.

Када смо превалили брдо, мећава је била сношљивија, а и снијег је другачији. Није то више она игличаста снијежна прашина која боде, гуши и не да ока отворити. То су крупне пахуљице које се мирно, као по неком реду, слажу једна на другу. А зато је снијег дубљи, али пртина утабанија.

Маршујемо без предаха. На застанцима остајемо на пртини и тапкамо у мјесту. Сјести се не може и не смије. Бани нам то брани, јер сјести на снијег значи прехладити се, добити пролив, испасти из строја, а из овога строја пролетера не би нико хтио да испадне. У њему је и најбоље и најсигурније, без обзира на све напоре.

У Рогатицу смо стигли у први мрак. Љутили смо се на оне који су били одређени да нас сачекају и покажу нам гдје ћемо се смјестити. Требало је времена док смо их пронашли. Били су се склонили по кућама од хладноће. Потпуковника Цветковића смо предали партизанској команди мјеста. Наш домаћин је Сава, човјек средњих година.

— Памтим ја ваше из прошлог рата, почео је причу наш домаћин чим је чуо да смо Црногорци. Ратовали су они овдје. Сјећам се Милована, кршна момка, црних бркова, па Петра, па Николе, па мога имењака Саве, и многих других. Је ли, нано, позвао је старицу која је сједјела поред угријаног шпорета.

— Е, јес', јадни момци, грдна рано, потврђивала је старица.

— Сад ћете и ви као они, а од њих Турци нијесу смјели зинути . . .

Домаћинову причу прихвати један од другова, уз објашњење да смо ми друкчија војска и да сијемо сјеме братства међу свим људима. Старац мало устукну и пребаци причу на други терен.

— Е па, браћо, мени је речено да ћете ви код мене само спавати, а храна вам је свима припремљена на једном мјесту, у војничком казану.

Пођосмо да потражимо вечеру. Саво нам објасни гдје је казан. Мрак. Чује се жагор и назире ред пред казаном. Под стрехом чкиљи лампа, а око ње, на даскама, вечера група Краљевчана.

— Шта има за вечеру, другови? — упита неко из наше групе.

— По мирису чорбе, рекао бих, требало би да буде купус, а по овој великој кости која ми је надвисила порцију, мора да је говедина, а можда је и коњетина, јер и коњи имају крупне кости — одговори један од Краљевчана.

— Море, важно је да је топло и да се кашиком окуси нека црквица — проговори утјешно неко од наших.

— Ево, ако ко од вас нема порције, ја сам завршио, рече један од другова из групе око лампе, пружајући порцију.

— Ти то због тога што ти је тешко прати порцију, па си нашао Црногорце да ти је оперу. Ударио си на сигурну радну снагу, друшкане . . .

Уз бучан смијех, захвалисмо се и прибосмо казану. Чорбу од купуса и по коју кост грабио је кувар великом кашиком и наливао пружене порције. Топла чорба добро је дошла, али од ње се не наједосмо. Готово голе кости нас подсјетише на онога друга из Краљевачког батаљона који нам објасни, малочас, шта има за вечеру. Без тога бисмо можда помислили да се само нама десило да једемо празну чорбу и глођемо готово голе кости.

Послије те мршаве вечере, вратисмо се ћутке нашем домаћину. Соба топла, пријатна, чиста, патос застрт крпарама. У ћошку пуцкета ватра у шпорету. Права идила. Старица се повукла на починак у другу просторију. Домаћин није много љубазан. По свој прилици, нијесмо му се допали. Уморни смо. Није нам до приче, иако осјећамо да би било потребно да га одобровољимо. Омамила нас је топлота угодне собе. Полијегали смо по патосу, без реда и чврсто заспали.

У ПАРТИЈСКОМ ДОМУ

Двадесет седми децембар 1941. Рогатица. Јутро. Пођосмо да обиђемо варошицу. Полупразна је. Многе куће су запаљене, дућани поразбијани. По зидовима кућа рупе од куршума. Главну улицу чини пут који од Соколца, преко Рогатице, води за Горажде. Остале улице су обични сокаци. По Рогатици крстаре патроле, наше и четничке. Ту су и двије команде мјеста, наша и четничка. Двовлашће. На четничкој команди фирма и црна застава, са мртвачком главом. То све дјелује непријатно и уноси немир у наше душе. Али обавеза нам је да још и овдје, на територији источне Босне, покушамо да сарађујемо са њима. Сумњамо у њихову искреност и имамо већ довољно разлога за то, али њихов „кредит" код непросвећене масе у овим крајевима још није исцрпљен. Морамо бити стрпљиви. Они ће сами себе дискредитовати, али за то треба времена. Њихове чупаве браде, у неких, масне и прљаве, надмено понашање њихових официра и сваки поступак овдје куже атмосферу, а то ће и народ осјетити.

Улицом прође фијакер са хармоникашем, два брадата официра и кафанском пјевачицом међу њима. Ето њихових принципа и мо-

рала. Нека, упоредиће народ нас и њих. Уочиће разлику. Најбоља је пропаганда против њих њихово понашање.

Рекоше нам да је у Рогатици уређен Партијски дом. То је нова установа, за коју први пут чујемо и коју ћемо први пут видјети. Похитали смо тамо. У источном дијелу вароши истицала се кућа са црвеном заставом. Над улазним вратима велика табла, са натписом „Партијски дом". Унутра просторије чисте и уредне, застрте црвеним плишаним завјесама. По зидовима пароле и слике Маркса, Енгелса, Лењина и Стаљина. У углу неколико књига у полици. У једној просторији неколико столова застртих црвеном чојом и одговарајући број столица. У другој, већој, поређани редови столица испред позорнице са црвеном завјесом. Узбуђени смо. Све нам то изгледа необично. Наше пароле, наша црвена застава, наш Партијски дом, усред вароши, јавно. Заиста необично. До ових устаничких дана све је било у дубокој илегалности. Од свакога се зазирало, па ова промјена изгледа нагла и зато је необична.

Са страхопоштовањем разгледамо све те ствари. Чине нам се и вредније и значајније баш зато што су у Партијском дому. Гледамо то. Гледамо и један другога, као да у све то не вјерујемо!

— Какви ли ће бити наши домови послије ослобођења? Велики, свијетли, украшени, црвени — усуди се да каже један друг.

На то ће Иво Дапчевић, као и увијек с мало црног хумора:

— Мој и твој вјероватно узан и мрачан, по свој прилици, рођаче. Такав ти је рат, што можемо, неко умире, а неко . . .

Као да пуче нешто у нама послије тих ријечи. Посиједасмо око столова и развезасмо причу. Једни нападају Ива због упадице, и цијене је по своме, склони чак да је крсте деморализацијом, а он смишља нову и вреба тренутак. Оптимисти не мисле као Иво:

— Ето такви треба да буду наши домови. Бучни и весели када се одмарамо, а тихи и мирни када радимо. Нијесу наши домови цркве у којима слушамо проповједи. И нама, комунистима, треба прича, пјесма, разонода, живот онакав какав јесте — наставља један од другова.

— Тако му то заиста дође, али живот је онакав каквим га људи учине. Живот зависи од људи, од њихових моралних принципа, а ми смо ти који треба да усмјеримо живот будућег друштва.

— Ево, већ почиње академска дискусија. Боље да прекинемо, да не кваримо утисак о овој дивној кући, шапну неко из групе.

Иву ђаво не да мира:

— Е, мој паметни отац! Увијек ми је говорио: Иво, сине, не буди луд. Пушти комунисте. Тамо се мора слушати и радити. Упиши се у демократску партију. Тамо је лијепо. Платиш чланарину и радиш што сам хоћеш, а не што партија хоће.

Сад се већ нико није усудио да контрира Иву. Сви су схватили да је расположен за шалу, а када се он шали, умије и да „насамари", па опет му мораш опростити. Само је Саво Бурић могао да изађе на крај с њим.

— Јутро је поодмакло, могли бисмо да потражимо Темпа, рече Владо Роловић.

Као да погоди мисли свих нас. Устадосмо и упутисмо се према Команди мјеста.

— Биће му драго да нас види — продужи Владо.

Можда ће га то подсјетити на почетке револуционарног рада, на илегални живот и рад и многе згоде из тих дана, јер има међу нама и оних са којима је почео револуционарни рад и оних које је касније сријетао.

Идући према команди, размишљали смо о том сусрету. Интересовало нас је како изгледа? Какву одјећу носи? Како се осјећа? Шта мисли о ситуацији у источној Босни? Како цијени наш долазак? Ива је нарочито интересовало какав има пиштољ? Он је заљубљен у свој парабелум. Особито га цијени од Пљеваља, кад му је митраљез добио застој и парабелум остао као једина нада да ће одољети налету Талијана. Чисти га, глади и милује као заљубљеник своју љепотицу. Показује га свима и прича о његовој пробојној моћи, домету, јачини пуцња и сигурности. Кад га враћа у футролу, чини то пажљиво провјеравајући сваки пут како је везан за гајтан који носи око врата.

— Ако му је пиштољ слабији од мога, спреман сам да му уступим мој парабелум, рече Иво. Не повјеровасмо му потпуно, иако смо били сигурни да Иво на тај начин изражава велику љубав према ономе коме би био у стању да уступи свог миљеника.

— Да се не предомислиш, Иво? — упита га Ристо Лекић.

— Не, Рићашу сигурно. А заиста је мало оних којима бих уступио свој парабелум. Пушка је то, а не пиштољ. На двјеста метара бијем њим ка' из топа. Испробао сам то већ неколико пута...

Стигосмо пред зграду у којој је била команда мјеста. Ту је некада било среско начелство. Зграда има приземље и спрат, а око ње је ограда, са гвозденим шипкама.

Стражар нас је зауставио. Распитивали смо се за Темпа и сазнали да је ту, у згради, али да је већ почео важан састанак коме он присуствује. Наређено је да нико не улази и да се не скупљају партизани испред зграде.

Схватили смо објашњење стражара као упозорење и дисциплиновано се удаљили. Уз пут смо прекоријевали један другога што нијесмо раније дошли и тјешили се тиме да нијесмо могли очекивати да ће тако рано почети састанак.

Навраћали смо још неколико пута, али састанак није био завршен.

— Вјероватно ће вечерас остати у Рогатици. Није згодно да досађујемо и правимо гужву. Будимо стрпљиви. Сигурно решавају важна питања — рече Ристо.

Разиђосмо се.

Када смо поново дошли, састанак је био завршен, а Темпо, са још неким друговима, морао је да оде одмах на Романију. Поздравио нас је, рекоше, и жао му је било што није имао времена да се види с нама. Није нам право, али прилике су такве.

Увече је један дио другова присуствовао приредби. Тамо је било четника. Једна група се препирала с њима. Замало није дошло до

сукоба. У тој гужви, Иво је, причају, одиграо пресудну улогу са својим парабелумом.

— Ухватио ћошак, прича Боко, наслонио парабелум на руку, нишани на четнике и гласно заповиједа: — Ко не жели да умре нека се одмах удаљи!

Пијани четници, који су до тада пријетили, псовали и изазивали, брзо су се покупили и изашли.

ПРАТИМО ВРХОВНИ ШТАБ

Двадесет осмог децембра ујутро постројили смо се пред зградом команде мјеста. Данас пратимо Врховни штаб на путу за Романију. Кад су то борци сазнали, заорила се пјесма. Пјевао је цио батаљон.

— Тито! — чу се нечији глас.

Сви погледасмо ка излазу из куће. Ућутасмо. Покварисмо строј. Тито узјаха коња којега му приведоше. Насмијан, у дугачком кожном капуту и црној шубари, пројаха поред нас, а за њим група коњаника.

— Покрет!

— Прво 2. чета, па Врховни штаб, затим 1. па 3. чета. Митраљесци* на зачеље — нареди Перо.

Идемо цестом од Рогатице ка Романији. Уска пртина добро је угажена. Иде се као по патосу, али са пртине се не може сићи, одмах се пропадне у дубоки снијег. Од Рогатице цеста се протегла преко поља уз поток Ракитницу, а затим се пење уз Облу главу, вијугајући кроз село Ковањ. Што се више пењемо, снијег је све дубљи, а пртина све слабија. Дан је облачан и студен. Пред нама се оцртавају стијене и планине. Са окуке изнад Ковња, прекрасан је видик према истоку. Шуме, поља, брегови и села посијана около на падинама. Из тог правца смо дошли оне ноћи у Рогатицу. Замор и снијежна вијавица нам нијесу дали да погледамо ту љепоту. А и ноћ је била.

Маршујемо цио дан. С времена на вријеме запјевамо. Пјева колона пролетера. Ништа јој није тешко. У колони је Врховни командант. Разговара с нама. Интересује се за све, весео је. Пред ноћ избисмо на Гласинац. Пространа висораван, са шумовитом Романијом, покривена снијегом, изазива дивљење, упркос томе што нас студени вјетар шиба по лицу.

Не осјећам ноге. Чини ми се као да су од дрвета. Боко Вукићевић се жали доктору Банију и тражи савјет. Обућа му је сасвим пропала па га боле ноге.

— Слаба ти је та обућа, Боко враг је однио. Морао би имати бар резервне чарапе — објашњава му Бани. А онда, као да се нечега присјети, објасни нам како да се понашамо кад уђемо у село:

---

* То је био наш пратећи вод. Наш батаљон је имао тај вод и раније, али у Рогатици је још једном наглашено да батаљон има и минобацачки пратећи вод, у чијем ће саставу бити митраљези.

— Кога боле ноге, ко осјећа утрнулост, коме су ноге поплавиле не смије их грijати. Треба прво да их добро истрља снијегом док се не зацрвене, а кад се зацрвене, треба их обрисати и обути суве резервне чарапе. Нагло грijање ногу послије оваквог марша врло је опасно, могу попуцати крвни судови.

Ето, почесмо понешто и из медицине да учимо. Да, такав је рат! А ово је, по свој прилици, почетни час.

Скренусмо десно. Гривци. Село на Гласинцу, сјеверно од цесте. Десетак кућа чучи у дубоком снијегу. Стрми кровови од шиндре говоре о великим снијежним падавинама на овој висоравни. Из многих кућа кроз баце на крову избијају праменови дима. Испред кућа виде се људи. У селу ћемо преноћити.

Размјештамо се по кућама. О томе се брину Перо и Јово и два сељака којима су главе умотане у фине црвене шалове. Одјевени су у одијела од домаћег сукна. Дознасмо да је један од њих одборник, а други угледни домаћин у селу.

Са дијелом моје чете смјестих се у једну од кућа.

Домаћин је снажан висок старац, седамдесетих година. Дугачки сиједи брци на кошчатом лицу правилних црта лијепо пристају старини. Кућа је чиста и пространа. На огњишту гори ватра, а у загријаној соби пуцкета јеловина у лименом шпорету. У углу собе окренутом према истоку виси икона и испред ње кандило. Породица је бројна. Старац, глава породице, ужива поштовање свих чланова. То није тешко примијетити.

Док смо стајали у соби и чекали понуду да сједнемо, старац је прилазио свакоме од нас, загледао нас и одмјеравао као да нас упоређује са неким.

— Како ти се допадамо, стричане? — упитах старца.

— Црногорци?!

— Да, Црногорци!

— Стигосте. Чули смо да ћете доћи и радовали смо се томе. Ех, што ће вам се Чича обрадовати. И моји су код њега. Романија је сва устала. А и како неће када има Чичу. Велики је јунак наш Чича! Чуда је тај радио прошлога љета. Сам је знао да зароби по двадесет усташа. Пјесме се о њему пјевају, а и заслужио је, спасао нас је великог зла које су нам доносиле усташе.

Гледам вас па ми се срце радује. Нијесте изневјерили своје претке. Црногорци су били овдје и прошлога рата. Ето, ту на Гласинцу су имали положаје. Били су момци као вуци, а јунаци какве желиш. Кад они ударе, тресе се Романија. Потјераше Швабе чим стигоше и мало је још требало па да ускоче у Сарајево. Нарочито ми се допало код њих оно витештво и достојанство. Донијеше једнога дана рањена момка са фронта. Машан се зваше. Носе га свега изломљенога њих четворица, а он ни гласа не пушта од себе, иако га сигурно боле тешке ране. Спустише га пред кућу да се мало одморе. Колута Машан очима, стеже зубе и презнојава се од болова, али ни гласа да чујеш. Уто му стиже брат Петар, момак као змај, погледа изломљеног брата и поздрави га ријечима: „Срећне ти ране, јуначе!“ Право да вам кажем стеже ми се срце и замало не заплаках — рече старац дрхтавим гласом, као да ће заплакати, а он,

Пегар, остаде онако поносан, ни сузе не пусти, а брат Машан издахну, не прође ни читав сат.

Слушали смо старца пажљиво и би нам драга та похвала нашим прецима, ратницима из првог свјетског рата.

— Ја се запричах и заборавих да сте уморни и гладни. Сједните, момци, сад ћу ја — рече старац.

Ми сједосмо, а чича одшкрину врата, позва снаху и нареди јој да пожури са вечером.

Лед ухваћен на обући у току марша већ се раскравио у топлој соби и мокре ноге почеше да пеку. Сјетисмо се докторове поуке. Сазусмо мокру обућу и изађосмо у снијег пред кућом. Поскакивали смо боси по снијегу, правећи примједбе на докторов савјет. Тиме би се завршило да не наиђе баш у том тренутку Бани.

— Не тако. Не тако, него узмите снијега у шаку и снажно трљајте ноге. Ево овако — повика Бани. Приђе најближем и поче да му снијегом трља ноге.

Снијежна масажа се брзо заврши.

Вечера је била готова када ушосмо у кућу. Око округле, ониске трпезе окуписмо се сви. Домаћин је са нама, а чељад около. Домаћин устаде окрену се икони у ћошку и позва све да се помолимо. У знак поштовања обичаја устадосмо и у стојећем ставу саслушасмо домаћинову молитву. По завршетку молитве домаћин се прекрсти, стави шубару и сједе. Док смо сједали, посматрали смо чељад како се крсте и, једно по једно, измиче из собе.

Старац, очито задовољан нашим држањем при молитви, први загреби дрвеном кашиком из здјеле и сркну чорбу као да превуче тестером преко даске.

— Де, де, момци кушајте — обрати нам се и продужи да срче.

Вечерали смо топлу чорбу, по парче овчјег меса и комад јечмена хљеба, одговарајући на питања која нам је старац постављао.

Послије вечере поређасмо мокру обућу поред огњишта да се суши.

Старац се распитивао како се који од нас зове и одакле је родом. Изгледа да му се допао Ристо Лекић, јер са њим се упустио у дугачку причу око тога како ће се завршити рат. Чини нам се да много цијени објашњења која му Ристо даје.

За спавање смо се поређали на сећију у топлој соби и слатко заспали, задовољни гостопримством домаћина и његових укућана.

Сјутрадан смо продужили преко Гласинца за Подроманију. При поласку, поздравили смо се са домаћином и укућанима као са драгим пријатељима.

Преко Гласинца пробијали смо наизмјенично пртину кроз наслаге снијега које вјетар ковитла и слаже према својој ћуди по голој висоравни.

Предвече стигосмо у Подроманију, насеље на раскрсници путева за Сарајево, Власеницу и Рогатицу. Одвојисмо се од Врховног штаба и смјестисмо по касарнама. Хладну атмосферу касарни ублажи сусрет са борцима Романијског партизанског одреда и узајамне приче о доживљајима у борби.

Нас неколицина се распитујемо за познанике из овог дијела Босне. Сазнајемо да ту навраћају Сељо,* Угљеша,** Грујо,*** Перо Косорић и други. Радујемо се што ћемо их срести и подсјећамо се шала које смо упућивали једни другима на студијама.

У касарнама остадосмо два дана. Није удобно али је сношљиво. По четама су одржани састанци комуниста. Дискутујемо и споразумијевамо се о потреби формирања екипа за културно-просветни рад и екипа за агитацију и пропаганду, које би обилазиле села и објашњавале циљеве наше борбе.

Сљедећи дан срели смо неке познанике. Међу њима је и дјевојка у скијашком одијелу, за коју нам рекоше да одржава везу са Сарајевом. То је била Зага Блажић. Учини нам се да се више брине о сопственом изгледу него о свему другоме, а друг јој је погинуо у првим данима устанка. Није нам се то допало. Разговарали смо о томе у ужем кругу и, на крају, повјерили један другоме да нам се никада није допадала као човјек, али уз онаквога друга, могло се нешто очекивати од ње. Касније је откривена као непријатељски шпијун и стријељана.

Комесар Боко је позван у штаб батаљона. Сигурно ће бити новости. Вратио се са наредбом којом Врховни штаб прописује знаке за пролетерске јединице — укрштен срп и чекић на црвеној петокракој звијезди.

Четна болничарка Даница Мартиновић вриједно и стрпљиво је везла пролетерски знак друговима и обећавала да ће свима извести. Нестрпљивији су покушавали да то самиураде и неки међу њима су показивали доста смисла за тај посао.

Иво и ја добисмо знаке међу првима, накривисмо капе и пођосмо да прошетамо по касарни. Нарочито нам је било стало до тога да се запази наш знак. У ходнику сретосмо партизана у кожном капуту, дугачких црних бркова, са њемачким „шмајсером" о рамену. Отвори једна од многих врата и уђе у собу. Иво и ја пожељесмо да видимо „шмајсер". Договорисмо се да упаднемо у собу и да замолимо друга да нам покаже то оружје. Без куцања упадосмо у собу. Пред нама, пребачен преко кревета стајао је кожни капут и на њему „шмајсер". Из сусједне собе чусмо глас: „Шта желите другови?"

— Хтјели смо да погледамо „шмајсер", ако не сметамо. Извињавамо се за овакав упад — рече Иво, очито осјећајући да може бити у питању неко од руководилаца. Али откуд он ту, у касарни? питали смо се у мислима.

— Изволите, изволите, другови, погледајте, али припазите.... Уосталом.... — приђе, вјештим покретом извуче шаржер и пружи нам „шмајсер".

---

* Сеља — Слободан Принцип, студент, члан ГШ. НОВ и ПОЈ за БиХ, командант оперативног штаба НОВ и ПОЈ за источну Босну, народни херој, умро од тифуса 1942. године.

** Угљеша Даниловић, студент, члан ПК КПЈ за БиХ, члан НОПО за БиХ, члан ЦК КПЈ, народни херој, живи у Сарајеву.

*** Грујо — Новаковић, студент, члан ОК КПЈ за Романију, члан ИК ЦК БиХ и ЦК КПЈ, народни херој, умро после рата.

Разгледали смо га љубопитљиво и распитивали се о особинама. Друг нам је одговарао на питања и допуњавао их објашњењима за које сврхе Њемци употребљавају „шмајсере". Рече нам да је то донио из Србије, одакле је тек дошао.

— Ах, дивно оружје! Ово би нама требало и добро би нам дошло. Замисли само, идемо у јуриш и сваки носи митраљез. Ово ти је, рођаче митраљез, тако би то могло да се преведе на наш језик, а чини ми се да га неки тако и зову. Ала би било весело... распричао се Иво. Замисли се, сину очима, погледа свој парабелум, па друга, па мене и, одједном ће онако изненада:

— Знате шта?! Да се мијењамо. Ево — и извади парабелум. Бљесну чисти, подмазани пиштољ поред црног „шмајсера", а Иво поче да скида бомбе са опасача и ређа једно поред другог.

— Ево најбољег пиштоља којега мајчин син носи, са оваквим су Александра уцмекали у Марсељу, а знате атентатори су опремљени сигурним оружјем. Ево и бомбе приде за „шмајсер".

Гледам Ива и осјећам колико му се допао „шмајсер" кад нуди парабелум, који воли као себе самога. Гледам и смишљам како бих му помогао да дође до „шмајсера". Откачих и ја једну бомбу и додадох је уз парабелум. То је све што сам могао додати јер од моје „берете", коју сам лично заплијенио 13. јула, у првом устаничком окршају на путу Цетиње—Будва, не мислим да се растајем до смрти.

Друг нас је мирно посматрао и почео:

— Ви сте пролетери, ако се не варам. Из ког сте батаљона?

— Из Првог, ловћенског, онога што је на Пљевљима..., започео је Иво.

— Знам, чуо сам за тај батаљон. Жао ми је, другови али заиста вам не бих могао уступити „шмајсер". Често идем сам, па ми добро дође. Знате како је, са њим се човек осећа као да са њим иде десетина. Ипак је то „шмајсер", прсни митраљез, како рече друг. Срешћете се ви са Немцима, запленићете много тога и јуришаћете са „шмајсерима" на прсима.

Видјесмо да је наша понуда бесмислена и да смо се залетјели. Извинисмо се другу, покуписмо ствари и пођосмо. Пред излазак Иво се присјети и пружајући ми руку рече: — 'Ајде, рођаче, да се зарекнемо пред другом да ћемо у првом сусрету са „шмајсерашима" ухватити по један. Пружих руку Иву и чврстим стиском потврдисмо дато обећање. По осмијеху на лицу примијетисмо да и другу би драг тај наш завјет.

Касније смо сазнали да је то био командант наше бригаде Коча Поповић, који се на дан формирања бригаде још није био пробио из Србије.

По касарнама је одјекивала пјесма, а у просторијама чете пјевало се до миле воље.

„Ој слободо, сунце јарко,

За тебе је мријет слатко!", грмјело је из грла пролетера у тренутку када смо Иво и ја ушли у просторију.

СПРЕЧАВАЊЕ ИЗДАЈЕ

Дође обавјештење да се четници нешто комешају у селу Видрићу. Проносе се вијести као да би хтјели спријечити наше покрете према Власеници. То „мирише" на ограничавање наших права и кршење договора о сарадњи.* Изговарају се да они то предузимају због пролетера, зато, наводно, што разоружавају њихове људе. А шта је посриједи? Прије неки дан Крагујевчани су добили задатак да спријече пљачкање муслиманских села око Рогатице. У извршавању тог задатка наишли су на групу четника, који су тјерали опљачкане ствари из неког муслиманског села. На захтјев Крагујевчана да те ствари врате, покушали су да се супротставе. Због тога су их Крагујевчани разоружали и принудили да ствари лично врате. Са сузама у очима, дочекали су Муслимани тог села Крагујевчане и срдачно им захвалили за заштиту и враћене ствари. Разоружани четници су послије тога пуштени и сада је то некакав повод четницима за ванредне мјере.

Сазнали смо да Перо и Јово иду за нова упутства, а нама рекоше да будемо на окупу.

Тридесет првог децембра послије подне кренусмо преко Соколца ка Видрићима. Село се налази на улазу у тјеснац између Копита и Гајева, на путу ка Власеници. Положаји код Видрића су врло подесни за затварање тјеснаца. Наређено нам је да се крећемо у батаљонској колони до пред само село. На пушкомет испред села треба да се развијемо по четним колонама, да једном десно, а другом лијево од комуникације наткрилимо село, па потом да уђемо у њега као колона која ће ићи комуникацијом.

На улазу у Соколац запјевасмо снажно:

Црна Горо, завичају,
Најмилији срца крају!
Развиј барјак, момке крени,
У најљепши бој, жуђени!

Из кућа је истрчало и мало и велико. Поздрављали су нас махањем руку. Клицали су заједно са нама. Неки ускочише у колону и прихватише пјесму.

— Их, нано, види војске, види пролетера! — чу се глас из групице испред кућа.

Са батаљоном је командант бригаде, друг Коча.

На прилазу Видрићима, Перо нареди да развијемо заставу. Наш батаљон је још носио заставу коју смо понијели из Црне Горе. Завиори се застава изнад главе барјактара. Дугачка колона батаљона изгледала је још дужа на снијежној пољани испред Видрића.

---

* Тада је још постојала сарадња са четницима на територији источне Босне, јер циљ је био окупити све за борбу против окупатора и квислинта, овде конкретно против НДХ. Оно обавјештење које донесе Титу од Темпа Бранко Спасић у Међеђи, комешање четника у Видрићима, овај обрачун Крагујевчана са пљачкашима и још неки нови подаци, говорили су о промјенама у ставу четника на том простору. Присјећајући се чланова четничке команде мјеста у Рогатици, оног фијакера са четничким официрима и кафанском пјевачицом међу њима, као и сукоба на приредби који се замало није претворио у крвопролиће, све што смо у том тренутку доживљавали личило нам је на природни процес који води судару и раскиду сарадње.

— Прва чета десно, 2. лијево, 3. право пренесоше низ колону командантово наређење. За трен ока чете се уиутише одређеним правцима.

Из Видрића почеше да одмичу групице. Хитали смо да их спријечимо, али већина одмаче.

У школи затекосмо неколико четника са чупавим брадама и дугачком косом. Митраљески реденици им преко рамена и око појаса. Протествују због нашег доласка и позивају се на договор о сарадњи.

По договору — кажу они — Видрићи су њихова територија.

— Па што бјежите кад сте на своме и нијесте криви?

— Гдје вам је командант? Што нас није сачекао? Он зна договор и по договору би нас морао сачекати, али, по свој прилици, нијесу му чисте руке.

Један крупан четник, груба лица, крвавих очију и густе риђе браде, покуша крупним гласом да пријети. На то, из групе партизана, изађе командант Коча и оштро подвикну:

— Доста! Доле оружје!

Крупна људина се збуни, а Коча га брзим покретом разоружа.

Размиљесмо се по селу да разоружамо четнике који нијесу успјели побјећи.

У једној кући затекосмо гомилу меса на још крвавој волујској кожи, а на огњишту се пушио велики казан, пун меса. Поред казана неколико чинија огуљеног кромпира.

— То су припремали за вечеру, али није коме је речено, већ коме је суђено — рече нам домаћица и настави: Ех, мој црни Тоде, рекох ја теби да се манеш војске и сједиш код куће, а ти своје па своје. И ето ти сада Копита,* па смрзао, остао!

— Зовни га, жива била, није он далеко. Реци му да се врати. Нећемо ми њему ништа — рече стари Шпиро Дабановић.

Угледавши његово, благо, племенито лице, жена рече:

— А, грдна рано, исти мој Тодо. А је ли да му баш нећете ништа?

Мада још уплашена, она повјерова партизанима и би спремна да позове мужа. У кући смо затекли и двоје дјеце. Пола су нага. Трбушчићи су им се надули. Ноге изгледају мршаве, као рахитичне. Вратићи им се издужили, а главе им ситне, као печурке. Почесмо да их милујемо, а она питомо гледају и гладе нам лица, капе и петокраке звијезде. Један дјечкић, нешто мало старији, тражи оловку и папир. Жена се извињава:

— Ето, уврћело им се да буду школарци, а нигдје школе и учитеља.

Дали смо им оловку и папир.

Примјећује се да су дјеца и жена гладни.

Добро смо јели. И дјеца и жена са нама.

Освануо је први јануар. Започела је нова календарска година — 1942. У Видрићима је све мирно, као да се јуче није ништа де-

* Копито је суров планински простор ка Хан-Пијеску.

сило. Тоде се вратио кући, а ми се правимо да то не примјећујемо. И други Видрићани су се вратили кући.

Стигле су радио вијести. У кући смо поред цесте. Сабрала се читава чета да чује шта има ново на фронтовима. Радујемо се успјесима Црвене армије у противофанзиви код Москве. Борбе савезника у Африци чине нам се далеке, неважне, као и да нијесу ратиште. Успјеси партизанских одреда источне Босне и борбе партизана широм Југославије особито нас радују и охрабрују. Уз вијести је дошло обавјештење да су Краљевчани ухватили дванаест официра који су дошли из Србије као дванаест војвода Херцег-Босне. Код сваког од њих су нашли по пуну торбу кокарди. Дуго смо се смијали судбини војвода и њихових војводских реквизита. Док смо коментарисали прочитане вијести, добисмо обавјештење да из Власенице стиже група четника, са мајором Бошком Тодоровићем. Претпостављали смо да Тодоровић долази са посебном мисијом, па се заинтересовасмо за његов долазак. Стигао је са десетак одабраних четника, наоружаних до зуба. Пришао нам је сасвим лежерно и питао нас којој јединици припадамо. Кад чу да смо пролетери, потражи старјешине. Пошто смо му се представили, сумњичаво нас погледа и рече кружећи погледом:

— Ја сам мислио на старије од вас!

— Ту су и они. Наћи ћете и њих — одговорисмо му и понудисмо да сједне.

— А не, хвала! Потражићу старије.

— Господин мајор је желео да вас упозори на обавезе које сте примили — обрати нам се човјек тридесетих година, ћелав, онизак и црвен у лицу. Он нам се представи као ађутант мајора Тодоровића, правник и резервни капетан.

— Које обавезе, какве обавезе? — упитасмо га чудећи се његовом дрском држању.

— Како које? Шта се правите да не знате. Сигурно знате да је ово наша територија, а дрзнули сте се да дођете овамо. Разоружавате и растерујете наше људе и правите се недужни када треба да одговарате за оно што сте учинили.

— Шта ви заправо хоћете, господине? О чему говорите? Кога хоћете да упозоравате и због чега? Можда желите да нас мало уплашите?! Ако то желите, закуцали сте на погрешна врата — ми смо пролетери.

— Их пролетери? Чудна ми чуда! Неколико комесара вас терорише и држи под претњом стрељања, и то ти је све. Нико од вас не смије чути праву националну, српску мисао. Када бих се ја нашао само пола сата међу вашим војницима, све би то пошло за мном. Остали би комесари сами. Жељно је то ваше људство праве, родољубиве речи. Треба само да је чује, па да похрли са нама — говорио је сав зајапурен, шуњајући се ка вратима, у жељи да га чује што више партизана.

— Господине, да нијесте у заблуди? Ви узимате сувише права да нам држите моралне придике. Србујете међу нама и позивате се на родољубље, а заборављате шта вам је у торби. Ако рачунате да ћемо вам дозволити да мирно дијелите кокарде, паре и обећања

по источној Босни и да плашите народ страшном одмаздом коју спремају Њемци, онда сте се љуто преварили. Мислите можда да ми не знамо из чије је то кухиње и због чега се тако кува. Знамо, господине капетане, знамо врло добро. Али, на вашу велику жалост, мало сте закаснили. Рачунали сте да ћете парама и преваром примамити наше чете у четнике и ликвидирати устанак. А, кажете, рефлектирате на српство, на родољубље. Плитка је ваша политика и жалосно је ваше родољубље, капетане! Реците нашим друговима да сте Србин, да сте родољуб ако смијете. Уосталом, ако то желите, изволите, војска је ту.

Изненађен понудом капетан, поче да се шепури и припрема за говор. Самоувјерен у пропагандну моћ својих ријечи, уђе у кућу гдје је била већина наших бораца, испрси се и поче свој говор:

— Ценећи по узрасту, већина вас је одслужила војску. Тамо сте положили заклетву да ћете верно служити краљу и отаџбини. Као војници, са пушком у руци, дужни сте поштовати ту заклетву и наћи се у редовима оних који носе заставу борбе за краља и отаџбину. Ко не чини тако, тај изневерава заклетву, а зар Србин сме да изневери заклетву?

Комесар хтједе да га прекине, али се договорисмо да га пусти, јер тиме ће само наоштрити наше борце.

Борци су посматрали зајапуреног четника и припремали се да се обрачунају са њим. По кашљуцању и вреви, могло се закључити да ће одговор бити оштар и бескомпромисан.

Четник је наставио свој говор патетичном причом о страдању српског народа, на кога су се окомили сви, о улози четника, храбрих осветника народа, и о потреби сврставања свих Срба под свету четничку заставу....

Задовољан својим говором, капетан је очекивао срећан завршетак. Умјесто тога, борци су га засули питањима.

— А гдје је тај твој краљ? Шта је са његовом заклетвом? Гдје су ти краљеви, министри и генерали? Гдје ти је Дража, Недић, Пећанац? Ко је тебе послао овамо, у Босну. Јесу ли спасиоци српства они које су прије неки дан нашли пролетери по муслиманским селима око Рогатице са опљачканим стварима на саоницама? Шта ти раде Сергије Михаиловић и Дангић? Ко је вас овластио да пљачкате и убијате Муслимане по источној Босни? У име каквих идеала сте нападали партизане по Србији, заједно са Њемцима? Из којих побуда сте дијелом убијали а дијелом предавали Њемцима рањене партизане по Србији? Је ли вам то борба за српство?

Капетан се нашао у чуду. Осјећало се да тражи излаз из соса који је сам закувао. Али излаза није било. Остало му је једино да се мудро извуче. Погледао је прекорно узаврелу чету пролетера и, излазећи из просторије добацио:

— Сви сте ви отровани туђом пропагандом, али вријеме ће вам показати да сте на погрешном путу. А тада може бити касно.

Насмијали смо се грохотом његовој бесмисленој изјави и испратили га подругљивим погледима. Отишао је са мајором Тодоровићем да тражи више старјешине.

Из Видрића смо се 2. јануара упутили преко Подроманије, за село Педише, десет километара северозападно од Подроманије. По утабаној пртини у дубоком снијегу крећемо се полако. Зелене четинарске шуме у снијежној бјелини благотворно дјелују на вид. При пролазу кроз Соколац, чусмо да су четници упали у неко муслиманско село и опљачкали га. Краљевчани, или Крагујевчани похитали су да то спријече, а у селу су затекли људе са петокраким звијездама на капама.

Причају нам два друга:

— Изненадише се кад угледаше нас са петокраким звијездама.

— Другови, рече један од њих, за којега би се рекло да је старјешина — банда напада села и пљачка овај недужни свијет. Одосмо у потјеру.

Уплашено становништво је ћутало. Само за тренутак је трајала забуна. А послије је све било јасно.

Уствари, пљачкашку банду су сачињавали они које су партизани затекли са петокраким звијездама. Кажу сељаци да сваки од њих носи по две капе, четничку са кокардом и партизанску са звијездом. Када наиђу партизани, промијене капу, искористе тренутак и побјегну.

— Ала нас насамарише — рече командир партизанске чете.

— Чиме ли ће се све служити ти подлаци!

Није искључено да почну упадати у села, пљачкати, па чак и убијати, под видом партизана.

Морамо бити будни. Четници су на све спремни.

— Умакоше нам данас, неће сјутра. Надам се да ће их мој пушкомитраљез једног дана докучити. Одједном ће платити сва своја недјела, рече пушкомитраљезац Јован Вучковић.

У Педише стигосмо у мрак. Рекоше нам да су у селу другови из 2. црногорског батаљона. Педише је муслиманско село. Свака кућа има пространу авлију, ограђену високим зидом. На кућама су прозори мали и некако без реда постављени. Куће су мале, тијесне. Имамо утисак као да се у њима породице гуше. Размјестише нас по кућама. Боку, Ристу, Владу, Пешу и мени допаде кућа у средини села. Широка капија, са звекиром, зашкрипа кад је домаћин отвори пред нама. Уз стрме дрвене степенице попесмо се на спрат. Домаћин Хасо нас уведе у топлу чисту собу, застрту ћилимима.

— Де, момци сједните раскомотите се — рече домаћин и покретом руке пропрати своје ријечи.

— Како је домаћине, како живите и како се осјећате овдје — започесмо разговор.

— Дошло је зло вријеме, момци. Омркнеш, а не знаш хоћеш ли осванути. Ето, прије неко вече наиђе група харачлија и попљачка све што нађе. Да се не склоних са дјецом, ко зна шта би било са нама. Зажалио сам што се нијесте ви затекли код нас. Не би смјели доћи да сте ви били овдје. Но, опет, велим, биће добро док је Чиче. Неће он дозволити да се убија. Мука је тамо гдје убијају. Ето, код мене је читава гомила народа. Својих чељади осморо, а гостију још толико. Шта ће народ, мора. Код њих побише мушкарце, попљачкаше и попалише све, а нејач и жене остале без својих

огњишта. Срце хоће да ми препукне кад видим те несрећнике. Куда би они да их не примиш у кућу?, причао је наш домаћин.

Хасову причу прекиде дјечји глас кроз одшкринута врата.

— Бабо! — позва га неко од његове дјеце.

Домаћин се хитро окрену и у два нечујна корака, као да се прикрада, стиже до врата, нагну се напријед, испружи врат и — ослањајући се једном руком на дрвену вратницу, а другом придржавајући одшкринута врата, — шапатом се споразумије са дјететом, па се врати и настави да прича:

— Ето, тако вам је то момци, зло и ништа више. Дођоше тешка времена. Замркнеш не осванеш.

Настојали смо да колико-толико утјешимо домаћина, говорећи да смо ми његова заштита, да смо партизани.

— Да, да, али има много села које треба заштитити, а сем тога битке, окршаји...

Послије вечере слатко смо заспали у топлој и пријатној просторији.

Кад смо се пробудили, Владо Пејаковић поче да прича шта је сањао.

— Изашао крвав мјесец. Ја сједим на некој раскрсници и посматрам. Иза мене огроман храст, разапео снажне гране. Одједном, у тој језивој ноћи са крвавим мјесецом, чух дјечји плач. Окрећем се, напрежем поглед кроз помрчину, али не примјећујем ништа. Напрежем и слух трудећи се да утврдим одакле долази плач, колико је далеко. Милује ме ноћни вјетрић по лицу и звуци плача као да ишчезавају. Мало ми као непријатно. Ништа не примјећујем, а плач као да одмиче. Мора да се неко креће, закључих и устадох да пођем и видим.

Али, не лези враже. Кад закорачих, указа се преда мном провалија. Рачунам, ноћ је, па ми се причињава. Нагнух се да видим шта је и некако се отиснух у бездан. Кад одједном осетим да лебдим. Шта је ово са мном, помислих? Лебдим ти ја тако и сјетим се да размахнем рукама и ногама као да пливам. То се показа добро, и ја наставих. Онако у сну, размишљам шта му то значи, кад одједном се нађох над цвјетном долином коју гријe сунце. У том тренутку ме нешто удари по глави и ја се пробудих. Попипам у мраку и напипам поред главе пушку. Сигурно сам је у оном размахивању оборио и она ме тресну по глави. Би ми жао што ми прекиде тако красан сан. Можда бих уживао још који тренутак у сну, кад не могу на јави.

Боко, заузет са Пешом којега шаљемо у штаб батаљона, није обраћао пажњу на Владову причу, а Ристо га је испитивачки посматрао.

— Штета што мој ћед није овдје — почех ја. Он је мајстор да тумачи снове. Он би ти отприлике рекао овако:

Онај крвави мјесец значи зло Турцима. Онај дјечји плач може да значи да ће велики број недужних страдати, а она провалија и оно што си се отиснуо значи да ћеш се наћи у тешкој ситуацији и да ти се може десити да страдаш. Она цвјетна долина и оно сунце може имати два значења. Ако настрадаш, наћи ћеш се у рају, а ако

се припазиш, чека те лијеп живот. Оно што си оборио пушку, она те клепнула по глави и прекинула ти сан значи да треба добро да припазиш пушку, јер ћеш са њом наћи излаз из провалије — опасности.

— Дакле, класично тумачење снова, — констатова Ристо Лекић, гласно се смијући. Очекује вас, заиста, велика будућност.

Наш разговор прекиде улазак домаћина са доручком у здјелама поређаним на тепсију и ибриком у руци.

— Добро устали, јунаци! — поздрави нас домаћин. — Ево нешто да презалогајите. Ето толико се може одвојити од оволико сибијана и мухаћира, — рече као да се извињава.

Топли јечмени хљеб, са ријетким пекмезом, који овдје зову сита, уз то шоља липова чаја, добро нам дође у ово јануарско јутро, на снијежној Романији.

Пред крај доручка стиже Пешо Црнчевић из штаба батаљона и саопшти да се спремимо за покрет. Дадосмо му доручак и пођосмо да окупимо чету. Домаћин пође са нама да нас испрати до раскрснице и пожели нам срећан пут. При излазу, видјесмо у авлији жене у шалварама, које потрчаше према отвореним вратима штале, брзо ускочише једна за другом и залупише врата. Скривање жена од страних људи познат нам је вјерски обичај код Муслимана, зато се потрудисмо да не скрећемо пажњу на тај за нас необичан поступак.

Јутарња магла завила је село својим прозрачним велом. Скупљамо се на раскрсници и крећемо пртином. Над крововима оближњих кућа дижу се праменови дима и ишчезавају у магли. Десно од нас види се велика кућа, широких свијетлих прозора. Пред нама је група курира са коњима. Тамо је Врховни штаб.

Батаљон се окупља. Ево и 3. чета стиже из Педиша. Данас настављамо марш за Средње. Пратимо Врховни штаб.

Командант Перо се упути ка школи. У том моменту примијетисмо групу другова како силази пртином према нама. Перо приђе, поздрави, а одмах затим чусмо оно његово одсјечно „разумијем". Перо пропусти другове да прођу и врати се к нама. Другим краком пртине, који тек тада примијетисмо, друг Тито и остали чланови Врховног штаба изађоше на главну пртину испред нас и упутише се њоме.

— Идемо за Врховним штабом. Пред њим су пошле друге јединице — саопшти нам Перо и нареди да кренемо.

Данас је наша чета, на челу батаљона. За нама је 3. па 2. и, најзад пратећи вод.

Добро угаженом пртином ућосмо у густу четинарску шуму. Поред пртине, траг од смучки. Смучке употребљавају наши курири — рече неко из колоне. То је доктору Банију, смучару, било довољно да развезе причу о смучању као спорту и брзини која се може постићи у кретању смучкама.

Констатовасмо да и међу нама има смучара, али има и оних који не знају шта је то. Договорисмо се да на првом одмору окупимо све који не знају шта су смучке и да им дамо детаљна обавје-

штења. Неко предложи да то урадимо кад нађемо смучке или сретнемо првог смучара.

Прођосмо већ десетак километара уз причу о смучању и смучкама, и не осјетивши напоре марша.

Пролазимо кроз Ширијевиће. Групе кућа су разбацане по пропланку.

Водич, постарији човјек, не много висок, у доста похабаном сукненом одијелу, креће се веома лако по снијегу. Сва наша настојања да од њега извучемо нешто што нас је занимало као корисно била су безуспјешна. Не схвата нас. Умјесто да нам прича о овом крају и људима, објашњавао нам је како се које село зове лијево и десно од пута куда се крећемо. Није нас нарочито интересовала његова прича, мада смо настојали да га пажљиво слушамо.

У поподневним часовима, доста уморни, прозебли и гладни, стигосмо у село Подлипник. Обавијештени смо да у њему живе Срби, а село је прилично мало. Дрвене куће, чији шиљати кровови штрче високо, доста су простране и удобне. Обрадовасмо се првим утисцима, а село нам се учини богато. Значи, рекох у себи, биће хране. Кућа у којој је смјештена команда наше чете чини ми се чак и пространијом од других. Нијесам већ дуже времена видио тако простране и лијепе собе.

Домаћица, просиједа, држећа жена, на први поглед болећива изгледа, нешто јој се растужило и пита нашу болничарку Даницу, дјевојку уморну, прозеблу, намучену од тешких несаних ноћи, путовању по снијегу, киши и беспућима:

— Имаш ли кога, дијете? Која те невоља натјерала на оволику патњу?

Даница, и сама мало растужена, прича јој о својој браћи, сестрама и мајци. Вјероватно би се сада и сама најрадије исплакала.

Жена прича Даници, а и ми пажљиво слушамо.

— Имам и ја двије ћерке и сина. Оне су одрасле, велике, приспјеле за удају. Али, рат, невоље, тешкоће, а ето, вријеме пролази.

— Имаш ли још кога?

— Имам сина, одрастао је, али се стално за њега бојим. Нашим крајевима крстаре војске. Неко ми може дијете одвести, па ће ми га прогутати као да га ријека, или ватра однесе.

— А муж? — прекиде је Даница.

Жена задрхта, суза јој се отисну и у јецању рече:

— За њега, грдна рано, ништа не знам. Још од почетка рата је нестао. Можда је већ и погинуо?

Опет мало застаде, обриса сузе, уздахну и болно продужи.

— Ах, ко више зна чија ће глава остати! Док је несрећни Михајло био жив добро је зарађивао. Шегао је даске у планини, извлачио јапију, а сада њега више нема! Тешко се, дијете живи. Да није нешто оваца и три кравице... Жена се још више замисли, па додаде: — Нек' су само главе живе.

Стиже и син. Рече да се зове Милош. Снажан момак, крупне главе, широко развученог лица, црне косе и очију. Обучен у сукнено одијело. Шубара му на глави. Нашем оку не умаче отисак четничке кокарде на њој.

Одважно се рукова, чак нас помало и ирезриво погледа. Примијетисмо и дјевојке кад ућоше. Биле су у сукненим чакширама — клашњама — црвене у лицу, пуне, здраве и једре. Рекло би се да се и постиђеше кад нас угледаше. По свој прилици, би им драго што виђеше Даницу са нама.

Упитасмо момка одакле тако касно долази кући.

Рече да су њихови имали састанак у неком подаљем селу ради договора.

— Може ли се знати ради каквог договора?

Не околишећи много, превише самоувјерено, он настави.

— Ето, онако. Прича се свашта. Веле да сте ви партизани против Срба, да браните Турке — па повиси глас, као да је спреман за свађу: — А мога оца нема откад су „они" на власти.

Спреман да одмах реагујем, смирих се и лагано упитах:

— Па како се договористе? Шта мислите да радите?

— Уписаше нас у некакав списак и рекоше да се за три дана јавимо.

— Знаш ли, момче, ко вас то уписује?

— Па ађутант, старјешина. Србин неки. Била су три официра. Не знам им имена, али лијепи људи. Одјевени лијепо, имају праве војничке умиформе. Нијесу овакве голе као ви.

Види ти њега, рекох у себи, рђу једну!

— Додуше, строги су, али нама сељацима то треба, ми смо ти стока без репа. Нас морају гонити.

— Хоћеш ли се ти јавити за три дана? — упитах га савлађујући се.

Он се као наљути:

— Таман посла да им се не јавим. Тешко мени ако не пођем.

Онда нам исприча како се неки Сава из њиховог села није јавио, па су га четници испребијали на пасје име и све му до коже опљачкали. Да га неки сељаци нијесу спасили, можда би га и убили.

— А би ли ти са нама пошао? — покушах да га пресјечем.

— А не, не, никако. Са вама никако. При том застаде и, као да се кани што ће и како рећи, погледа нас испитивачки, па опали као из пушке:

— Ма, нећу с вама. Ја идем да осветим свог оца и да живим поштено. Ви живите са рођеним сестрама, партизанке рађају копилад, не вјерујете у бога. Рушите цркве и газите светиње.

Сад је већ превршио, више нијесам могао издржати па почех не само да питам него и да одговарам:

— Гдје си то чуо момче? Ко ти исприча? Четници? Срби, кажеш? Ех, мој соколе, нијесу то, болан Срби. Немају они никакве везе са поштеним Србима. Трују вас свакаквим измишљотинама о партизанима.

Испричах му неке примјере четничког нечовјештва баш из његовог краја, па неке злочине четника које смо предухитрили нашим доласком. При том осјетих да се он као замисли, мада нијесам повјеровао да прима то што кажем.

— А гдје је теби пушка, момче? — упита га Ристо, који је пажљиво слушао наш разговор.

— Немам пушке.

— Не бих рекао. Види ти се по капи!

Младић се трже и уплашено поче рукама да гребе отиске кокарде по капи.

— Биједник — рече Боко. Имаћемо доста муке. Отров су расули четници по Босни.

Слушајући помало наш разговор домаћица је спремала вечеру за нас.

Са момком завршисмо разговор препоручујући му да не суди по причама него по дјелима.

У овом селу ћемо се задржати само да се одморимо пред марш који нам предстоји. Користимо сваку прилику да смо што више са сељацима.

Вече. Разговарамо са групом сељака о богатству околних шума и добром животу дрвосјеча. Чини нам се да им нијесмо много симпатични и тражимо разлог за то.

Јужно од села уздиже се Липник, висок преко хиљаду метара. Припада планини Озрену сарајевском. Покривен је густом четинарском шумом кроз коју вијуга шумска жељезничка пруга. Од Семизовца, преко Средњег и Иванчића пружа она свој крак; увлачи се у јаруге пуне шуме. Ту су дрвосјече из Подлипника размахивали сјекирама, обарали горостасна стабла, вукли их и товарили у вагоне; примали мршаве дневнице и живјели задовољни тиме што им се пружила прилика да зараде ту, на праг удаљености од својих кућа; да могу купити со, гас, опанке, шећер и друге потребе у трговини истог предузећа, смјештеној у бараци, склепаној од грубих дасака, поред жељезничке станице „Друм", која се налази у самом Липнику. Дању се она види из села. Путања води до ње. Догађаји су све то пореметили. Воз више не долази. Пилана у Иванчићима више не ради. Сјекире више не сијевају у Липнику. Зараде нема. Партизани су онемогућили извоз грађе из тих шума. Трговац је затворио врата и отишао. Трговина је празна. Поремећен је миран живот у том крају, а људи из Подлипника гледају кроз то цио свијет.

Петог јануара напустисмо Подлипник и упутисмо се дубоком неравном пртином за Средње. Тамо је Врховни штаб пошао још јуче, праћен неком другом јединицом. Преко залеђеног брвна на потоку, испред самог засеока, с тешком муком смо пролазили. Изненада, Јово Кнежевић се стрмоглавио у поток. Срећом, залеђена вода није била дубока, а ни много хладна, како рече Кнежевић.

— Није страшно, испод леда је топлија — добаци Иво, та ко би други него он.

— Срећа твоја што се дочека на ноге и хитро искочи из воде — рече учитељац Бранко, вадећи из торбе нове вунене чарапе.

— Е мој кумашине, ништа без тебе — узврати Кнежевић сиједајући на пањ поред пртине да се преобује.

Задржавало нас је појединачно прелажење преко брвна.

Јаруге, потоци, гудуре и изрована пртина досадили су нам тога дана на маршу, сјеверним падинама Озрена.

Спустисмо се у Средње послије подне. Дочека нас постројена јединица из Црновшког батаљона. Пријатна нам је та пажња. Посебно нас обрадова сусрет са другом Темпом, који смо толико прижељкивали у Рогатици. Поздравио нас је у име Главног штаба партизанских одреда Босне кратким говором, пуним срдачних ријечи. Послије говора поздравио се са командантом, комесаром батаљона и другим борцима. Поразговарао је мало с њима па се вратио на посао.

Размјестисмо се у великој згради, за коју рекоше да је била Соколски дом. Сада је Дом културе. Има велику салу, са бином, и неколико соба.

Соба у којој се смјестила наша чета врло је пространа и свијетла. По зидовима по која парола. У углу се налазила висока гвоздена пећ, а поред ње нарамак дрва. По патосу, поред зидова, била је простртa слама, подупрта дугачком гредицом да се не распе.

Овдје, по свој прилици, неће бити баш угодно. Касарнска атмосфера не годи послије оних топлих соба по сељачким кућама. Али под кровом смо, а у рату то је премија.

Погађамо се гдје ће ко спавати и потом рећамо торбе по узглављима.

У ходнику се чује Андро Ломпар.

— Јавите четама да пошаљу по два друга у кухињу, треба помоћи куварима — чусмо га да говори кад неко отвори врата од собе.

Прије него што стиже курир, договорисмо се да Боко Војводић, командир првог вода, пошаље спретног месарског радника, који као машина умије да испарча месо на једнаке дијелове за читав батаљон.

Вечерасмо густу супу са добрим комадом овнујског меса. Послије вечере потражисмо друга Темпа, али је био заузет.

Освануо је облачан и хладан, снијегом завијан 6. јануар.

— Одоше агитатори — огласи се неко од бораца.

Имали смо у батаљону интелигентне, а уз то политички јаке другове, који су агитовали по селима, објашњавајући политичку ситуацију, стање на фронтовима и улогу наше војске. У томе се истицала „гром десетина" из 2. чете, за коју је у батаљону владало мишљење да је у стању својом ријечју, што се каже, мокру сламу да запали и да увјери сељаке у правичност наше борбе. Освајали су сељаке и обилато се гостили по селима. Многи су им завидјели. Иако су и они понекад наилазили на тешкоће и долазили гладни са терена, није им се вјеровало, јер су и о томе причали кроз шалу и смијех.

Но, посао агитатора на терену источне Босне показује лијепе резултате. Сељаци пажљиво слушају, а највише их интересује, разумије се, крајњи исход борбе. Неки чак и синове шаљу у партизане.

У оквиру агитације, дјелујемо и на културно-просветном плану гдје год стигнемо. Наше приредбе нијесу намијењене само за забаву већ њихову садржину подешавамо тако да буде и мобилизаторска за борбу.

Формирали смо рецитативни хор и оформили групу „глумаца“ за приказивање једночинки и одломака из појединих комада.

Ја сам одређен за диригента рецитативног хора, јер су другови сазнали да сам био члан хора црногорских студената на Београдском универзитету. Тај хор је организовао композитор др Војислав Вучковић* ради припреме Његошевих стихова за рецитовање преко Радио Београда. Али свега два пута смо иступили на Радио Београду, јер даље иступање је забранила власт.

Овдје у Средњем организујемо приредбу. Ја са хором учествујем у програму. Послије увјежбавања „мога хора“ изашао сам да прошетам. Село притисла војска. Лијепо је оно само по себи, и без толико младости. Кроз село протиче снажан планински поток, а и шумска жељезница која извлачи ка Семизовцу дрвену грађу и балване.

У згради поред школе организована је кухиња. Обрадовасмо се кад видјесмо дрвене ражњеве.

— Биће печења вечерас — рече Иво, увијек спреман да омасти густе црне брке.

— Ко зна за кога је то, роћаче, зар не видиш колико је војске у селу — примијети Ристо.

— Што на зло слутиш Ристо. Биће овдје за све. Видиш колико је ражњева, ватри...

Враћајући се у чету, договорисмо се да то не речемо осталим друговима, рачунајући да ће им бити слаћа вечера.

Кад се вратила „гром десетина“, пљуштала су питања. Ипак је било најинтересантније када су причали о храни.

— Замислите, другови, кајгана од шездесет јаја!

Неки им завиђеше, неки би их критиковали, али кад уза зид зграде угледаше печене овце и кад замириса печење, све се утиша.

У том расположењу стигоше Крагујевчани.

Прије вечере неко упита шта ће јести Крагујевчани. Договорисмо се да подијелимо печење са њима мада бисмо га могли сами појести, да нам ништа не претече, јер смо заиста гладни. Али нико није гунђао и вјерујем да је већини било драго што ћемо угостити Крагујевчане.

Послије доста богате вечере, нађосмо се сви на приредби.

Сала Дома културе је дупке пуна. Изгледа да је дошао народ из сусједних села. Све се измијешало. Ври као у кошници.

Пролетери запјеваше:

Омладино земље ове
Збијајмо се у редове...

Пјесму прихватише сви у сали. Редари распоређују присутне да би боље пратили приредбу. Обављају се последње припреме за почетак. Подиже се завјеса. На позорници, „кулисе“ и поређан хор. Група извођача на бини дјелује импозантно. У сали буран пљесак и повик „Ура!“ „Ура“! „Ура!“

---

* Др Војислав Вучковић, познати композитор, откривен као илегалац у Београду и стријељан од Нијемаца.

Приредбу је отворио замјеник комесара нашег батаљона Владо Шћекић, са неколико пригодних реченица о нашој борби и нашем раду на културном уздизању омладине и народа.

Програм је почео партизанским пјесмама групе пролетера. Један друг из Крагујевачког батаљона отпјевао је такозвани „Врабац", то јест неколико стихова из живота јединица, састављених тога дана. Рецитоване су се пјесме, појединачне рецитације, скечеви.

Очекивала се појава рецитативног хора нашег батаљона. Наши већ добро знају садржину рецитације.

Иза завјесе срећујемо се на бини. Солисти се постављају тако да што ефектније дјелују.

Завјеса се полако диже. У сали тајац. Диригент се окреће публици и саопштава:

— Сада ће вам рецитативни хор Ловћенског батаљона рецитовати Његошеве стихове из „Горског вијенца". Френетични аплауз у сали и опет „Ура!" „Ура!" „Ура!"

Хор: *„Бог се драги на Србе разљути,*
I солиста: *Разљути!*
II солиста: *На Србе.*
Хор: *за њихова смртна сагријешења.*
I солиста: *Наши цари закон* — хор: *погазише.*
Хор: *Почеше се крвнички гонити!*
Хор: *Један другом вадит очи живе,*
III солиста: *Забацише владу* — хор: *и државу,*
Хор: *За правило лудост изабраше*
Невјерне или слуге постадоше,
и царском се крвљу окупаше.
IV солиста: *Великаши* — хор: *проклете им душе на комате раздробише царство,*
V солиста: *Великаши* — хор: *траг им се утро,*
Распре сјеме посијаше горко
Те с њим племе српско отроваше.
I солиста: *Великаши* — хор: *грдне кукавице. Постадоше рода издајице . . .*

— —

Хор: *Што је ово ево неко доба*
Остаде ни земља без главарах,
Уједно су овце и курјаци.

— —

Хор: *Што се не хће у ланце везати,*
То се збјежа у ове планине
II солиста: *Да гинемо* — хор: *и крв проливамо. Да јуначки аманет чувамо,*
III солиста: *Дивно име* — хор: *и свету слободу.*

Од тих потресних стихова и снажне рецитације затресла се сала. Урнебесни пљесак и овације букнуле су као пожар, а хор је стајао на бини достојанствено, очито задовољан ефектом који је постигао. Завјеса се спуштала, а пљесак није престајао.

Послије програма настало је весеље.

Гледао сам насмијана зајапурена лица младића и дјевојака у сали, набујалу младост, њихове топле погледе, раздрагане и распјеване.

Остали бисмо то вече до сванућа са њима, весели и раздрагани, као и они, али морамо се одморити, јер пред нама су нови задаци, можда већ сјутра ујутро. Полијегали смо на сламу у нашој соби. Кутимо, али сан никако да дође. Узбудила нас је наша успјела приредба. И не само нас. Још бруји пјесма у великој сали дома.

Темпо је дошао у салу да се срете са нама. Рече да раније није могао због посла. (Познати састанак В. Ш. и ЦКПЈ у Иванчевићима). Било је узбудљиво и корисно. Остали смо са њим дуго.

ПРЕВИРАЊЕ

Куд год се крећемо, прича се о вршљању четника и њиховом настојању да по сваку цијену што више Срба окупе. Страх од Њемаца, о чијој се офанзиви већ увелико прича, шири се и кобно дјелује на сељаке у овом дијелу Босне.

Постоје већ подаци да долази до комешања и у партизанским јединицама. Чак су два партизанска командира говорила о потреби преласка у четнике.

Наш батаљон је добио задатак да онемогући прочетничку пропаганду, да повеже партизанске снаге, да мобилише људе за нашу борбу и да се ослони на индустријско радништво Вареша.

Пробијамо се по дубоком снијегу. Мраз стеже, нас одјећа не може да заштити од тако јаке хладноће.

Наш командант је дао упутства како ћемо ући у село Округлицу и изненадити четнике. Наређено је да не отварамо ватру.

Избисмо из једне повеће шуме и упутисмо се ка излазу на супротној страни. Неколико четника нас је зачуђено посматрало. Сељаци су извиривали из кућа. Ми смо ишли мирно, без застајкивања, без узрујавања, као да се ништа не дешава.

Батаљон је вјешто затворио село. Данас из њега нико не смије изаћи, наредио је штаб батаљона.

Почело је комешање у селу. Наилазе сељаци и сваки тражи изговор да изађе из села. Неко је „хитао" у воденицу по брашно, други куму у госте, трећем су, наводно, потребни љекови за болесника.

Улазак у село био је слободан. Четничке групе су се враћале са реквирираном стоком и натовареним коњима. На нас нијесу обраћали пажњу, а и ми их нијесмо задржавали. Истина, било их је којима је дах застао када су нас угледали, а било је и таквих који су питали због чега смо ту. Ипак су нешто предосјећали.

Ето стиже курир штаба батаљона — командант ме је звао да дођем у штаб.

Пред зградом бившег четничког штаба стоји повећа група до зуба наоружаних четника. Стравично дјелују. Преко груди ређеници, са бомбама око појаса, са кокардама начињеним од плехане порције на шубарама, дугачким масним косама и брадама.

Перо ми рече да нема више преговора са четницима. Морамо их разоружати!

— Ову групу, Гајо, разоружај. Ми у кући држаћемо их на нишану. Ако дају отпор, пуцаћемо.

Схватих тежину задатка, завртјех мало главом. Осмијех на Перовом лицу ули ми поуздање.

Изађох пред кућу. Иста прећашња слика.

Оштро наредих да се построје. Без поговора извршише наређење. Угледах испред себе снажне наоружане људе. Подиђе ме чудна језа. Први пут сам на оваквом задатку.

Испрсих се и почех неким чудним, повишено претећим гласом да им говорим о њиховој улози, о издајству у које их уводе плаћеници окупатора.

— Зар у издају, Срби? Зар против партизана, своје војске и свога народа? — питао сам их, не без узбуђења.

Сви ћуте. Никакав шум се не чује.

— Не, то нећемо дозволити, и то управо ради вас.

Дрекнух што ме грло носи — Доле оружје!

Та их моја одлучност сломи, по свој прилици. Загледаше се и без ријечи поскидаше пушке и положише их испред себе. Један се колеба. Још није скинуо пушку. Хитро му приђох, скинух му пушку и одгурнух га од строја.

Сад је већ било лакше.

Наредих да се окрену „на лијево круг". Сви се окренуше. Слушају, добро је, мислим у себи.

— Два корака напријед марш! — Закорачише и стадоше.

— Не мичите се!

— Скините опасаче.

Раде и то, без поговора.

Сломљени су. Успио сам. Срце ми јаче бије.

— Митре,* покупи оружје и муницију. Ућто Перо са прозора нареди да се оружје и муниција унесу у кућу.

Сад тек осјетих хладан зној на челу и неку врсту непознате треме.

Неки четници моле да им вратимо ножеве и пиштоље. Пиштоље смо задржали, а ножеви нам ионако нијесу потребни.

Био сам уморан, али и блажен као дијете. Нијесам знао што да чиним са собом, како да се понашам када ми је командант стиснуо руку, у знак признања за добро изведену и смјелу акцију.

Разоружаних четника било је нешто око педесет. Међу њима и пет командира. Нажалост, двојица су били и командири мјесних партизанских чета. Њих смо задржали. Из њиховог саслушања смо открили да ће борба са четницима у том крају бити далеко тежа, него што смо мислили. Приликом саслушања покушали су да пруже отпор, чак и да бјеже. Један је варком успио и да нам умакне. Друге смо предухитрили. Њихова издаја је била толико очигледна да су заслуживали најоштрију казну, али наређено је да се пусте.

* Митар Дабановић, борац из 1. чете, тада при штабу батаљона, као обезбјеђење и курир. Мајор у пензији. Живи у Дубровнику.

Међутим, њихов несмотрен иокушај коштао их је главе. Погинули су у бјегству.

Превирало је тих дана у том дијелу источне Босне. Сељаци су час четници, час партизани. Једино догађаји могу утицати на њихово коначно опредјељење; али не треба заборавити потребу упорног настојања да се придобије сваки појединац, нарочито млађи људи. Зато је сада наша акциона парола: Слаб је сваки пролетер који није у стању да агитовањем доведе бар још једног младића у нашу војску. За то заиста има услова. Ето, поред свег четничког вршљања, по селима нас добро примају, долазе на конференције, слушају наше ријечи, траже објашњења, моле нас за помоћ у лијечењу болесних. И нашег доктора примају лијепо, часте га и дају му поклоне. Дешава се да дође са пуном торбом, као поп из парохије, и дијели по батаљону чарапе, пешкире, приглавке, па понекад и храну . . .

Данас је наша чета пронашла активног официра бивше војске. Упутили смо га у Врховни штаб. Био је код Тита и пуштен је. Прича се да је послије говора који је одржао четнички настројеним сељацима, од којих је требало формирати четничку јединицу, јавно скинуо кокарду и изјавио да би га било срамота бити четник послије онога што је чуо од најпаметнијег човјека којега је до тада срио.

У Округлици је одржано прво партијско савјетовање — партијска конференција батаљона. Управо тих дана батаљон је почео интензивно живјети партијским животом. То је, уствари, нешто више од мјесец дана откако смо формирали батаљон и ушли у састав 1. пролетерске бригаде. На конференцији је изабран и батаљонски биро од пет другова. Сама конференција била је велики догађај за батаљон. Показало се да је батаљон за тај мјесец дана водио правилну политику, да су морал и борбена готовост на висини, да је у прави час формирана 1. пролетерска, да је долазак у источну Босну користан за нашу даљу борбу.

Послије конференције развио се интензиван политички рад у четама. Формиране су ћелије, дата задужења, те је политичко-партијски и културно-васпитни живот постао веома богат, без обзира на напоре и тешкоће са којима се сваког дана срећемо.

Из Округлице, гдје смо провели седам, осам дана, наша је чета често ишла у извиђања, чак и у удаљена мјеста на планини Звијезди. Било је хладно, опако студено. Дувао је ледени сјеверац.

У једном селу, уморни, гладни и прозебли, свратисмо да нешто презалогајимо. Село је било, као већина овдје, доста сиромашно. Пред нас изађе мухтар, њихов старјешина, средовјечан човјек доста слабо обучен, доста нељубазан, али зачудо врло отворен.

— Што причате да сте права војска — рече он — и да ћете ви донијети слободу! Свака војска која је у наше село долазила, а било их је много, причала је и хвалила се да ће она донијети слободу и да је она у праву. Него, ман'те, — обрати се мени мухтар — за нас сељаке је најгоре, свака војска доноси зло. Ваша слобода и свих других: усташа, четника, Њемаца и ко још све не вршља по

селима, нас кошта крава, волова и ситне стоке. Реци шта и теби да дам?

Наћох се у небраном грожђу. Не знам шта да кажем.

— Чуј муктаре, ови момци су гладни. Зима је опака. Нешто хране морало би се наћи за њих. Ми нијесмо насилници. Ти си старјешина села. Знаш колико ко може дати, па одреди сам.

Осјети и он да смо скромни па, уз напомену да је село сиромашно, даде се на посао. Ипак смо добили нешто јечменога хљеба, кромпира и тврдог сланог сира. Касније смо ту морали да смијенимо другу чету. Нијесмо се обрадовали тој смјени и „гостопримству" муктаровом.

Поново смо дошли у Округлицу. У току ноћи обавијештени смо да су у селу Нишићу четници изазвали раздор међу тамошњим партизанима и да постоји могућност да ће прећи у четнике. Пожурисмо тамо. Ноћ хладна. Падамо, спотичемо се у снијежним пртинама. Стигли смо на вријеме и успјели да осујетимо четничке намјере. Село је прљаво, куће мале, дрвене. Умјесто прозора, мале баџе. Улазимо унутра, вруће као у казану. Ако се задржимо напољу — хладно, срце леди. Ипак смо били принуђени да уђемо у куће.

Са дијелом чете ућох у једну кућицу. Легох на једну клупу поред отворених врата. Неко повика да затворим врата. Пакао. Лежим .... Нешто ми поче падати на лице. Попипах. Стјенице. Нијесам спавао. Петролејка шкиљи у ћошку. Борци се мешкоље и чешу у сну. Сјутрадан угледах борце како тријебе вашке на снијегу.

Зар да се пустимо вашкама и прљавштини. Не, то не смијемо дозволити. Паришемо се и прати без обзира на услове, јер то је једини лијек, помислих, и потражих комесара да о томе поразговарамо.

Док смо се још налазили по селима планине Звијезде, добисмо поклон од Муја Хоџића, рогатичког партизанског команданта. Послао нам је волове и коње. Волови угојени. Обрадовасмо се. Биће меса. Доста смо се већ нагладовали. Коњи јаки, теглећи, замијениће наше уморне прегладњеле раге.

Говеђе месо је добро дошло и кува се за читави батаљон. На жалост, сељачки казани су били слаби, па је супа зелена, ожљела. Није била за јело. Месо смо ипак дијелили. Неукусно, несољено. Морамо га јести. То и по парче бодљикавог несланог овсеног хљеба, било нам је једина храна неколико дана.

Извршена је и смотра батаљона. Дошао је Коча. Он је увијек био омиљен командант свим борцима 1. пролетерске.

ОБМАНЕ И ВАРКЕ

Досадила су нам прегањања са четницима и трка да бисмо спријечили осипање и прелазак мјесних партизанских јединица у четнике, исто колико и овсени хљеб и неслано јело. Од Пљеваља нијесмо имали поштена окршаја, па смо се некако зажељели „пјесме" митраљеских рафала и праскавих бомби. Са радошћу доче-

касмо вијест да идемо у напад на пругу Подлугови—Вареш. То је онај слијепи крак који се од пруге Сарајево—Брод одваја према Варешу.

— Треба порушити пругу, уништити жељезничке станице и све станичне уређаје — саопшти нам командант батаљона и одреди задатке јединицама. Трећа чета, са дијелом прве и пратећим водом, треба да нападне станицу Дабровину, између Брезе и Вареша, а дио прве чете да избије на пругу код постаје Жупча, ликвидира постају, поруши пругу и спријечи долазак оклопног воза и појачања од Сарајева. Друга чета је и даље на Звијезди ради обезбјеђења од Олова.

Са осамнаест другова, кренуо сам на задатак. Тешко смо се кретали залеђеном пртином преко стрмих падина од Округлице према Жупчи. А задатак и вријеме одређено за напад тражили су од нас крајње напоре. Хитали смо знојави и задихани, очекујући да ћемо иза следећег брда видјети пругу, ријеку и поље. Али стално смо наилазили само на брда. Водич је тврдио да никада тим путем није ишао, а наш утисак је био да је то његов изговор јер не би хтио да у селу Сеоца виде да је довео партизане. Зато му обећасмо да ћемо га пустити да се врати чим угледамо село.

У Сеоце стигосмо уморни, знојави и гладни. Застадосмо да се распитамо о путу за Жупчу и, евентуално, о новостима које бисмо могли чути од сељака, мада нас они гледају с неповјерењем и чуде се нашој дрскости што тако дубоко улазимо у простор који редовно контролишу усташе. На наша питања одговара један коштуњав, висок, просјед сељак, повећих риђих бркова и необично бујних обрва, испод којих нас оштро гледају његове лукаве зелене очи.

— Нећете ви изаћи на крај са усташама па да вас је десет пута толико, ако сте кренули тамо. Много је њих. Сила су они. Ето пуна их је Бреза и Вареш. Баш јутрос их је дошло 70 са четири митраљеза, у Жупчу — говорио је сељак.

Прекидох га питањем гдје су се смјестили?

Он погледа лукаво, поче да се мешкољи као да би хтио избјећи одговор, али, примијетивши да не може, обори поглед и рече:

— Па не знам тачно, ваљда су у селу. Неки кажу да су у школи...

— У школи су — дода омален, жустри, живахни старчић, грубих црта, неправилног облика лица, на коме су се оцртавали трагови мучног живота.

— На сва четири угла имају митраљезе, а оклопни воз стално крстари пругом. Ни птица не може прићи завршти старчић и одважно стаде поред групе сељака.

Замислих се. Како то? Обавијештени смо да је ту само група усташа, а сада одједном су у селу, школи, са четири митраљеза.

Шта да се ради, питао сам се и погледао другове око себе. Нас је осамнаест против седамдесет усташа. Нема чекања и одлагања помислих. Задатак морамо извршити. А можда то није тачно, можда сељаци говоре тако, плашећи се одмазде.

— Брзо, нађите дугачки конопац, толико дугачак да можемо све усташе повезати — обратих се Велиши Војводићу и Блажу Букановићу, који су се нашли иза мене. А ви, окренух се сељацима, иза-

ћите ујутро да их видите повезаие у једном конопцу. Провешћемо их овуда — завр ших задовољан што ми је таква мисао пала на памет.

— Не, грдна рано, то ми је за везивање краве на ливади — чуо се глас жене из прве куће.

— 'Ајде, жива била, још је снијег на земљи. Док стигну ливаде, биће конопа — објаснио јој је Блажо звучним баритоном, узевши коноп.

Продужисмо дубоком пртином низ падину ка селу Жупчи, машући конопом и шалећи се на рачун усташа које ћемо повезати. Сељаци су нас пратили погледима и вртјели сумњичаво главама.

— Не би било пожељно да пролазимо кроз село. Можда има наоружаних сељака. Чини ми се да би било паметније проћи поред села и упутити се директно ка постаји — рече Ристо Лекић.

Истањени бијели облаци прекрили су небо, наговјештавајући видну и хладну ноћ. Шкрипи снијег под ногама осамнаест партизана који журе према Жупчи. Давно су упаљене електричне свјетиљке у Брези, коју видимо десно у пољу. Чкиљи неколико сијалица и око постаје Жупча. Враг нека их носи, сметаће нам када будемо прилазили, помислих, али ту мисао потиснў она о митраљезима и усташама у школи, и о сељацима који остају за нашим леђима када ми прођемо према постаји.

Боко Војводић и Блажо Букановић,* са групом за рушење пруге, одоше према прузи, а ми остали изађосмо из пртине и јаругом управисмо према постаји. Газимо дубоки снијег, једва извлачећи ноге.

Запуца у Брези. Застадосмо. Пред нама вири постаја. Када се чуше пуцњи у Брези, из осви јетљене просторије изађоше двојица усташа на дрвено степениште да ослушну шта се збива. Чучнусмо у снијег да нас не примијете.

— Ништа, омакло се некоме или разбијају страх — охрабрише се усташе међу собом и вратише се у постају.

Приближисмо се. Марко Вулетић** и Митар Дабановић, као бомбаши, прићоше постаји.

На спрату осви јетљена просторија. На зиду јасно видимо објешене пушке и шињеле војничке и жељезничарске. Полетјеше бомбе из руку бомбаша. Прскоше прозорска стакла и заглушна експлозија грану и угаси свијетло. Из мрака доспје команда „к оружју", а затим наста тајац. Иза тога лупи нешто у снијег.

— Јаој! Јаој! — чуо се јаук из постаје.

— За мном — повикаx групи и, са тројицом другова, са откоченим пиштољима, истрчах уз дрвене степенице на спрат. У том моменту јекнуше експлозије на прузи. Боко и Блажо са групом већ удешавају пругу. Воз ће сјутра закаснити. Наравно, из техничких или неких других разлога.

Са џепном лампом у лијевој и пиштољем у десној руци, упадох са групом у просторију и викнух што сам јаче могао: — Не мрдај! Предај се!

---

* Блажо Букановић, мајор у пензији, живи у Земуну.

** Марко Вулетић, генерал-мајор у пензији, живи у Београду.

Тајац. Тада лампом освијетлих просторију. Имали смо шта видјети. По зиду огреботине, неке пушке још висе на зиду, а неке су на патосу. Крвави траг води у другу просторију и према прозору. У другој просторији свијетло лампе обасја уплашеног жељезничара и рањеног усташу који, шћућурени у ћошку, завапише:

— Милост, не убијте!

— Гдје су остали?

— Ено једнога под подијумом. Други су поскакали кроз прозоре — одговори жељезничар мало слободније.

Подигосмо подијум и извукосмо скривеног. Помогоше нам Владо Пејаковић и Петар Газивода који у том тренутку пристигоше. Њих двојица остадоше да изведу заробљенике, а ми пођосмо да видимо шта је са онима који су поскакали кроз прозоре. Двојица су били мртви, а по трагу у снијегу закључисмо да су остали побјегли.

Према Брези чује се пуцњава, а нешто даље води се жестока борба. То је вјероватно 3. чета у Дабровини.

Лијево и нешто одмакнута по страни, види се школа. То је она за коју рекоше у селу да је посједнута са 70 усташа и 4 митраљеза. Она је наша сљедећа мета, нимало угодна ако је истина оно што смо чули у селу.

Али, шта је ту је, узмака нема.

Не вјерујемо заробљенима да у школи нема војске.

Са преосталима кренусмо. Приближавајући се школи гласно сам командовао и распоређивао „чете" и „митраљеске водове" да бих створио утисак да напада читав батаљон. Командовао сам колико ме грло служило, рачунајући на страх који таква команда може изазвати међу онима који се налазе у школи.

Док смо прилазили школи, букну пламен из запаљене постаје и обасја околину. Потрчасмо кроз снијег према школи и прилијеписмо се уз њене зидове. Само Иво Дапчевић остаде у жбуну и гласно повика:

— Први митраљез, по прозорима и челном зиду! Други митраљез... Ватру отворити само на пуцањ мога пиштоља.

Та Ивова досјетка нам добро дође. Залупасмо на врата школе и позвасмо на предају све који су у школи.

— Рок пет минута. У противном, палимо школу, викнух из свег гласа.

Тајац. У школи мрак.

Понављам: Рок пет минута. Животе гарантујемо!

На тај повик бљесну свијетло на једном прозору на спрату, а одмах затим чуше се тешки кораци дугачким ходником и низ степенице.

— Иде неко — шапну ми Ристо који је стајао с друге стране врата.

Човјек приђе вратима.

— Отварај!

Шкрипну брава. Шкљоцну реза и врата се отворише. Пред нама је стајао управитељ школе, човјек четрдесетих година, пристојно обучен. На ногама је имао тешке теренске баканце.

— Гдје су усташе? Колико их има у школи?

— Отишли су по подне. Нијесу ни свраћали у школу — одговори управитељ доста несигурним гласом.

— Кога има у школи?

— Ја, моја жена и још једна учитељица.

Позвах неколико другова и наредих им да претресу школу од подрума до поткровља. Затим се окренух управитељу и рекох му да се добро држи ако још кога нађемо у школи.

— Кажем вам, нема никога — рече он.

У школи заиста није било никога, сем управитеља, његове жене учитељице и још једне младе учитељице.

Позвали су нас да ућемо, да се не смрзнемо.

Скуписмо се сви у управитељевом стану, на спрату. Само двојица остадоше на стражи, испред школе.

Једанаест пушака, нешто муниције, пар бомби и неколико шињела донесоше из жељезничке постаје.

Посавјетовасмо се и одлучисмо да управитеља и учитељице поведемо са собом у Округлицу да виде партизане, како би послије могли причати истину о нама, и тако разбијати лажи које су кружиле о партизанима из непријатељске пропаганде.

Помирили су се са нашом одлуком, јер су осјетили да их нећемо оставити, без обзира на њихове молбе.

— Шта је са оклопним возом? — упитасмо жељезничара којега доведоше, заједно са заробљеницима.

— Већ неколико дана ноћу остаје у Брези — одговори он.

— Зато 3. чета води онако жестоку борбу у Дабровини — рече неко из групе.

Стигоше групе за рушење пруге. И испричаше да су са оно мало експлозива искидали шине.

— Замало не изгибосмо од шина — рече водник Боко. — Потцијенисмо снагу експлозива и тек кад полетјеше комади шина изнад наших глава, сјетисмо се да легнемо у снијег.

— Сви су ту. Сад можемо кренути — обратих се другговима и пођох ка излазу.

Управитељ закључа школу и колона крену ка Округлици.

Задовољни извршеном акцијом, ишли смо пртином према Сеоцу коју нам показа жељезничар. На путу између Сеоца и Округлице затече нас зора. Тек сада осјетисмо умор.

— Гдје је војска — упита управитељ.

— Која војска?

— Па ваша, батаљон.

— У Округлици је, видјећеш је тамо.

— Како то? Кад прије је отишао? Био је око школе.

Тек тада се сјетисмо команде за напад на школу, и објаснисмо управитељу да је то била варка, јер смо претпостављали да су у школи 70 усташа са 4 митраљеза.

У Округлицу стигосмо уморни и неиспавани негдје око подне.

ИГМАНСКИ МАРШ

Док смо још били у Округлици, Њемци су предузели тзв. другу офанзиву. Продиру из разних праваца: од Тузле, Зворника, Вишеграда, Сарајева, Зенице, Добоја. По сваку цијену хоће да опколе и униште Врховни штаб, Прву пролетерску бригаду и партизански покрет у источној Босни. Четничка издаја узима све већег маха. Хладноћа стеже. Непрекидно пада снијег. Све се на борцима леди. Њемци су добро обучени. Поједине њихове јединице се крећу на скијама и врло лако постављају замке и засједе.

Наше јединице су принуђене да напуштају ослобођена мјеста, једно за другим. Наш је задатак да затворимо правац према Олову.

Јутрос смо чули тужну вијест: погинули су Чича Романијски и Милан Илић Чича, командант 5. батаљона 1. пролетерске; Шумадијски батаљон је десеткован. Ганути смо до дна душе. Смрт Славише Вајнера је тешко дјеловала на цио крај.* Био је то човјек кога су сви људи у том крају цијенили и волјели. Он је као личност и револуционар значио гаранцију за успјех народа Романије у оружаној борби. Његова погибија је велики губитак. Зато се дуго крила од бораца и народа. Било нам је потпуно јасно да погибија тако популарног човјека може деморализаторски дјеловати на још неучвршћене партизанске јединице у том крају. То ће омогућити четницима да се лакше увуку у источну Босну. Крвариће источна Босна у међусобном клању.

Њемци су махнито наступали. У Бијелим Водама је једна скијашка колона успјела да изненади и 2. батаљон 1. пролетерске. Погинуло је 13 бораца. Убили су Радована Петровића Бруја, мог друга са факултета. За тренутак помислих на Бруја, весељака и јунака са барикада и са ватрене линије. Било ми га је жао. Али револуција је, пада један по један. Срце ми се стеже, а суза ми окваси око. Е, Брујо мој драги, слава ти!

Постоји вјероватноћа и да нас изненаде. Причају неки курири који су се већ срели са Њемцима да иду као помахнитали. Обучени су у неке бијеле мантиле и не можеш их примијетити док ти под нос не дођу. Уз то, сваки од њих има „митраљету" и одмах отвара ватру.

Обавијештени смо да се Врховни штаб срећно извукао и пребацио према Јахорини. Томе смо се много обрадовали. Откако је почела офанзива, често смо мислили о Титу и питали се гдје ли се сад налази. Били смо стално забринути послије погибије Чиче Романијског. Данас као да нам је нешто лакнуло на души.

Перо нареди нашој чети да обезбиједи батаљон од Црног Врха. Једна десетина доби задатак да се камуфлира у снијегу и чека док Њемци, наиђу, да их пусти у свој распоред, опшине по њима, нанесе им губитке и повуче се. Људи су се посмрзавали чекајући. Срећом Њемци тада нијесу наишли. Отишли су другим путем.

Крећемо се све ближе Сарајеву. Обруч се око нас стеже. Одлучивали су часови.

---

* Чича Романијски — Славиша Вајнер, организатор устанка на Романији, како се тада причало о њему.

— Покрет према Рајловцу. Сарајевским пољем према Игману, — нагађали смо.

Ноћ, мркла, хладна. Дрво и камен пуцају од мраза. Крв више не осјећам. Ако додирнем пушку, имам осјећај да ће ми кожа на гвожђу остати. Дува вјетар и наноси снијег. Помислих, ноћас се нећемо извући. Смрзнућемо се у покрету. Само даље од овог пакла, од ових Нијемаца, овог обруча у који смо запали. Крећемо се споро. Чини ми се да милимо, као да се не мичемо. А гдје је десетина из засједе? Да ли још чека Нијемце? Не знам гдје смо. Тешко се ноћас оријентишем.

Ноћ, студена јануарска. Хладноћа стеже. Бриде образи, уши, леде се прсти, штипа у носу и у грлу, висе ледени клинци о брцима, а наша колона је кренула на марш, у велику неизвјесност, послије оних тешких, гладних, ушљивих и дана без соли по источној Босни. Погинуће се, без зрна барута, од ове опаке студени ако ово дуже потраје. Ето, већ су појединци изнемогли. Блиједи, коштуњави младић Урош Лопичић не може даље без помоћи. Јово Барјамовић се жали на температуру и малаксалост. По мутном погледу и сумњивом црвенилу на лицу, види се да му није добро. Боко Лопичић не би хтио да се одвоји од нас а осјећа да ће морати. Са очима пуним суза, којима не дозвољава да капну обраћа ми се промуклим гласом и тражи савјет. Шта да радимо са овим друговима ни сам не знам, али ту доктор Бани притече у помоћ.

— Боко Лопичић мора остати са Црновшанима, јер је сваки даљи напор за њега врло опасан. Јова Барјамовића ће прихватити болница. Њега не смијемо оставити у тифусном бунилу, а Урошу ћемо морати наћи коња — одлучи Бани и пође да уреди са болницом да прими Барјамовића.

— Ви у Шпанији нијесте кубурили бар од оваквог времена? — упитах Бура Вујовића Шпанца да бих почео ма какву причу.

— Било је свега, враг га однио, не знаш шта је теже — одговори Буро. — Али заиста овакву студен нијесам никада доживио. Као да смо у Сибиру. Причаћу вам чудо које ми нећете вјеровати. Прошле ноћи пођох са засједом. Док смо ходали, нијесмо ни примјећивали колико је хладно. Кад се поређасмо у засједи дуж пртине, и кад на шумовитом брду мало постојасмо, сваки потражи некакав заклон. Блажо Црвенко закопа ногама у снијег, и кундаком направи некакву врсту снијежног заклона. Видо Шабан нађе шупље стабло и завуче се у њега. Блажо Букановић поиграва на снијегу не би ли се загријао. Ми остали се прибисмо уз ледена стабла дрвећа, надајући се да ће нам бити топлије. Шумом влада мртва тишина, а ми у засједи напето чекамо њемачке скијаше. Готово дах један другом не чујемо. Одједном завлада некакав чудан немир шумом. Настаде клепет и ломњава. Као да нека невидљива сила ломи, крши и баца грање са дрвећа. Ни дашка вјетра, а ломњава све бучнија. И са дрвета изнад моје главе, уз тресак, падоше двије, три суве гране. Чудим се чуду невиђену и размишљам: што то значи и од чега долази, а никако да одгонетнем. Тек на крају се сјетих оне народне „од хладноће и дрво пуца“ и би ми јасно да сва треска и ломњава долази од студени која је увукла ледене клинове у пу-

котине и одваја гране од стабала, а оне у паду закаче друге и уз тресак падају по снијежној кори која се чврсто нахватала на површини дубоког снијега. Ако овај пршић не ублажи, биће муке од хладноће, биће много смрзнутих ногу, као прошле ноћи, у засједи — закључи искусни ратник причу и погледа према небу, из којега је густо вијао снијег.

Мали брдски коњић са Урошем миче се дубоком пртином остављајући за собом у снијегу са обје стране пртине бразде од Урошевих ногу, опуштених низ бокове коњића.

— Подигни ноге, Уроше, смрзнућеш се — упозорава га Милан Петричевић.

— Немам их за шта закачити, а недостаје ми снаге да их држим другачије, мој друже — одговара Урош тихим гласом, покушавајући да бар за тренутак подигне час једну час другу ногу. На првом завијутку коњ посрну. Урош изгуби равнотежу и паде у снијег. Копрцао се да сам устане, али није имао снаге. Притекосмо му у помоћ и онако прозеблих руку подигосмо га и, отресајући снијег с њега, приговорисмо Петру Газиводи који је стајао изнад нас што нам не помогне.

— Чиме да вам помогнем — љутито нам одговори Петар, спреман на свађу.

— Рукама, ваљда.

— Каквим рукама? Не осјећам ја више своје руке, то више нијесу руке, то су обичне цјепанице, ни мађи их не могу, утрнуле су.

Кад окренусмо уз брдо, дочека нас страшна мећава. Фијуче вјетар кроз грање четинара, ковитла снијежну игличасту прашину и шиба нас њоме по лицу; набија нам је у очи, уши и нос. Језа нас подилази од те убитачне мећаве и помисли да ће нас шибати тако немилосрдно на дугом путу.

У некакво насеље на Озрену сарајевском стигосмо преморени и прозебли. Насеље мало, а војске много. У куће ућосмо без реда и направисмо прави кркљанац.

— Још може, још, још! — викао је неко с врата, а у просторији гдје сам се нашао били смо толико прибијени да су физички слабији стали да се жале и да протествују. Ни сам не знам како се спустисмо за спавање онако обучени и обувени са леденим прапорцима на ногама и траговима огртача од иња које неки нијесу добро отресли на улазу. Са пушкама прибијеним уз тијело, заспасмо тврдим сном. Пробудили смо се на вику која је допирала кроз одшкринута врата.

— Устајте, спрема за покрет! — викао је неко из свег гласа.

Послије мршавог доручка, добисмо по овсени хљебац и постројисмо се за покрет.

— Другови, и даље је пред нама дуг и напоран марш, без одмора. Са нама ће поћи као водичи једна група из Црновшког батаљона. Сви они познају терен и пут. Опустите обућу, ништа не смије да вас стеже. Истрљајте добро ноге лојем. По завршеном маршу ноге, руке, уши, нос и све утрнуле дијелове тијела трљајте снијегом — давао је задња упутства командант Перо, упозоравајући

нас на опасност од смрзавања. Знао је добро како се треба чувати од смрзавања, био је старјешина планинске јединице.

Кренусмо. Поред колоне наиђоше двојица припадника мјесних партизанских јединица са цаковима.

— По који метак и бомбу, другови, за нас који остајемо — обраћали су се нама.

Сваки се маши кесе, торбе или џепова. У пролазу смо убацивали у цакове по два, три или пет метака. За трен ока цак за муницију се напуни и затеже, а онај са бомбама остаде са свега неколико бомби при дну.

Низ стрму падину одужи се колона и замаче у четинарску шуму. Спустисмо се у јаругу. На падинама разбацано двадесетак кућа. То је село Јошаница. Испред ледене коре на потоку који тече јаругом пригушено гргори вода. Недалеко од села је жељезничка станица, са усташком посадом, која је од почетка офанзиве ојачана. Сељаци причају да је ту читава чета. Њихове патроле навраћају и до села, зато морамо бити опрезни.

— Из села нико не смије изаћи, задржати свако лице које дође у село. Морамо остати незапажени и невиђени, — гласило је упутство штаба батаљона.

Размјестисмо се на брзину по кућама. Само патроле пођоше на косу према пруги. Стражари затворише излазе из села.

Нас тридесетак нађосмо се у малој загријаној просторији. Урош је нешто живљи него претходног дана. Посиједасмо по прљавом патосу. Пригрлисмо пушке и наслонисмо се један на другог. Тешки сан нам ремете досадне ваши, које су се размиљеле, ваљда због топлоте. Умор нас је ипак савладао, био је јачи од вашки. Пробудих се од неког комешања. „Шпијунке", чух још у сну. Давио ме тежак задах у просторији. Једва се расаних и схватих да су у село дошле три „гошће". Претпоставља се да су их послале усташе да виде има ли кога у селу. Гошће су задржане у некој врсти притвора до нашег одласка одавде.

Штаб батаљона је дао упутства за даљи марш. Одбацити непотребне, а средити остале ствари. Нарочито се треба постарати о обући и мазању ногу и руку. Оружје очистити од густог подмаза, а крпицу са подмазом сачувати. Ако мраз још више стегне, затварач од пушке треба држати под пазухом. Свака чета мора понијети са собом сјекиру ради отварања пролаза за комору и болницу кроз плотове и ограде.

Осјећам некакав замор. Магли ми се пред очима. Чело и руке су ми врући, а ноге отежале. Доктор Бани ми рече да имам температуру, али сада мислим само на марш. Једина помоћ ми је повремена употреба коња — штајерца, једног од оних које нам је послао на поклон Мујо Хоџић. Сви који су га до тада јахали жале се на његов тешки корак и необично широка леђа која се једва могу опкорачити.

У сумрак, 27. јануара 1942. године, наш батаљон крену испред воденице у Јошаници.

Командант уз пут допуњава већ дата упутства.

— У току ове ноћи пред нама је најтежи задатак откако је формирана бригада — каже он. Као претходница наше бригаде, треба да прођемо кроз Сарајевско поље и дохватимо се Игмана. На путу су нам двије главне пруге, ријека Босна и непознате усташке снаге. Пролазимо поред самог Рајловца и аеродрома, на коме су њемачки авијатичари и авиони. Наћи ћемо се надомак Сарајева. У саставу колоне креће се и наша бригадна болница. Уз пут ћемо сигурно имати борбу. Треба одлучно разбити непријатеља и отворити пут бригади и нашим рањеним и болесним друговима. На маршу треба да влада строга дисциплина и тишина. Споразумијевање у току марша дозвољено је само шапатом. Поредак у маршу: 2. чета, 1. чета, пратећи вод, 3. чета. Штаб батаљона ће се налазити на челу 2. чете. Водич напријед! — заврши командант.

Водич, Црновшанин, снажан висок момак, у црном сукненом одијелу, са сељачком сукненом торбом о рамену и пушком у десној руци, хитрим корацима прође испред нас, трудећи се да стигне команданта.

— Ноћ је видна, мјесечина. Одстојање три до четири метра — нареди командант.

Шкрипи смрзнути снијег под ногама, а мени зује у ушима. Чини ми се као да ми неко шапуће ријечи: Рајловац, Сарајево, пруга, ријека, поље, снијег, хладноћа, мјесечина ноћ... И као да ми скреће пажњу на сву озбиљност марша — подвига. Гледам колону нашег батаљона, која као огромна црна змија вијуга преко снијега, поносна због повјерења које у нас имају Коча и Фићо.

— Може се и ван пртине, као по патосу — проговори један од бораца, поскакујући по снијегу да би потврдио своје ријечи.

— Тишина! — упозори га водник Боко.

Борац се врати на пртину. Одмичемо преко косе и спуштамо се према прузи.

— Има ли везе са Крагујевчанима? — шапатом се преноси питање низ колону и на исти начин враћа одговор — има везе.

— Црновшани, напријед! — поће шапатом низ колону, а одмах послије тога група стаситих момака пројури поред нас. То они журе да обезбиједе прелазак преко пруге за Вареш.

Залајаше пси негдје испред нас.

— Ко иде? — чу се глас у долини.

Инстинктивно потрчасмо. Шине! Неколико колосјека! Па то је станица, сјетих се у моменту и упитах се шта је са усташком посадом? Десно од нас виде се осивијетљени прозори станичне зграде, а испред ње неколико фигура, ваљда жељезничара.

— Без задржавања, напријед! — пожуривао је колону Шпиро Срзентић,* стојећи са стране.

— Гдје су усташе? — упитах га прилазећи му.

— Побјегоше, — одговори, осмјехнувши се и настави. — Знаш шта? Прилазимо ми, патрола претходница, овом брijегу, кад одједном испред нас неко викну: — Ко иде?

---

* Шпиро Срзентић, студент медицине, активиста студентског покрета на Београдском универзитету. Генерал-мајор у пензији. Живи у Београду.

— Прва пролетерска — одговорисмо ми, а иа то се они дадоше у бјегство и изгубише се негдје у потоку — заврши Шпиро, смијући се сада гласно кукавичлуку усташа.

Према потоку побјегоше? — понових Шпирове ријечи и пожурих низ колону ка челу чете. Није то добро. Могу алармирати друге и пресрести нас негдје напријед. Ако то ураде, биће свашта. Али, ми морамо проћи, морамо отворити пут, ми смо претходница. Инстинктивно стежући пушку, стадох поред колоне, као да вршим смотру.

Пуни мјесец је својом хладном свјетлошћу обасјавао брда која остадоше иза нас и поље пред нама. Низ стрму падину бријега клизамо се и посрћемо хитајући ка другој пруги и ријеци Босни. Што се више примичемо пољу, чини ми се да је хладноћа све јача. Ноге подрхтавају и трну. Прсти на рукама су ледени, неосетљиви и некако као задебљани. Тијело обузима нека чудна језа, као да кроз њега струји безброј ледених млазева. Ипак, колона тихо, без ријечи, наставља пут. Чује се само шкрипа корака по смрзнутом снијегу и по која псовка, упућена коњима који, изнемогли, застају и задржавају покрет.

Опет пруга. Колона одмиче преко шина. Само понеки коњ застане и оклијева па се изненадно попне и скочи преко. Има и оних који се упуте између трачница и само уз помоћ бораца изађу из колосјека. Једнога са митраљезом никако да натјерамо преко шина, готово га пренесосмо. Ни трећина колоне није прошла преко шина, када се иза кривине, уз звекет и хуку, појави воз од Сарајева. Чу се оштра команда „лези", и колона се простире по леденој кори.

— Сад ће ошинути митраљезима по црној траци која се јасно види на снијегу — помислих и подиђе ме језа од те помисли.

Уз тутњаву и звекет, пројури композиција оклопног воза кроз прекинуту колону и нестаде из видика.

— Напријед! Напријед! Брже, брже — чу се познати глас нашег команданта и колона поново крену убрзавајући корак.

Одједном застој. Пред нама је залеђени канал. Прескачемо га на најужем дијелу. Први коњи заћоше лијево и уз ломњаву леда упадоше у воду и стадоше. Неће ни да макну. Митраљесци завикаше на коње и зафијукаше прутовима, али то не помаже. Прекипе једном Крагујевчанину све то, те загази за коњима посред ледене воде.

— Шта радиш, човјече? — заграјаше сви, запрепашћени његовом непромишљеношћу која га може стати живота, док је он гацао по води гурајући једног по једног коња из канала и тјерао их да изађу.

Мокре коње и Крагујевчанина извукоше из канала. Поново се зачу звекет и хука оклопног воза који се враћао за Сарајево. Опет оштра команда „лези" и воз пројури кроз колону.

— Брже, брже, напријед! — викну неко кад воз замаче за окуку.

Зар је могуће да нас нијесу примијетили? — питао сам се размишљајући о мокром Крагујевчанину.

— Прва чета напријед! — пренесоше команду низ колону и ми похитасмо.

Поред колоне која је промицала напријед стајао је Перо и тихим гласом давао упутства:

— Пред нама је мост преко Босне. На мосту је стража, а одмах иза моста кућа у којој су усташе. Ако запуцају, јуриш на њих, ако прећуте, без задржавања—напријед! Саво ће обезбјеђивати прелазак док сви прођу.

— Напријед, напријед! — понових команду и потрчах уз колону. Са моста побјегоше стражари, а одмах послије тога, на прозорима куће у којој су, како рекоше, биле усташе, затворише дрвене капке. Обезбјеђују се од убацивања бомби — помислих и понових команду „Напријед!", „Само напријед!"

Босна је мирно текла, оивичена ледом, а у селу испред нас заглушно су лајали пси. Са обје стране моста напуштени бункери.

— Видите, момци, гдје бисмо нашли мало дувана? Ту негдје мора бити трафика? — чу се нечији глас.

— 'Ајде, ђаво ти га попушио, ће ти на ум сада пада дуван — одговори неко из колоне.

— Како ће, јадан не био. Мора се живјети и пушити — понови дуванција. Био је то Саво Бурић.

— Напријед! Само напријед! — пожуривао је водник Боко свој вод.

— Је ли тешко Којо? — упитах пушкомитраљесца Косту Војводића. Пребацујући, у пролазу, пушкомитраљез са десног на лијево раме, одговори.

— Није, није.

— А је ли ти много хладно?

— Јесте, смрзох се. Чини ми се да ће ми се срце следити.

— Напријед! Напријед! — понавља водник Боко команду прилазећи Кости и прихватајући пушкомитраљез да га мало одмијени.

— Уситни корак, Којо, не би ли се мало загријао болан — рече му Боко, забацујући пушкомитраљез преко рамена.

Село. Куће са обје стране пута. Авлије ограђене плотовима. Поноћну тишину ремети подстицање старјешина: „Пожурите, другови!" Лавеж паса је умукао.

— Чело стој! — пренесоше команду дуж колоне.

Стадосмо. Мукла тишина. Одједном зашушка нешто иза плота.

— Ко је то? — викну неко из колоне.

— Ја сам, другови! — одговори мушки глас и иза плота извири глава.

— Шта ћеш ту? — упитасмо постаријег човјека који прескочи плот и нађе се међу нама.

— Чух да неко пролази, па изађох да видим ко је. Сакрих се иза плота и прислушах. Кад осјетих да су партизани, заигра ми срце од радости и дођох да вас видим — одговори човјек, тапшући пушкомитраљесца Божа по рамену.

— По чему осјети да смо партизани? упита га Божо.

— Чучим ја за плотом, кад одједном неко викну: „Пожурите, другови“. Ето по томе знадох да сте партизани — одговори му сељак, очито радостан што нас види.

— Тапкај у мјесту — пренесе се наређење. Сви су тапкали. Тек тада осјетих страшан замор. Замрачи ми се пред очима и омами ме некакав блажени сан. Уплаших се тога присјећајући се температуре која ме је мучила већ неколико дана и замолих комесара Бока Вукићевића да потражи коња — штајерца.

— А како би на мосту преко Босне? — питају Јова Радуловића који је водио патролу претходницу и спремао напад на мост, заједно са друговима из 2. чете.

Јово се насмија и исприча:

— Прилазимо ми опрезно и спремамо се на скок за обезбјеђење моста, кад одједном стража викну: „Ко иде!?“. „Прва пролетерска!“ — одговори гласно један од другова. На то стражар побјеже, а за њим још два, три. Ми искористисмо тренутак и у трку заузесмо мост на препад. Ето тако то би — заврши причу увијек шкрт за разговор, Јово Радуловић.

Убрзо доведоше коња и помогоше ми да узјашем.

Ужасна је ова ведра, мјесечна јануарска ноћ. Стеже мраз својим леденим „канџама“ и леди све около. Жале се другови на опаку студен и бодре један другог.

Идемо према пруги за Мостар. Да ли ће оклопни воз доћи и том пругом и како ћемо проћи ако наиђе? Питали смо се, љути због ширине Сарајевског поља и низа каналића, плотова и ограда на које наилазимо чим сиђемо с пута.

— Ови плотови и ограде су доказ да треба укинути приватну својину над земљом и формирати велика колективна добра — набаци Иво, уносећи мало ведрине и гласнијег разговора.

— И тада ће постојати ограде, мој Иво — узврати стари Зеко Вујовић и шаком скиде ледени оков са густих бркова.

— Али то ће бити социјалистичке ограде, од нарочитог материјала — јави се трећи саговорник, којему је, очигледно, било до шале.

— Бојим се да те твоје социјалистичке ограде ја и ти нећемо видјети, мој друже, ако овај мраз стегне још више пред зору — одговори Иво.

— Чему та нагађања, другови? — умијеша се комесар Боко. Боље би било да мислите на задатак који је пред нама.

— Нека комесаре, жив ми био. У оваквим приликама бољи ти је грам смијеха него ока брига — одговори Иво, који иначе не остаје дужан одговора. — Ех, мој паметни отац. Увијек ми је говорио. Иво, сине, не буди луд. Куд те враг носи са комунистима...

Као и увијек у тешким приликама, Ивов шеретлук и домишљатост и овај пут су унијели мало ведрине, с којом је било лакше корачати и истрајати у невољи.

Пред пругом се распоредисмо широко и опрезно пођосмо напријед. И коњ — штајерац, корача као да схвата команду. Групе за обезбјеђење одоше лијево и десно а једна група пође право према пруги и цести која је непосредно уз пругу.

Ево нас на насипу. Црне шине протегле се лијево и десно, а одмах иза њих коловоз са двије изразите бразде од точкова. Лијево према Сарајеву, на стотинак метара, група за обезбјеђење напрезала се да извали шине. Изгледа да им је мало снаге и алата, скупљеног на брзину у селу које прођосмо. Оковао је мраз шине дебелим ледом тако да им се ни ћускијом не може прићи. Чују се ударци по шинама, које надалеко преносе звук. Није искључено да тим ударцима и усташама скренемо пажњу на мјесто гдје прелазимо пругу.

— Напријед, напријед! — понављале су често старјешине јединица. Звецкали су товари на брдским коњићима митраљеских, пратећих водова, које су вукли, гурали, ударали, гонећи их да што прије прескоче шине.

— Ух, све је боље него бити партизански коњ — рече неко из колоне у пролазу, сажаљевајући коњиће, који су све то ћутке подносили и задихани, стењући, запињали копитама уз насип и клизали се низ њега.

— Ево и зачеља — саопшти Јово Радуловић, прилазећи са пушкомитраљесцима насипу.

— Има ли још кога иза вас? — упитах последњег у колони.

— Не, нема никога више, сви су прошли — одговори тихим гласом високи момак, са пушкомитраљезом о рамену, не окрећући се.

— Црнчевићу, тркни низ пругу према Сарајеву и реци Шпиру Орландићу да крену, а ти Никаљевићу, скокни десно и кажи Милану Петричевићу да пођу за нама. Задатак је извршен — рекох омладинцима, који одмах потрчаше ка групама за обезбјеђење.

За колоном која поодмаче док се не сакуписмо, кренусмо настојећи да је стигнемо.

Пролазимо поред Илице. Трећа чета нашег батаљона остаје ту, у засједи, док се не дохватимо Игмана, како нам рече Живко Живковић, водник 3. чете којега наћосмо на цести.

Колону стигосмо на цести према врелу Босне. Ишла је уморним кораком између дрвореда старих кестенова, замичући у сјенци планине, која је заклањала мјесец.

— Брже, брже! — викао је неко испред нас, пожурујући колону на коју више не дјелује никаква повика.

— Још мало, другови још мало. Ето ту смо пред Игманом. Још мало, па ће нас срести игмански партизани...

— Не могу више, друже, па кад би се збило не знам шта — јадао се борац коме је већ све дотужило.

— Лако је ономе што виче. Он је поповско дијете па је у младим данима учврстио здравље, кусајући до миле воље свега и свачега, а мене је ударило корито по глави у дјетињству и све до дана данашњег ме бије. Јадан сам и гладан био увијек, а сада, ево, дошао и крај од глади и студени. 'Бем те животе, горак ли си, додаде на крају здепасти младић у њемачкој војничкој блузи и шљему, који ни ноћас није скинуо са главе увучене у талијанску вунену капу са прорезом за лице.

Журили смо уз колону желећи да стигнемо наш батаљон, али нам то никако не полази за руком. Жеља нас вуче, а снага издаје. Ако овако потраје, нико од нас неће изаћи уз Игман, него ће нас смрзнуте ујутро купити по путу — помишљао сам, напрежући последњу снагу да покренем одрвењеле ноге.

Шта ли сада раде у Сарајеву? Мало је вјероватно да нијесу открили наш покрет; а не журе да нас спријече, мислио сам, не трудећи се да пронађем прави одговор.

Колона стаде, а ми поред ње продужисмо и стигосмо у подножје брда. Уз стрму падину верали су се борци и коњи, клизали посрћући, а на стотинак метара изнад нас чуо се глас нашег команданта, који је наређивао да се донесу сјекире.

— Ево овде урежите неколико степеница у залеђени снијег и пролаз је готов — викао је Перо.

— Да свратимо, рођаче, у ове куће да се мало огријемо док они направе степенице, не може се више овако — обрати ми се Иво, вукући ме за рукав.

— Јадно нам гријање јутрос овдје, мој Иво. А ко зна има ли кога живога у кућама?

— Забрањено је свраћати у куће — упозори нас дубоким басом један од другова из колоне.

Ућутасмо и продужисмо уз стрму падину. Десно од нас дизали су коња са товаром, узвикујући „Хо-рук!", „Хо-рук!", али никако да га дигну.

Осим удара сјекире по смрзнутом снијегу, чује се нешто гласнији неразговјетни разговор дуж колоне која још стоји.

— Коњи неће моћи овуда? Потражите пролаз за њих около кроз грмље — рече неко од старјешина.

— Враг туда не би могао, а камоли коњи — одговорише.

— Мора се покушати — чу се поново глас старјешине.

Најзад стигосмо батаљон. Степенице су готове а и пролаз за коње је пронађен.

Пентрамо се стрмим, снијежним падинама Игмана.

— Још мало, другови, још мало, — чуо се глас нашег команданта.

Прије самог сванућа наиђосмо на кућу у којој је била стража игманских партизана. Зачас је напунисмо. Неки покушаше да се раскомоте, али им то не иде за руком, прсти су укочени, а руке утрнуле.

Нијесмо ни осјетили топлоту собе, кад наиђоше другови Коча и Фића. Свјесни опасности која вреба промрзле борце ако се раскраве, наредише да изађемо и наставимо марш. Гунђајући изађосмо, укључисмо се у већ измијешану колону која је поред куће одмицала корак по корак ка Игману. Коњи посрћу, појединци безвољно застајкују, излазе са пртине да не сметају колони, изнемоглим гласом траже да се продужи без њих.

Опет смо изостали од батаљона. Треба га стићи. Али како? Са пртине се не може. Тоне се у дубоке сметове. На Игману је сни-

јег мек, онај планнински. Ето и Петра Газиводе,* стоји непомичан поред пртине. Његове лијепе зелене очи су без израза, некако стакласте. Стоји, рекао би човјек не дише.

— Другови, не може се више. Предлажем да уперимо један другоме пушку у прса и поубијамо се, не може се више, — прозуклим гласом обрати се најближима.

— Можеш Петре можеш. 'Ајдемо полако, друже — обратисмо му се гласно, трудећи се да осјети другарску пажњу и жељу да издржи, да побиједи кобну хладноћу и продужи, јер мала је помоћ коју му ми можемо пружити. Она га не може спасти. А пажња топла, другарска, може да загрије јаче од свих ватри земаљских и небеских . . .

— Идите ви, другови. Сад ћу ја, само мало да предахнем. Идите, идите! — једва изусти Газивода помјерајући се још корак ван пртине.

— Још мало, Петре соколе, још мало. 'Ајде, помоћи ћемо ти — говорили су му другови, позивајући га у колону. Боко Костић га ухвати под руку.

Оно „помоћи ћемо ти" и Бокова непосредна помоћ штрецнуше га и он се усправи и закорачи пртином, говорећи: — Могу ја још, не треба ми помагати. Доста вам је муке и без тога.

Осјећало се да напреже последњу снагу, али није се дао.

Одједном колона стаде.

— Шта се десило?

— Шта је?

— Зашто се стоји? — учесташе питања.

— Пали су коњи — чусмо одговор на многобројна питања.

— Пали коњи! То се стално понавља. Па нека их дигну — љутито прокоментариса неко из колоне шкрипавим, прозеблим гласом.

— Шта ћемо са товарима? Коњи даље не могу, цркавају. Два су већ мртва — прође питање колоном од борца до борца.

— Муницију и оружје пребаците на друге коње, остало оставите — пренесосмо наређење низ колону и настависмо кретање.

Коњи угинули, помислих. Коњи? Јаки коњи не могу да издрже напор и хладноћу! А шта ће бити са људима? Хоће ли они издржати? Шта ћемо ако и они почну да падају. Обузе ме нека туга при тој кобној помисли. Трудим се да је потиснем, али се она враћа, притиска и загорчава и онако горка искушења ове игманске епопеје.

Клати се измијешана колона, једва се миче. На стотинак метара напријед, нечији ранац поред пртине, а одмах до њега празне кутије од митраљеске муниције и самар! Мало даље мали брдски коњић, без самара утонуо у снијег, истеже врат и гледа нас стакластим очима, као да се на издисају са тугом растаје од нас.

Мало даље, поново колона застаде. Коњ са митраљезом упао је у снијег и затворио пртину. Митраљезац га гура, подиже, вуче, али никако да га искобеља.

---

* Петар Газивода, члан Партије од 1934. године. Живи као пензионер у Титограду.

— Пролази! — викну неко.

Немам снаге да се окренем и видим ко то виче.

— Пролази! Шта чекаш? — понови други.

Нагињу се борци и гледају како се митраљезац мучи с коњем, али нико да приђе да му помогне. Снага је издала већ и људе. Не усуђују се ни са пртине сићи.

— Удри га, мајку му његову, — виче неко, док митраљезац покушава да скине товар и ослободи коњче.

— Пуцај у њега, што га гледаш, будало једна! — повика други.

Митраљезац је мирно настављао свој посао, не осврћући се на нервозне повике, псовке, добацивање, пријетње, док неко повика:

— То је саботер, удрите га!

На то се митраљезац разбијесни и, онако разјарен, псујући, потрча према борцу који га је назвао саботером, али срећом, оклизну се и зарони у дубоки снијег.

— Срамота, другови, — умијеша се комесар. — Умјесто да помогнете другу, ви га нападате. Дајте да растоваримо коња и извучемо га из снијега — рече и пође да помогне. Прићоше још два, три јача друга и растоварише коња. Митраљезац отресе снијег са одјеће прозеблим рукама и колона продужи са товаром, раздијељеним између бораца. Коњче ослобођено товара са напором се извуче из снијега и убрза ход млатећи главом, као да захваљује за помоћ.

Нас неколицина искористисмо проширену пртину и нешто равнији терен на који наиђосмо, те стигосмо батаљон. Тај „убрзани" темпо издржа и Газивода.

Мада је хладноћа попустила послије сванућа, лица су испијена, блиједоплава, безвољна а тијела оловна. Ноге дрхћу, а руке издају. Сумњам да бисмо могли употребити оружје ако би било потребно. Срећа што смо већ ван домашаја непријатеља. Пуста планина, иако овако сурова, ипак је заштита у овим приликама.

А игмански партизани и њихова улога? Заиста је добро што свуда понеко води борбу и влада дијелом простора. То нам је ослонац. То је пут којим се мора стићи до побједе — размишљао сам.

Четрнаест сати већ маршујемо, а села још нема. На заравни, на врху Игмана, наш командант сиђе са пртине и стаде. И сам уморан и прозебао, забринуто посматра изморену колону „Ловћенаца". А ми, исцрпљени, пролазимо поред њега, без ријечи.

— Има ли јунака у Ловћенском батаљону који може запјевати? — обрати се командант уморној колини.

Тајац. Нико не одговара.

Он понови питање: — Има ли јунака... — а глас му зазвони у нашим промрзлим ушима.

Поново тајац.

— Зар нема јунака?... — зазвони поново у нашим ушима.

— Има, како да нема — чу се нечији глас на челу колоне, а одмах иза тога пјесма.

„Омладино земље ове,
Збијајмо се у редове..."

Поведоше је Велиша Војводић и Нико Ђурашевић, а прихватише је многи.

Пјесма није нарочито снажна, не одјекује као обично, али бодри, враћа снагу. Са пјесмом колона живну, а Перо, командант задовољан, потрча према челу и придружи се најгласнијим пјевачима.

Пјевао је, радостан што је задатак претходнице његов батаљон извршио у потпуности.

Одатле је маршевање ка селу ишло пртином, низбрдо и равним простором. У кући на Великом Пољу — рекоше да је то планинарски дом — прихваћени су промрзли, рањени и болесни пролетери. Масажом, стручном његом и топлим напитком повраћена им је снага. Одатле за Пресјеницу и Трново транспортовани су санкама и на носилима, као болница Игманаца.

Са Великог Поља ка селу Пресјеници продужили смо падином, узаном пртином као на дрвеним ногама. Свима су ноге утрнуле, рефлекси ослабили, а снага издала. Једва смо чекали да уђемо у село.

Послије марша, који је трајао од сумрака 27. јануара, читаву ноћ и сјутрашњи дан 28. јануара 1942. године до касних поподневних часова, стигли смо у село Пресјеницу.

— Ураааа! Село! . . . о . . .! — повикасмо чим угледасмо куће и потрчасмо. Многи попадаше. Трка није била за наше промрзле ноге.

Група сељака је чекала на улазу у село, чије су куће разбацане с једне и с друге стране потока Пресјенице. О нашем доласку обавијестила их је патрола игманских партизана, која је похитала испред нас.

Командант Перо, распоређујући нас у даље засеоке, понављао је упутства о отклањању посљедица смрзавања.

— Ноге, руке, уши, носеве добро истрљајте снијегом прије него што уђете у топле просторије — понављао је свакој групи, упућујући је са водичем на смјештај.

Најзад, ево нас у кући. Чиста кућа нашег домаћина Митра пригрли нас свом својом топлином. Укућани нас дочекаше пријатељски и сви, стари и млади, притекоше нам у помоћ.

Ломе се смрзнути каишеви на опанцима, пуцају пертле на ципелама, али многима опанци и ципеле не могу се одвојити од чарапа. Док се мало не раскрави обућа, немогуће је сазути. Нестрпљивији траже ножеве и сијеку дио по дио.

Боси, изађосмо пред кућу, загазисмо у снијег и почесмо трљати ноге, а затим смо скакућући по снијегу, трљали руке, уши, носеве. Модре ноге се зацрвенише и постепено добише нормалну боју. До тада блиједи носеви и уши поцрвенише. Полако нам се враћа снага. Наиђе Перо. По обичају, обилази батаљон, провјерава смјештај.

— Тако, момци, тако. Трљајте упорно све док се не појави црвенило на кожи. То је знак да је крв поново нормално потекла — говорио је идући од једног до другог.

Код Николе Мариновића,* коме су и руке отказале, задржа се дуже и завртје главом. И поред упорног трљања, није се повратио. Морали смо га пренијети у школу, гдје су се прикупљали сви промрзли.

Доведоше и другарицу Стоју из митраљеског вода 2. батаљона. Доброћудној, ћутљивој, бујмастој црнки нестао је вјечити осмијех са лица. Ципеле су јој залијепљене за чарапе, а чарапе за кожу. Требало је и времена и опрезности док су јој скинули обућу. Констатован је већи степен смрзавања. Није издржала. Подлегла је касније у болници „игманаца", у Фочи.

Ево и онога Крагујевчанина који је загазио у воду у Сарајевском пољу. Залеђено му је све што је вода дохватила. Одјећа му је прилијепљена за кожу. Покушавају да је одвоје. Тешко. Неко предложи да је сстружу ножем. Покушаше, али послије првих потеза одустадоше. Заједно са ледом, отпадала је и кожа. Шта ће бити са ногама тог лијепог плавокосог младића? Нијесу могле бити спашене. Одсјечене су му касније у Фочи. И он је подлегао.

Сто педесет смрзнутих, којима је потребна љекарска контрола и њега, сабрано је у школи у Пресјеници, у болници „игманаца". Најмање их је било из нашег батаљона, свакако, захваљујући, упорности нашег команданта и настојању љекара Бањија, који је контролисао мјере предострожности прије марша и масажу по завршеном маршу.

Наш Јово Барјамовић није издржао. У бунилу пјегавог тифуса, подлегао је у Трнову. Рођен је 1914, Орахово (Бар), члан СКОЈ-а, умро 2. фебруара 1942. Ради даљег лијечења смрзотина морају поћи у болницу: Павле Борозан, рођен је 1907, Боково (Цетиње), земљорадник, члан КПЈ, погинуо 1944. у Бајиној Башти; Шпиро Дабановић, рођен 1899, Сеоца (Бар), земљорадник, враћен као „игманац" у завичај, ухваћен и стријељан 4. априла 1942; Митар Дабановић, рођен 1912, Сеоца (Бар), члан КПЈ од 1941; Јово Кнежевић, рођен 1909, Грађани (Цетиње), несвршени средњошколац, враћен као „игманац", ухваћен и интерниран. Живи као пензионер на Цетињу; Ристо Лекић, учитељ, рођен 1897. Сеоца (Бар), погинуо фебруара 1943. код Босанског Петровца, Милутин Вукићевић, рођен 1920, члан СКОЈ-а од 1940, враћен као „игманац", умро као мајор ЈНА, 1985. године; Мато Дервиш, рођен 1912. радник, члан КПЈ од 1938, погинуо јула 1943; Милош Кривокапић Гиљан, рођен 1912. Доња Заљута (Цетиње), земљорадник, враћен као „игманац", живи на Цетињу; Никола Мариновић,* рођен 1912. Очинићи (Цетиње), члан КПЈ од 1933; Иво Павловић, рођен 1912. Брда (Петровац на мору), земљорадник, члан КПЈ од 1940. Враћен као „игманац". На планини Голији извршио самоубиство да не падне жив у руке непријатељу. Милан Зеновић, рођен 1912. Режевићи (Петровац на мору), умро 1942. као „игманац" у Фочи; Марко Зеновић, рођен 1912. Режевићи (Петровац на мору). Живи у Режевићима као пензионер; Боко Вукчевић, рођен 1915, радник члан КПЈ од 1939. Враћен као „игманац". По-

* Никола Мариновић, члан Партије од 1933. године. Остао инвалид без стопала. Погинуо на Сутјесци 1943., као комесар ешалона тешких рањеника.

гинуо; Гојко Букић, рођен 1922. Пољица (Беране), члан КПЈ од 1942; Данило Симоновић, рођен 1920. студент, члан КПЈ од 1940. Активиста студентског покрета на Београдском универзитету, борац, водни делегат, курир, комесар чете, батаљона, бригаде и дивизије, умро 1952; Бориша Шћепановић, рођен 1921. Колашин, радник, члан СКОЈ-а од 1940. Живи у Београду као војни пензионер; и Милош Коматина, рођен 1885. Доња Ржаница (Беране), погинуо 1943. близу родног мјеста, проглашен за народног хероја.

Дванаест коња није издржало. Остали су мртви поред пртине на Игману.

ТЕШКИ ДАНИ

Пресјеница. Тридесети јануар 1941. године.

Прохујала је друга офанзива. Као вихор. На простору Романије унијела је у свако село, у сваку кућу страх, кукњаву и плач. Многа села прогутао је пламен. Остала су згаришта. Да није тих згаришта човјек би посумњао да је ту некада било село, или ма какво склониште за људе. А побуњени, напаћени народ већ шест мјесеци води тешку, неравну борбу.

Од голоруких сељака, од људи невичних ратовању, створене су чете, батаљони, одреди. Отимао је партизан непријатељско оружје, тукао се, бранио се од бијеса и ужаса које су доносиле њемачке чете, усташке сатније и четничке јединице. У тој нервној борби, страдала је Романија и готово сва источна Босна.

Непријатељи су били јачи.

...И 1. пролетерска бригада је била принуђена да напусти простор Романије и пријеђе Игман.

Изашли смо из пакла и ушли у легенду, излажући се натчовјечанским напорима на Игманском маршу. Бригада је страдала. Убијали су нас зима, мраз. Посматрам своје другове и колону „игманаца" која се креће према Трнову. Свеједно ми је да ли су из моје или неке друге чете. Ноге им црне, испуцале, крваве. Неки умиру на путу. А болови, тешки и несносни. Јаукали би људи, а не јаучу. Тражили би помоћ, а помоћи нема. Сјекли би руке, ноге. Љекари ће бити принуђени да и тоураде. Опрљени су, као да су изгорели. Многе другове не могу да познам. Измијенили се. Нико ништа не говори. Та тишина убија. Ње се човјек уплаши.

Поново погледах оне које упућују у Фочу. Притиснула ме тешка туга. Готово бих и заплакао, гледајући немоћне људе како их муче ужасни болови. Један друг изу чарапу. При њој остадоше прсти, а на нози се указаше црне мрље и готово голе кости.

Рекох у себи: за ово вријеме ратовања доста сам преживио патњи и мука. Видио сам много мртвих и рањених војника, и наших и непријатељских, али овакву страхоту никад нијесам видио. И вода и ватра, кад захвате, односе, али је и мраз покосио људе. Нијесам вјеровао да је тако страшан и неодољив.

Остао је немоћан батаљон сакатих људи у снијегу, у цичи зими. Колико ће их се спасти. Да ли се ма ко може спасти? Све ме је то

мучило, и нијесам могао наћи одговора. Стигао сам чету, а болница је продужила према Фочи. Тамо је слободна територија. Тамо је Тито. Учиниће све да се што већи број спасе. Можда ћу се још са многима од њих срести на путу револуције!

...Дошли смо у Влаховље, у село према Калиновику. Ту смо се задржали осам дана. Одмор...

Тај жељени одмор дјеловао је као мелем. Команда чете је смјештена у кући Глигора Аврама. То је човјек од својих шездесет година. Није се много обрадовао војсци, чија год била, не доноси срећу, како рече стари Глигор.

Чудан је био тај старац. Још у „ономе рату" нашао се у Русији. И револуцију је тамо доживио. Био је на страни „црвених". Послије револуције је дошао у своју Босну. Жеђ за својим селом и домом натјерали су га да поднесе и муке и бол пјешачења, а можда га је могло стајати и живота.

У почетку нас је слабо хранио и нерадо је са нама почињао разговор. Ријешисмо да га упутимо комесару бригаде, другу Кљајићу. А Фића, мио, питом човјек, разњежио срце старцу и, када се вратио, повика још с авлије:

— Жено, овамо нож, да кољем овцу. Револуција је ово, жено. Онаква у каквој сам учествовао у Русији седамнаесте године. Ово је права, моја војска, она мора да једе и побјеђује. Крупну задаћу је на себе примила.

Заклао је овцу и од тада нас је добро хранио. И до дубоко у ноћ остајао је са нама, у разговору о његовим и нашим доживљајима. Од тада је његова кућа постала стециште партизанско за цијело време рата.

Опсједнут је Калиновик. Тамо су Талијани. Гарнизон повећи. Никако нијесу могли изаћи из града, а град су упорно бранили. Долазили су њихови авиони и бацали им намирнице и муницију. Доста тога је пало и у наше руке. А нама је требало и хране и оружја. Наизмјенично, по четама, идемо у ноћне препаде на Калиновик, а преко дана учимо, вјежбамо, држимо састанке. Синоћ је командир друге чете Саво Бурић, са групом, ушао до средине града. Припуцали су и одступили а Талијани су наставили да пуцају и растјерују себи страх цијелу ноћ.

Села око Калиновика су доста сиромашна, а војске све више. Тешко су нас могла издржавати. Пребацисмо се према Улогу. Дурмиторски батаљон „Војвода Момчило" преузе блокаду Калиновика. Дани су још зимски, студени. Истина, нешто је попустила хладноћа, није као за вријеме игманског марша.

Команда чете се смјестила у кући Митра Сладоја. У овом крају Србе су прекрштавали у католике, који год би се преварио да оде до Невесиња, па је тако прекрштен и Петар брат нашег домаћина. О томе се стидљиво прича у кући, више као о некој великој срамоти. И Петар се осјећа неугодно. Склања се од свијета и избјегава погледе. Петрова ћерка Стана приспјела за удају. На њој сукнено одијело. Крупна. Носи и пиштољ, и то јавно. Припасала га, као „мушка глава".

— Свакаква војска крстари по Херцеговини — рече она. Дјевојка мора да брани част и невиност.

Најбоља јој је одбрана у ово вријеме пиштољ. Била је заиста жива, отресита. По многочему се разликовала од других сеоских дјевојака. Користила је сваку прилику да чује наше приче.

Извиђамо према Улогу и Жупи калиновичкој. Одржавамо конференције, политичке и војничке часове и састанке. У Обљу постоји мјесна јединица. Припада Калиновичком партизанском одреду, али се брине за одбрану и чување сопствених кућа. Осјећају близину Борча и тамошњих усташа, а ту, непосредно поред њих, сјеверно од комуникације Калиновик—Невесиње, налазе се муслиманска села, чије су мјештане наоружале усташе.

— Налазимо се између двије ватре. Не смијемо се од кућа одмаћи — попалиће, побиће, опљачкаће ако ми одемо, одговарали су Обљани на наше наваљивање да ступе у наше јединице.

ОЧЕВ САВЈЕТ

Од 17. фебруара налазимо се на простору Обаљ—Мосоровићи. Извиђамо према Улогу, Жупи и Борчу, а политички рад је редован.

По долинама снијег нестаје. Још мало па ће и птице селице наговијестити боље вријеме. Припремамо се за напад на Улог. Двадесет трећег фебруара старјешине су окупљене у селу Стране. Спустисмо се на брежуљак са јужне стране села. Командант Перо је извео командире и комесаре чета на извиђање. Са нама је командант Калиновичког одреда Раде Хамовић,* са још два друга и команда батаљона „Војвода Момчило". Кроз огољело грање шумарка гледамо насеље на Неретви, на путу Калиновик—Невесиње. На брежуљку црква од тесаног камена. Око кривудаве цесте куће разбацане без реда. При врху јаруге, изнад насеља, група кућа-Махала. Испред насеља плави се Неретва, чија је клисура ту отворена. Преко Неретве црни се трака моста, јединог прилаза насељу са источне стране.

— Налазимо се на падини коте 1219, објасни командант. — Оно насеље на Неретви зове се Улог. Пут који видите води за Невесиње. Завијан је и непроходан сваке године до прољећа. Тамо негдје, око Сватовског и Дјевојачког гробља, сметови бивају високи по два, три метра. Прича се да је у давна времена вијавица прогутала сватове и дјевојку. По томе је тај простор и добио име. У Улогу су Талијани и нешто усташа, мјештана. Снабдјевени су храном за читаву зиму, због тога што снјегови завију путеве. Вјероватно имају и добру резерву муниције. Прилаз преко моста на Неретви је опасан. Према мосту су уперени митраљези са брежуљка. Брежуљак је опасан рововима и начичкан бункерима. Неретва је газна у ово доба године, низводно од моста, на неколико стотина метара. Али тај газ је под контролом страже на мосту. Мораћемо нешто ниже начинити прелаз. Треба их изненадити ноћу, побити straже и упасти у ро-

* Раде Хамовић, живи као генерал-пуковник у пензији у Љубљани.

вове прије њих, јер ноћу су у рововима само страже. Саво ће са 2. четом ударити од Махале и заћи им за леђа. Трећа чета ће се спустити са брijега директно на насеље а 1. чета ће ударити уз Неретву, према цркви, држећи се оне падине, прошаране шумарцима. Чета из батаљона „Војвода Момчила" остаће у резерви иза онога брijега, сјеверно од Улога. Остале чете батаљона „Војвода Момчила" остаће на овој обали Неретве, па кад ми притиснемо, тамо ће прећи преко моста. Минобацачи ће се под њиховом заштитом поставити са ове стране Неретве на погодно мјесто, одакле могу тући.

Редослjед преласка преко ријеке: 2. чета, 3. и 1., па чета батаљона „Војвода Момчила".

— Треба ићи опрезно, истурајући испред строја по двојицу који ће, у виду пипака, пронаћи и испитати најбоље прилазе — дода Хамовић, упозоравајући на будност Талијана и усташа.

— У случају интервенције од Борча или са друге неке стране, одвојити по једну десетину, заврши Перо.

— Јесмо ли се разумjели момци? — упита нас командант.

Кад доби потврдан одговор, кренусмо ка селу.

— А сада на посао. Са првим мраком да будете са четама на цести код Ђеранића кафане.

— Нека сврате у село да нешто презалогаје, Перо. Припремио је нешто старjешина Страњана за пролетере, добаци Хамовић као у шали.

— Мути се вриjеме. Не би ваљало да почне киша, рече Перо.

— И ја се тога плашим. Могла би ријека надоћи, одговори Хамовић.

Док смо ишли према Обљу, поче да сипи киша. Магла се навуче над ријеком и затвори клисуру. Ноћас ће мрак свој црни вео спустити раније над Неретвом. Курири пожурише да доведу чете, а ми се упутисмо ка Ђеранића кафани.

Покисла колона крену цестом у први мрак и убрзо окрену низ стрму страну. Ноге упадају у дубоки расквашени снијег, вода се циjеди низ покислу одjећу и оружје, а колона се нијемо примиче ријеци, носећи неколико ногара и дасака за премошћивање дијела ријеке уз десну обалу, који није газан.

Стигосмо на обалу. Загледамо кроз мрак пjенушаву воду да се договоримо како је најбоље поставити ногаре. Надвикујемо хуку ријеке, која, по свој прилици, надолази. Међутим, Перо одлучно нареди:

— Ево, овдје, поред обале једне ногаре, па даску са обале до њих, а онда бацити друге ногаре и опет даску са првих на друге, и тако редом до плићака. Дајте ногаре!

Додадосмо му ногаре и он их баци у воду. Ногаре задрхташе, искривише се, али их брзо поклопише даском и неко пође преко даске, уз повик „може, може!" Додадоше му друге и он их хитну у воду. Набаци даску и продужи даље. На даскама је стојало већ неколико другова и додавало задње ногаре и даску. Кад је било готово, вратише се на обалу да пропусте колону. Чим су се вратили, вода подиже ногаре и преврну их са даскама које заклопараше и пљеснуше по води.

Љут због те несмотрености, Перо викну из свег гласа: — Морамо прије̂ћи. Напријед, за мном, и са обале скочи у воду, а за њим његов шездесетогодишњи отац му Томо, који га прати као сјенка од првог дана устанка. Поскакаше и курири. Скочи и комесар Јово.

— Хватајте се за руке, вода је јака — виче Перо из свег гласа.

Почеше да скачу и другови из 2. чете.

Заноси мутна Неретва рукама повезану колону, са Пером на челу, а стари Томо виче на сина: — Враћај се, лудаче, потопићеш људе!

Послуша син старога оца и нареди да се враћају.

Пружисмо првима до обале некакве мотке и извукосмо их мокре до гуше.

— Заиста се не може. Не да се ријека, признаде упорни командант када изађе на обалу.

Водена стихија се показала јача од упорности нашег команданта, а нама је то неспојиво са његовим схватањем задатка.

Стајао је забринут на обали, посматрајући надошлу мутну ријеку, док се вода циједила из његове одјеће.

— Одлажем напад за сјутра увече! Нема одступања! викну одсјечно и нареди да се вратимо у село.

У току сјутрашњег дана испитана је друга могућност. Низводно над Неретвом, са стијене на стијену, некада је било растегнуто челично уже, преко којега се могло прелазити појединачно у корпи са чекрком. Провјерена је та могућност и батаљон се у мрак слиједеће ноћи упутио тамо.

У корпи, један по један, пребациван је батаљон до дубоко у ноћ. У корпи сам. Рукама ухватих челично уже и отискох се са литице. Чекрк зашкрипа. Нађох се над амбисом којим куља набујала Неретва. Подиђе ме нека језа од помисли да се отиснем. Осјећам се као да сам над разјапљеним чељустима аждаје која очекује залогај.

Руке грчевито стежу челично уже и махинално се наизменично помјерају. Најзад, на литици сам на другој обали. Киша пљушти све вријеме. Пушка набија мокра лећа, отежали пиштољ и фишеклија. Низ планину се ломе потоци, хитајући према Неретви. Топи се снијег. Хучи клисуром и одзвања у ушима, а ја на литици ишчекујем да прије̂ће бар вод, па да кренем даље.

Хитамо према Улогу. Сада је за нама и стрма страна и мучан прије̂лаз преко ријеке. Ево и ограда. Приближавамо се насељу. Са брије̂га угледасмо силуете кућа. Друга чета је већ пред рововима, трећа такође. Развисмо се низ падину. Запуца десно, зачу се усклик „ура“, „ура“, тресак бомби. Неко је погријешио, помислих, и пожурих. Запраскаше пушке, затутњаше бомбе. Неко побјеже испред нас и замаче у шумарак. Без гласа, потрчасмо према цркви. Пред нама бодљикава жица. Заштекташе митраљези изнад наших глава. Задими све од бомби које јекнуше испред нас. Свиће. Легосмо у јарак којим је сукљала снијежна вода и отворисмо ватру према цркви. Не видимо никога пред нама. Из зида цркве свиткају пламичци. Јечи долина Неретве од силне митраљеске паљбе. Пршти

олово око нас и прска нас блатом. Слабо гађају. Узбуђени су, а вјероватно и уплашени нашом близином.

Из бункера поред цркве неко извири. Пресамити се преко рова и остаде тако висећи. Добро га погодисмо. Али посједоше ровове и цркву. А можда су и спавали у цркви.

Од Махале још претрчавају борци 2. чете. Неки се збунили, трчкарају по ливади. Један паде ничице и тако остаде. Касније сазнасмо да је то био Павле Батрићевић.

Перо је на бријегу, на осматрачници. Поручује нам да држимо заузети положај до даљег наређења.

Свануло је. Наш минобацач туче. Одјекује експлозија негдје иза цркве. Од сванућа смо успоставили везу са 3. четом. Преко њих сазнајемо да су погинули Бранко Анђелић, Иван Јанковић и Милија Влаховић. Јављају да има и рањених.

Сада се на зиду цркве већ јасно оцртавају рупе из којих повремено заштекћу митраљези. Средили су се, врло су прецизни. Бију по јарку. Врцају комади земље и блата по јарку-рову, а ми се прибојавамо да не пријеђу у противнапад. Вода сукља испод нас, али подношљивија је од кише куршума. Дан одмиче, а ми не смијемо ни маћи из јарка. С времена на вријеме, отпузимо један до другог и онако мокри и блатњави пушимо, у предаху, последње остатке дувана.

Бомбе стоје спремне за сваки случај. Извукох једну плочу и поставих је опрезно као заклон испред главе на ивици јарка и, тек што извирих да погледам, осу митраљез. Једно зрно удари у врх плоче и, уз звиждук, одлетје према брду, а комад плоче пљусну у воду поред мене.

— Добро те нанишанио, примијети Велиша Војводић, плав од срџбе што не може ништа да учини. Сад ћу ја њега, мајку му жабарску. Набићу му зрно у цијев ако ме пусти да нанишаним.

— Припази да те не претече. Не помаљај главу. Сигурно осматрају догледима.

Велиша пребаци пушку, брзо нанишани и опали. Звизну тане до једне од рупа на зиду цркве и остави бијелу пјегу. На Велишин пуцањ одговори паљбом други митраљез по јарку и неколико зрна се зари у бријег иза нас.

— Ономе дршћу руке кад гађа, промрмља кроз риђе опуштене брке Шпиро Орландић.

— Нешто си живахнуо откако смо стигли у Обаљ, Шпиране, добаци неко са деснога крила.

— Домаћин га добро држи, а и домаћица му је наклоњена, нашали се Марко Вулетић.

— А шта ће сиромах човјек. Враћа му се младост, нашали се Ристо Лекић.

— Нека Риђуне, нека! Доста ми је твојих поука, но припази да не наиђу Талијани. А за мене се не сјекирај. Ја сам навикао увијек лијепо са народом.

— А јест, тако је. Ти си био општински дјеловођа, увијек са револвером у џепу.

Прича унесе мало живости и смијеха и учини ми се као да простуја нашим тијелима нека топлина.

— Слушајући приче старих ратника, чудио сам се како су, понекад, морали лежати у води сатима, и чинило ми се то глупо и немогуће, а сад видим да је и то боље него смрт, гласну се Никаљевић.

— Имаћеш и ти о чему да причаш млађима ако останеш жив, весељаче — рече му Роловић, као да га сажаљева.

Сви смо плави од хладноће и воде у којој смо већ од зоре. Открисмо да се побаучке може пролазити кроз канал. Тек тада настаде мијењање мјеста и грушисање по десетинама, јер смо се у нападу измијешали. Уто стиже курир из штаба батаљона са наређењем: „У 12. сати минобацачи ће отворити плотунску паљбу по цркви. Ако створе услове за напад, извршите јуриш и заузмите цркву.“

Погледах испијене борце, па цркву. Окренух се према Неретви и простору на коме су били минобацачи, па опет према цркви. Поново прочитах наређење, мучи ме велика неизвјесност. Неколико митраљеза сипа ватру унаоколо. Црква је неосвојива. Свако извиривање из канала изазове жестоку ватру опрезних митраљезаца. Како ли ће тек засути чету у јуришу? — питао сам се, додајући наређење комесару Боку Вукичевићу.

— Хоће ли се моћи, што мислиш? — упита ме Боко пошто прочита наређење.

— Мора се, одговорих, вртећи главом, а оно, „ако минобацачи створе услове за напад“, поново ме заголица. Размишљам шта то треба да значи? Како ћемо ми моћи оцијенити да ли су створени услови, када се не може честито ни извирити из канала?

— У јуришу ће нас сигурно преполовити, шапнух Боку. — Шта да радимо?

Договорисмо се да се припремимо за јуриш, а од команданта Пера тражимо да он да знак за почетак.

Борци су већ обратили пажњу на наше сашаптавање. По погледима осјећамо да очекују објашњење.

Саопштисмо им наређење и потражисмо добровољце за бомбаше. Јавише се одмах Милан Петричевић, Владо Пејаковић, Јово Радуловић, Велиша Војводић, Јован Вучковић, Блажо Црвенко, Блажо Букановић . . .

— Доста је — прекидох даље јављање.

Одлучисмо да устуне бомбашима по једну бомбу сви који имају двије. Зачас накуписмо пуну торбу.

Једанаест часова. Још сат до јуриша. Прибоше бомбаши. Гледам њих и торбицу пуну бомби, али рука никако да се покрене. Стеже ме нешто у грлу. Осјећам да ће сви изгинути чим потрче пред четом ка цркви, а чини ми се да сав Улог и сви Италијани у њему нијесу вриједни жртава ових неустрашивих момака.

— Другови, јесте ли свјесни опасности која вас вреба? — отрже ми се са усана.

— Јесмо, — одговорише у глас.

— И спремни сте да умрете данас?

— Данас, или сјутра. Кад год треба.

Увукох руку у торбицу пуну бомби, а сузе ми полетјеше низ лице.

Раздијељене бомбе бомбаши брижљиво погледаше и прилегоше један до другога у канал да се саберу за јуриш.

Нијему тишину прекидоше нови рафали митраљеза из цркве. Запршташе зрна око нас.

Посавјетовах се са комесаром и на листу блока исписах захтјев команданту: „Ми одавде не можемо оцијенити услове за јуриш. Од митраљеза из цркве не можемо ни извирити из канала. Молимо да ти са осматрачнице даш знак за јуриш. Наши осматрачи ће стално очекивати давање знака. Јави нам какав ће бити знак за јуриш".

Прочитах поруку гласно да сви чују и наредих Милану Петричевићу да је однесе команданту. Милан се нећка:

— Да се нијесам јавио у бомбаше, пошао бих без ријечи, а овако, изгледа, ми као да тражимо излаз из очите смртне опасности.

— Комунисти су дужни да извршавају наређење, опомену Милана секретар ћелије.

Милан нерадо узе цедуљу и пузећи крену да је однесе команданту.

Не потраја дуго, он се врати са одговором:

„Знак за јуриш, серија зелених ракета. Лично ћу их ја испалити." — Перо.

Још десет минута. Пет минута. Два. Нетремице очекујемо плотун минобацача. Осматрачи упрли поглед у осматрачницу. Све се умирило. Одједном пуцњи. Минобацачи су испалили прве мине. Зашушташе кроз ваздух изнад Неретве. Експлозије одјекнуше негдје дубоко иза бријега. Нове одјекнуше ближе, док неколико њих не задими око цркве. Једна погоди бункер на самој ивици бријега према Неретви. А осматрачи ћуте. Бомбаши стежу бомбе, спремни на скок. Чета такође.

Заштекташе митраљези из цркве, као да би хтјели да се наругају нашим минобацачима. Поново тајац. Напетост је достигла врхунац. Поново ме стеже нешто у грлу. Да ли ћу успјети да викнем јуриш на дати знак? Уплаших се од те помисли.

Окренух се према командантовој осматрачници и обратих се осматрачима. Рекоше да знак за јуриш није дат. Обли ме хладан зној да га можда нијесу примијетили. У том моменту стиже курир. Перо је поручио да је одустао од напада, јер бацачи нијесу створили услове за јуриш. Тек тада осјетих ужасан замор, а језа ми обузе читаво тијело. Полетјеше сузе низ лице. Сакрих их рукама прљавим од блата. Смрт наших бомбаша је одложена — помислих. Комесар Боко ме гледао, очито задовољан таквим исходом. Чета је одахнула од напетости.

На осматрачници командантовој погинуо је Мирко Мићуновић, саопшти нам курир. Зрно га је погодило кроз отвор усред чела. Тог дивног црномањастог младића сјећам се као веселог дјечака са цетињских улица.

До мрака остадосмо лежећи у води, гађајући рупе на цркви кроз које су вириле митраљеске цијеви. У мрак одступисмо, по наређењу, остављајући на положају по два борца из сваке десетине да бисмо заварали непријатеља. Окупљамо се иза брijега на коме је била командантова осматрачница. Разговарамо о губицима. Погинули су Милија Влаховић, Павле Батрићевић, Бранко Анђелић, Иван Јанковић и Мирко Мићуновић, а тешко рањеног комесара друге чете Јова Поповића донијеше на импровизованим носилима и положише га поред ватре у кући иза брijега. Наш љекар погледа тешку рану на стомаку, завртје главом и тужним гласом рече:

— Не треба га вријеђати превијањем. У смртном трзају, Јово одједном скочи, усправи се на ноге и викну:

— Што стојимо, што не јуришамо, ура!

Ухватисмо га за руке и поново положисмо, али већ мртвог. Издахну нам на рукама цетињски радник — комесар чете пролетера.

Рањене другове Шпира Орландића, Батрића Јовановића, Вуксана Ђукића, Вука Влаховића и оног младића који нам се прикључио из неког села код Калиновика да би у првој борби заплијенио пушку и наоружао се, пронијеше поред нас. Дјечак са носила показује пушку, заборавља на рану.

На брду поред Улога остадоше хумке мртвих пролетера, а батаљон пође тужан према Неретви. На газу нас стигоше и они које смо поставили као заштитницу и маркиранте на положајима око Улога.

Неретва се смирила. Прохујала је бујица. Загазисмо у хладну воду.

Мокри до грла изађосмо из мутне Неретве и настависмо пут према Обљу, а дан касније добисмо обавјештење да су Талијани напустили Улог.

ОБРАЧУН

Нијесмо се поштено ни одморили од страхотног пребацивања преко Неретве и крвавог дана у борби за Улог, а већ дође обавјештење да се спремимо за покрет. По свему изгледа да ћемо ударити на усташку Калиновичку жупу. Дигле су главу усташе из Жупе послије нашег неуспјеха на Улогу, упадају у нека гранична села, пљачкају, убијају и пријете. Опасност од њих и усташа из Борча нараста. Треба ударити на њих.

Знамо већ унапријед — ноћ је наша. Нијесмо узалуд на војничким часовима у Влахољу проучавали ноћна дјејства.

Послије оне кише пред напад на Улог, све се поново леди. Преко снијежног покривача на Сухом пољу иде се до десет сати као по клизавом патосу. Досадио нам је снијег са хладноћом. Већ три мјесеца нијесмо видјели земљу, сем прекјуче оно мало око Улога. Данас је 1. март, а једини знаци који наговјештавају блиско прољеће било је једно јато гусака које синоћ однекуд долута, при крају Сувог поља и изазва групу бораца, те плотуном оборише јед-

ну. На повратку из топлих крајева гину и оне од безобзирних ловаца, чију страст не гасе ни мучни дани рата.

И ми личимо на то јато. И из нашег јата сурова ратна стварност отима једног по једног. Та помисао ме подсјети на погинуле и смрзнуте другове, на муке рањених и болесних. Притисну ме нека туга, осјетих се усамљен и поред другова који су око мене. А одмах затим набуја у мени жеља да видим остале другове, те се упутих по кућама да обиђем чету. Затекох их расположене а у једној кући група која је убила гуску пирује. Окупљени око пуне трпезе, заједно са укућанима, сладе се куваном гушчетином. Мирише кућа на врућe месо, отвара апетит, голица, само што вода не процури на уста. Устадоше чим уђох и створише мјесто и за мене. Сједох али од гуске не окусих. Зачепи ми грло поновна помисао на њено јато, које негдје далеко шири крила и слободно лети над простором. Наваљивање да једем и сталне понуде нијесу помагале. Остадох упоран, изговарајући се да сам већ јео. Домаћин, постарији, високи, коштуњави Херцеговац, с дугачким брцима, настави већ започету причу о високом квалитету стријелаца које је у животу сретао, везујући то за убијену гуску.

— А ко је погоди? — упитах, више ради тога да се умијешам у разговор него да чујем име стријелца.

— И ми се питамо, сваки тврди да је он погодио, а на гуски је нађена само једна рана — одговори увијек одмијерени пушкомитраљезац Јован Вучковић.

— Ко год био, добро је погодио. Зрно је просвирало по средини — објасни Шпиро Орландић, гладећи брке иза доброг ручка. — Но командире, када ћемо за Жупу? — упита Шпиро пружајући ми кутију са дуваном, која је кружила од друга до друга.

Ућто уђе курир са наређењем да кренемо.

— Па нека је са срећом, момци — рече весело домаћин. Ево и ови моји ће са вама. Да мало душом дахнемо од тих лупежа. Досадили су сталним упадима у наша села, пљачком и убиствима. Додуше, нијесмо никада били у некој великој љубави са њима, али нијесмо очекивали да ћемо се међусобно клати — заврши домаћин, пратећи своја два сина са нама.

Мрак покри Сувo поље кад окренусмо изрованом пртином низ падину, ка Ћеранића крчми и цести. По оближњим селима Жупе, са друге стране Хотовске ријеке, која се у доњем току зове Језерица, свиткају вечерња свијетла. Са цесте окренусмо путељком преко камените падине Гостовића, чврсто се држећи за руке, јер само тако се могла одржати веза у густом мраку. Ударамо ногама о камење, посрћемо, цимамо један другог и, стежући зубе, продужујемо ћутке, јер командант је скренуо пажњу на строгу тишину. Наилазимо на лед поточића који су се прије дан, два пробудили, а сада слеђени мирују. Скрећемо са пута и кроз грмље га поново тражимо, остављајући парчад поцијепане одјеће по трњу и драчама. Сигурно има окрвављених, али нико не даје ни гласа од себе. Преко мостића пребродисмо Језерицу и окренусмо лијево. Бурић са својом четом продужи према Хотовљу, а Вукићевић са трећом ка селима југоисточно од Хотовља. Једну десетину, са неколико Обља-

на и пушкомитраљезом, истуримсо напријед, са задатком да пожуре и попну се на брдо изнад села Лука. Остали дио наше чете продужи према селу путељком, дуж стрме стјеновите обале Језерице. Пут нас изведе на плато испред села. Пуца ледена кора испод наших ногу, чује се надалеко. Сигурно ће нас осјетити стражари који су, вјероватно, ту негдје испред села, помислих, и у том тренутку зачусмо нечији глас из мрака.

— Ко је тамо? — упитао је неко безазленим гласом.

Тајац, стали смо.

— 'Ајде, Суљо, што ме плашиш? Знам ја да си ти. Гдје си био?

Шуља се Саво Никаљевић побаучке, преко ливаде, ка стражару. Спрема се за скок, а он наставља.

— Ма чуј, Суљо, немој да се поиграваш! Алаха ми пуцаћу.

Никаљевић тек што није скочио на њега а стражар посумња и нестаде у мраку. Чусмо само његово трчање по снијегу. Појурисмо за њим према селу и заглависмо у некакву плотину. Док прескочисмо, одјекну лупање уплашеног стражара о капију прве куће.

— Авдо, Адеме, Османе, Суљо, бјежите, ево војске! — викао је стражар из свег гласа, трчећи од куће до куће.

Настаде општа узбуна у селу. Истрчаше напоље дјеца, старци, жене. Онако буновни, боси, голи, уплашени закукаше и појурише ка другом крају села.

— Не бјежите, не бојте се, ми смо партизани — повика неко од бораца изнад села.

У другом крају села затекосмо збијену гомилу нејачи и вратисмо их кућама.

Тек што је свануло, далеко на брду, изнад села запуца. Чује се борба и код осталих чета нашег батаљона. У Луку остависмо групу да се побрине за враћање сељака кућама, а ми похитасмо уз брдо, ка десетини која је увелико водила борбу. На пртини сретосмо тужну поворку. Носили су мртве другове. Од првих рафала усташког пушкомитраљеза пао је ћутљиви, снажни пушкомитраљезац Коста Војводић и син домаћина, Сладоје, који нас је онако весело испратио при поласку за Жупу.

— Шта је са осталима? — упита неко из колоне која се склони да пропусти носила, са мртвим друговима.

— Одоше да их гоне — одговори високи момак у црном шињелу, један од Обљана, који је са Сладојем пошао да покаже пут десетини и да се са њом бори против усташа.

Изрешетаног Косту проносе поред нас. Испод похабаног качкета вире му праменови немирне косе а стакласте очи и грч на лицу одају тајну бола у тренутку кад га је погодио смртоносни рафал. Сјетих се ријечи мршаве старице, Костине мајке, која нас је на испраћају упозоравала:

— Чувајте се, дјецо, живи били. У живи огањ сте кренули. Знам, мора се и треба, али памет у главу!

Под снажним Сладојем угибају се носила и стењу носиоци, а он, необријан, са болним осмјехом на лицу, као да је хтио нешто да каже у задњем часу.

Отпратисмо погледима поворку и похитасмо са десетином.

У сљедећем засеоку нађосмо само једног суманутог младића. Куће отворене, ствари разбацане, стока отјерана. Тек упаљене јутарње ватре тињају по огњиштима, а низ стрму снијежну падину види се безброј стопа, које су, у безглавом бјегству, оставили чељад и стока.

„Куда су побјегли?" „Зашто бјеже." „Гдје ти је оружје?" „Због чега си остао?" „Да шпијуниараш, је ли?" — оштро су салећели борци питањима младића. А он блене, муца, никако да одговори.

— Пусти га, до врага, видиш да је будаласт.

— Будаласт? Будаласт? Врага је будаласт. Многи се праве будаласти, а кад окренеш леђа, мучки пуцају на нас — умијеша се опрезни Владо Пејаковић.

Докле ће овај несрећни свијет овако? Када ће се уразумити? Бар жене и дјеца нијесу морали бјежати. А можда су мислили да су четници? — коментарисао је неко у групи која је избила на стијену изнад дубоког потока, који се указа далеко пред нама.

— О Мујо! Куд си пошао, један био! Врати се кући, несрећниче! Не бој се, нећемо ти ништа! — викао је са стијене Мишо Пурлија.

На Мишову вику, одазваше се усташе плотунима са друге стране потока, уз псовке и дивљачку вриску.

— Изгледа Мишо, да ћеш их преваспитати — примијети темпераментни Арсо Црнчевић, подврћући рукаве свог комотног шињела.

— Хоћемо, Арсо, заједно, милом или силом, па ћеш ти, кад их преваспитамо, промијенити тај шињел који није кројен за тебе.

— Нека, нека, нек чују да их зовемо да се врате — објашњава Марко Вулетић, прислањајући пушку уз камен који се високо издиже изнад глава и штрчи ка стијени.

Остависмо осматраче на стијени и вратисмо се у село да се одморимо.

— Шта ли је било са Владом Дапчевићем и десетином? — забринуто се пита Владо Роловић. — Како је луд, сигурно је одјурио за њима и погинуо негдје, заједно са свима.

Посласмо Бока Војводића, са патролом, да их потражи, а ми се окуписмо око ватре у једној кући.

Из разговора са суманутим младићем закључисмо да сви одрасли мушкарци у селу имају пушке, и да су ријешени да се бију на живот и смрт.

Појели смо неслани кувани крумпир који је Пејаковић нашао у трапу иза куће. Док се тај крумпир кувао, благи сан је хватао уморне пролетере. Али, не потраја дуго, запуцаше пушке са стијене. Истрчасмо без реда и заузесмо положај.

Усташе су искористиле нашу небудност и привукле се уз стијене, с намјером да нас отјерају из села.

Пршти олово око нас, а ми се сређујемо за напад. У том моменту стиже Боко Војводић, са патролом, и намах повика „јуриш", „ура" и појури ка усташама. Прикључише се сви. У трен ока изби-

смо сви на косу. Од уплашених усташа осташе само крвави трагови у снијегу.

Ђоко исприча да Дапчевића и десетину није нашао, а отисака је у снијегу толико да се по томе не може ништа закључити.

У поподневним часовима добисмо наређење да пођемо ка селу Хотовљу и, пред повлачење, да конфискујемо имовину свих одбјеглих за које се докаже да су наоружани. Али у сиромашним кућама није се имало шта тражити.

При повратку кроз село Лук обрадова нас расположење народа који се вратио кућама и већ ступио у жив разговор са нашим друговима које смо оставили у селу. Ту нађосмо Дапчевића како безбрижно спава поред ватре. Љутито га пробудисмо и прописно изгрдисмо, а он све то прими са осмјехом, као да се шалимо.

У Хотовљу су се још димиле куће из којих су усташе давале отпор 2. чети.

Сјутрадан се вратисмо у Сухо Поље. Коста и Сладоје су већ били сахрањени крај обаљске цркве, један поред другог. Рекоше нам да је Сладојев отац тако хтио.

НА ОДМОРУ

— Шта је ново, Милоше? Куда ћемо сада? — дочекасмо питањима курира Журића који је долазио из штаба батаљона.

— У републику на одмор — одговори Милош, пружајући руку са наређењем које извуче из торбице, сашивене на брзину од разних комада коже, покупљених из ко зна каквих бућака.

— На одмор? Шта кажеш? — забрујаше гласови готово свих присутних.

Тајац. Сви очекују одговор.

— У Фочу, другови! Тамо, код Тита! — викнух из свег гласа, чим прочитах наређење.

— Ура-а-а! — заори се из свих грла и одмах поче пјесма.

На путу за Фочу стигосмо у Миљевину. Сељаци Миљевине, већ навикли на стално кретање партизанских колона, не обратише пажњу на нас. На жељезничкој станици индустријског колосјека чека нас већ формирана композиција минијатурног воза, која ће „пребацити трупе“ до Фоче.

Мала, стара, изанђала локомотива, прилагођена за ложење дрвима, личи на одбачену играчку. Ложач убацује цјепанице у разгорјелу ватру и са возовођом је спрема за напор који треба да издржи. Уз вагониће — отворене платформе — корача снажна момчина, у замашћеној одјећи, са пиштаљком привезаном за рупицу на реверу капута, и с чекићем у руци. С времена на вријеме, завири испред вагонића и куцне чекићем по точку. Провјерава њихову техничку способност за пут. Све тече по процедури, као да је то композиција правог воза. Да није оне убједљиве пословне озбиљности на лицима „возног особља“ сви бисмо посумњали у снагу те наше партизанске жељезнице и у њену сигурност на путу.

Врева као на правој жељезничкој станици. Командант Перо распоређује „трупе" за превожење, констатује да коњи не могу бити транспортовани и наређује да старјешина радног вода, са коњоводцима и коњима, пође цестом у Фочу. И коњи митраљеског вода ће са њима.

Утовар је текао без реда. Гомилали смо се и намјештали како је ко стигао. Многи сједоше на саму ивицу платформи, а ноге им замлатараше дуж композиције.

— Та-а-а-ко, нека се мало несрећне ноге одморе — проговори уморни рударски радник Зеко Вујовић, намјештајући се поред гомиле ствари набачених на средину платформе.

Омладинци су нарочито раздрагани. Они нешто другачије гледају на ову нашу партизанску композицију. Вучета Црнчевић је сав озарен. Гледа нас својим великим плавим очима и сав нагарављен прича:

— Другови, ово је за мене велики доживљај. Ми се возимо правом, правцатом жељезницом, нашом, партизанском. Јесте ли видјели велику петокраку звијезду на челу локомотиве? Јесте, другови, велика петокрака звијезда, а и права правцата локомотива. Нијесам могао издржати, пољубио сам нашу локомотиву.

— А-а-а! Зато си ти гарав, а ја мислим гдје се то омрчи, кад куће нигдје близу нема — примијети Мишо Пурлија, очито задовољан што је открио разлог Вучетине гаравости.

— Их, кад зашишти локомотива и заклопарају точкови... — настављао је Вучета у заносу. Чинило се као да није ни чуо Мишове ријечи.

Наш жагор и Вучетину причу прекиде командант, који нам рече у пролазу:

— Момци, припазите на пут. Пруга је слаба. На многим мјестима једва се вагон провуче кроз камење и оборена стабла. Све што вири ван вагона може враг однијети. Пазите на ноге.

— 'Ајде, другови, намјестите се да нас други пут не опомињу, обратих се чети, спуштајући се са вагона да бих видио како се ко намјестио.

— Причувај ноге, ваљаће ти кад се буде бјежало — добаци Иво, другу до себе налактивши се на похабани ранац, о коме је висила порција.

— Остави ти моје ноге на миру. А за које сврхе ћу их употријебити, то је моја ствар, Иване — одбруси му љутито Божо Орландић.

— Ти се нешто љутиш?! — припита га Иво, сучући лијепе црне бркове, који га чине старијим и озбиљнијим.

— 'Ајде, 'ајде, ти увијек знаш више од других. Боље да припазиш своје брке, ваљаће ти по Фочи. За наше ноге не брини — додаде Божо окрећући се на другу страну, као да би хтио да прекине даљу причу.

— Жив ми био и уз брдо брз, реци возовођи да крене, јер не могу дочекати да чујем хуку локомотиве и клопарање точкова ове наше партизанске композиције — обрати се Иво жељезничару.

— Намјестите се, другови, молим вас — понови жељезничар.

Заграја читави батаљон и из граје провали једно опште „крееећиии“ . . .!

— Је ли готово тамо — упита жељезничар некога у задњем дијелу воза.

— Го-тоо-воо! — заори се из многих грла.

Коњоводци са старјешином радног вода појахаше растоварене коње и, гунђајући, кренуше ка Фочи.

Насмијасмо се „коњичкој колони“ и добацивањем и досјеткама пропратисмо њихов полазак. Одједном, изненадно грмну команда старјешине радног вода: „Рав-на-њее по репу командантове кобиле! Ка-а-а-сом мар-р-р-р-ш.“

Потрчаше коњићи путањом ка цести, затрескаше се невјешти јахачи на самарима, а старјешина упорно понавља команду са удобног босанског седла на командантовој кобили. Праћена бучним смијехом читавог батаљона, замаче колона „коњаника“, уз повике „На Бер-ли-и-и-н! На Бер-ли-и-и-и-н!“

— Је ли готово — викну возовођа протурајући главу кроз врата локомотиве, која је већ шиштала под паром.

— Само још неколико цјепаница — одговори један од оних који су товарили гориво.

— Добро је! Не може више.

— Кре-ће-мо, отегну возовођа и увуче главу.

Заклопараше точкови, а са платформе заори се пјесма:

Кренула је црвена машина.

На машини, друже Ворошилов . . .

— Пазите ноге! Горе ноге! Дижите ноге! — чује се вика са предњих платформи, док „весели воз“ промиче кањоном Бистрице.

И тако све до пред саму Фочу, уз пјесму и повике, „тутњао“ је наш воз и вукао батаљон пролетера.

Стигосмо у Фочу. Кроз град прођосмо колоном, уздигнутих глава, настојећи да будемо запажени. Али мало ко нас је запазио. Град је већ био утонуо у мрак. Дочекаше нас удобне топле собе касарне у сјеверном логору.

Освануо је нови дан. Из логора одох са групом у град.

Фоча, мала босанска касаба, шћућурена на Ћехотини, личи нам на велики град. А и како не би кад је ту сједиште руководства устанка наших народа. Пркоси се из ове мале касабе фашистичким силама боље него из многих индустријских градова Европе. Поносни смо на ову нашу Фочу и „републику“ око ње, која, за сада, са Гораждем и Чајничем, чини компактну ослобођену територију. Чита се тај понос на лицима свих нас, сваког становника Фоче и дјеце фочанске која се у веселом жагору окупљају свако јутро и уче. Уче многа од њих прва слова у слободном граду, а сва слушају приче о партизанима и нашој борби и у хору пјевају партизанске пјесме. Пјевају их весело, дјечачки, по улицама, уз игру „партизана и Њемаца“, у којој тешко могу да нађу оне који пристају да буду Нијемци. Осећа се у овој нашој „престоници“ нека посебна атмосфера. Сви некуд журе. Хита се као да сваки жели да стигне негдје што прије и да нешто корисно уради.

— Другови, предлажем да најприје посјетимо „игманце“ — обратих се групи која је радознало хтјела да завири у сваку улицу.

Упутисмо се ка болници 1. пролетерске бригаде „Игман“. На улазу у зграду болнице дочека нас дежурни и познат болнички задах. Управник се срдачно рукова са свима и упути се са нама по собама. Уз пут нам исприча да се неки тешки случајеви компликују и да, због недостатка лијекова и потребне болничке опреме имају велике тешкоће. Додаде да је држање другова и другарица изванредно и да то много помаже у лијечењу.

У првој соби дочекаше нас промрзли другови раздраганим усклицима. Једног друга затекосмо како хода поред кревета. Ишао је на петама придржавајући се за кревете. Необично топли сусрети и разговори не могу да ублаже тугу коју човјек осјети када види најмилије замотаних руку и ногу и чује причу о откинутим прстима и дјеловима стопала. Настојим да потиснем жалост осмијехом и топлим ријечима. Развеселих се мало кад ућох у другу собу због тога што многи поустајаше и пођоше нам у сусрет. Очигледно лијечење ипак помаже.

Шпира Дабовића и Риста Лекића, учитеља, борце моје чете не нађох ту. Рекоше ми да су излијечени и да раде при команди мјеста. Искрено се обрадовах и чим изађосмо из болнице, одох да их потражим. Са мном пођоше Велиша Војводић и Вучета Црнчевић.

На путу за команду мјеста наиђосмо, на уличици, на другу групу „ловћенаца“, окупљених око камиона чији је мотор бректао. Гладили су рукама камион, гледали га радосним погледима и раздрагано тепали упаљеном возилу. Личили су на дјецу, која се радују добијеној играчки.

Поред команде мјеста затекосмо дугачку колону народа, већином жена, дјеце и стараца. Помицала се постепено напријед, без ријечи. Рекоше нам да су то угрожени, за које је команда мјеста организовала кухињу, из које редовно добијају топлу храну.

Сусрет са Шпиром и Ристом био је веома срдачан. На растанку нам рекоше да ће, чим буду слободни, доћи у чету, а већ сјутра ће тражити да их врате у јединицу.

Пожурисмо у Агитпроп, жељни да што прије дођемо до вијести. И тамо су нас свесрдно дочекали. Од вијести и других материјала дадоше нам само по један примјерак, наглашавајући да се то мора дијелити по одређеном кључу. Изузетно, нама дају један од својих примјерака, јер не могу допустити да одемо без ичега.

Све вријеме жељели смо да видимо гдје је смјештен друг Тито, са Врховним штабом, те се упутисмо право тамо.

Мало зачуђени, лако ућосмо у кућу, али стража нам рече да је Тито на неком састанку у дуванској станици, а другови који су ту много су заузети. Из једне од соба до нас је допирало једнолично куцање писаће машине.

— А ми дошли, да видимо мјесто и кућу — рече један од другова стражару, упућујући се са групом ка излазу.

— Знам, знам — одговори стражар, смјешкајући се.

Са комплетним наоружањем, шепурили смо се по граду, распитујући се код пролазника о дуванској станици, са скривеном жељом да друг Тито наиђе. И имали смо срећу. Баш у тренутку кад одлучисмо да се вратимо и пођемо на ручак, јер је за то већ било вријеме, запазисмо коњаника са пратиоцем како у галопу јури према нама. Кад се приближи, препознасмо Тита и поздрависмо га истовремено, као по договору. Отпоздрави нам одсјечно и пројури између нас. Испратисмо га погледом, радосно. На путу до касарне причали смо само о том виђењу.

Обилан војнички ручак добро нам дође послије пријатне шетње по „престоници" наше републике, али хљеб нам се учини сладуњав и по боји чудан, црвенкаст.

— Какав је ово хљеб, рођаче, — упита Иво интенданта Ломпара.*

— Добар и предобар, мој Иво. Из војне пекаре га добијамо, и то за сваког по један дневно. Само кад сам се ослободио онога мољакања одборника по селима да се домаћинима скрене пажња да удијеле војсци од оне црквице што имају.

— У Обљу смо га барем зарадили. Мислио сам да ће ми пући жуч вртећи жрвањ, који сам први пут у животу видио, не бих ли избио бар несрећни скроб, који ни кучка низ плочу не би стигла — гласну се Јово Кнежевић.

— Ма добро, него од чега га мијесе? — упита Зеко Вујовић Марко.

— Мељу суве крушке и мијешају са овсом и јечмом — одговори стручно интендант Андро.

— Види, види. Те суве крушке не би лоше биле и онако. Да неће бити која Андро?

— Биће и крушака и јабука и ораха. Пуни су магацини — одговори Андро — очито задовољан што ће нас моћи добро хранити.

— Нека је са срећом, интенданте. По твоме, можемо се надати доброј храни. Само ме брину ти ораси и суве крушке. Набрекнуће од њих момачка снага. Мораћемо појачати ноћне straже, ако тога буде доста, ка' што кажеш. Град је ово, јакако.

Суве крушке и ораси
Леле миле, сиромах си...

Загуди пригушено Иво познату народну пјесму.

— Ћути, није револуционарна. Можеш због тога и на партијску одговорност, — скренух заједљиво пажњу Иву, показујући на замјеника комесара, који је разговарао са Шпиром Дабановићем и Ристом Лекићем Учом. Дошли су да обиђу чету, нијесу заборавили на обећање.

Одмор проводимо у „престоници", увијек у неком учењу. Партијски састанци, читалачке групе, батаљонске конференције, припреме рецитативног хора, увјежбавање скеча „Сељак и јуне", који је стално на нашем репертоару.

Све вријеме је испуњено, али, ипак, нађемо могућност да скокнемо до трга и прошетамо се мало по граду. Многи тркну и до радионица за израду и оправку обуће и одјеће. За то су највише

* Ломпар већ брине око снабдијевања батаљона.

заинтересовани руководиоци, због старјешинског знака јер је наређено да сваки старјешина мора пришити знаке. Чак и они који су из скромности избјегавали ношење знака, траже свуда по граду црвену чоју и спремају се да се „упараде."

Почели смо залазити и по кућама, јер мјештани желе да нас угосте, макар само јечменом кафом, и да нам причају о патњама које су преживјели.

— Кад пропаде држава, — прича нам стари Муслиман — рекоше да је некакав Павелић основао нову државу и да ће нам свима бити добро. Какво добро, мислим се ја, кад је пропала држава. Али, 'ајде — де да, видимо. Кад једног дана дођоше некакви усташе. Пописаше младиће, Муслимане, и неке опремише, кобајаги, у Загреб. К'о веле, повели их на школовање. Слушам ја све то и нешто размишљам. Ма шта то може бити? пописују само Муслимане, а шта ли ће са Србима? И к'о велим ја, бива, то му нешто није у реду Авдага, (стари се звао Авдага). Алаха ми, велим ја. То не ваља. Али не смијеш, брате мој, ни рођеном дјетету ништа рећи. Рат је то. Глава може да одлети, знам ја: прошао сам оне ратове. И ћутим ја као риба, а гледам и слушам шта се збива. Кад једнога дана, осване зло јутро. Покупише Србе и одведоше некуд. Не стигох ни да сазнам гдје ми се изгубише пријатељи и комшије, кад пуче глас по граду да су их одвели на Дрину, везане жицом поклали их на мосту и онако везане побацали у ријеку. Ух, злога дана и злих људи, велим ја — грози се честити старац и продужује причу, а ми пажљиво слушамо.

— Кажу људи, Дрина је крвава текла, а по граду, чујем пијанче и оргијају усташе и хвале се како су Србе послали Дрином за Београд. Ето, тако вам је то било тих дана, момци.

Послије застанка, стари Авдо настави:

— Кажем ја, зло се злом враћа у оваква времена. Не може то на добро изаћи, и нешто мислим о тој, бива новој држави. Кад не прође много, а оно пуче глас да су Срби устали у одбрану. И како би несрећни човјек, кад види смрт пред очима. Приближавају се, веле, Фочи. Биће белаја, велим ја, а потајно прижељкујем да дођу не би ли био мир, кад истјерају оне усташе. Кад једног дана узавре Фоча. Изићем ти ја да видим шта је то. Покупио народ некакве замотуљке и бјежи ли бјежи. Куда народе, питам ја прве које сретох.

— Бјежи, Авдага, не утекао! Шта још чекаш? Иду Срби и кољу све од реда! — викну ми комшија у пролазу, и са робљем* оде некуд.

— Како? Чудим се ја, али, бива, кад сви бјеже ваља и мени. И тако, задигнем и ја поњаву и са робљем кренем пријатељу у Мрежицу. К'о велим, тамо је беспуће и пустиња. И ето, отуд се вратих кад партизани дођоше. А прича се да су Срби поклали све муслиманско што су нашли у Фочи. Крв је текла улицама. И бар да ухватише оне крвнике усташе, но несрећно робље, ни криво, ни дужно настрада, а усташе побјегоше ону ноћ прије но што ми одосмо из Фоче.

---

* робље — чланови породице.

— Нијесу то Срби, но изроди, стриче Авдага — изусти Блажо Црвенко, у намјери да Авдагину причу прилагоди званичном објашњавању догађаја. Али, Авдага, као да га није чуо, продужи причу.

— Па и ја велим, болан изроди су то, ови четници што их тако зову. И бива, Алаха ми, да не би вас, Авдага не би више шетао по Фочи. А ја, ко велим, добро је ово код вас партизана. Сви могу тамо, и Срби и Турци и Латини. Ено, кажу да је и наш доктор са вама а чуо сам да је из Сарајева дошло наших младића да пође са вама. Нека, нека, нека само наших има свуда. А мир треба робљу и свима нама...

Већ неколико дана наше патроле одлазе у села и агитују. Указујемо на потребу обављања пољских радова и објашњавамо циљеве наше борбе. Радујемо се заједно успјесима Црвене армије у борбама око Москве, Љењинграда, Смоленска и Ростова на Дону. Дивимо се храбрости бранилаца Севастопоља и указујемо на оклијевање савезника у Африци и њихову немоћ у Европи. Љутимо се због Ромелова успјеха према Тобруку и Ел Аламејну. На сва уста причамо да капиталисти воде рачуницијску политику и желе што веће губитке Црвене армије, а у односу на нас, држе краља и краљевску владу да их пошаљу нама „кад за то буде вријеме", и тако поново врате монархију. Позивамо народ да се збије у редове бораца наше војске и обезбиједи побједу над свим непријатељима.

Агитујемо по селима и враћамо се задовољни успјесима које смо постигли. Препричавамо једни другима како су нас дочекали и одобравали све што смо говорили климајући главама и вичући „тако је" и кад треба и кад не треба. Међутим, Шпиро Срзентић нам исприча свој доживљај, који нас мало поколеба.

— Говорим ти ја тако читав сат. Распалила се маса и одобрава из свег гласа. Рекао би човјек да ће похрлити с пушкама у јединице, чим ја завршим. Кад, не лези враже, кад заврших, обрати ми се један постарији Муслиман, са бијелом чалмом око главе:

— А је ли друже, шта мисли Турска?

Пресијече ме питањем, не знам шта да му одговорим. Мучим се смишљајући одговор и упорно га гледам. А он, лукава старчина, осјећа муку на коју ме вргао и у лице ми се цинички смије.

— А, да, Турска, велиш, шта мисли? Ето тако као ти мисли и Турска. Рачуна лукаво и чека да види гдје ће превагнути, па да приђе јачему. Ето тако ти Турска мисли, издувах се ја и, некако ми лакну. А он, лисац стари, уозбиљи се на моје ријечи, усправи се и оштрим погледом пријеђе преко масе, позва по имену њих неколицину и упути се према џамији, а за њим и већи дио окупљених. Одоше да моле Алаха, а моја прича и сав онај њихов пређашњи „жар" испари, нестаде као дринске магле што нестају под сунцем.

Ето, тако ти то би, јачи хоћа од Партије.

На Шпирове ријечи завртјеше комесари главама и замислише се. Послије таквих сазнања, обично долази до већег броја састанака, то сви већ добро знају.

ПРВА ПОПУНА

Група радника и ђака из Сарајева, њих 25, стигла је у Фочу, крајем фебруара и почетком марта 1942. године. То су Сарајлије, скојевци, питомци ђачких домова Шеријатске гимназије и друштва „Народна узданица". Прича се да ће они доћи као попуна у наш батаљон. И ево их: Екрем Дурић, Мухарем Хајдархоџић, Хасан Идризбеговић, Наил Лугић, Хајрудин Мехинагић Хајро, Сулејман Омеровић Цар, Салих Османбеговић (Осман), Асим Перван, Омер Пезо, Месуд Смаилбеговић Карамба, Дервиш Сушић, Нециб Татаревић Татар, Хазим Викало, Махмуд Смака, Никола Јовановић, Сулејман Каркин, Стипе Чутурило, Туфо Сарачевић, Сафет Агић, Јоже Поје, Хаим Папо, Анте Раштегорац, Камил Гранов и Ернест Гргић Шпанац.

Припремамо се за малу свечаност. Собе у касарни су уређене, душеме су почишћене, оружје је поређано у удубљења на зиду испод прозора, понека пушка је остала испод сложених шињела и капута на узглављу, на зидовима висе торбице. Све је у најбољем реду. Очекујемо омладинце из Сарајева. Долазе нам као попуна.

Четири млада ђака, уредно обучена у грађанским одијелима, доведе из штаба батаљона дежурни чете Боко Војводић и рече да је командант наредио да их распоредимо по водовима. Прићосмо им веома срдачно и распричасмо се са њима. Интересовали смо се за живот и ситуацију у окупираном Сарајеву, а они за борбе и живот партизана. Из њиховог причања сазнали смо да је илегални рад на припреми и мобилизацији омладине у Сарајеву веома жив и врло успјешан. Питањима и разговору нема краја. Чак и на филмове који се приказују у Сарајеву дође ред.

По изразу лица и држању омладинаца рекло би се да су пријатно изненађени. Вјероватно су очекивали да ће срести намргођене строге пролетере, који знају само за борбу и јурише па их изненађује веселост и другарска топлина са којом их примамо.

— Како сте замишљали партизане? — упитах омладинце.

— Па, мислили смо да ћемо вас наћи како се гријете поред ватри дубоко по шумама Романије, или негдје на снијежним падинама у маршу по беспућу, без хљеба и воде. Изненађује нас овај готово мирнодопски живот — одговори младић подигнутих обрва, који рече да се зове Сулејман Омеровић, и носи надимак Цар.

— Било је и биће још тога, али сада смо на одмору — објасних вадећи свеску у којој је био четни списак.

— А сад, момци, да вас упишемо у четни списак, рекох пријатељски, да не осјете неку крутү дисциплину.

Сулејман Омеровић Цар.*
Хазим Викало.**
Асим Перван.***
Мухарем Хајдархоџић.****

---

* Сулејман Омеровић Цар, погинуо код Нашица 1945. године као потпуковник ЈА, народни херој.

** Хазим Викало, погинуо 10. маја 1942. године на Вечериновцу.

*** Асим Перван, пуковник у пензији, живи у Мостару.

**** Мухарем Хајдархоџић, погинуо на Царевом Пољу код Јајца 1942.

— Дакле, другови, од данас сте борци 1. чете 1. батаљона 1. пролетерске бригаде. Честитам! — рекох затварајући списак и стежући им руке.

Послије тога упознасмо их укратко, са историјом чете и обавезама припадника пролетерске јединице према народу и борби.

— Добри младићи — рече комесар Боко, пратећи их погледима док су тражили своја мјеста на душеми.

— Ево овдје до мене ће ти бити најудобније — викали су борци, помјерајући ствари и нудећи им мјесто.

— Ево овдје до мене, рођаче. Ове даске су мекше за спавање — објашњава Иво Цару и додаје: — Да ме бар једном у животу допадне да спавам до Цара.

Цару се допаде Ивова шала и положи ствари на мјесто до њега.

Сјутрадан чух разговор тих младића са онима који су распоређени у 2. и 3. чету. Нијесу могли да се нахвале једни другима.

— Јој, да видиш код нас. Све сами весељаци. Забавније је него у позоришту. А што има паметних другова, обичних бораца. Ја се осјећам као код рођене куће. Учини ми се да то прича један од распоређених у 1. чету.

— А како је код вас? — припита један од њих двадесет петорице, колико је бројала та наша попуна.

— У 2. чети је прелијепо. Сви хвале командира. Кажу да је бољи од рођене мајке. А види се то и по његовом држању и осјети се из сваке његове ријечи. Понаша се са свима једнако, као друг, као да је с њима растао.

— Ма све је добро, само је овај хљеб потврд — промијени тему неки шаљивџија међу њима.

Када сам испричао те њихове приче и прве утиске команди чете, било им је драго што је батаљон попуњен таквом омладином.

Касније смо се интересовали због чега смо ми у 1. чети добили само четири друга? Одговорено нам је да је осталима попуна била потребнија.

ПРИРЕДБА

Наша активност у Фочи је богата и корисна. Многи су доста научили посебно из теорије марксизма. Војничко увјежбавање и обука нам добро иде. На културном плану договарамо се са друговима из Крагујевачког батаљона, који такође борави у Фочи, за заједничку приредбу. У програм је ушла и наша хорска рецитација. Наглашено је да се за приредбу треба добро припремити јер се очекује да ће доћи Тито, са члановима Врховног штаба и Централног комитета.

Хор сваког дана увјежбава рецитацију. Чини нам се да звучи снажно и садржином и ефектом при извођењу.

Сјутра увече је приредба. Ујутро ћемо поћи на генералну пробу.

Јутро. Узбуђени смо. Окупили смо се у сали. Присутни су и неки другови из Агитпропа (Агитационо-пропагандно одељење Врховног штаба). Извели смо рецитацију два пута. Другови из Агитпропа и из штаба нашег батаљона кажу да је добро изведена. Они из Агитпропа поздравише се са нама, опоменувши нас ријечима: „Само храбро пред Врховним командантом."

Вече. Дом културе. Сала дупке пуна. Испред зграде се гурају и вичу они који још нијесу успјели да уђу.

Заједнички програм је разноврстан и прикладан за ондашње прилике. Ја, у улози диригента рецитативног хора, осјећам извјесну трему. Није шала наступати пред Врховним командантом. Који ме враг натјера да показујем своје знање за такав посао. Врте ми се разне мисли по глави и хвата ме некакав неодређени страх од свега тога. Налазимо се иза бине.

— Ура за друга Тита! — проломи се салом. Друг Тито улази у салу. Трема достиже врхунац. Сав се тресем. Прилазе ми Милан и Велиша. Храбре ме:

— Не брини. Кад загрмимо, затрешће се сала.

Док је текао програм дотјеривали смо одјећу иза позорнице и припремали се за наступ.

На тачке програма и аплаузе у сали не обраћамо пажњу. На реду је наша тачка. Поређасмо се иза завјесе и очекујемо да се подигне.

Задрхтах од узбуђења, а кад угледах у првом реду друга Тита и другове из Врховног штаба, обли ме хладан зној. Али, мора се, другог излаза нема. Иступих пред хор и најавих тачку. Учини ми се да ми глас зазвони неком снагом и, као да нестаде треме. И ја, онако невјешто, дадох знак хору за почетак. Хор поче тихо, па све јаче.

Бог се драги на Србе разљути,
Разљути! — на — Ср-бе!...

Снажни Његошеви стихови испуњавали су салу, а мени се чинило да то одјекује снажно, да узбуђује, бодри, позива на борбу. Присутни у сали слушали су пажљиво, а ја сам имао утисак као да то слуша читава Фоча. Кад завршисмо стиховима:

Што се не х'ће у ланце везати,
То се збјежа у ове планине,
Да гинемо и крв проливамо,
Да јуначки аманет чувамо,
Дивно име и свету слободу!

загрмје аплауз, а из задњих редова завикаше сви у један глас: „Још! Још! Још!"

Док сам стајао на бини испред хора и блистао од задовољства, примјетих да и друг Тито жели да рецитацију чује још једном. Поновисмо је, па још једном на захтев присутних.

Када се спустила завјеса, колико сам се радовао успјеху толико ме ухватио страх при помисли да ћу заглавити у „култураше".

Послије приредбе било је доста шале у батаљону на рачун успјеха мога хора и мог диригентског изгледа у бијелим сукненим панталонама и љетној талијанској блузи.

То вече заспасмо блаженим сном.

Сјутрадан освану пријатан сунчани дан. Дан без икаквих обавеза, баш за одмор. Окупили смо се послије шетње пред касарном и слушали занимљиву причу Риста Лекића из илегалног рада, а затим настаде разговор поводом приредбе и нашег успјеха.

— Ко зна шта носи дан, а шта ноћ — развезао Иво. Ето, има другова који се већ афирмишу. Некима се може десити да стигну и до Миланске скале, па и до Метрополитен опере, јер добри диригенти су ријетки у свијету. А ја бих највише волио да се бавим новинарством само када бих нашао некога да ми пише чланке, а ја само да исправљам и, онако зрело, зналачки, чувам револуционарни критеријум, јер ћу то сигурно добро испећи поред ових наших комесара.

— А какав би посао дао комесарима, Иво?

— Да руководе, него шта. То ти је посао за комесаре...

— Кад би нас све изређао, можда би неко стигао и до министра, упадоше му у ријеч.

— Е, мој рођаче, не зна се још какве се све вредности крију у тим главама. Али сигурно је да ту има великих људи.

— Видимо ми то сви, друже Иво, — прихвати Пејаковић. — Погледај овога до мене колики је. Има у њега два метра.

— Ха-ха-ха-ха — заори се грохотан смијех.

— Ко се смије, зло не мисли — убаци Иво. А вјерујте, другови, још ми нијесмо свјесни тога ко смо и колимо вредимо.

— Иво не може да не „ратује" с комесарима — шапну ми стари Зеко Вујовић. А ја већини знам породице све до чукунђеда.

— Боље да се примичемо казану, вријеме је — потсјети нас четни економ Блажо Вучковић и пође ка касарни, а за њим се упутише сви остали, настављајући причу о нашој вредности.

Одмор у Фочи благотворно дјелује на све нас. Сусрети са Крагујевчанима и омладином новоформиране фочанске Омладинске чете и жива културно-просвјетна и политичка дјелатност обогаћују нас новим сазнањима. Одушевљавају нас предавања другова из Врховног штаба и Централног комитета. Послије њих осјећамо како нам нараста снага и жарка жеља да је употријебимо.

— Ех, када бисмо могли редовно слушати и учити од свих тих људи, гдје би нам био крај! — проговори неко из групе са којом се послије вечерашњег предавања упутих ка касарни.

— Крај, велиш? Мени и теби, сигурно негдје по овим чукама — продрије кроз мрак пискави Ивов тенор. — Е мој рођаче, ми се бијемо да други уче. Такав ти је живот, увијек неко за некога вуче. А и ми учимо. Ето, ноћас си научио оно о условљености удруживања напредних снага у борби против сила мрака и незнања. Сјутра ћеш нешто друго. И тако редом, све док ти се у глави не нагомила толико тога да се почне преливати.

— А шта када се глава препуни? — упита неко из мрака.

— Једноставно, глава ти је нешто налик на посуду, када преври, прелијеш у други суд и гураш даље.

— Како то? Какав је то други суд и како се то подругујеш са тако озбиљним стварима? — обрати му се увијек озбиљни и забринут Јово Кнежевић, подбадајући се штапином, којом се испомаже због промрзле ноге.

— Како подсмијевам, о чему то говорш, Јово. Зар ти није јасно то што кажем?

По томе како је нагласио последњу ријеч, осјети се као да Иво застаде и замисли се.

— Ето, то ти је, мој Јово дијалектика, — прекиде он кратки тајац и продужи. — Видио си оне омладинце данас, а таквих има свуда. Ето видиш. Њихове главе су те нове посуде. Пресути знање у те главе, то ти је оно што се од нас тражи.

Група се насмија Ивовој „дијалектици", а Јово заћута, као да размишља и одједном изненада викну:

— Богме, Иво, из ове моје се нема што пресипати, но чини ми се да би и мени требало досути из те твоје.

— Полако, полако. Биће дана пред нама па ћеш и ти осјетити кад ти почне преливати, ако ти није забетонирана.

— Ето тога се и ја бојим, Иване, јер у њу, пусницу, не улази ништа подбогом. Забетонирана је пуста за те работе а и стално ми се врзмају по глави она дјеца, пилеж несрећна и стара мајка, коју оставих, кад пођох, готово на ничем и без ичега, па ми ваљда и то смета шта ли, враг би га знао . . .

На састанку партијске ћелије обавијештени смо да су вијести са фронтова повољне. Наши свуда постижу успјехе. Око Рогатице је стегнут обруч. Калиновик је и даље у опсади. Партизанске јединице са Романије угрожавају Мокро и висе над Сарајевом. На Јахорини су наши толико ојачали да неки екстремисти већ приступају подјели „напуштене земље". Изгледа да нијесу добро схватили директиву о борби за засијавање сваког парчета, па се упустили у „аграрну реформу". Из Херцеговине стижу вијести о све већим успјесима и оштрим мјерама према непријатељима борбе и издајницима. У Црној Гори формирани су ударни батаљони и сем градова, готово сва Црна Гора је слободна.

Сви живнуше када дође на ред друга тачка дневног реда: Стање у чети. Сваки има понешто да каже. Једни мисле да треба појачати будност, други да треба интензивније учити, трећи да се треба више одмарати, четврти да је основно радити у масама, пети да је главио знати прићи сељацима а неки се позабавише здравственим стањем другова у чети . . .

— Као што кажу дугови, ми о свему више водимо рачуна него о друговима у чети. Ми имамо изнемоглих другова, имамо старијих, који ће тешко издржавати напоре који нас очекују. Ми о томе морамо повести рачуна — настављао је Боко Вукићевић започето излагање — и ријешити питање тих другова. Нама се пружила могућност, а и директива је таква, да те другове пошаљемо у Црну Гору на слободну територију, гдје би они били корисни и гдје би могли и даље успјешно радити. Сама њихова појава на терену

Црмнице и Љуботиња била би од огромне користи. Довољно је само да причају о себи и нама, о борбама које смо водили, о маршевима и мукама кроз које смо прошли, о крајевима и људима које смо срели, о патњи и мукама народа тих крајева, о попаљеним селима и градовима и о уништеном становништву, о крвавој Дрини и љесама лешева које је носила. Довољно је само то да причају па да буду најбољи агитатори за збијање наших редова и учвршћење подршке коју нам народ пружа. Узмимо за примјер, старије и промрзле другове Шпира Дабановића и учитеља Риста Лекића, или оца ситне дјеце Јова Кнежевића и обољелог и изнемоглог омладинца Милутина Вукићевића. Зар не би било боље да их упутимо тамо, на слободну територију, гдје би се могли потпуно опоравити и ојачати, па ако устреба поново се вратити у јединицу, ову нашу или неку другу, свеједно — закључи комесар Боко своје излагање.

Послије живе дискусије, која потраја нешто дуже, прихватисмо приједлог да пошаљемо другове на слободну територију и тиме завршимо састанак четне ћелије.

Наредних дана припремише се за пут стари Шпиро, промрзли учитељ Ристо, отац ситне дјеце Јово и изнемогли омладинац Милутин.

Припремају се они за пут, а на лицима им се одражава жалост што одлазе из чете. Бљесне суза у њиховим очима и озари лице жеља за родним крајем и најближима. Замишљамо слободну територију Црмнице и Љуботиња. Чини нам се чудно да Вирпазар и Ријеку Црнојевића држе Италијани у тим условима, али зар није све могуће у рату? Пишемо писма заједничка и појединачна родитељима, браћи, сестарама, друговима. У нама навиру туга и радост заједно, мјешају се са жељама и боре се, потискују једна другу и час надјача једна, час друга, а жеља за својима, за родним крајем притиска, само што не побиједи. Једино је свијест у стању да је потисне.

Много је топлих ријечи написано тога дана и повјерено избљедјелим папирима искиданим из свезака, нотеса или истрганих из дјеловодних протокола, који су се вукли по ћошковима касарне и канцеларијама установа. Било је у неким писмима и упозорења, и оштрих ријечи, и захтјева.

— Водите рачуна о томе да одговорите на све захтјеве народне власти. Комад хљеба или меса мање у кући не значи ништа, а на фронту, то је ручак или вечера борцу партизану, моме другу. И мени овамо дају исто тако ручак родитељи мојих другова и другарица. Неће ни ово вјечито трајати. И ово ће се звати лане. Таква су времена. Треба бити несебичан. Ко није такав може лако срамоту убрати, а убрана срамота у овим тешким данима траје вјечно. Тешко ономе ко се осрамоти. Сваки од нас се поноси својима који су га достојни, а црвенили би се међу нама они чији родитељи, браћа или ма ко његов залутају на другу страну из било којих разлога.

Поздравља вас и воли ваш син, борац, пролетер, и, ако није срамота рећи за себе, јунак ове наше велике борбе.

То писмо ми је прочитао један од другова прије него што га је предао Шпиру Дабановићу.

Само један друг је оклијевао над парчетом папира. Рука са оловком му је дрхтала. Није могао да започне.

— Шта да пишем? Коме да пишем — јадао се другу у повјерењу. — Брат ми је партизан и ко зна хоће ли га писмо наћи? Отац ми је у супротном табору, а мајка и сестра морају бити код куће, уз њега, и до њих моје писмо не може доћи.

— Пиши брату, њега ће наши наћи гдје год буде, тјешио га је друг и чекао да почне.

— Драги брате, ако си још жив, често читамо вијести, и понекад опширније извјештаје, о вама тамо и у многим налазимо име нашег жалосног оца. Ух, како ми се стеже грло када то чујем. Сваки пут се сјетим твојих ријечи о њему и жалим што се не сложих с тобом. Старији си од мене и требало је да будеш одлучнији. Како га не стукосмо, да нас не срамоти. Рече ти то једном приликом, али мени се то учини страшно. Како рођеног оца да убијемо, помислих. А можда је боље овако. Више не знам шта би било боље...

Прићох им.

— Тешко ти је, Радоване. Тешко и претешко, друже мој. А рече жао ти је што не послуша брата. Боље што га нијеси послушао. Твој отац је остао досљедан себи. Јесте непријатељ али... А да сте га убили, гракнули би са свих страна: „Ето морала партизана." „Убише оне погани рођеног оца." То би непријатељу био најјачи адут за пропаганду против нас. А међу Црногорцима знаш како би то одјекнуло.

Радован махну главом, додаде писму још ово: „Опрости ми, брате, много сам узбуђен и несрећан." Затвори писмо и оде.

Са торбама, пуним писама и крушковог хљеба, испоздрављаше се са нама и сузних очију упутише се одређени другови ка слободној територији Црне Горе, а ми кренусмо за Горажде.

Напустисмо „престоницу" наше мале републике на Дрини, тужни што нећемо имати прилике да се чешће срећемо са друговима из Врховног штаба и Централног комитета и слушамо њихова предавања и учимо непосредно од њих.

Нећемо имати ни прилику да скоро свакодневно видимо друга Тита.

Воз нас је носио ускотрачним колосјеком низ Дрину ка Горажду. Распричали смо се о условима у којима су учили револуционари и у којима смо ми принуђени да учимо.

Одушевљавала нас је прича о организацији живота и рада политичких затвореника, наших другова, по казаматима Југославије. Дивили смо се њиховој животној снази, упорности и преданости револуционарној мисли и дјелу, а сами себе смо у мислима испитивали и провјеравали своје снаге.

Како је величанствено и дубоко револуционарно дјело политичких осуђеника у Сремској Митровици, који су, у условима тамновања, затвор претворили у револуционарни универзитет, мислио сам у том моменту.

— Моша Пијаде је у затвору иреводио Марксов „Капитал“ и држао предавања из политичке економије — објашњава комесар Јово. Борио се против фракционаша и антипартијских елемената у самом затвору. Трпио је малтретирања и од њих и од затворских власти. Обавјештавао је Партију о стању у казниони. Издржавао све то и досљедно се борио. Побиједио је онако ситан, мали, нема га се што видјети. Да, онако ситан, мали тијелом, али снажан духом и богат интелектом . . .

— Испричаћу вам сусрет с њим, — прекидох доста несмотрено комесара Јова и продужих.

У Београду смо. Студирамо. Учествујемо у свим акцијама студената и радника Београда. Добисмо обавјештење да је Моша пребачен из затвора из Сремске Митровице у Општу државну болницу у Београду, ради лијечења. Снага Партије је била толика да је мобилисала јавно мњење и затворске власти су га морале послати на лијечење, иако су на то тешко пристале. Препоручено је да га посјећујемо и, истовремено да се чувамо компромитовања. Знали смо да га чувају жандарми и будно прате агенти, биљежећи сваки сусрет са њим.

Са Мишом Радоманом* кренух једног сунчаног поподнева да га потражимо и поздравимо. Узбуђени, ходали смо од одјељења до одјељења и распитивали се за друге болеснике. Измишљали смо имена и вребали прилику да се неопажено приближимо другу Моши. Чинило нам се да то изводимо врло вјешто, али никако да га нађемо. Изашао је и он негдје у болнички парк. Лутали смо по парку и осматрали. Одлучили смо да никога више не питамо. Познаћемо га, убеђивали смо један другога. Вјероватно ће нам бити најбољи знак близина жандарма и врзмање њушкала около. Претражили смо све забачене дјелове болничког парка и већ изгубили сваку наду да ћемо га наћи, па се упутисмо ка излазу. Приближавали смо се клупи, на којој је сједио усамљени жандарм. Мало напријед, на најпрометнијем дијелу, испред самог тротоара болничког пролаза, примијетисмо на клупи просиједог човјека, у болничкој одјећи, поред веома симпатичне, такође просједе жене. Сједе и разговарају мирно, достојанствено. Застадосмо на неколико корака до клупе и погледасмо се. То је он, шапнусмо. На тротоару, двадесетак метара даље, стајао је човјек у мантилу и одбијао густе димове цигарете, а преко пута, у другом дијелу болничког парка, на усамљеној клупи, сједио је сам мушкарац и упорно посматрао пролазнике. То су њушкала, ово овдје је он, закључисмо и, радосни, не двоумећи се, неспретно прићосмо клупи.

— Друже Мошо, тражимо те већ дуже. Дошли смо да те видимо, да те поздравимо, да ти честитамо и да ти захвалимо — поче Мишо пружајући руку са жељом да се са њим рукује.

С осмјехом на лицу, он прекиде разговор са женом и срдачно се рукова с Мишом па са мном.

---

* Мишо Радоман, студент из Цетиња. првобораац, партијско-политички руководилац из првих дана устанка, познат и цијењен у студентском покрету на Београдском универзитету. Погинуо 1942. у катунској нахији при покрету за Босну.

— Добро сам. Мало овдје, мало тамо, па ће и крај доћи — рече нам и заусти да још нешто каже, али у том моменту жена га упита:
— Ко су ти ови младићи?
Он се насмија, погледа нас, па њу, и одговори:
— То су они што се спремају за Митровицу, ако се не отворе раније други путеви.
— Ми смо студенти, припадници напредне студентске омладине, па смо дошли да видимо и поздравимо друга Мошу — умијешах се ја у разговор, са жељом да бар нешто кажем.
— Хвала, другови, радујем се због тога. Много младих људи ме је већ посјетило. То је добар знак. Ипак, морам вам рећи, желео бих да с вама дуже разговарам, али није препоручљиво. Схватате ви то. Знам ја да схватате.
Изговарајући те ријечи, Моша очима показа на жандарме и агенте, пружи нам руку, поздрави се с нама и пожеље нам „брзе ноге и паметну главу".
Насмејасмо се његовој досјетки и, задовољни, одосмо. Агенти нас допратише до главног излаза и потрудише се да нам упамте лични опис. Осјећали смо у том тренутку толику снагу да нам није било стало ни до радозналости агената ни до дрскости жандарма.
Само је лупа вагона и шум Дрине реметио тишину која је владала у вагону док сам причао.
— Са колико су опрезности ти наши другови чували младе људе од бјесомучне хајке полиције — рече Буро Шпанац, подиже се са столице и погледа кроз прозор да види докле смо стигли.
— Хоћемо ли брзо, Буро — упита га Марко Радоман.
— Само Дрину и цаду уз пругу видим. Даље се слабо види од дима локомотиве и магле — одговори Буро и сједе.
— Како су били смиони ти људи и шта су све преживјели! Достојни су дивљења и сваког поштовања — рече Роловић, као да се трже из дубоког размишљања.
А Боко настави:
— Посматрао сам их нешто сада по Фочи. Сви уредни, обријани и стално у послу. А када с њима разговараш, отварају ти перспективу и увијек надахњују снагом. А погледај неке од нас. Прљави, ушљиви, необријани, више од половине дана. Ето, на том нашем митраљесцу има више вашки него у пола Босне.
— И томе треба одољевати и за то имати снаге — одговори митраљезац, мирно увуче руку у њедра и настави да се чеше, као да је то врлина.
Писак локомотиве објави да стижемо, а они коју су стајали, услед наглог кочења, изгубише равнотежу, што изазва општи смијех, жагор и пошалицу.
Станица прими гомилу партизана и ствари.
Одужило се Горажде с једне и друге стране цесте уз Дрину, а ту, на раскршћу око мостића, грозд кућа са ћепенцима. Надниједе су се над потоком који протиче кроз касабу према Дрини и јадикују годинама тако. Када би знале да говоре, имале би много да причају о тешком животу и жалосном крају својих становника. Дрвена мостина преко Дрине причала би најпотресније приче. На

овој Дрини све ћуприје знају само за злодјела. И на овој у Горажду кама је забадана у људске гркљане, а Дрина вода је примала крике кланих и убијаних и односила их заједно са шумовима воде ка клисури. Крвава је текла ова ријека данима и гледала незапамћена звјерства и љуте освете. Текла је и валовима отискивала са ћуприја бачене лешеве, разбијала их о стијење уз обалу и дуж матице, ковитлала их у вртлозима и раскомадане нудила рибама, видрама и неманима свом својом дужином до Саве. Грактале су црне птичурине над њеном водом, тражећи лешеве. Кљували су окрвављеним кљуновима извађене очи и рањавале исцијеђена бијела лица прекланих људских бића. Језиве слике су се ређале као на филмском платну данима, али људска рука са чакљом није се усуђивала да се пружи према тим јадним лешевима ни ноћу, јер би и такав подвиг донио смрт. И ко зна кога би чакља закачила и у гробље би га требало носити. Људско тијело више није светиња ни као леш. У ове дане крваве, ратне, лешеви су постали обична свестрана свакодневна појава. Свуда лешеви. Више се нико од њих не грози. А многи им чак и завиђају, јер се не зна је ли боље живјети или умријети, макар и под камом крвника.

Овакав живот мање вриједи него поштена смрт, рекао би сваки кога би упитали. Чудна је судбина људска у овим крајевима. Дојучерашњи комшија ти је најљући крвник. Завади овај народ нека нечастива сила и затрова га. Нема више вјере и поуздања пријатељ у пријатеља, ни комшија у комшију. Зло вријеме и зли људи: ето то ти је све што чујеш из прича људи и осјећаш из нијемих кућа и изанђалих ћуприја, из хладних стијена дуж Дрине и из њених узковитланих, љутитих таласа. Све је то једна језива прича тешких људских судбина. И ко зна колико деценија се она понавља у сличним варијантама и још се није нашла сила која ће је зауставити, супротставити јој се и донијети боље, сигурније дане, пуне живота, рада, пјесме, цвијећа, мирисавих дјевојачких коса, веселог дјечјег жагора, богатства и среће.

Да ли ћемо ми бити та снага?

Посматрао сам другове око себе, замишљао сам све оне који нијесу сада ту, и све оне које сам икад срио. Сјетио сам се бучних демонстрација по улицама Београда, и оних демонстрација фебруарских у Цетињу 1935. године, и оних демонстрација цетињских ђака, и невских плотуна, и попа Гапона, молепствија, и царске милости, и штрајкова, и штрајкбрехера и каме љотићевске, исукане рукама крвника, студентског јединства, и револверских хитаца, и Мирка Срзентића, и Жарка Мариновића и Крста Љубичића и 14. децембра, и Седлара, и Босе Милићевић и Мирка Луковића, и 8. септембра, и рањене средњошколке, и убијеног радника, и Баумана, и Колчака, и Дењикина, и Црвене армије, и Марка Машановића, и Јована Томашевића, и Ђура Баковића, и Прице и Кершованија, и Ације и Сремске Митровице и Лепоглаве и „Јусоваче" и Мариборског пуча, и Крагујевачког покоља, и јуриша на Пљевља, и стрмоглавих бјежања пред нама ... Све ми се то ковитлало, мијешало, а питања су се стално понављала: јесмо ли ми та снага? Хоћемо ли ми бити та

снага? Хоћемо ли ми изборити то ново? Хоћемо ли ми донијети то ново вријеме веселе дјечје радости и срећне старости?

Млади смо ми и незрели. Али полетни смо и сваког дана нас је све више. Основана је и Друга пролетерска, па ће и трећа и четврта и ко зна колико њих широм земље, јер све ово није прошло без трага. Све је то издубило бразде у сјећању и оставило трагове огорчења, све ће то уродити плодовите буне и израсти у снагу која ломи и ствара ново. И ћуприје на Дрини више неће бити крваве.

Стојим на дрвеној мостини над Дрином. Чини ми се да све подрхтава, и мост, и планине, и град и куће у њему.

Нијесам ни осјетио да сам остао сам. Група је отишла и не примијетивши да сам остао. А можда су ме и звали? Ко зна како се све то одиграло? Журио сам према касарни не осврћући се около.

У касарни затекох окупљен батаљон. Вечерали су. Добих и ја свој дио и ћутке вечерах, не одговарајући на упадице.

— Послије вечере, сви у велику собу на батаљонску конференцију — продрије се дежурни.

— А ја мислио да мало прошетамо градом — шапну ми Иво. Али не дају комесари. Чувају нам и морал и знање. Генијалне су ове конференције.

МЕЂУ „ДОБРОВОЉЦИМА"

Док смо се одмарали у Фочи, Врховни штаб је у југоисточној Босни формирао Добровољачку војску. Мој замјеник, Владо Дапчевић, тек што је рехабилитован,* постављен је за комесара Дринског добровољачког одреда. Командант одреда био је Гојко Крезовић из тог краја, познат и популаран, као храбар борац против усташа.

Одред је окупљао с подручја Горажда и шире групе наоружаних људи разних схватања, и мобилисао нове. Формиране чете и батаљони повјерени су кадру који се могао наћи по дотадашњим мјесним јединицама. Тај кадар је био без довољно знања и искуства, па чак и са појединцима који нијесу пружали гаранцију да ће поштовати наређења старијих и бар нешто учинити да људство схвати потребу за јединственом борбом против окупатора. Осјећала се насушна потреба да се ту нешто учини.

Штаб одреда искористио је наш долазак у Горажде и замолио Врховни штаб да се из нашег батаљона упути неколико другова код њих, стално или бар привремено, док смо ту на одмору. Одлучено је да привремено, док је батаљон на одмору, пође неколико другова по штабовима њихових батаљона.

Влада Роловића и мене упутише у батаљон који је био разбацан по селима јужно од Рогатице, од Враголова па до Дуба. Командант и комесар одреда су „на терену". У штабу одреда нам рекоше да ситуација у јединицама није завидна, али да нам не би могли

* Владо Дапчевић, искључен из Партије у тринаестојулском устанку због неких грешака. Рехабилитован 1942. у Фочи. 1948. супротставио се политици КПЈ. Покушао да емигрира. Осуђен. По издржаној казни избегао у иностранство и дјеловао против Југославије: Ухваћен и поново осуђен.

рећи нешто одређеније, јер се све то заснива на причању појединаца, који се осјећају немоћним да среде јединице, и јадикују због тога.

— Ипак ми претпостављамо да ђаво није тако црн као што га цртају, и да се тамо може учинити доста тога ако се запне — рече нам један друг из штаба одреда, и настави. Тамо треба и војнички и политички упорно радити, јер њима недостаје и једно и друго. Они не знају много, али хоће да се боре ако их неко добро води. Највећу бригу нам задаје Дубска чета. У њој још носе кокарде и одбијају да их замијене, а дивљају по читавој околини. Са свог терена не желе да иду, изговарајући се да тако најбоље бране своје куће. Командант тог батаљона је Вуле Тамбурић Вукашин, радник на пруги, добар и паметан момак, али сам. Дакле, као што видите, ситуација тражи искусне и одлучне пролетере, који могу што други не може — поласка нам штаблија, рукова се са нама, пожеље нам срећан пут и оде у своју канцеларију.

— Да си здраво, Роловићу, и уз брдо брз — рекох Владу при излазу, бацајући поглед према Јабучком седлу, Великој стијени, Троврху, планинском вијенцу који се надноси над Гораждом и Дрином на сјеверу, и преко којега нас води пут у нову средину.

— Да, види се, уз брдо треба бити брз, по свој прилици — одговори Роловић загледан у планински вијенац.

— Од тих су сви дигли руке, па сад ти и ја добисмо „златни мајдан" и срећну работу... Али, не треба бити малодушан — тргох се ја, осјећајући да бих забраздио ако наставим.

— Да, не треба бити малодушан — проциједи Владо кроз зубе. Уосталом, видјећемо, људи су људи.

Пут нас је водио ка Јабучком седлу. Зубато мартовско сунце нас је пратило читавим путем. Завидјели смо друговима у чети и батаљону. Из видика нам ишчезну долина Дрине кад избисмо на Јабучко седло, после вишечасовног ходања. Окренусмо низ брдо. Ходамо мало лакше кроз дивну четинарску шуму на сјеверним падинама. Низ Гњилу и Стрменицу спуштали смо се према Месићу и долини Праче, без ријечи. Личили смо један другоме на изгубљене борце, одвојене од јединице, бачене у непознато.

— Нешто крупно учиш у памети, Роловићу?

— Ништа крупно. Мало сам се уморио и осјећам глад, па мислим колико још има док стигнемо. А ти? Јеси ли уморан?

— Па како се узме. Пут није баш удобан, а и дугачак је дозлабога.

— Види како је лијеп поглед одавде — рече Владо, кад избисмо из шуме и кад се пред нама отвори видик према селима на падинама јужно од Рогатице.

— Да, заиста лијеп поглед. Али ово несрећно ратно стање и зла рука паликућа дјелују тако да човјек изгуби смисао за лијепо.

— Види како се дивно бијеле неке куће по селима, просто сијају, као бисерне шкољке у мору блата и црних њива...

Куће су блистале, обасјане зрацима сунца на заласку, а ми смо уморним корацима силазили низ стрми пријечац према Месићима.

Поред опустјеле жељезничке станице и догорјелих кућа у Месићима прођосмо не питајући за пут до села Варошишта у коме је штаб батаљона у који смо упућени. Поуздасмо се у себе, јер село видимо, није далеко, стићи ћемо за дана.

Зарасле трачнице говоре да је пруга мртва од првих устаничких дана. Сјетих се, овуда је, вјероватно, пролазио само воз који смо срели у децембру прошле године, у Међеђи. И никакав више.

Распукли мостић преко Праче прије̇ђосмо опрезно и упутисмо се уз брдо према Варошишту.

Пред вече стигосмо у село и упутисмо се великој бијелој кући, претпостављајући да је штаб у њој. И нијесмо погрешили. Пред кућом је стајала група људи, без знакова на капама, са опасачима око појаса и реденицима пребаченим преко рамена и укрштеним на прсима. Пушке су им сигурно негдје у кући.

Дочекаше нас хладним погледима и на наше питање — је ли ту штаб батаљона? одговорише са оклијевањем, пошто су се међусобно погледали. Загледали су нас сумњиво, упирући погледе у наше петокраке звијезде, са српом и чекићем, као да мјере нашу вриједност и снагу.

— Гдје је командант? Води нас јуначе, њему — обратих се младићу који ми је био најближе, тапшући га по рамену.

Младић, збуњен, крену, погледајући остале.

— Није ту командант — одвали крупним гласом људина, с црном шубаром и закорачи низ брије̇г, окрећући нам леђа.

— Свеједно, води нас у његову собу, доћи ће он — наредих младићу.

Соба чиста, топла. У једном углу кревет, у другом сто са двије клупе. На средини лимена пећ, а на зиду чивилук и о њему кожна официрска торба и нови опасач.

— То је командантово, сигурно! — упитах младића.

— Да то је његово.

— Није далеко, чим су му ствари ту?

— Не, ту је у селу, сад ће доћи.

И, заиста, после неколико минута, појави се командант, Вукашин Тамбурић.

Смеђи младић, пријатне спољашности, уредно војнички одјевен, уђе неопажено, поздрави се с нама, распита се о томе како смо путовали, јесмо ли уморни и сједе за сто.

— Добро сте нам дошли јер ја и сви ми у батаљону немамо искуства са војском, а наши људи су мало груби и недисциплиновани — признаде командант без околишења. А онда настави: Има и неких разбојника, који нам само муте воду и никако их се не можемо ослободити. Баш сад сам добио обавјештење да је један од њих прије мјесец дана убио човјека да би живио са његовом женом, наочиглед дјеце. Имамо и таквих који ноћу вршљају по селима, пљачкају и силују, а никако да их ухватимо. Изгледа да их знају и да су их патроле налазиле на дјелу, али неће да их одају. Велику бригу задаје и нека банда из Дубске чете, која упада, с времена на вријеме, такође ноћу, у муслиманска села и тамо чини чуда, пљачка, туче, силује, па чак и убија.

— А имате ли оних других, који слушају и желе да се боре? — упитасмо команданта.

— Па, има и тих, само кваре их ови разбојници. А хоће да се боре и против усташа, није да неће. Баш прије неки дан, кренуле усташе из Рогатице к нама и наши их дочекали и протјерали назад. Било је и таквих који су живе усташе хватали и клали их онако ножем. У трку га стигне, скочи му на леђа и забије му нож у грло.

— . . . ?

— А гдје су вам положаји?

— Ту, изнад Феризовића и Враголова и доље, према Кукавици, а патроле контролишу све до испод Обле главе, Луња и Матовог брда. Поћу понекад и до Дубрава, па и до Дуба.

— А кога имате према Вишеграду?

— Тамо је Дубска чета. Она би требало да буде наша, али ми је не рачунамо, јер то и јесте и није чета. На ручак дођу сви, а на дужности никога да нађеш, сваки има важнији посао код куће. А опасни су. Знају и да убију кад им се дође. Кажу, не требају њима комесари и људи са стране. А командир чете је понајгори. Већ неколико пута га позивамо и никако да дође. Стално се изговара да мора бити у чети ради дисциплине, обучавања, због бојазни да их не изненаде од Вишеграда.

— А колико имате људи у батаљону?

— Кад би били сви ту, било би их преко триста, али многи оду кући, па се и не враћају.

— А имате ли везе с неким другим јединицама?

— Друге јединице су с оне стране Рогатице, па је тешко одржавати везу с њима, али повремено се сретну патроле изнад Ковања, и овамо на истоку, према Дубу.

— А досађује ли вам авијација?

— Налети, овако, кад је ведрина, али не чини нам штете, баци бомбу, двије и оде. И јутрос је налетјела и бацила двије бомбе. Једна није ни експлодирала. Остала је испред положаја. Али, свеједно, наши људи се боје авијације и немирни су, чим је осјете. Но, ми се распричасмо, а ви сте уморни, па је боље да се одморите, а за причу биће времена и сјутра.

Послије пристојне вечере, коју нам донесе младић у црном сукненом одијелу, повукосмо се на починак у сусједну собу. Прострта слама и добра сукнена поњава у топлој соби добро нам дођоше. Највише се обрадовасмо јакој рези на вратима и безбрижно легосмо.

— Није ђаво црн, као што човјек мисли, а Владо?

Ипак је добро што смо на спрату и што су врата добро затворена. А оружје нам је при руци, за сваки случај. Мирније ћемо спавати, бар вечерас.

Пробудила нас је вика и кукњава око куће. Сунце је већ било изгријало.

— Прасе су нам украли, проклетници — чуо се плачни женски глас. — Украли су нам прасе и кажу да нијесу, а прасета нема нигдје. Јес' нема нигдје, а ја га утјерала тамо и видјела кад је ле-

гло испод степеница. Морају нам га вратити или платити — чула се и даље жена, чији је глас бивао све јачи, смјелији.

— Шта је било, снашо — упита је командант Тамбурић.

— Они Петкови украли нам прасе па сам дошла да се жалим.

— Добро, иди кући, па ћемо видјети ко је то урадио. Ако буде било живо вратиће вам га, ако су то они урадили. Иди ти кући, ми ћемо то видјети — обећавао јој Тамбурић.

— Дај бар некога да иде са мном, да им то рече, па да пођем — захтјевала је жена.

— Иди са овом женом и реци Петку да дође — нареди Тамбурић куриру.

Кад ушосмо у командантову собу и упитасмо што се десило, стиже и командир Петко прије него што нам Тамбурић објасни.

— Шта је било, Петко, тамо код вас? — упита га командант прије него што се руковасмо с њим.

— Ништа, шалили се неки с прасетом. Стрпали га под кревет да виде шта ће радити домаћин — одговори са осмјехом командир Петко, човјек средњих година.

— Не шалите се с таквим стварима. Шта ће о нама мислити другови пролетери, који су дошли да нам помогну и да нас поуче — рече Тамбурић, показујући руком на Роловића и мене.

— Момци се шалили. Ко би човјеку узео прасе, болан, то онако шале ради — објасни, окрећући се нама командир Петко, лукаво се осмјехујући.

— Можда су се момци ужељели прасетине — умијешах се ја.

— Па, не би био наодмет комад печене прасетине — одговори Петко, облизујући се и не гасећи осмјех којим је пратио своје ријечи.

— Треба војска да једе, али то се мора организовано радити, друшкане мој — покушах да му објасним, али он упаде.

— Да, да, добро су то они организовали. Нико није ни чуо ни примијетио кад су смотали прасе.

Владо и ја се насмијасмо, а Петко нам се придружи очито задовољан својим објашњењем.

— Друг није мислио на такву организованост, него на нешто друго — примијети Роловић, у жељи да објасни Петку. Рецимо да се интендант или економ чете обрати одборнику и да од њега затражи да разреже и набави оно што је потребно за војску. Ти знаш да одборник најбоље зна колико ко од сељака може дати, па је праведно да боље стојећи, хоћу рећи богатији, дају више, а то не може разрезивати војска, већ одборник, јер откуд, рецимо ја или ти, знамо како ко стоји у неком селу.

— Тако је то било раније, кад су партизани владали овим крајем, али сада не иде тако. Сви они лажу и сви кукају да су опљачкани, да немају ништа. Гладовали бисмо ако њих чекамо — одбруси Петко, убијеђен да је у праву.

— Полако, друшкане, полако — каже му Владо. Не смијемо ми тако. Ми морамо према народу бити пажљиви. Ми смо народна војска. Ти рече, кад су партизани владали овим крајем. А шта сте ви?

— Ми смо добровољци.

— Добро, добро. Ви сте добровољци, и партизани су добровољци. Сви смо ми добровољци и сви морамо бити народна војска. Што је најважније, сви морамо да се понашамо према народу једнако. Сви треба да будемо партизани. Ето тако стоје ствари, друшкане. Па када се вратиш у чету, испричај ти њима ово, а наићи ћемо и ми, и биће то све како треба.

Петко се вртио на клупи, не знајући шта да каже а Тамбурић је пажљиво слушао Влада и климао главом у знак одобравања, да би се обратио, напосљетку, Петку:

— Чуо си друга пролетера, који ти је овако, да речемо све лијепо објаснио. Сад иди у чету и кажи људима шта си чуо, и да се не шале с главом, јер пролетери не трпе такве шале. А прасе вратите жени.

Петко устаде и оде, не баш расположен, ваљда због тога што се мора вратити прасе.

— Добро је ово — рече Тамбурић пошто Петко изађе. — Зато му поменух пролетере. Знају они своје грешке и прибојавају се пролетера. Они један другоме пријете пролетерима, чим неко погријеши. Нека добро је то. Да тога није, више би чуда код нас починили.

— Ти одржа први политички час, а шта ја да радим са војничким — упитах Роловића.

— Ти си опробани војник, па ћеш сигурно наћи материјала. По свој прилици, они знају војнички и политички подједнако.

Уз доручак сам размишљао о мом послу и закључио да је најбоље обићи јединице на положајима, провјерити цјелисходност њиховог распореда и поучити их, ако то буде потребно, а са Петковом четом, која је резервна, увјежбавати извођење јуриша. Из размишљања ме прену снажна експлозија, која одјекну негдје према Рогатици.

— Сигурно бомбардују. Боље да се склонимо — рече Тамбурић и крену да изађе.

— Полако, не чује се авијација, има времена за склањање ако буде потребно.

— Врага, они тамо баце бомбе, а овамо митраљирају, одмах послије експлозије.

— Од митраљеза је кућа довољан заклон.

— Јес' врага, погледај — рече Тамбурић, показујући рупу на плафону. Ово је јуче просвирао метак из авиона.

Изиђосмо из куће, али не чусмо зујање мотора.

— Мора да су одлетјели са оне стране Рогатице — објасни Тамбурић.

НА ПОЛОЖАЈИМА „ДОБРОВОЉАЦА"

У путу према положајима, сретосмо задиханог курира, који нам, узбуђен и уплашен, рече да су се неки играли са оном неексплодираном бомбом и да је бомба изненада експлодирала и поуби-

јала их. Није знао да нам каже ни како је то било, ни колико је људи погинуло ни има ли рањених.

Пожурили смо ка положају и ускоро стигли на мјесто несреће. Разривена земља, покошено жбуње и искрзано камење били су језиви знаци експлозије, а парчад одјеће и обуће, и комадићи искиданих тијела, порција и оружја једини остаци осморице погинулих.

Најближи мјесту експлозије, који су неким чудом остали живи, причали су:

— Јутрос су се сви по групама окупљали око бомбе, посматрали је, завиривали, дирали је рукама и пикали ногама, чудећи се како није експлодирала и како је остала читава, кад је пала са толике висине. У једном моменту, стигао је несрећни Раде, онај високи, снажни, у зеленој шумарској блузи, и онако као и обично почео да виче „Шта је? Шта се плашите! Врло важно, бомба као и остале. Ево сад ћете видјети шта ће бити . . .“

Пикнуо је бомбу врхом својих тешких ципела, оних окованих, сигурно у врх упаљача. И грунула је страшна експлозија. Нас неколицину је одбацила и оборила, а њих осморицу, који су се затекли око ње, искомадала. Нестали су у експлозији. Највећи комад им је ево ово што видите овдје.

— А рањених није било?

— Неки су огребени у паду, кад их је бомба одбацила и оборила. Они су доље у кућама.

— А одакле су ови другови који су погинули?

— Из сусједних села. Отишле су гласоноше да јаве њиховима.

Језиви призор експлозије и неочекивана смрт осморице бораца дјеловали су на остале. Туга је обузела све, и нас са њима. Осам домова изгубило је мушке главе.

— Речено вам је да бомбу не дирате. Који вас је враг тјерао да се окупљате око ње. Замислите шта би било да сте сви били око ње — љутито им се обратио Тамбурић, потресен великим губитком.

Пошто смо добро прегледали мјесто експлозије и околину и констатовали да се од погинулих нема што сахрањивати, одлучисмо да пошаљемо по једну групу породицама погинулих и да и на тај начин учествујемо у њиховом болу за изгубљеним синовима.

Положаје јединица дуж косе изнад Феризовића и Кукавице нађосмо неуређене.

— Шумарке и камењар користимо ако наиђу од Рогатице. Само нема опасности, неће они овамо, боје се — изговарале су се старјешине.

Јединице разбијене по шумарцима, засеоцима и ко зна куда нијесу могли окупити. Зато обилазак претворисмо у појединачно савјетовање са старјешинама, препоручујући им, да јединице морају бити окупљене, да нико не смије отићи без одобрења, дајући им и друге савјете.

Наш утисак о старјешинама је различит. Тамбурић мисли да ће сви послушати савјете и све то објашњава страхом од пролетера. Владо и ја имамо утисак да већина није спремна за одлучну борбу и да је то основни разлог јавашлука који смо затекли.

РАШЧИШЋАВАЊЕ

Дубску чету морамо натјерати да се покрене са свог терена, то нам је јасно. Разбојнике који вршљају по селима — већ их наслућујемо — морамо изоловати. Без тога се не могу учврстити јединице, нити обезбиједити извлачење људи из њих за бригаде. Али како то извести, на кога се ослонити? Гојко Крезовић, командант Дринског добровољачког одреда доста је популаран, боље рећи, доста га се плаше. Да ли искористити његов ауторитет и тај страх који имају од њега и тиме потражити могућност изоловања појединаца или.... Али, да ли је то довољно? Свакако није. Данима смо размишљали о свему томе и, на крају, одлучисмо да из нашег батаљона тражимо једну десетину да с њом прођемо кроз јединице и поставимо захтјеве, веома ауторитативно, с тим што ћемо нагласити да ћемо за неизвршење узимати на одговорност. Разбојнике ћемо похватати и послати Крезовићу у Горажде, на поступак.

Десетину су нам одмах послали.

Исте вечери одоше у Рогатицу код непријатеља онај који је убио човјека, да би живио са његовом женом, и један који је оптуживан да је изнуђивао дукате по муслиманским кућама. Рекоше за тог „дукатлију" да је признао и предао око 150 дуката, сакривених у темељу своје куће. Случајно је том приликом измакао један који је сачекивао муслиманке по воденицама, скупљао их у „харем" и пировао са својом групом. Домаћи претпостављају да је умакао према Дубској чети.

— Нека, долијаће и он — помишљали смо. Али шта учинити са Дубском четом?

— Најбоље, Владо, да пођемо до чете са десетином, као да смо дошли у обилазак. Када завршимо „обилазак", наредићемо да нам се чета јави у штаб батаљона.

— А ако не дође?

— Разоружаћемо их.

— Како?

— О томе ћемо одлучити кад за то буде вријеме.

— Добро да покушамо.

Са десетином пролетера, упутисмо се сјутрадан у свануће, ка Дубу. Од села до села, кроз шуме, потоке и јаруге, путовасмо готово читав дан. Два мала брдска коњића заморисмо мијењајући се за све вријеме у јахању.

Сунце је залазило кад стигосмо пред недограђену кућу, гдје им је била кухиња у којој су се окупљали за оброк. Пред кућом затекосмо грбавог човјечуљка раздрљених груди, са шајкачом изокренутом по страни, и кокардом израђеном невјештом руком од порције или чутурице. Цијепао је дрва.

— Цијепаш ли, момче? — упитах га не скидајући се с коња.

— Да, треба за кухињу — одговори он, не испуштајући сјекиру из руку.

— А чија је то кухиња?

— Наша!

— А ко сте ви?

— Војска, видиш — одговарао је грбавко дрско, поправљајући капу и закопчавајући блузу на раздрљеним грудима.

— Видим, али која сте то војска?

— Дубска, гребо је ти, која би друга била.

— А има ли вас много ту?

Грбавко нас је сумњичаво гледао и оклијевао, размишљајући да ли да одговори.

— А да, то је војна тајна — присјетих се ја и наставих: — А шта си ти у тој војсци, сигурно кувар.

— Јашта, кувар сам.

— А јеси ли штогод припремио за вечеру?

— Безбели, припремио, и то добру.

— Хоће ли се наћи штогод и за нас, болан.

— Било би, ако старешина дозволи.

— Е па онда да сјашем — заврших разговор, скинувши се са врањчића, који је копао ногом земљу као да тражи да сјашем.

У једном углу велике просторије недограђене куће, на огромној купи жара догорјевале су цјепанице. У другом углу, над мањом ватром кркљао је казан. Уз преградни зид, на растегнутој волујској кожи димила се гомила искасапљеног меса, тек закланог вола.

— Ово ви нешто клали данас — упитах грбавка, који са нарамком цјепаница уђе у кућу и пође према казану.

— Клали за војску, јашта би друго.

— А гдје су ти касапи отишли — упитах, претпостављајући, по топлом месу, да су и они и сви други измакли испред нас и разбјежали се около.

— Однијеше шкембе робљу кући. То није за војску.

— А кад ти војска долази на вечеру?

— Сад ће они, тек што нијесу стигли.

— А гдје ти је старјешина? Можеш ли га позвати да дође?

— Позваћу га, што не — одговори грбавко подстичући ватру.

— Да нацијепамо мало дрва и за ову ватру? — упита десетар Велиша.

— Може, зашто не, одговори му грбавко излазећи из куће.

— Јованеее! — дозивао је грбавко храпавим гласом, нагрижеником ракијом и љутим дуваном. — Реци командиру да га траже неки људи од Рогатице.

— Ето сад ће командир — рече нам кад је ушао у кућу, гдје је наставио да подстиче ватру под казаном и преврће крупне комаде меса дрвеном летвом, погледајући час нас окупљене око ватре у ћошку, а час нашег стражара који се шетао поред дрвљаника испред куће.

— Биће гозбе ноћас, а момак? — упита га Роловић.

— Јашта ће, безбели — одговори грбавко, подупирући гомилу хљеба на шаторском крилу повећом цјепаницом.

Уто стиже и командир, снажан риђан, у жандарском шињелу и високој црној шубари са кокардом и запуштеном риђом брадом.

— Помоз' бог људи! — викну с врата и потражи погледом старјешину.

— А ви до нас — продужи ириближавајући нам се, са руком испруженом да се рукујемо.

— Да, до вас. Дођосмо да вас видимо и поразговарамо — одговорих, снажно га дрмајући при руковању.

Рукова се са свима и сједе с нама поред ватре.

— А ви одмах стражу испред наше куће поставили?

— Војнички прописи тако траже — одговорих и заустих да објасним.

— Нека, сад ће моји, па ће га смијенити, уморни сте од пута.

— Није потребно — упаде наш десетар — а и прописи траже да сваки себе обезбјеђује у рату.

— Тако, тако, није много ни два стражара, ноћ се примиче, а ноћу се обично стражари удвајају — подржах десетарове ријечи и рекох му да замијени стражара једним који се већ огријао.

Прикупљали су се припадници Дубске чете све до мрака и ређали се поред ватре, са које је кувар грбавко скинуо казан.

— Јесу ли сви стигли? — упита командир своје.

— Нема још Рутаља, са патролом — одговори један од њих.

— Ко вам је тај Рутаљ? — упитах командира, помишљајући да би то могао бити онај који ноћу обилази воденице и купи „харем" јер, по опису који смо добили у Варошишту, ниједан који је досад ушао у кућу није сличан њему.

— То нам је један што има своју групу, с којом се не раздваја. Данас је у патроли према Вишеграду, па је мало закаснио, а Рутаљ га зову по рутавим прсима које никад не покрива.

— Дешава ли му се често да закасни?

— Деси се. Али он воли ноћ и ракију, па дође кад стигне.

— Стој! — чу се стражар испред куће.

— Шта вичеш? — продера се храпавим гласом неко из мрака.

— Ко иде? — викну стражар.

— Рутаљ, ко би други.

— Види, Саво, нека га пусте — викну Рићан. На његове ријечи, искочи витки младић на врата и рече стражару да командир наређује да не задржава Рутаља.

На вратима се појави здепаста момчина, у овчјем кожуху, раздрљених рутавих груди, неуредне браде и косе, са капом од вучје коже, забаченом на потиљак, и с пушком немарно објешеном о раме. Чим уђе раскорачи се и подбочи са обје руке и, док му се пушка њихала о рамену, погледа около и грубо изусти:

— Ене, ене, и госте имамо. Па нека су нам добро дошли. Ах, месо. То ја волим — настави и упути се гомили меса покрај прегрaдног зида. Оштрим ножем одсијече поголеми комад говеђег бута и приђе великој ватри, с месом у једној и ножем у другој руци.

— Ех, ово ти је добро! — проговори, разрезујући месо и развлачећи га у огромну шницлу. — Де, Гобо, мало соли, па на жар — обрати се куварy. Кувар потрча и донесе соли, а они око сусједне ватре сјатише се ка гомили меса и почеше да режу и гурају се, псујући и вичући.

— Оставите то! — викну оштро Рићан и пође да их отјера.

Рутаљева шницла је цврчала на жару и увијала се, а он, облизујући се, извуче из торбе чутурицу са ракијом, повуче неколико гутљаја и положи је испред себе.

Док је из њедара вадио гуку дувана, смотаног у прљаву мараму, доприје ми до носа дивљи воњ зноја, помијешан са мирисом ракије.

— А ти Рутаљу, у патроли био, а? — упитах га да започнем разговор.

— Био мало, па навратио до познаника да припуним чутурицу, и закаснио мало.

— А има ли што ново према Вишеграду?

— Италијани причају да ће ударити на партизане, каже народ по селима — одговара Рутаљ не окрећући главу, сав обузет замотавањем цигаре у поголемо парче новина.

— А шта ти о томе мислиш? — упитах га, у намјери да му скренем пажњу и уловим му поглед.

— Ја шта мислим, кажеш? — одговори питањем, подиже главу и погледа ме закрвављеним очима. — Ја шта мислим? — понови, као да то питање упућује себи. — Ето видиш, ја о томе нисам ништа мислио. Нисам ни очекивао да ће мене неко питати шта ја мислим. Ја шта мислим? Хе, хе, хе — насмија се Рутаљ и, умјесто одговора, пружи ми преко ватре мараму са дуваном.

Прихватих је и завих цигарету у парче новина које нађох уз дуван у марами.

— Нема човјек времена да мисли о свим стварима — наставих, са жељом да продужим причу с Рутаљом.

— И нема, безбели — прихвати Рутаљ раскидајући врућу комадину меса и пружајући ми повеће парче.

Прихватих понуду и подражавајући га у раскидању меса, наставих са питањима:

— Добро ви живите овдје?

— Ух, још када би уз ово било нешто младо да се прислони — прихвати Рутаљ, пружајући ми чутурицу, смијући се. Личио ми је на раздраженог ждријепца.

— За добра момка нађе се и то — рекох и прихватих чутурицу, трудећи се да одржим темпо и приче и гозбе.

— Их што волим такве људе ко што си ти — рече усхићено.

— Можете се удружити — упаде Роловић, користећи моменат и да се насмије.

— И овај човјек је као и ми — настави Рутаљ и пружи чутурицу Влади.

— Мало је у њој остало — рече Владо.

— Биће друге кад та нестане, Рутаљ је још жив.

— Па нек' си ми жив и здрав — наздрави Владо.

— И уз брдо брз — добаци неко од другова.

— Но, ми се запричали и једемо, а други гледају. Људи треба да вечерају, да се не охлади, додадох.

— Нек' једу они, а ја и ти ћемо овдје, уз ватру, ово на жару — рече Рутаљ и премјести се до мене чим људи устадоше да приме

вечеру. — Ах, ово ти је за нас — додаде, уиутивши се с ножем у рукама поново ка гомили меса.

Врати се са два велика каиша одрезана вјешто дуж читавог бута и већ посољена. Бацајући их на жар, уз огњену купу, од које смо се већ почели знојити, натеже чутурицу и, као да продужује започету реченицу, одвали „уз ово нешто младо", и гримасом допуни мисао.

Ракија га је већ освајала, зато искористисмо задобијено повјерење.

— А наће ли се тога овдје, около, Рутаљу.

— Их, наће Рутаљ свега што му срце зажели — пожудно изјави, а очи му заиграше онако крваво, као да ће да искоче.

— А које су најслађе? — упитах га, увјерен да ће се открити.

— Ове буле за каура права су сласт небеска, вреле, топе се, просто те милина подилази. Негдје ћемо се ја и ти заједно сладити. Стјераће Рутаљ то све у „харем". Биће да се крка на оба брка, не брини — врисну Рутаљ, и пљесну рукама тако да се сви окретоше.

Другови су се с порцијама враћали ватри и настављали вечеру. Рутаљ ми додаде месо набодено на нож, које је још цврчало.

Роловић примијети да је Рутаљ пијан, упитно ме погледа и добаци: То је он!

— Да, он главом, наш Рутаљ — одговорих дајући Владу знак главом да сам разумио питање и потапшах Рутаља по тврдом рамену. И „харем" има — добацих и пљеснух га по кожуху као да одобравам његово хвалисање.

Рутаљ је прислоњен уза зид већ хркао кад завршисмо вечеру. Испијена чутурица лежала је поред његових ногу, а пушка поред зида. Рутаве прси су му се испаравале, а отужан воњ зноја испод кожуха, измијешан с ракијом и остацима недопеченог меса, ширио се око њега.

Придријемасмо то вече око огњене купе, смјењујући један другог на стражи и у пожарству, како крстисмо наше наизмјенично бдјење око ватре.

По сванућу, на наш захтјев, построји се Дубска чета на пољани испред куће. Јутарња свјежина је разбијала мамурлук док смо Роловић и ја вршили смотру.

Похвалисмо их за ред и добро чување оружја, а потом им Роловић одржа говор о потреби заједничке борбе. Слушали су га доста пажљиво.

По ранијем договору, наредисмо им да дођу у Варошиште и да се построје пред штабом батаљона, тако уредно као данас овдје. Одредисмо дан и час када то мора бити и упозорисмо их на посљедице, ако то не изврше.

Изгледало је да је код њих наступио прелом, зато се, при поласку, срдачно руковасмо са старјешинама и у војничком поретку кренусмо, остављајући пушкомитраљесца на зачељу. Окрећући коња још једном их поздравих и добацих гласно:

— Довиђења свима! Довиђења, Рутаљу, у Варошишту. Не заборави на обећање.

— Биће гозбе и уз гозбу — прихвати он, грохотом се смијући.

Уз пут смо коментарисали сусрет са Дубском четом и оцијенили да је наша „мисија" успјела.

Били смо готово сигурни да је Рутаљ онај који харачи по селима и ноћу сабира „бијело робље" око себе.

Трећи дан у рано јутро обавијестише нас да Дубска чета чека постројена пред штабом.

— Зар је могуће? — изусти Тамбурић, веома изненађен. — Нисам вјеровао да има тога ко ће Дубску чету натјерати да се покрене с Дуба. Нисам вјеровао ни вашим причама да сте мирно с њима вечерали и преноћили.

Тамбурић је оклијевао да их поздрави, али схватио је да не би било паметно да то препусти другоме.

Постројена чета стајала је подаље од куће, а испред ње, командир, спреман да преда рапорт.

Рутаљ, раздрљених груди, у кожуху, под вучјом капом забаченом на потиљак, клатио се и лактовима гурао сусједе.

Тамбурић прими рапорт и поздрави их са — Смрт фашизму! Само неколико млађих отпоздрави са — Слобода народу!

Послије смотре и краћег разговора с њима, саопштисмо им да ће се, као резерва, смјестити у засеок испод ћувика, који је вирио сјеверозападно од Варошишта.

— Ван засеока кретање је дозвољено само по одобрењу штаба батаљона — нареди Тамбурић и закорачи ка згради штаба.

— А Рутаљу? — добаци Рутаљ из строја, нађуливши уши да боље чује одговор.

— О томе ћемо ја и ти посебно, ако не буде важнијих послова — одговорих му ја и с Роловићем кренух према кући.

Одмицали су према засеоку, гурајући један другог и жагорећи. По покретима је изгледало да се препиру.

— Је ли Рутаљ онај о коме сте причали да тјера муслиманке и шири је у принудном „харему"?

— Да, да, то је тај. Их, то је разбојник прве класе — додаде Тамбурић.

— Како би било да га упутимо за Горажде са „важном поруком", — упитах Влада.

— Можемо покушати. Стекли смо његово повјерење и вјероватно ће поћи — рече Владо, не напуштајући мисао која му је до тада скупљала обрве.

— Али не самог, него и целу његову групу — додаде Тамбурић.

— Да, да, све њих — сложисмо се.

— А има ли сигурна човјека који би пошао с њима, више ради тога да тачно знамо јесу ли стигли у Горажде? — наметну нам се питање.

— Наћи ће се — одговори Тамбурић.

Неколико другова из десетине пролетера држало је војничке и политичке часове, а дио који је био уз нас посласмо са Дубском четом, да се и ту почне с политичким радом. Владо им нагласи да треба опрезно прилазити тумачењу потреба заједничке борбе и јединствених знакова на капама свих добровољаца.

— Ићи ће то, само треба умјешно наступити. Примијетили сте већ неколико њих нема никаквог знака на капама — рече Владо пожелевши групи успјех.

— А шта са њиховим брадама? — упита Милан Петричевић.

— То је „друга етапа", Милане — насмија се Владо.

Сјутрадан Рутаљ пристаде да с групом иде за Горажде, пошто му објаснисмо да је порука веома важна и да Крезовић жели да има око себе људе из свих јединица.

— А наш договор? — обрати ми се Рутаљ.

— Порука је сада важнија, а ја не одустајем. Наћи ћемо се ми и тамо и овамо, кад ти будеш долазио као патрола за везу. Биће узбудљивије. Не брини, биће да се „крка на оба брка" — одговорих му, правећи љубазну гримасу.

— А куда ће ова двојица? — упита Рутаљ, показујући руком на Велишу и Блажа, другове из десетине пролетера, којима смо повјерили Рутаљеву групу.

— Они носе извјештај пролетерима и треба да нам донесу нова упутства и обавјештења о припремама окупатора, које си ти наговјестио оне вечери када си се вратио из села према Вишеграду.

— А јесте ли им јавили да сам о томе ја обавијестио? — радосно упита Рутаљ.

— Него шта! — потврдисмо, на његово велико задовољство, које га раскрави и растјера сваку сумњу.

— Е сад можемо бити мирни — задовољно констатова Роловић, кад Велиша и Блажо, с Рутаљем и његовом групом, одоше за Горажде.

Обука по јединицама текла је без већих тешкоћа, а замјена кокарди тробојком и петокраком звијездом није ишла глатко. Шаренили су се они без знакова, а већина је кокарде брижно чувала по џеповима.

„Друга фаза" — шишање брада — тек је почела кад стиже наш батаљон из Горажда и обавијести нас да Врховни командант долази да обиће фронт.

Са батаљоном је друг Данило Лекић Шпанац. Он је, са групом другова из Ваљевског и Посавског одреда, гоњен хајкама по западној Србији, успио да пријеђе у Босну и сада је замјеник друга Коче.

— Гдје ће сад овамо, а већ се увелико прича да се спремају колоне из Вишеграда, Зворника, Тузле, Добоја, Маглаја и Сарајева према Романији и Рогатици? — питали смо се забринуто Роловић и ја.

ДОГАЂАЈИ КОЈИ СЕ ПАМТЕ

Осванў сунчано јутро оно прво, прољећно, варљиво и превртљиво, час пријатно, час хладно.

„Врховни командант обилази фронт!" То је потисло све друге мисли.

Вођа устанка хоће да види људе, јединице, положаје, хоће да види услове у којима се војује и ратује, хоће сам да се увјери, да рече људима ријечи отворене, људски, топло.

Којим ће путем доћи? Куда, иа који дио фронта ће поћи? Ко ће с њим бити? Гдје ће се смјестити? — мучила су нас та и друга питања у вези са овим доласком.

Из шуме изненада изби група коњаника.

Он је то, нико други не може бити — помислисмо и упутисмо се према групи.

Пренаглили смо, нијесмо смјели тако, можда само пролази — рекох и дохватих Влада за рукав.

Већ је сјахао. Било је касно да Владу ма шта још кажем.

Окренух се да видим гдје је Тамбурић. А он ишчезао. Немам куд, морам ја да рапортирам.

Приђох доста неспретно.

— Друже команданте, стање у 2. батаљону добровољаца је ратно, јединице су на положајима, ново нема ништа — изговорих готово без даха.

Тито се насмија, пружи руку мени, па Роловићу, распита се како нам је ту, и на крају рече:

— Није вам лоше оно с изолацијом најгорих. Рекли су ми већ нешто о томе у Горажду.

Слушајући његове ријечи, заборавих на групу која је стигла с њим.

Црномањаст човјек оштрих црта, са повећим брковима, у чизмама и плавој доламици, са шубаром на глави и петокраком звијездом, приђе нам и рукова се са нама. А за њим човјек глатка лица, са наочарима, па редом остали.

— Ми ћемо мало до јединица, а вечерас ћемо с вама, ако има мјеста — саопшти нам друг Тито.

— Биће мјеста, друже команданте — одговорисмо у глас Владо и ја.

Одјаха друг Тито с групом, а Роловић и ја остадосмо збуњени.

На брзину наредисмо да се кућа штаба уреди и почисти, па пријечицом похитасмо на коњићима према положају, питајући се гдје се то изгуби Тамбурић.

Људи су се гомилали по положајима у жељи да виде Врховног команданта, а другови из Титове групе су разговарали с појединцима, интересујући се колико су упознати са ситуацијом у свијету, у земљи и на фронту. Провјеравање показа добре резултате, јер су случајно питали само пролетере, оне из наше десетине, који су боравили и радили у добровољачким јединицама.

Прије него што им Владо и ја указасмо на то, приђе нам човјек са наочарима и задовољан рече:

— Добро су обавјештени и зрело мисле ови ваши.

— Да, али сте ви набасали на пролетере, који међу добровољцима раде већ неколико дана. Баш смо мислили да вам то кажемо. Иначе, добровољци много мање знају и тешко примају. Многи међу њима су тек скинули кокарде, а има још оних са брадама.

— А, тако! Додуше, и мени се учини то необично, а нијесам се сјетио да завирим у знаке. Гледао сам само лице и бирао отреситије.

Вријеме је одмицало, а помисао на обезбјеђење и смјештај друга Тита нас је узнемиравала. Били смо као на иглама. Њихов одлазак у друге јединице добро нам дође. Одјурисмо у Варошиште да провјеримо уређење „штабне куће", а десетини наредисмо да се окупи и дође ради обезбјеђења.

Тамбурића затекосмо у Варошишту. Одмах нам објасни како је шмугнуо. Кад му рекосмо да ће они поново доћи, он се зацрвени и, послије кратке паузе, рече:

— Идем ја у Петкову чету док све ово прође.

Узалуд смо га убјеђивали да треба да остане с нама. Отишао је.

Пред сам Титов долазак, добисмо обавјештење да је наш батаљон пролетера већ размјештен по сусједним засеоцима и да је наш задатак само непосредно обезбјеђење куће. Лакну нам кад то чусмо.

Кућа, иако пристојна, некако нам не изгледа погодна за Врховног команданта. Бијели се и примећује из далека, већ су је решетали митраљеским рафалима из авиона. Намјештај оскудан и незграпан. Клупе, сто, дрвени кревети, недовољно чисти, губери и тврде сламарице. Све нас то забрињава.

Група с Титом дође уморна од пута и гладна. По парче пите и неколико кашика кисјелог млијека, била је сва част коју смо им могли понудити те вечери.

У разговору нам рекоше да ће сјутра овдје одржати састанак са свим старјешинама јединица око Рогатице и још неким друговима који ту треба да дођу.

— Највећу просторију у кући припремите за састанак. Избаците све ствари а унесите само клупе и овај сто. То ће бити довољно. А сад на спавање, треба се одморити за сјутра — рече друг Тито и хитро устаде.

— Ја и Милутин* ћемо овдје, скупа. Сламарицу и покриваче ћемо избацити, а на го кревет ћемо донијети чисту сламу — продужио је Тито, као да се спрема да сам све то уради.

Доста невјешто се постарасмо да то други уради и за часак кревет је био припремљен.

Друг Тито брзим покретима скиде опасач, кожну торбу постави умјесто јастука, а шињел узе као покривач, и брзим покретом се опружи у кревет, онако обувен и обучен, остављајући мјесто за друга Милутина. По другим просторијама у кући размјестише се остали. Роловић и ја одосмо до страже у сусједну кућу. Ту ноћ остадосмо будни, уз пролетере стражаре.

У рано јутро пристизали су позвани другови и распитивали се гдје ће бити састанак. Улазили су у просторију и заузимали мјеста. Осјећа се озбиљна атмосфера. Неки прелиставају биљешке, а неки тихо разговарају. На столу чека неколико писама. То су извјештаји оних који нијесу дошли.

---

* Милутин, Иван Милутиновић, делегат Врховног штаба и ЦК КПЈ у Црној Гори.

Друга Тита дочекаше сви на ногама. Руковање, распитивање, кратак разговор и заузимање мјеста не потрајаше дуго.

Друг Тито ћутке чита писма и, завршивши последње преговори:

— Овај слијепац не види шуму од дрвета. Код њега је сада мало тијесно, па мисли да ће све пропасти ако се њему не помогне. Добио је посљедњу директиву, види се из писма, али није схватио. Но да почнемо.

Сви се погледаше као да се питају о коме је ријеч, али почетак састанка скрену пажњу.

Роловић и ја се повукосмо код страже, са страхом погледујући у небо и према Сарајеву, мислећи како смо немоћни пред авијацијом, и о злу које би могла начинити ако наиђе. Док је састанак текао, напето смо стајали или шеткали око зграде. Сумњу и страх нијесмо могли потиснути ничим. Састанак се одужи, а с њим и наша узнемиреност.

Послије састанка оде свако на своју страну, а друг Тито се, са својом групом, упути ка Гораждu.

Пратили смо их погледима док замакоше у шуму изнад Месића, радосни што све то прође без авијације и напада на фронту. Попусти она тешка напетост и замор обузе тијело. Главе су нам климале, а очни капци, тешки, оловни, склапали се немоћно. Ноћ и сан нас освојише, ни вечеру нијесмо пожељели то вече. Загњурени у сламу, спавали смо до сванућа, онако опремљени, ником ни на ум није пало да губи вријеме у раскомоћивању.

Сјутрадан један од учесника састанка нам је у повјерењу испричао.

— Окупатори и издајници припремају велику офанзиву на нашу слободну територију, посебно на фочанску. Нећемо је моћи одбранити. Тражен је излаз. Предлагано је да кренемо за Србију, или да останемо и бранимо фочански простор и планинске масиве Дурмитора, Синјајевине, Маглића, Волујка, Трескавице, Јахорине и Љубишње. Било је и других предлога.

Стари је закључио: За Србију нијесмо довољно јаки. Изазвали би Њемце који би били спремни да повуку и са најосетљивијих положаја снаге да нас онемогуће.

Уз то успјели би да мобилишу све у Србији за борбу против нас. Бранити Фочу и простор Фочанско-Црногорско-Санџачки то би нас увукло у фронталне борбе. Ми морамо тражити друго решење.

Било је питања шта ћемо са овим, шта са оним . . .

Стари (Тито) је одговорио:

— Треба припремити јединице за тешке маршеве, узастопне борбе, несане ноћи и све недаће ратовања и војевања.

А на питање како ћемо са исхраном на том дугом путу и на простору НДХ (независне државе Хрватске) Тито одговори: — Ако смо народна војска, народ ће нас хранити а ако то нијесмо уништиће нас и треба да нас . . . није изговорио оно задње.

Да, заиста немамо муниције, али знамо гдје је има. Тамо ћемо је набавити.

Коментарисали смо Роловић и ја све ово и на крају у шали закључили: Обистинит ће се оно тумачење Ива Дапчевића о томе што у имену наше бригаде стоји оно — ударна — то ти је мој роћаче да ударамо свуда и да од нас не остане живих. Смијали смо се Ивовом тумачењу али не баш грохотом. Нешто дубоко у нама чепркало је на сумњу.

ПОВРАТАК

Гријали смо се у Варошишту уз лимену пећ, Владо и ја, обојица под температуром, прозебли и готово скрхани, кад дође курир и донесе наређење да се вратимо у батаљон, који је већ неколико дана опет у Гораждu. Готово бунцајући, нагађали смо због чега нас позивају. Ипак, жеља да се вратимо у батаљон потиснула је сва нагађања и непријатне сумње. Дјеловала је чак и на то да се осјећамо боље или нам се тако учинило.

У тмурно јутро, пуно влаге поздравили смо се са Тамбурићем и присутнима. Захвалили смо Тамбурићу за сарадњу и пријем и, са коњем врапчићем, којег нам „поклони" и са десетином пролетера, кренусмо блатњавим путем за Месић.

Чини ми се да пут трепери и помјера се, час лијево час десно, а дрвеће около као да се до земље повија и полако усправља. У ушима ми зује, а у ваздуху се ковитлају обојене магле и, мијешањем праменова, плету невиђене шаре којима ките шуме и све около. Љубе се брда изнад Месића и у тој игри примичу врхове једно другоме као да се љубе. Затетурах и пљуснух у блато колико сам дуг и широк. Ишчезнуше шаре, стадоше брда, учврсти се пут и усправи се дрвеће. Нестаде пријатног сна у бунилу и температури. Остаде само лепљиво блато око мене и шиљак бола који ми се зари испод плећке и проби у прса. Опипах, мислећи да је то бајонет моје кратке пушчице италијанског поријекла, која је, сва блатњава, лежала поред мене, заједно с пресавијеним бајонетом. Нечије руке осјетих на себи и шиљак бола поново ме прободе.

— Нагрди ли се? — чух нечије ријечи.

Напрегнух се да одговорим, али узалуд. Одједном паде тама, црна, дубока, па из ње исплових негдје далеко у шарене ливаде и пођох према бистрој ријеци која кроз њих тече. Пече сунце гола леђа преко шарених ливада, а гране врба машу ми и обећавају густи хлад. На високој обали чека бијела дрвена клупа и нуди се својом ширином. Покушавам да потрчим, али ноге су ми као везане. Корак, по корак, примичем се ријеци, клупи, хладу, а никако да стигнем. У напорном корачању стигох и простријех се по клупи, онако потрбушке. Један сунчев зрак као да се пробио кроз густо врбово грање и пече ме под плећку. Пече болно, пече прогоријева, а снаге немам да се покренем, да се помјерим у дубљи хлад. Пре-

сијава се мирно огледало ријеке и нуди своју хладну воду. Вичем, али никога не могу дозвати. Молим да ме полију хладном водом и заклоне од онога сунчевог зрака који ме жари, пали, срце хоће да ми изгори. Покушавам да скочим у воду, али не могу, чини ми се да ме за клупу везују хиљаде нити и не дају ми да се покренем. На ум ми паде снажан трзај, једини је то излаз да се ослободим. Тргох се свом снагом и одлетјех високо у зрак. Лебдим тако изнад ријеке, а врбе затварају њено огледало, као да ми бране да се буђнем. Млатим рукама и ногама, окрећем главу надоље и полако се спуштам. Отеже се то дуго, а онај сунчев зрак нестаде и остави за собом на леђима рупу из које покуља ватра. Изгорећу, ако не буђнем и угасим ватру, сину ми мисао и наглим трзајем откидох се и скочих у воду. Хладна вода ме освјежи и ја се освијестих. Другови су с мене скидали блато на оном блатњавом путу према Месићу, придржавајући ме испод пазуха, а шиљак бола под плећком нешто је лакши него при паду.

— Ти се нагрди, рођаче, — обрати ми се Велиша.

— Није, није, није то ништа — једва повезах ријечи, бришући хладан зној са чела.

— Како није ништа кад те једва повратисмо из несвјестице.

— А не, то је мала температура коју носим већ неколико дана.

Велиша ме загледао, милујући ме по рукама, челу и образима, сумњичаво вртећи главом и гледајући замишљеног Роловића, који је оклијевао да нешто каже.

Отетурах некако до Месића, а тамо већ појахах коња и пођосмо даље.

Чинило ми се да се сви тетурамо кад изађосмо на Јабучко седло. Поче поново да трепери и увија се цеста и да се љуљају брда и примичу врхови једни другима. Уплаших се да ћу пасти с коња, те замолих другове да ми помогну да сјашем.

— Можеш ли, Владо? — упитах Роловића кад осјетих тврдо тло цесте под ногама, јер тек тада ми дође на ум да је и он имао температуру, и би ме срамота што се тога нијесам раније сјетио.

— Иде се полако — одговори он са осмјехом.

— А ја зајахао, па као да ме ни за кога није брига.

— А, не! Знаш, ја сам данас добро. Мени онај чај и она топла лимена пећ помогоше, само ми настрада капут, нагоре, јер ја сам био преблизу пећи — рече Владо, показујући на леђима засмуђену флеку на капуту.

Цеста је поигравала и ми на њој, чинило ми се све до Горажда.

У бунилу проведох ту ноћ у Горажду. А ујутро, кад се батаљон окупи пред касарном да крене за Фочу, кад заигра коло и грмну пјесма, осјетих жељу да поиграм, али снага отказа.

— Бани, друже мој, нешто са мном није у реду — обратих се нашем батаљонском љекару Иву Поповићу.

Бани ме забринуто погледа, принесе руку моме челу, па образу, опипа пулс. Завуче ми руку у њедра да осјети откуцаје срца, па ме одведе у страну и рече да сједнем.

— Шта је ово, Бани? — упитах га.

— Није добро. Велика ватра и ко зна шта још са њом. Али, у Фочи ћемо видјети — рече Бани и отрча некуд.

Командант Перо приђе, са Банијем, послије неколико минута и рече ми: — Мораћеш са Банијем и првом групом камиона за Фочу да се види шта ти је, па кад ми стигнемо, видјећемо се.

Перо се некако залелуја испред мене и нестаде, а куће около заиграше као у колу. Стеже ме нешто у грудима и притиште, а ватрени пламенови лижу ми кожу и пале. Чини ми се као да осјећам задах опрљена тијела...

...Поскакујемо по изрованој цести према Фочи у расклиматаном камиону, увијени у ћебад, а с нама поскакују брда и ријека Дрина, као да нам се ругају.

У БОЛНИЦИ

Не знам како сам и када овамо доспио. Рекоше ми да је то било синоћ. Довео ме Бани и смјестио ме ту. Лежи се овдје и на креветима и по патосу. Ја сам на кревету, у углу собе. Тифус и запаљење плућа, то је „дар" који добих од добровољаца заједно с оним коњићем, који ме услужно изнесе од Месића до Јабучког седла.

— А гдје је батаљон? — упитах младу болничарку која је служила болесне и рањене другове.

— Ту је у граду, данас примају заставу. Долазили су да те посјете, ти си причао све нешто као да те шаљу негдје међу омладину да радиш и жалио си се да то нећеш моћи, јер си болестан... Питао си их зашто то неће да виде, да узму у обзир, и говорио си још много.

— А јесам ли шта ружно изговорио? — упитах са страхом да ће ми одговорити потврдно.

— Не, не, ништа ружно. Све нешто о борби и револуционарним задацима.

— Овдје ми свашта чујемо и причамо, мој друже — обрати ми се друг са једног кревета на средини собе. Ту ти се ноћу, понекад и дању, дијели земља сељацима, дају фабрике радницима, конфискује имовина трговцима, шишају браде поповима, тјерају Њемци да рашчишћавају и граде оно што су порушили, иде се у Њемачку и Италију за репарације.

— А... — заустих нешто да кажем, али друг настави.

— Најреволуционарнији су тифусари.

На његове ријечи насмијаше се сви будни у соби и тај смијех пробуди оне који су још спавали.

— А, кажеш, данас примају заставу — обратих се болничарки. — Како би било да и ја пођем тамо? Полако, ево да пробам, — изговорих и подигох се из кревета.

Болничарка уплашено завика и потрча према мени и покуша да ме врати.

Наједном, све потону у мрак. Пламени језици запалацаше негдје у даљини и запараше мраком као мује. Грмљавина некаква

заглушивши све иа затим малакса и нестаде у дубокој тутњави негдје далеко. Чиним страшан напор да изађем из мрака. На путу ударам ногама о некакво глатко камење. Грање ме шиба по лицу, а око тијела обавијају се немани и стежу све јаче. Стењем од бола и покушавам да вичем, али глас се не чује. Рукама хоћу да се ослободим свега тога, али не могу да их покренем. Овако се пропада, нестаје без свједока, у мраку, под шибом и канџама немани. Гдје сам то и зашто сам ту? Зар је могуће да сам постао такав? Не, то не смијем дозволити, морам се тргнути. Али како? Сваки дјелић тијела је као окован, везан нечим невидљивим, а из мрака се пружају ужасни пипци немани, с оштрим канџама и постепено се примичу. Извијам тијело да их избјегнем, али канџе ми се заривају у леђа, прса, ноге и руке. Остају послије њих крваве бразде и оштри болови. Језа обузима цијело тијело. Одједном, пропадох кроз некакву рупу у освијетљени простор, а по мени падају неке снијежне пахуљице, које покупише крв и ублажише болове. Нестаде оних немани и пипака с канџама и све оне језе која ме је потресала. Из даљине чујем дозивање. То је неки глас вољене дјевојке. Тражи ме и дозива. Изгубила се у мраку. Напрежем се да се одазовем, али глас ми застане у грлу. Машем јој руком и подижем се да ме види, а она се удаљава и глас јој се губи.

Сузе навиру на очи, а стидим се због тога. Тражим мјесто да се сакријем од људи, од себе. Копам по меким пахуљицама и завлачим се дубоко, али тамо ме нешто гуши. Сав рањав, измучен и жалостан поново избијам на површину и удишем свјежи ваздух. Отворих очи и угледах изнад себе болничарку и друга Пера Радовића. Лежао сам у кревету на леђима, обливен знојем.

Болничарка ме гледала сузним очима, а Перо, озбиљна лица, принио је руку моме челу да би одмјерио температуру.

— Најтеже је прошло — тихо је изговорио. — Пребродио си кризу, сад мора ићи набоље.

— Гдје смо ми ово, Перо? — упитах га, јер ми се учини да је све око нас другачије него што је било.

— Одмарамо се мало овдје — одговори он убједљиво и мирно.

Већ је било вече. Причали су ми да сам дуго био у несвјестици, да сам био немиран, да сам бунцао сво вријеме, да су другови из батаљона долазили да ме посјете и отишли забринути. Отишли су, рекоше ми, јер је батаљон морао кренути за Црну Гору.

Дани у болници пролазили су ми у ватри и бунцању, болно и споро. Сањао сам или у буниlу пратио колону батаљона по црногорском беспућу, увијек ведру и распјеваиу. Виорила је, над главама бораца, црвена пролетерска застава, а они, насмијани и весели, хитали су према Црној Гори и црногорским партизанским јединицама да помогну у спречавању издаје, која је већ захватила широко, од Васојевића. У том буниlу одлазио сам на некакве састанке омладине и говорио им неуморно о борби, о мјесту и улози омладине, о будућем животу у слободи и враћао се са тих састанака уморан, сломљен и жалио се због тога некоме, говорећи да заиста нема смисла оптерећивати ме тако болесног. Налазио сам се с родитељима и радовао се тим сусретима. Сријетао на путевима

мртве, који ме позивају да пођем с њима. Посматрао с почивала колоиу водоноша, која се из села упутила по љетној жези према далеком извору, јер је у оном безводном кршу црногорском нестало воде у бунару. Сачекивао сам уморне људе који се враћају из вароши, с неким завежљајима или са чапром жита на глави или рамену, јер је нестало у кошу, а дјеца траже хљеба чим се пробуде.

Кад бих се освијестио, ћутке сам слушао вијести о догађајима. Све оно што се дешавало непосредно око нас, и што је могло сваког часа да нас у Фочи доведе у животну опасност, јер је већ почела трећа офанзива, а с њом и осипање, потискују мисли о батаљону, чети и оним најдражим и најближим друговима из ње.

Вијести нијесу биле охрабруујуће. Од оне бројне војске партизанске и добровољачке у источној Босни остала су само три ударна батаљона. Остали су Бирчански одред и неколико десетина бораца из Калиновичког одреда. Нешто људи из Дринског и Јахоринског одреда извукло се према Фочи и јужније, а Фочански и дио Калиновичког су се затекли ту и, ако не буде унутрашњег раздора, вјероватно ће се сачувати.

Непријатељске колоне су се кретале ка Фочи, а доктори и особље ужурбано су припремали болницу за евакуацију негдје према југу. Дани су пролазили, а од евакуације нема још ништа.

Из Црне Горе су стизале вијести о тешким борбама око Колашина и планском наступању окупатора и домаћих издајника из свих гарнизона.

Глад је принудила многе да повијају врат пред окупатором, а „совјетизација" је уплашила дио њих, па сада траже излаз и заштиту од окупатора и склањају се у градове. Биће муке да се очува јединство и издржи та тешка криза која се нагло шири и уноси сјеме раздора . . .

Тако смо, у болничкој доколици, Перо и ја коментарисали вијести из Црне Горе.

Ни вијести из Херцеговине нијесу охрабривале. И тамо је настало осипање. Окупатор користи све то и бодри четнике. Све му то помаже да уништи или бар истисне партизане из Херцеговине.

Иако су вијести забрињавајуће, ипак се нама све то чини сувише далеко и не баш тако тешко. Нека потајна нада да ће наше јединице разбити непријатељске снаге и ријешити све у нашу корист, живи у нама.

Али, кад изненада Италијани из Пљеваља потиснуше санџачке партизане према Љубишњи и упадоше у Чајниче, поче да нас обузима сумња, помало и страх, од неизвјесности. Пробали смо снагу и провјеравали оружје, које је, за сваки случај уз нас. Перо, ја, Миле, болничарка и још три друга можемо пружити отпор, у случају нужде. Није то све пријатно, али се тјешимо тиме да се свугдје по овој нашој земљи гине, па ни болницу не мора увијек мимоићи та судбина. Доктори нас редовно обилазе, али нико се не усуђује да их ма шта упита. Свако се плаши да га не назову паничаром.

ЕВАКУАЦИЈА

Најзад је дошао и тај дан. Рањени и болесни крећу некуд на југ. Припремају се носила, пакују „љекови" и завоји, сређују прирућна средства за евентуалну помоћ уз пут. Општа журба је захватила све. Испијена лица другова и другарица рјечито говоре о исцијеђеној снази и немоћи за путовање. Неколико њих морају на носилима, а за остале су по околним селима покупљени коњи. Само мали број већ прездрављених ићи ће пјешке. Ја ћу бити међу коњаницима.

Јутро осваја. Чим изађох на ваздух, ошамути ме свјежина. Ноге клецају, а тијело се опушта. Камионом нас одбацише до Брода, гдје нас је чекала група сељака, с коњима и импровизованим носилима. Као измрцварени, сиђосмо очекујући да кренемо. Брдског коњића са самаром и џаком преко њега изведе из гомиле бркати сељак, са главом умотаном у црвени шал. Приводи га трупцу и даје ми знак да узјашем. Прилазим као сјенка и покушавам да се попнем. Тек кад се сељак увјери да нећу моћи сам, поможе ми да узјашем. Чим опкорачих коња, осјетих тврде бандаже самара. Није чудо, био сам кост и кожа.

Низ Дрину је дувао повјетарац, онај априлски, који милује по лицу и шири ноздрве. Али мени је хладно, непријатно.

— Неће твоме коњу бити тешко данас, пријатељу — обратих се сељаку, који је уређивао нешто око колана и конопаца у које треба да углавим ноге.

— Богме, и нејак је и слабо храњен, па сам гледао да уграбим нешто лакше — одговори ми не прекидајући посао.

Пецнуше ме Јовове ријечи, тако се звао сељак, те погледах около да видим како други изгледају. Сви су блиједи, ископњели, јадни. Ако сам ја најслабији међу њима, онда сам обрао бостан, помислих, али не рекох ништа.

Намјестих се некако на коњића и прихватих поводник који ми Јово пружи, објашњавајући да он мора помоћи и на носилима.

Крену колона путем уз Дрину према Шћепан-Пољу. Климају коњићи под рањеницима и болесницима, чепукају по самој ивици пута, а на њима испијени јахачи, погнути и снуждени, као у погребној поворци. Само два друга руку завучених у гипсано бијело крило весело разговарају и шеретски поцупкују на коњићима.

— Могли бисте вас двојица и пешке — каже им предана пратиља, другарица Олга, ситна дјевојчица, која неуморно трчкара, помаже, исправља накривљене самаре и нуди воду из чутурице.

Клипше стара коњина под човјеком средњих година, чија десна нога обложена гипсом виси низ самар и на сваки корак куцка о бандаже.

— Добро иде вама двојици — добацују другови из колоне.

— Није лоше, ако овако потраје — одговара он, у пролазу, на добацивање другова. — Нашли се нас двојица истих година, па гурамо ли, гурамо.

Колона је некако оживјела. Усправили се људи у самарима, посматрају околину, диве се Дрини и њеној снази, а она онако по-

мамна туче о брегове, пјени се и хучи бучније него кад смо је прије шли, долазећи на одмор у Фочу.

Клипше коњић и ја на њему, а у глави ми се мути. Брда почињу да поигравају, а дрвеће и жбуње јури некуд. Није ово добар знак, помислих, сјећајући се путовања за Горажде. Све је тамније. Почињу да се губе предмети у тами, а одмах затим отиснух се негдје у бездан. Сијевну бол у глави и рамену и прободе тијело. Кад сам се освијестио чух оштру опомену. Неко је викао: „Што се не држиш за самар?!"

Ја сам лежао на путу и осјећао бол у глави и рамену.

— Ко то виче? Кога то опомиње? Шта је то? — питао сам другарицу Олгу Којадиновић, која дотрча и поче да ми нечим брише лице и нуди ме водом.

— Не знам, ко ће то знати — одговорила је својим меким гласом док ми је с једним сељаком помагала да се поново попнем на коња.

— Ја сам то пао? Не знам ни сам како је то било. Олга, хвата ме несвјестица — питао сам и објашњавао истовремено.

— Полако, полако — храбрила ме она, дубоко загледајући у моје очи и забринуто климајући главом.

Поново ми се мути пред очима. Губе се контуре стијена над Дрином и обриси Пивске планине. Немоћ осваја и савладава исцрпено тијело.

Требало је још два пута да паднем с коња па да се сјете да ме пребаце на носила.

Кад се заљуљаше носила подамном на раменима људи који су ме носили, утонух у блажен сан.

Пред мрак стигосмо у село Бастасе. Поређаше нас по патосу у загријаној просторији. Сиромашни оброк од мршавог овчјег меса и неслане чорбе, с парчетом сладуњавог фочанског крушковог хљеба, не могох ни окусити. Ноћ пуна тешких снова, болова, дима, хркања, стењања рањеника и уједа распаљених вашки одужи се у бесконачност. Једино је Олга бдила над нама, учини ми се, читаву ноћ. Кадгод сам се пробудио, видио сам је да некоме поправља покривач или нуди воду, или подиже главу и намјешта јастуче. А нејака је и ситна, рекао би човјек ни себи не може помоћи.

Јутро осванў ведро и сунчано, али у ову клисуру сунце касније стиже. Ту, око Бастаса, укрштају се и бију вјетрови који низ клисуру Таре, Пиве и Сутјеске хитају ка Дрини. Зато су јутра овдје хладнија. Ово данашње нимало не личи на априлско. Прије би одговарало хладном јануарском јутру, или се то можда мени тако чини због језе која ме подилази док нас ређају по ливади и припремају за полазак према Шћепан-Пољу.

Перо Радовић се негдје изгубио међу друговима, вјероватно да би помогао слабијима. Мора да има и немоћнијих од мене кад није дошао да ме види. А можда се ослонио на Олгу и њено старање, које је заиста свесрдно.

Колона крену према Шћепан-Пољу исто онако невесело као јуче, али опет с оним раширеним бјелим гипсаним крилима двојице јахача, који се јутрос нађоше на челу. Људи који носе рањенике

нијесу истог раста, а и пут је нераван, па ми се често чини да ћу испасти из носила. Понекад са узбрдице видим задњи дио колоне и у њему ону стару коњину и рањеника са ногом у гипсу на њему. Чини ми се да је Перо на зачељу, ваљда ради прегледа и контроле, јер, рекоше, као искусни револуционар, врло ауторитативно дјелује, нарочито на сељаке носиоце који се нешто комешају, ваљда услијед терета и замора.

Преко жичаног моста на Тари, који се лелуја високо над ријеком, прелази се са страхом, а на стрмини, одмах иза моста пријети опасност да носиоци посрну јер пад би их одвео у провалију клисуре и у сигурну смрт.

На Шћепан пољу затекоше нас талијанске „Савоје", које изненада налетјеше и изручише бомбе. Фијук бомби и прве експлозије унесоше забуну. Људи који су ме носили бацише ме поред пута и разбјежаше се. Не видјех шта се деси са осталима. Чух само Олгин глас и пријетње које је упућивала носиоцима.

Експлозије поново грунуше у непосредној близини. Земља и камење засуше носила, а бол од ударца каменице у бутину сину према куковима и рашири се уз леђа. Олга се однекуд појави и, подижући ћебе којим сам покрио главу, упита:

— Јеси ли жив?

— Жив сам још — одговорих у тренутку кад у новом наврату затутњаше нове експлозије и зазвиздаше парчад бомби и камења изнад нас.

Стиша се грмљавина експлозија чим авиони нестадоше. Тек тада се сјетих мог пиштоља, који сам првог дана устанка заплијенио на Ромом ждријелу, на путу Цетиње—Будва, и потражих га од Олге.

— Шта ће ти сада? — упита ме она гласом пуним сумње.

— Нека се нађе код мене — одговорих кратко.

— Па имаш пушку у носилима, шта ће ти пиштољ — обрецну се Олга.

— Пушка је сувише дугачка, а ја више нећу допустити овима што ме носе да ме бацају поред пута. Замисли да тоураде негдје уз стијене Херцеговог града.

Олга ме нежно погледа, као да би хтјела да се извини за сумњу коју је до тада изражавала:

— Па, ако је само ради тога, онда ево ти пиштољ — рече вадећи га из своје торбе.*

Зграбих пиштољ као дијете драгу играчку, отворих футролу, извукох га и помиловах. Враћајући га у футролу, оштро погледах сељаке који су се већ вратили да ме подигну.

— Немојте се преварити да ме онако баците ако поново налете авиони, јер онда ће бити потребно више носила — упозорих носиоце који су ме уозбиљени, сумњичаво посматрали.

Један је други погинуо, а неки су лакше рањени од бомбардовања. Међу рањенима су и два сељака.

---

* Пацијентима су болничарке узимале пиштоље, под изговором да их растерете, јер се дешавало да, у тифусном бунилу или због несносних болова, понеки изврше самоубиство.

Херцегов град је сучелио стијене изнад Таре и Пиве и, спајајући их, надвисио се над Шћепан пољем. Тврђава на стијени из доба владавине Херцег Стјепана ћути као свједок давно прохујалих времена. Ове стазе и гудуре као да су предодређене за борбу. Ево и данас, послије толико вјекова гине се, ратује и брани право на живот на сопственој земљи по истим овим гудурама, које је Стјепан затварао тврђавама. Стрмом стазом пењемо се према Рудинама, а ја, нешто освјежен или потресен бомбардовањем, ни сам не знам од чега, размишљам о тим давним временима и питам се да ли ће ико сазнати за нас и наше патње и борбе на овим стазама и поприштима. Хоће ли икад ико забиљежити ово и хоће ли остати трага о овоме што се збило, данас на Шћепан пољу и на стази према Рудинама? А збило се доста тога у душама људи ове снуждене колоне.

У Рудине стигосмо послије низа предаха уза стрме стране Херцеговог града. Одахнуше носиоци и коњићи од терета, а нас прихватише љекари и особље, заједно са становништвом Рудина. Дрхтали смо још уз огњиште поред разбуктале ватре Перо, Олга, ја и још неколико другова, кад уђе крупнооки ониски, мршави Никола Божовић, предратни дописник „Политике" из Љубовије. Распитивао се за наше здравље и објашњавао нам да је ту, у Рудинама, добро, а пошто се огријасмо, позва Пера и мене да пођемо с њим и видимо гдје је он смјештен.

Једва догегах до сусједне куће, у којој је био смјештен. Чиста соба, са столом, креветом и шпоретом угодно је дјеловала. Пријатна топлина нас разгали. Гостопримљиви Никола натјера нас да попијемо кисјело млијеко које је за њега било спремљено. То је дјеловало на мене као мелем на рану. Учинило ми се да је то најбољи лијек који сам добио откако сам дошао у болницу.

Остадосмо у кући са Николом, јер је он са доктором Дејаном Поповићем и Олгом извршио распоред по кућама и зажелио да ми останемо са њим.

Одмарање, Николино гостопримство и Олгино старање није дуго трајало. Други дан транспортоваше нас у Подмилогору.

Тамо нас дочека доктор Херберт Краус и комесар Раде Вилотијевић. Смјестише нас брзо у већ припремљене куће. Ја се нађох у кући браће Јокановић, из које је жена, са дјететом и свекрвом, прије шла у сусједну, њихову стару кућу.

У кући двије просторије и омањи ходник. На патосу, у већој просторији, танка простирка сламе запријечена летвом да се не расипа по патосу. Дугачки сто, клупе, пећ и петролејска лампа на храпавом зиду, једини су комфор наше болесничке собе. Друга соба је празна и језиво хладна. Овдје, на Пивској планини, на висини од 1400. метара, на чистом планинском ваздуху који мирише на снијег, наставиће се наше лијечење без лијекова. Таква је судбина готово свих рањених и болесних партизана, јер су планина и беспуће често њихово уточиште, а апотека се попуњава само из плијена.

— У Подмилогору је један дио интерног одељења наше Централне болнице. Други дио је у Унчу и Трси — објашњавао нам је др Краус, у току прегледа који је одмах започео. — Ја ћу навраћати

повремено, јер се старам и о оним деловима у Трси и Унчу. Навраћаће и други лекари, али основну негу пружаће вам помоћно особље, јер ви сте сви пребродили кризу. За вашу собу је задужена другарица Гутман. Сад ће она доћи.

Ређала су се мршава тијела пред Краусом, а он је ослушкивао, куцкао, подизао капке и загледао очи, пипао пулс и захтијевао час дубоко дисање, а час задржавање даха. Око једног другa, по имену Стане, задржа се нешто дуже. Стане, црвен, висок, угојен, учини му се нешто сумњив, а и нама је сумњив, јер стално обилази кухињу, избјегава друштво и не одваја се од своје набијене масне торбе.

— О, ти си добро, готово си прездравио. Још неколико дана па у јединицу — рече му доктор на завршетку прегледа, тапшући га по облим, голим лећима.

— Али, друже, мене нешто стеже овдје — изусти Стане показујући на грудни кош.

— Попустиће то чим се мало размрдаш — одговори му кратко Краус и устаде са клупе.

— Е, ево је. Баш добро што си дошла — обрати се Краус повисокој буцмастој дјевојци. Носила је наочаре а санитетска торбица висила јој је о рамену. Блуза и чакшире доста тијесне, наглашавају њене облине.

— То је Вита Гутман, кћи наше докторке. Она ће се старати о вама између мојих обилазака — рече Краус и даде Гутмановој кратка упутства.

— Кад Краус изађе, представисмо се Гутмановој и почесмо да разговарамо с њом.

— Добро припази овог високог, њему пријети опасност да брзо крене у јединицу — поче причу Милутин, из ћошка, као из бусије.

— Да, да, задатак је нашег санитета да се што пре врате другови у строј — прихвати Гутманова не примјећујући шалу.

— Ви мени не вјерујете — обрецну се Стане.

— Није тако, друже Стане, упаде у ријеч Перо — знају другови да си ти био болестан, али срећно си прездравио, па им је драго.

Перо је желио да прекине разговор који је могао неповољно утицати на заиста другарску атмосферу у нашој групи. Зато поче да прича о времену, о тешком путу и о потреби да слушамо љекарске савјете.

Ћутао сам и посматрао другове и Гутманову која је прилазила свакоме од нас и поправљала неком торбу употребљену као јастук, неком покривач а неком оружје положено на узглавље.

Са вечером дође и комесар Раде — Вића Вилотијевић, Перов и мој стари познаник из Београда, иначе познати комуниста Краљева, студент права, који већ годинама лебди између живота и смрти као тешки плућни болесник, али увијек пун духа, ведрине и другарске љубави.

— Ето, другови, и у овим условима нађосмо нешто за вечеру. Није много богата, али је топла и има меса — исприча Раде, као да се извињава, док се руковао са свима. — Стараћемо се да храна буде редовна, али унапред знам да ће бити оскудна. Знате и сами,

ово је најтањи део године. Овце мршаве и исцеђене, јагњад недорасла, сено понестало, а паша још није приспела на овом несрећном Дурмитору. Видите и сами, насеља раштркана и ретка, а крај сиромашан и исцрпљен. Но, добра воља и наше старање створиће нешто. Ту је наша сточна фарма, а јединице, као што знате, од сваког плена већи део шаљу болници, па ћемо делити што се нађе.

Комесарове ријечи унесоше неку наду да ће бити боље, коју замало не поквари неслано јело.

— Да, другови, за со је овдје велика мука — рече комесар кад примијети гримасу на лицу оних који први окусише вечеру. Сељаци причају да овце толико пате без соли да већ земљу једу. Многима су налазили пун желудац земље кад их закољу.

То вече се нашироко испричасмо с Вићом, присјећајући се предратних дана...

Сунце нас је измамило из болничке собе. Огрнути ћебадима, шињелима и сељачким кожусима, поређали смо се на дугачкој чамовој греди испред куће, као ласте на жици. Посматрамо зараван Пивске планине, прошарану снијежним наметима, и преко ње, у даљини, врхове Јахорине, Трескавице, Маглића. За леђима су нам сурове стијене горостасног Дурмитора, покривене бијелом, снијежном капом, а далеко, више према истоку, опружила се шумовита Љубишња, преко које, у плаветнилу, назиремо планинске врхове ко зна којих планина. Диван поглед је узбудио све нас. Тишина. Зуримо у даљине и ко зна какве кога мисли море у ово сунчано јутро, крајем априла 1942. године?...

— Је ли онај вијенац стијена ту доље кањон Таре? — изненада неко прекиде тишину.

Сви се окренуше и погледаше на ту страну.

— Да, то је кањон Таре, а тамо лијево је кањон Пиве — прихвати Перо и продужи да објашњава која је која планина и у ком правцу се налази који град.

— Ти све до Москве објасни, а још не знамо како се зову ова села што их видимо одавде — примијети један од другова.

— Мислио сам да то знате. Туда смо дошли овамо. То прво село је Кнежевићи, оно иза њега, ће се састају брда, то су Никовићи, — настави тако да ређа засеоке и катуне, као да чита са топографске карте.

— Онамо далеко, преко оних врхова, у плаветнилу је моје Ужице — умјеша се Гутманова. — Тамо сам учила школу, и похађала санитетски курс кад је Ужице било република. Ах, како је дивно бити ђак, учити, играти се у школском дворишту, шетати се улицама града, купати се у реци, ићи на излете на Златибор, бити сит, чист, међу својима. А сад, туђин нас је потерао из рођених кућа, разбио, раздвојио, натерао да се злопатимо, гинемо и умиремо по гудурама, прљави, вашљиви, гладни, али....

— Разњежила се — шапну ми Перо.

— Да, млада, сентиментална, а ово вријеме ружно, ми тешко болесни, а можда и груби, па није чудо — одговорих ја полугласно.

Ручак смо сачекали на сунцу, разговарајући онако увијени, и као авети поређани.

НАШ ПРАЗНИК

Сјутра је празник — Први мај. Први пут дочекујемо га у слободи, без жандарма и агената, без страха од хапшења. Брижљиво припремамо славље. Омладинци и омладинке се растрчали. Село је оживјело. По болесничким собама осјећа се журба, свако нешто ради. За столом у једној соби неколико реконвалесцената довршавају чланке за зидне новине. Пред кухињом двојица припремају ражњеве за пецива, а у магацину прегледају залихе и расправљају смију ли се упуштати у веће издатке за празник.

Забрињавају нас сиве магле које читав дан разгони хладан вјетар и никако да их отјера са Пивске висоравни. Ако остану, те магле ће нам покварити славље. Пред ноћ магла се помаче ка Дурмитору и зави његову снијежну капу сивом чалмом облака. Црна од влаге и блиске ноћи остаде пред нама Пивска планина с понеком бијелом мрљом, остатком снијежног намета на осојним падинама. Ноћ је спуштала црну копрену над простором. За који часак све би утонуло у црну таму влажне априлске ноћи, тешку, мртву и досадну да није сјутрашњег празника.

У сумрак бљеснуше ватре по брдима на Пивској планини и повезаше се са ватрама на Љубишњи и онима на Великом и Малом Штулцу. Те буктиње, запаљене рукама омладинаца и омладинки, најавише славље. Чини нам се да смо у величанственој сали, чију позорницу представљамо ми у Подмилогори. Ватре у даљини личе на огромне трепераве лустере. Живост и весеље настадоше код нас чим запалисмо већ припремљену купу дрва. Наша се ватра уклопи у круг буктиња са Љубишње и Дурмитора. Осјећамо да се око сваке ватре окупља и радује народ и омладина као ми у Подмилогори. Одједном, из вреве зачу се пискав тенор: „чу-уј-моо!“ Испред нас, с друге стране ватре, стаде комесар. Пљесак заглуши његове ријечи.

— Ураааа! — орило се и дуго отезало из грла оживјелих костура. Нико не би рекао да су то наши гласови.

— Другови, о Првом мају, празнику рада, говориће нам друг Перо Радовић — изусти комесар, насмијан, и врати се у групу.

Перо, висок, витак, испијена лица и изнемогла тијела, изађе полако из групе, заколута великим плавим очима и засу нас бујицом ватрених ријечи. Горела је ватра пред нама, а Перове ријечи палиле су у нама нове ватре. Чинило нам се да звони наша сала планина и вијоре наше заставе крваве кошуље — и чују ове ријечи сви окупљени око треперавих лустера ватара по Љубишњи и Дурмитору, и свуда широм земље. Око оваквих ватара једни се завјетују да ће празник прославити у знаку нових јуриша на непријатеља, трећи у упорном учењу, а ми, у болници, у стрпљивом и дисциплинованом лијечењу, да бисмо се што прије вратили нашим јединицама.

На починак одосмо кад љекар нареди.

Први мај 1942. године осванu на Пивској планини хладан и магловит, пун валаге и вјетра и исто онако гладан као и сваки други. Само зидне новине освјежише просторију. Испред њих смо се смјењивали у групицама и читали чланак по чланак. Пред ручак,

зидне новине допунише печена јагњад. Онако мршава прислоњена уза зид и увијена око ражњева, скорила се и смањила, рекао би човјек да су мачке, а не јагањци. Чак са хљебом испод њих нешто је пуније него јуче. Ваљда ће бити већа порција мљецкавог хљеба. помислио би свако ко макар и нехотице баци поглед према џаку.

Прође и тај дан међу снуженим болесницима без неког нарочитог одушевљења. Изгледали смо исцрпљенији него претходних дана. Мора да су учиниле своје јучерашње одушевљене овације. Извикали смо се поштено и издували сву снагу.

У тој суморној болничкој атмосфери утонух у размишљање. Стално ми је на уму Петар Радовић Перо. Студент. Члан КПЈ од 1931. руководилац партијске организације на Правном факултету у Суботици. Због револуционарне дјелатности осуђен на три године строгог затвора у Сремској Митровици. Послије робије секретар Обласног комитета за Космет. Године 1939. искључен из КПЈ због подржавања Петка Милетића. Доживио сам га у овој болничкој атмосфери као друга чија топлина и брига о болесницима, о мени, чини ми се посебно, ниче из дубине племенитости којом је надарен. А шта је све преживио у свом револуционарном развоју?

Смијем ли се усудити да га питам? Да га не потресем? Да га не увриједим?

Искористих погодан моменат кад остасмо сами и усудих се.

— Перо, хтио сам те нешто питати, а молим те да ме схватиш. Желим из твојих уста да чујем, а сигуран сам да ћеш ми рећи истину: како си се осјећао кад си био бојкотован као „петковац"?

Он устаде, погледа ме, окрену се као да доноси одлуку да ли да нешто каже, подиже главу, уприје поглед у мене, сједе и поче.

— Тешко је то објаснити. Бојкот је најтежа казна револуционару. Револуционар си, а револуционари те одбацују. Догађаји се нижу а ти у њима учествујеш сам. Осјећаш подозрење, па чак и мржњу, а питаш се докле ће то бити тако? И тако, дугачка би то била прича.

— А сада, кад је почела оружана борба, ти си борац, извршаваш обавезе револуционара и заједно си са друговима?

— Још рана није зарасла, а опрез мора бити крајње присутан. Кад већ хоћеш да знаш, ево само један случај који може то илустровати.

— Јул је 1941. Устанак. Води се борба. Ми смо на Вељем брду, код Подгорице. Жега тропска. Воде ни капи. У контакту смо са непријатељем, мада то личи на застој и неку врсту узајамног вребања. Горе уста, пали се грло. Жеже утроба, жеђ дави. Вода није далеко, али свако моје помјерање са положаја, чини ми се, стоји под надзором свих. И шта да радим?! Помјерим ли се: „напустио положај", „одступио", „побјегао". А утроба изгоре. Жеђ додијала. Макар кап воде у устима, чини ми се биће спас. Изувам ципелу. Мокрим у њу и квасим уста својом мокраћом. Ни то нико не смије видјети, ни знати, јер и то би могло бити оцијењено као слабост.

И да ти не причам више...

Ето прошли смо кроз толико окршаја. Још мало па ће година дана од устанка, а нико од другова да се сјети и припита ме како

се осјећам, или да ми бар нешто наговјести о мојем статусу. А револуционару је стало да и номинално припада револуцији и њеним снагама.

Био је узбуђен. Осјећам некакву грижу савјести. Као да сам и ја кривац што је тако. Мора се нешто чинити за такве револуционаре. Убрзо је рехабилитован. Постао је руководилац Политодјела у 2. Крајишкој бригади, па замјеник политкомесара бригаде. Средином октобра 1943. је комесар Морнарице (у стању психичке депресије прекратио је себи живот 1944.).

Данас наше јединице прослављају Први мај новим јуришима на непријатеља, а ми у болници ишчекујемо крајњи исход, као теле сјекиру за врат. А гдје је излаз? Излаз? Има их много. Ја одабирам овај: сјутра ћу тражити од доктора да ме пусти да идем у јединицу. Чврсто ријеших и побјегох од мисли, прикључујући се групи која низ бријег поће кући. У кући нађосмо доктора Крауса. Записивао је нешто у нотес.

— Кад ће визита и преглед, друже докторе — обратих се Краусу.

— Ускоро — одговори кратко, тихим гласом, и упитно ме погледа. — А шта треба?

— Ништа, онако, да се види ко још мора смрдјети овдје.

— Како, како? Зар овде није добро?!

— Добро је, како да није добро. Лежиш на тврдом патосу, једеш неслану чорбу са парчетом зимом и глађу исцијеђене овчетине или без њега и „осмушком“* фочанског гњецавца и добијаш у тежини по милиграм. Из дана у дан. Поправљаш се, просто дебљаш од милине. Добро, сасвим добро. Чиста рачуница показује да ће се рат завршити прије него се ма који од нас врати у строј, ако овако потраје.

Заједљиво сам то издекламовао, као да сам се цијелу ноћ припремао.

— Е па, другови, економ се стара и прибавља нешто, али нема се више — узвратио је Краус, слежући раменима и поцрвеневши.

— Рекоше да је један умро јуче, ту негдје у сусједству, па ред је да и код нас почне — примијети болесник из ћошка, подижући тон.

— А, то је други случај. У том случају је срце попустило — одговори Краус стручно и диже се да оде.

— Дакле, сјутра контролни преглед и нова упутства, друже докторе, је ли тако? — припитах.

— Да, да сјутра — одговори он кратко и оде.

Сјутрадан услиједи преглед, негдје око девет сати. Краус, сав занесен, детаљно је прекуцавао, ослушкивао и загледао све редом и на крају биљежио нешто у блок, а свакоме појединачно саопштавао мишљење. Испаде да још ниједан, сем Станета, није за враћање у јединицу, а некима треба појачати исхрану.

— А кад ћемо бити способни за повратак у јединицу? — упитах га ја.

---

* „осмушка“ осми дио нормалног хлеба, који су добијали људи у доба оскудице, за вријеме Октобарске револуције у Русији.

— Ви који упорно захтијевате повратак, можете кренути онога дана када у једном „цугу" истрчите одавде на бријег — одговори Краус, показујући на не баш тако висок бријег, десно од куће.

Учини ми се да то није тако крупан захтјев, те пођох да то одмах испробам. Чим изађох из куће, појурих према бријегу. Од првих корака залупа срце. Убрзано дисање загуши и ноге поклекнуше. Напрегао сам се колико сам могао, али на средини брда издаде ме снага и ја се скљоках немоћно. Кад су дошли по мене, објашњавали су ми да сам тактички погрешно пошао. Требало је постепено убрзавати трк, а не из све снаге кренути на почетку. Осјећао сам да никаква тактика не би извукла моје тијело на врх брда, али ћутао сам, примајући приговоре и стручно спортско објашњење.

Краус се задовољно смијао, убјеђен да је измислио и добру одбрану од оних који навађују да их отпусти из болнице.

Наредни дани су доносили редовна такмичења за истрчавање на брдо, али нико није успијевао да то изведе из „цуга". Напредовало се из дана у дан, али јако споро, но такмичење нам је постало редовна забава и разонода. И кишних дана користили смо прекиде кише за такмичење.

ПРОЉЕЋЕ ОСВАЈА

Дан за даном се ређа, дошао је мај, а код нас у болници све се више осјећају авет глади и страх од смрти. Откако онај друг, што га прије неко вече донијеше у сусједну кућу, умрије прије него му и име сазнадосмо, чини нам се као да смрт вреба из сваког ћошка. Чак је и снажни Стане подлегао томе страху и спрема се да умакне, да оде у јединицу. Масна торба му је набрекла од замотуљака које већ сат стрпљиво спрема и у њу набија, самозадовољно коментаришући да војнику на фронту све добро дође.

Мај је, а на Пивској планини само по која травка стидљиво пробија кроз труло лишће и сасушено бусење првим блиједо зеленим изданцима. Пупољци на буквама су већ набрекли, само што се не развију. Озелениће прије него нестану снијежни намети у шуми изнад села. И планину, и шуму, и село, и нас све је обухватила некаква мучна, болничка атмосфера; све се у ово прољеће отима некаквој тегоби, обољењу и тражи излаз.

Нама је једини излаз одлазак из болнице. Али још нико није у једном даху истрчао на брдашце поред куће, и ко зна када ће поред овакве хране: Доручак „осмушка" хљеба и топла неслана вода, коју зовемо некад супа а некад чорба, ручак опет „супа" или „чорба", парче љигаве овчетине и дио „осмушке" коју добијамо за цио дан; вечера остатак хљеба и опет „супа" или „чорба" и поново парче мршаве прољетње овчетине. Ако брзо не удари коприва и својим зеленилом не зачини ова наша јела, биће муке. А за ту коприву кажу да је многе спасла првога рата. Присјећајући се тих прича, ми смо већ организовали свакодневно трагање за копривом

и већ смо пронашли сва копривишта око села, па и даље. Неће га мајци избити ни стручак а да се не нађе у нашем казану.

Пролазе дани, зеленило осваја, копривом се већ пуне наши казани а снага се постепено враћа. Али лица су и даље блиједа, испијена, ископњела. Вијести са фронтова учестано стижу, а и по еху борбе, која је све ближа, могу се наслутити догађаји. Прича се о страхотама борби које воде изгладњеле и уморне јединице на Сињајевини против великих снага окупатора и издајника које потискују партизане и из југозападног дијела Црне Горе.

На заравни Пивске планине појавила су се нова стада оваца. Блеје по брежуљцима, чупкају старо бусење и прве зелене изданке, а пред вече по неколико комада потјерају интенданти у разним правцима. Ти буљуци, евакуисани из Санџака, прикључени су сточним фармама организованим на Пивској планини, али ван обора су, по рупчагама и брежуљцима, ноће и дане, заједно са пастирима.

Курири се већ сусрећу по Пивској планини. Једни из јединица стижу са извјештајима, а други хитају у разним правцима, с наређењима друга Тита, који је са Црног језера стигао у Недајно. Санџаклије још држе Челебић и оријентишу се ка Тари. Из Црне Горе наше јединице систематски потискују удружене снаге Талијана, четника и сепаратиста и већ их набацују на масиве Голије, Војника и Дурмитора. Ситуација се из дана у дан погоршава.

Осјећамо то и ми у болници и све смо више узнемирени. Упиремо погледе према Штулцу не бисмо ли опазили какву колону и по томе цијенили ситуацију, јер сада су све вијести само усмене и доста противрјечне. Далеко је Штулац, да бисмо могли голим оком уочити колону и кад би вријеме било чисто, а камоли у ово доба године, кад нема јутра без магле ни дана без промјена.

Јутрос су рафали са Штулца означили линију фронта и натјерали нас да још пажљивије пратимо покрете низ Штулац према селу Црна Гора.

Последње наше настојање да нас отпусте из болнице одбише објашњењем да неко мора помоћи при евакуацији болнице.

Топло пополдне и неизвјесност на Штулцу држали су нас у некој врсти приправности. Промиче црна колона неке наше јединице на неколико стотина метара од нас и нестаје иза шуме и брда, а ми се питамо која ли је? Болничко особље узнемирено трчкара и запиткује куда треба ићи и када ће се кренути.

— Све ће бити на вријеме речено и предузето — објашњава комесар Вића и умирује узнемирене.

Од колоне која замиче одвоји се патрола и крену према нама.

— Баш добро да чујемо ко је оно — рече Перо.

— Здраво другови! — поздрави нас патрола, пришавши на педесетак метара.

— Здраво! Зар нећете овамо?

— Немамо времена, журимо. Свратили смо до фарме да бисмо јединицу снабдјели месом, а не знамо гдје је фарма.

— Ма, свратите мало да видимо који сте, а стићи ћете и до фарме, није далеко одавде.

— Јеси ли ти то, Пејаковићу? — обратих се патролцији који нам, уз разговор, приђе ближе.

— Јесам — одговори Владо Пејаковић. Зачуђен, он приђе још ближе, са шаком наслоњеном на чело, као да би хтио боље да види наша лица.

Упутих се према њему раширених руку, а он устукну. Тек кад се насмијах, препознаде ме и прихвати у топли другарски загрљај. Љубљали смо се у загрљају и смијали, пребацујући један другоме због непрепознавања.

— То је наш батаљон што замиче иза брда, је ли, Владо?

— Не, није. То је једна друга јединица, а само један наш вод је с њима. Упућени смо као коначари у Пишце, а батаљон ће доћи, вјероватно, у току ноћи. Ти знаш, нама је суђено тако да ноћу војујемо, а стално бој бијемо. Увијек сам се чудио старим ратницима и оној њиховој ратној метафори „Лако је бој бити, ал' је тешко војевати". А сада видим да су били у праву. Да, само знаш како нам је било на Сињајевини. И сад ми се чини да су ми остали ледени жмарци у тијелу.

— А шта има ново у батаљону? Је ли ко погинуо?

— Ух, скоро ће мрак, а ми стојимо и разговарамо, морамо кренути, другови, жури нам се. Шта ће батаљон рећи кад стигне ако нешто не спремимо за јело. А гдје је фарма? — забашури Пејаковић одговор на питање, поздрави се и крену.

Кад оде са патролом, почех да пребирам у мислима разлоге због којих је избјегао одговор. Вјероватно их је много погинуло, па није хтио да ме ражалости. То вече пробдјех будан, размишљајући о батаљону и о самом себи, командиру, којега Владо није препознао.

Три дана је трајала евакуација болничких дјелова, а кад то завршисмо, Перо и ја упутисмо се у своје јединице. Комесар Вића се поздрави с нама, задовољан што смо се у болници толико опоравили „да нас чак ни другови из чете не препознају", додаде рукујући се са мном, као да би хтио да нагласи љубав према друговима који могу све да поднесу.

ЧЕТНИЧКА ПОГИБИЈА

Стигох у сутон и затекох батаљон постројен на каменитој пољани. Командант Перо је издавао борбени задатак.

— Шта ово командант каже? Зар је то могуће? Како се то десило? — питам се пратећи његове ријечи. Али чињенице су чињенице.

Четници су изненадили уморну јединицу 2. пролетерске бригаде на Седлу, нанијели јој велике губитке и упали у Добри до. Батаљон креће ка Добром долу да ликвидира четнике и поврати Седло, и то све у току једне ноћи.

Кад је Перо завршио, на брзину га обавијестих да сам стигао и отрчах у чету. Чета се окупила око мене чим је чула да сам стигао. Боко, Владо, Саво, Шпиро, Ристо, Блажо, Нико, Велиша, Коса,

Даница, Иво, Божо, Митар, Павле, сви ме изљубише, а кад приђе Томо, наста тајац. Томо ми потрча у загрљај и зарида као мало дијете.

— Шта је? Шта се десило те сви ћутите? — упитах са страхом, стежући Тома за руке.

— Бока више нећеш видјети. Остао је на Вечериновцу, изнад Мојковца, у заједничкој гробници њих двадесет и двојице — одговори Томо кроз сузе и одвоји се од мене.

— Бока Војводића?

— Да, и Уроша Лопичића, с њим и Викала — одговори неко из мрака.

— И још кога? Реците, шта чекате! — викнух ја, а сузе ми наквасише очи и глас запе у грлу.

— Из наше чете никога више. Већина је из омладинских јединица.

— Причајте како је то било?

— Дуга је то прича. Морамо је оставити за другу прилику, јер треба кренути на задатак — умијеша се Роловић и нареди да чета крене.

Без водича смо. Ноћ, 2. јун 1942. године. Сипи киша. Корак по корак, одмичемо кроз густи мрак, а одјека кисне. Већ је и до коже пробило, а ми се пењемо ка Добром долу.

— Па ово више не пада, ово су снијежне пахуљице! Је ли ово јун мјесец или ја сањам — у чуду се пита тихим гласом плавокоси омладинац Вучета Црнчевић.

Ледена киша и вјетар шибали су нас по лицу, а студен пробијала до кости. Мокра одијела су се кочила и онако ледена трла кожу, а ноге су се убрзано кретале, као да желе кретањем да загрију тијело. Још километар, два, па смо над Добрим долом — дубодолином између стјеновитих падина на дну којих су поређане колибе око дуге простране ливаде.

Распоређени за напад, избисмо у мањим колонама на ивице дубодолине. Осјећамо једни друге кроз густи мрак, без обзира на удаљеност. Некако смо повезани са 2. и 3. четом невидљивим нитима. То је у нашем батаљону одраз некакве сигурности коју имамо једни у друге.

На падинама изнад дубодолине, свијетле се ватре по колибама, а ми гамижемо према њима, с бомбама у рукама. Некакво обезбјеђење припуца негдје из мрака на супротној страни, а послије пуцња чусмо дозивање четника и упозоравање да се не пуца.

— Што пуцаш, лупежу? Чега се плашиш? — у овој мрклој ноћи? Отац ти ручао оно што људи не једу. А да, „ловћенци“ су ти далеко читави дан хода, не бој се, не могу стићи — надјача крупна гласина све остале и испуни простор око нас.

— Оно мисли на нас — шапну неко из мрака.

— А да, и овдје се нешто шуња, иако се не треба бојати — викну четник испред нас и шкљоцну затварачем.

— То вјетар ћера некакву ривину низ брежину, па ти се чини, витеже — одвали опет онај крупни глас.

Прилазили смо све опрезније, задовољни коментарима, који нам чак омогућише да их потпуно изненадимо.

Само часак, и све ће планути.

Као по договору, јекнуше бомбе и урнебесно „ура напријед пролетери! Напријед „ловћенци!" Запрашта пуцњава на све стране. Оживје Добри до и напуни се виком, треском и пуцњавом. Судариште се пролетери са изненађеним и уплашеним четницима и настаде гужва, у којој се многи ухватише у коштац.

— Ево га, држим га још, другови, има браду — виче неко од бораца у мраку гласом који тражи помоћ.

Низ брежину се двојица откотрљаше псујући. Ко зна ко ће од њих надјачати када се зауставе негдје у дубодолини.

— Другови, у помоћ! Држим четника виче Коса Вучинић из свег гласа, а глас јој се час изгуби, час пробије, као да одмиче с њим низ бријег и котрља се у провалију.

— У помоћ, друговиии! — вапије Коса негдје дубоко у мраку и поново ишчезе пред двојицом другова који су на први њен зов пошли да јој помогну.

— У помоћ! Држим гааа! — опет се чу Коса, а она двојица се спустише у мрак према њеном гласу и тамо се зачу граја.

Мало напријед наиђосмо на Косу сву рашчупану, али задовољну. Четник је заробљен.

Кркља у Добром долу и још се не зна ко ће на кога набасати. Стишава се борба, а групице се сријећу и распознају по мраку, некад без ријечи, а некад само добаце једни другима знаке распознавања и продуже.

— Бјежите, кукала нам мајка на обојке, ево смо се измијешали — викну четник уплашено испред нас и отисну се у мрак.

Сад ни пуцати не ваља, опасно је по наше, помислих и закочих пушку.

— Војооо! Крени за Седло — виче Абрамовићу командир 2. чете Саво Бурић, оцјенивши да је и за тај дио задатка дошло вријеме.

— А како, Саво, кад не знам гдје је Седло.

— Нађи некога ко зна пут — каже му Бурић.

— Ко зна пут до Седла? — викну Војо.

— Ја знам! — одговори неко из мрака.

— Гдје си? — припита Војо и по слуху потражи борца који се јавио.

— Ево ме ту! — поново се јави глас из мрака и настави да понавља све док се не нађоше у мраку.

— Крени пред нама — нареди Војо и са својима се упути ка Седлу да би га затворио прије сванућа.

— Остаће сви као у мишоловци — говори Војо гласно. Нема мајчина сина који ће се извући из ове рупчаге ако то не уради у току ноћи.

Жури Војо са својима ка Седлу, али све му се чини да је окренуо на другу страну. Зато се обрати момку који води:

— Ма слушај друже, знаш ли ти сигурно пут за Седло?

— Знам, како не бих знао! — одговори момак са чела, продужујући дугачким корацима. Одједном застаде и сачека Воја.

— Ма слушај, брате, није баш паметно што се зовемо међу собом друже, јер и ови партизани се тако ословљавају, па би се могло десити да нас неко клепи овако из мрака, умјесто њих.

— А-а-а-а! Да, да, имаш право — присјетио се изненађени Војо, притрчао му, обгрлио га руком око врата и напипао чекињасту браду четника. Али шта ће сад? — питао се у мислима. Нека, нек' нас одведе, а кад изађемо, наш је — закључио је и наставио мирно, као да ништа није примијетио.

— Тишина и одстојање — наредио је друговима и продужио, сад већ непосредно уз четника.

— Е, сад ти не треба ни тишине ни одстојања, близу смо. Нема још ни пуних двјеста метара до превоја — објаснио му је четник, очито задовољан што је изнио живу главу и што ће добити признање од старјешине за извлачење јединице.

— А, је ли? Е баш добро! — потврдио је Војо и упитао: — А гдје је то, кажеш?

— Ту пред нама. Осјетићемо по вјетру, чим избијемо, јер ту увијек дува — одговорио је четник, не слутећи да је у мишоловци.

Пред самим превојем Војо га је поново обгрлио руком и, кад је напипао браду, као зачуђен, викнуо је:

— Ух, а ти си четник. Руке увис! Не мрдај!

Изненађени четник је дрхтао пред групом пролетера, не вјерујући својим очима. Молио је за милост, причали су другови који су гледали ту сцену.

Раздањивало се, а по колибама и брежинама још су се прикупљале бомбе, пушке, опасачи, муниција и друга опрема, разбацана при безглавом бјежању четника. Бацач, два тешка митраљеза, три пушкомитраљеза, неколико сандука бацачких мина, много муниције, митраљеске и пушчане, четрдесет коња, једна сабља, подоста хране и нешто одјеће и обуће — то је био богат плијен у том боју. Разбијен је четнички одред, од око шест стотина колашинских четника. Седамнаесторица су заробљени, а погинули су остали по брежинама.

У једној колиби крчкало је јело у новим талијанским казанима, пуним говеђег меса, а један наш друг је усрдно подстицао ватру и пробао да ли је скувано.

— Није коме је речено, него коме је суђено, рођаче — обрати се учитељац Владо Црвенко „кувару", показујући на пуне казане, предвиђене за четнике.

— М-м-да-да, — преко залогаја одврати „кувар", настављајући посао пословно и „стручно". А онда као да се нечега присјети, додаде:

— Добро дође овакав оброк послије оног несланог скроба са млађеницом, а чешће и без ње.

У борби на Добром долу нијесмо имали жртава.

НА ПРОЛАЗИМА ДУРМИТОРСКИМ

На Седлу су нас замијениле друге јединице. Ми смо се помјерили на запад, у Николин до, на правац који од Шавника, преко Крњаче и Студеног, води према Пиви. Послије разбијања четника на Добром долу, тај правац је важнији, опаснији. Зато је и допао нама. Наше извиђачке патроле продиру дубоко према Крњачи и Дубровском, а осматрачница — 2.087. метара висок Велики Ђис и 1.879. метара високи Лојаник — пружају поглед према Шавнику и омогућују дубоко осматрање. Штета је само што немамо догледе да се нагледамо до миле воље.

Ту је, у нашој близини и 3. батаљон Никшићког одреда. Са њим и још неким јединицама ми образујемо Дурмиторску групу* и затварамо пролазе на дијелу фронта ка простору Пиве.

Неколико дана база нам је у Николином долу, али посла је толико да нико не стиже да ми исприча како је било на Синјајевини и у борбама према Мојковцу и Колашину, и о свим другим догађајима који су се збили за вријеме мог одсуства док сам био болестан и на лијечењу.

Из нашег батаљона на Вечериновцу и Скари погинули су: Боко Војводић, командир првог вода, Урош Лопичић, Крсто Медиговић, Марко Станишић старији, Рајко Јанковић, Тале Дрпљанин, Јусуф Дорић, Милисав Дашић, Лазар Бјелица, Милорад Бојовић, Сафет Агић, Махмут Каркин, Вукић Канкараш и Хазим Викало. Рањеног Шпира Шпадијера су при повлачењу затрпали грањем и тако га нашли и извукли приликом противнапада.

Леже они заједно на Вечериновцу у великој гробници. Њихова јуначка погибија тешко ме погађа и оставља трајно сјећање и поштовање према погинулим друговима.

У току боравка око Жабљака, 1. чету су попунили Јоко Дрецун, студент, Војислав Јоро Лопичић, радник, Војо Мирковић, академац, Василије Пејовић, матурант, Васо Вукићевић, зидар, Васова жена, Маше Вукићевић, омладинке Јелена Кнежевић, Радојка Кулић и Даринка Барац, омладинци Душан Катнић, Марко Вујачић и Драгутин Јовановић, ђаци Момчило Бурђић, Јагош Срдановић, Вучета Брајовић и Владо Јовићевић.

Почетком маја у наш батаљон код Мојковца су дошли Милорад Ракочевић и Милева Шћепановић, а крајем маја наш батаљон су попунили:

Мојсије Бајић, Лука Бијелић, Борђе Бојовић, Душан Бошковић, Мила Царичић, Милева Драшковић, Љубо Букановић, Никола Букановић, Радован Буровић, Новак Губеринић, Борђе Иковић, Милена Ивановић, Шпиро Ивановић, Драгутин Јовановић, Радомир Јововић, Слободан Јововић, Радомир Ковачевић, Милош Лаковић, Миодраг (Милорад) Лазаревић, Шћепан Љешковић, Милош Матковић, Душан Милутиновић, Драго Милутиновић, Радош Ненадовић, Милић Ненадовић, Драго Николић, Радован Николић, Милован

* Дурмиторском групом командује Перо Бетковић и Јово Капичић — уствари команда нашег батаљона.

Пековић, Милија Поповић, Лазар Радуловић (из Даниловграда), Милорад Радовић, Лазар Радуловић (из Никшића), Периша Радуловић, Босиљка Радуловић, Милија Распоповић, Петар Пењо Секулић, Олег Смирнов, Томаш Стевовић, Милош Вељић, Чедо Вељић, Војин Зечевић.

У Николин до су стигли, Анђа Капичић, мајка комесара батаљона Јова, и његов најмлађи брат Владо.

У то доба је расформиран Дурмиторски омладински батаљон и из њега су у наш батаљон дошли:

Анка Церовић, Јован Церовић, Радош Дуковић, Станица Гломазић, Драгомир Грбовић, Милутин Грбовић, Софија Карапић, Божидар Срдановић, Теодор Срдановић, Комнен Жугић и Мићун Жугић.

Лица ових другова и другарица су испијена. Слабије изгледају од ма кога из нашег батаљона, а није ни чудо. Довољно је чути потресне приче из живота и борби Омладинског батаљона па да човјека подиђе језа. Мушки и одважно су подносили губитке, и тешке ране, муке и патње у снијегом завијаним положајима дивље Синјајевине. Оставило је то на њима видљиве трагове. Накупиле су им се боре око очију и усана. Камена збиља је укочила њихова лица, али погледи им пламте жаром младости и снагом воље која све савладава. Добро је што се наши редови попуњавају тако прекаљеним борцима.

У мом одсуству дошло је до промјена и у нашој чети.

Боко Вукићевић није више комесар чете. Комесар је Владо Роловић, а замјеник комесара и секретар четне ћелије је Ристо Лекић.

Није нам добро овдје у Николином долу. Колибе као и све по дурмиторским катунима, миришу на ускисло млијеко, кожухе и земљане подове. Со је и овдје ријеткост, зато једемо све неслано. Коприва зачињена са мало јечменог брашна некако се и подноси без соли. Домаћице — планинке — често нам замуте у млијеко помало брашна и зачине га младим кајмаком, па нам то дође као нека посластица у овој дурмиторској пустолини.

Али и овај предах не потраја дуго. Шестога јуна добисмо обавјештење да се појављује колона од Шавника. Начичкасмо падине Великог ћиса, Лојаника и Трескавца да их дочекамо, потучемо и вратимо.

— Безбрижно су кренули јутрос из Крњаче — јавила је једна патрола. — Иду са заставом и пјесмом, као послије побједе. Примијетили су нас на ивици шуме, поред Комарнице, и дали се за нама у потјеру, урлајући и псујући. Дошли су до ивице, али у шуму нијесу улазили. Ми се крећемо шумом, упоредо са њима, и остаћемо им уз бок. Појавићемо се кад их ви потјерате.

Јунско сунце нас грије гладне на падинама Великог ћиса. Благи повјетарац доноси мирисе планинског цвијећа и трава, што нас подсјећа на родни крај и топлу породичну атмосферу. Мени се чини као да са Врхглавице гледам низ Црмницу и удишем пуним плућима дах од Сутормана и мирисе зрелог пелина и цвјетних трава са Стола, Скале, Липовчевог бријега и Сјенокоса.

Шта ли је то да оволико људи из Црне Горе окрену пушку против нас, питао сам се, не усуђујући се да учествујем у гласном

разговору који је водила једна група другова, пребацујући црногорском руководству за такав обрт ситуације.

Пред нама, дубоко доље, између стјеновитих, готово непроходних громада дурмиторских, издужила се неколико километара уска равнина Студена и преко ње стаза, која се испод Лојаника рачва и једним краком продужује према Николином, а другим према Тодоровом долу.

Суше се уста и пече грло на овој висини. Глад и жеђ притискују подједнако, али жучна дискусија не престаје. На час је прекиде грмен снијега, који неко донесе испод високе литице. Разграбисмо је за трен да утолимо жеђ, али не би нам доста. Кад сазнадосмо да смет није далеко, упутисмо се ка литици, и ту би крај разговору.

Чуше се први пуцњи тог сунчаног јутра. Сукобише се наши истурени дијелови негдје на почетку Студене са колонама четника од Крњаче. Чим одјекну паљба, угледасмо ситне фигурице далеко пред нама. Помјерале су се падинама изнад Студене, уз понеки пуцањ. Далеко су, не може се разазнати ко је.

Након кратког препуцавања, поцрње почетак стазе у дну Студене и издужи се непријатељска колона. Иде она стазом преко Студене и примиче нам се, али још је далеко. Личи на траку која се истеже и повија према вјетру и стази којом се упутила. Фигурице на падинама утонуше у камењаре, а колона се издужи. Сад се већ види и застава на челу.

— Шта радити? Како их дочекати? — питамо се и договарамо на падинама Великог Ђиса.

— У напад, другови! — одлучи командант Перо.

По договору кренусмо.

Прва чета крену западним падинама, 2. и 3. источним. Само једна група остаде на стази да их дочека.

Иде колона, црна и језива, са црном заставом на челу, и не слути шта је чека. Кораци им се већ разазнају и чује пјесма, а ми се пентрамо уза стијене на падини и једва налазимо пролаз. Чим налете на засједу, отворићемо и ми ватру са мјеста гдје се нађемо, јер не смијемо дозволити да потјерају засједу.

Грмну плотун засједе по челу колоне, а она се изви као рањена, просу се по равнини, па се размиље и запуца без реда. Одјекнуше стијене пуцњавом. Ишчезну црна застава. Испуштени коњи појурише натраг равнином, а за њима људи.

Омладинац Јовановић запуца с травнатог запећка на коме се нађе, а остали прихватише. Ускомеша се црна маса просута по пољани Студене и одговори на наше пуцње. Од првих зрна паде смртно погођен омладинац Јовановић и остаде у тој дивљини на вјечитој стражи. Камена хумка, умјесто гроба, заштити тијело мртвог пролетера. То је све што смо могли учинити за њега у овим громадама.

Са источних падина још не пуца. Црна маса четника се комеша по равнини Студене. Сад се од ње одвоји дио и крећу ка падини, па се опет врати. Колебају се и узмичу али се још не види куда и како. Једини пут им је назад, за Крњачу. Хитамо ми стијенама на

падини, једва их савладавамо, а они се још комешају. Ако избијемо на стазу, јужно од Студене, прије него што се извуку, нема им спаса — мисли сваки од нас и жури кроз стијене, без пута и стазе. Нашу јурњаву по падинама Пометеника четници најзад открише и пожурише натраг. Настаде луда трка. Ми каменитим падинама, а они пољаном Студене и камењарима около. Фијучу зрна и разбијају се о стијене изнад наших глава. Колона се пентра са стијене на стијену и жури ка циљу. Застадосмо. Испријечила се стијена. Пентрамо се лијево и десно. Помаже друг другу. Једва успјесмо да прођемо, али изгубисмо на времену. Хоћемо ли успјети да четнике претечемо?

Користећи обратне падине, пожурисмо још брже према Пометенику. Препуцавање постаде ређе. Сигурно и они познају терен па не вјерују да ћемо проћи. Мали застој и неизвјесност прекиде изненадна ватра с источних падина. Бурић и Рајко Кораћ командир 3. чете су са четама журили ка истом циљу.

Чује се Милоњин митраљез.

Уз вику и пуцњаву, четници се дадоше у панично бјекство. Ако тако продуже, измаћи ће нам. Камените падине нам успоравају кретање. Одвојисмо групу са пушкомитраљезом да хита ка Пометенику. Дугоноги момци пожурише . . .

На пољани Студене црни се неколико лешева, људи или коња, а расути црни мравињак четника граби ка Крњачи.

Гоњење је трајало до саме ноћи. Ни у Крњачи се нијесу зауставили. Заробисмо само постаријег човјека, са дугачком талијанском пушком и торбом.

Уморни и задихани, састависмо се са 2. четом. Прегладњели, гледали смо се без ријечи.

— А ми се понадали да ћете ви стићи да их пресијечете — каже Бурић.

— Опаке гудуре па се не може — одговорих ја суво.

— Да, да. И код нас све стијена до стијене. Богме сам мислио да ни пола живих неће изаћи.

Бурић ме гледа упитним погледом и одједном му се оте питање:

— Да немаш што у торбици да се поједе. Мучи ме нешто у стомаку.

— Немам ништа, друже мој. Торба је поодавно празна.

На то заробљеник истресе из своје торбице кукурузни хљепчић и конзерву, сљедовање које су четници добијали од Италијана.

— Ево момци, имам ја нешто.

Погледасмо га презриво и, као по договору, у један глас му пребацисмо: — Нећемо тога хљеба. Скупо си га платио. Дао си образ за то.

Заробљеник се покуњи, хтједе нешто да каже, али ријеч му запе у грлу, а гримаса на његовом лицу као да проговори о неком дубоком болу који су му причиниле наше ријечи. И одједном из њега провали: „Е Митре, осрамоћени Црногорче, нема те силе која ће те натерати да дигнеш пушку на партизане“. Пуштен је да се

врати кући. Касније смо чули да је, као герилац, 1943. године пошао да нас сретне када смо надирали из Босне. Сав срећан дочекао нас је, а у другој половини 1944. године погинуо је као партизан.

Гладни и уморни продужисмо за Крњачу.

Мрак је падао кад у Крњачу стиже читав батаљон, а одмах за њим и онај из Никшићког одреда. Прије него што Перо изврши распоред по катунима, поче да нас туче артиљерија из Шавника. Сијевају распрсле гранате и грме експлозије, а два батаљона мирно чекају да се то стиша па да пођу на починак. Све јача ватра натјера Пера на размишљање.

Неко рањен зајаука у мраку.

— Шта мислите, момци? — обрати нам се Перо.

— Нема потребе да оволико војске остаје ту, под топовском ватром. Најбоље је оставити једну чету, а остало повући — одговорих.

— Добро, онда остани ти са четом. Остали „налево круг", правац Николин до — нареди Перо и упути се на чело колоне.

Густа артиљеријска ватра испрати батаљоне, а наша чета остаде, задовољна што тога напорног дана не мора поново на марш до Николина дола. Лакша је и артиљеријска ватра од ноћног марша послије онолике јурњаве у току дана, помислих и наредих да потражимо заклоне.

ОДСЈЕЧЕНИ ОД БАТАЉОНА

Остадосмо загрнути мраком, дубоко истурени према Шавнику. Катун Крњаче је сигурно као и остали катуни. Колибе су ту негдје око нас, али скривене мраком. Још бљесне по која експлозија гранате и заслијепи нас, а ехо додају стијене једна другој, и јека одлијеже Дурмитором. Глад и замор се сукобљавају у нама и још се не зна ко је јачи. Ако само још мало сачекамо, сигурно ће превладати замор. На домаку смо Шавника, артиљерија туче. Четници су данас одступали, али остали су читави. Мост на Комарници код села Дужи морамо обезбиједити, а прилазе од села Комарнице такође. Посласмо по једну десетину и потражисмо колибе. Не може се тражити ред у овом мраку, зато ће сваки ући у прву колибу на коју набаса, договорисмо се и размиљесмо по катуну онако насумице, кроз мрак. Убрзо настаде гласан разговор по колибама, па све јачи, и претвори се у грају и погађање. Уморни и гладни другови су насртали на карлице разливеног млијека по коме се већ хватала танка скрамица кајмака. Домаћице су се љутиле и замјерале им, а неки другови су упозоравали на свијест и однос према народу. Глад нема очију и све затаји у тим тренуцима, али код нас све то остаје ипак у разумним границама.

Уз слабо непосредно обезбјеђење, са свега два стражара и једном патролом која ће обилазити катун, просути по колибама, заноћисмо гдје се ко нађе.

Сунце је било одскочило за читава два копља кад устадох, 8. јуна 1942. године у Крњачи. Колибе катуна, збијене по групама у камењару, чуче беживотно, као да их нико није посјетио годинама.

Пођох да видим другове који су ноћили у сусједној групи колиба. Око овсено јечмене каше затекох окупљену десетину, која се вратила, послије смјене, са обезбјеђења према селу Комарници. Преливали су кашу млијеком и халапљиво грабили кашикама из пошироке тепсије. То су им припремили другови и тако их дочекали кад се вратише са задатка.

Око моста преко Комарнице код села Дужи, чуле су се учестале експлозије. Италијанска артиљерија из околине Шавника тукла је нашу десетину.

Далеко на западу, према Брезини и Бајовом пољу, одјекивале су снажне детонације. И Дурмитор је потмуло јечао. Све је то указивало на интензивно настављање притиска у наступању непријатеља на читавом фронту.

Ако то захвати све од Дрине, преко Љубишње, Дурмитора, Голије и даље ка Автовцу и Гацком, како се отприлике сада протеже фронт, онда мора негдје пући — помишљали смо и о томе расуђивали у ужој групи, не заборављајући да смо истурена предстража.

— Није баш идеална ситуација. Може се свашта десити — нагађали смо, дубоко забринути.

— Да, али наш командант мисли на нас и сигурно води рачуна о својој предстражи коју је толико истурио.

— Али, рат је рат! Ко зна како се може окренути ситуација?

— Ето, прије неки дан смо потукли четнике на Добром долу и потјерали их назад; јуче смо читав дан гонили оне преко Студене, а данас поново туче талијанска артиљерија и крећу у напад вјероватно нове колоне, опремљене талијанским оружјем, нахрањене хљебом, за који су дали образ, и напојене братском крвљу од мора до Дурмитора. Ух, срама и јада.

— Је ли послата смјена десетини у Дужи, Шпиране? — упитах Орландића.

— Јесте, јутрос зором је пошла.

— А што их још нема?

— Вјероватно су се задржали у селу, јер јављено им је да тамо потраже доручак.

— Познаје ли ко од нових другова овај терен?

— Познавали су га сви Пивљани и Дробњаци док смо били у Николином долу, а сад их је издало памћење.

— Неће ваљда бити тако, Шпиране?

— А како би било друкчије, кад ни један не зна ни путеве, ни стазе, ни села, ни засеоке, ни пролазе планинске, ни прелазе рјечне.

— Ма немој тако, друже Шпиро. Нико од нас није пролазио овуда. Василије познаје можда Пиву, ја, рецимо познајем Дробњак, али никада нијесам прелазио овамо према Пиви. А то је велики простор, није то лако упознати — упада мало љутито ватрени омладинац Бурђић.

— Добро, добро, оставимо ту причу за други пут. Него ко оно тамо долази? — прекидох их, скрећући пажњу на групу која се појави на путу од Сувог поља.

— Е-е-е, то ће бити она десетина из Дужи — одговори Шпиран, гледајући према групи, наслањајући шаку на чело.

Пратили смо иогледом долазак десетине, ослушкујући све жешћу канонаду ка Брезни и Бајовом пољу и учестале експлозије у Дужима.

— Има ли што ново Милане — упита Шпиран десетара прије него нам приђе група која је долазила од Сувог поља и Дужи.

— Бојим се да ће бити новости, јер кад ми изађосмо на брijег изнад села и упутисмо се овамо, задими од експлозија све око моста на Комарници, а тамо смо били у рововима које смо нашли око моста. Тамо је остала десетина која нас је смијенила.

Притисну нас црна слутња, а црв сумње и нагађања поче да гризе негдје дубоко у нама. Обузима нас страх при помисли на рањавање. У таквој ситуацији поготово.

Негдје око подне, умјесто обавјештења, патрола доведе рањеног Велишу Војводића. Од првих граната закачило га је парче и зарило се дубоко у цјеваницу. Тешки болови су га измучили. Поблиједио је, али не пушта гласа од себе. Стиснуо зубе и превија се у мукама док су га превијали и припремали за транспорт. С коњем и пратиоцем упутисмо га ка Николином долу. Учини ми се као да оде у велику неизвјесност али задржавати га у чети било је још неизвјесније.

Тога дана из камењара око Крњаче, осматрали смо према селима Дужи и Комарници, извиђали патролама, упирали погледе према Шавнику не бисмо ли примијетили покрете непријатеља. Гледали смо према огромном масиву Голије, наслућујући развој борбе која се тамо чула и сво вријеме се распитивали код мјештана о путевима, стазама, прелазима преко Комарнице и пролазима ка Пиви. Плашио нас је огроман простор и стотине гудура које наоко изгледају погодне за пролазе и разна изненађења. Али гудуре су овдје непроходне. Преко Комарнице има свега три прелаза одавде па до ушћа у Пиву, а онај од Брезне је такав да се само у мирно доба смије усудити храбри пјешак тим путем усјеченим у стрму стијену.

Повремена артиљеријска паљба, час око моста у Дужима, час по брдима око села Комарнице, с понеком гранатом и по Крњачи опоминьала је и говорила да непријатељи будно осматрају и нешто припремају од Шавника према нама, или се плаше да ми то чинимо.

Пред вече истог дана стиже из штаба батаљона курир Милош Журић са обавјештењем да је фронт на Дурмитору попустио и да четници угрожавају повлачење наших снага. Наши се убрзано повлаче на лијеву обалу ријеке Пиве, а нама је наређено да у току ноћи кренемо и до четири часа ујутро пријеђемо Пиву преко моста на Крстацу, јер ће у то вријеме наши запалити мост.

— Како, куда, шта? — питао сам Милоша не знајући ни сам шта говорим, узнемирен тим вјестима.

— Четници су провалили и преко Седла. Јутрос су упали у Добри до, а кад сам ја пролазио, угрожавали су Николин до одговори он.

— Па како ћемо ми стићи на Крстац?

— ?!

— А срете ли гдје Велишу рањеиога. Пошао је са пратиоцем прије неколико сати.

— Сретох близу Николина дола.

— Хоће ли он несметано проћи?

— ?!

Закључисмо да тек око поноћи можемо окупити чету ако све буде текло како треба.

Крај Пићурића колибе окуписмо се тек око два сата по поноћи. Курир Милош је остао с нама. Било нам је јасно да смо одсијечени. Из те ситуације требало је наћи излаз. Зна ли Милош куда ће се упутити батаљон?

— Да, батаљон ће преко Крстаца за Плужине — рече он.

Онда нам не остаје ништа друго него да низ Комарницу кренемо ка Пивском манастиру — закључисмо једногласно.

Велика неизвјесност је почела. Чета у колони по један, са одстојањем већим од уобичајеног, истеже се у свануће каменитом падином изнад Дубровског. А куда иде? Низ Комарницу према Пивском манастиру. Мост на Комарници порушен је у почетку устанка, а да ли ћемо наћи газ — то нико не зна. Чак ни Василије Пејовић, родом из Жупе Пивске, не усуђује се да одговори на то питање јер, како каже, никад није газио ријеку и није чуо да је Комарницу неко у ово доба године газио у доњем току.

Борба према Брезни и Бајовом пољу је умукла, а то је на домаку Пивског манастира. Ако су наши потиснути, ко зна ко је сада у манастиру, на Горанску. Мучи нас та неизвјесност, али другог излаза нема.

Изнад нас десно наднијеле се стијене Трескавца на које се настављају друге, све дуж Комарнице, а низ њу, на читавој дужини до ушћа, само једна стаза, она из Николиног дола, води до ријеке. Са лијеве стране кањон Комарнице, стјеновит и непроходан, штити нас, чини нам се, од сваког изненађења. Али треба бити опрезан и са те стране, нарочито у висини оне стазе од Николиног дола, јер она се низ стијене спушта на ријеку и прелази је да би избила према селима на лијевој обали. Моста преко ријеке ту додуше нема, али можда је ријеку могуће прегазити или ко зна шта начинити од тих стољетних стабала шуме која почиње ту од Безуја, пружа се дуж ријеке све до ушћа, и наставља се даље низ кањон Пиве.

Колона жури. Сви убрзавају кораке махинално, јер сигурно свако мисли о великој неизвјесности и жели да јој што прије сагледа крај, ма какав био. Ни разговора у колони нема, као обично на маршевима. Ћуте сви и желе да их ни птице у шуми, ни дивљач не осјете.

Само када би бар топови отворили ватру око Брезне и Бајова поља да бар по њој оцијенимо гдје су наши.

Али, као за инат свуда је завладало напето затишје, из којега ће провалити најжешћи окршаји.

Заћосмо у шуму. Стољетне букве затворише нам видик. Патрола претходнице одмаче још даље испред чете, а опрезност свих порасте до крајње границе. Сваки шум са стране изазива немир. С пушкама у рукама, спремни за брзи обрачун, кретали смо се истим

темпом. Хитамо тако шумом и очекујемо напето тренутак када ћемо избити на мјесто гдје је био мост. Понеки пуцањ са стијена високо изнад нас узнемирује нас, али темпо кретања се не смањује.

Сјећам се ријечи Обрада Цицмила на збору у једном од села на Пивској планини, оних дана кад су се колоне рањеника и болесника укрштале по овој висоравни и хитале да се помјере и склоне дубље иза фронта, а наше јединице журиле да затворе пролазе ка Пиви. Долазе ми на ум те ријечи повезане са овим пуцњима са стијена.

— Не могу четници четовати по Пиви ако Пивљани не буду четници — узвикивао је он, упозоравајући земљаке окупљене на збору на опасност која се надвија над нама, и на потребу да се издржи до краја.

Да, Цицмил је говорио, али сви га нијесу могли чути; и ко зна ко то пуца преко нас и због чега пуца?

Из мисли ме трже обавјештење да је патрола претходница над самом ријеком и да не примјећује ништа на супротној обали.

Чета се заустави. Ја пођох с командом напријед. Вода је блескала на јунском сунцу у кањону испод нас и разливена у проширеном кориту нудила прелаз тамо гдје је некад био мост. Али колико је дубока није се могло оцијенити. Те бистре планинске ријеке су варљиве. Рекао би човјек да је плићак, а упадне се у воду до појаса, и то редовно ледену.

Договорисмо се да је тројица најјачих прегазе и попну се на ћувик, на лијевој обали, па кад они тамо стигну и дају знак да пријеђе још једна десетина. Тек кад десетина заузме положај и заштити прелаз да крене чета.

Марка Вулетића, Влада Пејаковића и Вида Шабана упутисмо као патролу. Два пушкомитраљеза заузеше положај да их штите. Заштита је сигурна. Спушта се патрола према ријеци, а ми напрегнуто ослушкујемо. Чини нам се ни птица не може остати незапажена. Али ако засједа ћути и чека? Жацне нас сумња. Неће на патролу, чекаће чету! Смењују се мисли и претпоставке, а руке инстинктивно стежу пушку.

Загази патрола. Шевељају по води и напредују корак по корак, а вода све дубља. Марко се креће косо узводно и по свој прилици то је пут којим треба пријећи. Видо и Владо крај обале са друге стране западоше у ненадну дубину до гуше и поквасише се. Онако мокра патрола изби на ћувик и даде знак да крене десетина.

— Морамо испитати рејон манастира — обратих се друговима из команде чете и, као командир, одлучих да пођем са десетином.

Загазисмо Марковом трасом. Студена вода Комарнице охлади тијело. Вода не прије висину изнад појаса. На супротној обали опусти се мокра одјећа низ тијело и прилијепи за кожу. Циједи се вода низ ледено тијело, а вјетрић својим пиркањем погоршава ионако непријатни осјећај. Ни јунско сунце не ублажава опорост тих планинских вода. Циједи се вода низ нас, а десетина корача уз ћувик одмјерава уз пут положаје. На ћувику смо. И патрола је ту. Шапатом нам саопштавају да је стазом уз оне стијене далеко пред нама прошла десетина наоружаних људи и ишчезла из видика.

Које ли је оно мјесто и куда води тај пут? Питамо се и тек онда се сјетисмо колико је непаметно било што бар са десетином није одређен Василије Пејовић. Он би сигурно знао које је то мјесто и куда води онај пут.

Упутисмо патролу напријед, а с десетином посједосмо ћувик и дадосмо знак чети да крене. Дрхтимо онако мокри на ћувику, а до преласка чете и не помишљамо на цијеђење одјеће и обуће. Колона загази у воду и, држећи се за руке, прегази ријеку без већих тешкоћа.

— Око манастира се слегла војска. Пристижу и комешају се јединице, али се не може разазнати чије су — јављала је патрола са брда изнад манастира.

— Нема се куд. Морамо тамо, па коме опанци, коме обојци. Али ваљда су наши, ко би други смио бити у тој рупи, нагађали смо, крећући даље.

Са брда видимо манастир окружен високим зидом. Око манастира горе ватре и гомила се војска. Добар циљ, ако не буду наши, али куда онда?

— О-ох — Ох — О-о-о! Ко-о-о-ја-а-а је то војска доље. Кооо-о-ја!? — завика Марко, по договору, а звонки глас му одјекну шумом. Понови он то још неколико пута док одговорише. Била је то нека јединица из Дурмиторског одреда. Лакну нам кад то чусмо и тек онда се појави осмијех на лицима људи. Чу се шаљива прича у вези са гажењем воде и сви пожурише да у грмовима исциједе воду из одјеће и мало се опусте. Тек тада осјетисмо замор од убрзаног кретања и психичког притиска који траје од оног тренутка кад смо сазнали да смо одсијечени од батаљона.

Спуштали смо се полако путем низ шумовиту падину према манастиру, нагађајући хоћемо ли тамо наћи штогод за јело.

Око манастира затекосмо прави метеж. Људи нешто раде, свакоме се жури, свак некога или нешто тражи. Коњи неки натоварени чекају да некуд крену, а неки, голих самара, привезани за дрво, чекају да их натоваре. По манастирском воћњаку ствари без реда, набацане на гомилама. Омање стадо оваца у густом хладу разраслог ораха у углу воћњака, дахће глава набијених у земљу. Једна група прави ред пред „магацином" и прихвата пуне џакове. Неке жене се распитују шта се то дешава, а наш економ се интересује шта можемо добити за јело и даје упутства да се наложи ватра за кување. Оно што је с толико бриге прикупљано, сада се развлачи, просипа, губи троши без мјере. Сав тај метеж личи на неред који се може лако претворити у расуло. Љуте се због тога неки бркати другови из оне групе која уредује испред „магацина" и додаје џакове. Љуте се и сјекирају, али осјећају немоћ. Радо бисмо им помогли али неумјесно је мијешати се.

Поређасмо се по ледини и воћњаку и изложисмо се сунцу да би просушили још влажну одјећу. Очекујући јело, које се убрзано припремало у казанима позајмљеним од дурмиторске јединице, многе ухвати сан. Издијелисмо обилат оброк меса и јечмене каше, замућене у јагњећу чорбу. Велико изненађење изазва изванредан

укус јела. Нескривено признање „куварима" изразише сви, а они, смијући се добацише:

— Осољено је, другови, због тога је укусно.

Изненађени тим сазнањем присјећали смо се откад сланог јела нијесмо имали. Кад нам кувари рекоше да су из „магацина" узели пуну торбу соли, обрадовасмо се као дјеца, а најоше се и они који се заинтересоваше има ли још соли и како се до ње може доћи.

Послије јела, окријепљени сном, кренусмо уз камениту страну ка Горанску, путем који је градила Аустро-Угарска Монархија за караване који су снабдијевали граничаре. Заједно с поподневном сјенком, кретали смо се тим путем, али претекосмо сјенку на брду кад избисмо на каменити плато. Пред нама је велика кућа и око ње помоћне кућице. То је на Горанску кућа бившег бана зетске бановине Муја Сочице познатог по белведерским плотунима против манифестаната, 26. јуна 1936. године и по мучком убиству сердара Јовићевића и другим злодјелима. Сада је ту партизанска болница. Нијесмо имали могућности ни времена да се задржавамо јер смо журили ка батаљону. У пролазу смо поздрављали оне који су стајали уз камениту ограду и љубопитљиво, готово завидљиво, нас посматрали.

Низ стрму падину окренусмо сад већ слабијом стазом од Горанска ка Плужинама. Сунце је гријало шиљке само високих планинских врхова које смо могли видјети из Плужина кад се јависмо штабу батаљона и саопштисмо да смо са четом стигли без сукоба и без губитака.

— Знали смо да ћете ви наћи пролаз — прихвати Перо, озарена лица, приђе и загрли снажно мене, па комесара, презадовољан таквим исходом.

У кратком разговору послије тога, Перо нас упознаде с новим упутством. Те озбиљне ријечи наговјестише нам марш — маневар, за који се врше припреме.

У ПОВЛАЧЕЊУ

Девети јун 1942. године. Плужине — село на ушћу Врбнице у Пиву. Има школу, жандармеријску станицу, општину, кафану и трговину. Куће су већином од тврдог материјала. Становници високи, снажни, здрави. Рат им је пореметио живот, али све недаће подносе без роптања и подржавају устанике. Кажу — и њихови су у партизанима.

У штабу нашег батаљона забринутост.

Непријатељ успјешно потискује наше снаге из Црне Горе, Санџака и Херцеговине. Претходних дана јединице су интензивно припремане за велики поход који је пред нама. Говорено им је да нам предстоје дуги данонођни маршеви, непрекидне борбе, оскудица у муницији и храни, изузетни напори и недаће које доноси врло тешка ситуација на фронтовима.

Слична обавјештења изложена су и нама данас, одмах по спајању са батаљоном. У штабу се осјећа некаква журба. Одвајају ма-

ње потребне ствари, а нужне се пакују у погодније омоте за товарење и ношење. Писаћу машину прогласише неисправном и разбише је на пању испред штаба.

Баш у том тренутку стиже обавјештење да је угрожена болница на Горанску и командант нареди да 1. чета похита тамо.

Иако уморни од дугог и напорног пута, брзо се окуписмо и похитасмо ка Горанску. Прије него што смо ми стигли, непријатељ је потиснут и болница је сигурно заштићена од стране других јединица. На повратку ка Плужинама, измијешали смо се са колонама из збјега. Сусрели смо доста познатих. Иако уморни и доста исцрпљени од дугог путовања и оскудице у храни, држали су се храбро. Чак нијесу ни запиткивали куда ће и докле ће тако. Ево и моје тетке Милице Леверде и ћерке јој Љубице. Изљубисмо се и изгрлисмо, радујући се изненадном сусрету. Распитивању и причи не би било краја, али ситуација тражи да свако иде својим путем. Растадосмо се у нади да ћемо се поново срести, а срели смо се тек послије рата. Несебични су и храбри сви у збјегу. Оставили су своје родне куће и пошли са својом војском да са њом дијеле и зло и добро. Поносни су на то и остају досљедни до краја. Сусрет са нама их је оснажио и овеселио јер од новембра 1941. године о нама су само повремено добијали вијести да смо негдје по Босни и да се храбро боримо.

На моје питање упућено тетки гдје је Павле, њен млађи син, одговори са дубоким уздахом да је негдје на раду у позадини, а за старијег сина Бока ништа није знала, сем да је као питомац Војне академије напустио Београд и упутио се са академијом за Босну. Прећутах да је академија заробљена негдје око Сарајева и потјерана у ропство.

Преко Плужина и Милошевића ка Јаворку кућао је збјег, рањеници, јединице. Наш батаљон ће остати као заштитница. Једанаестог јуна се помјерио из Плужина у Милошевиће, а 1. чета је остала као заштитница око моста на Врбници. Тог дана нијесмо ништа добили за ручак, а у торбицама је само понеко имао пар залогаја. То смо братски подијелили и, наравно, сви остали гладни.

Стражар на мосту је опалио метак, а патрола која је тамо похитала констатовала је да је онако гладан гађао рибу у Врбници. Рибу није погодио. Замијењен на стражарском мјесту, дошао је на партијски састанак који смо хитно сазвали и његов случај оцијенили као недисциплину и неодговоран однос према наређењима и партијској директиви о чувању муниције. Казнили смо га укором.

Тринаестог јуна наша чета је повучена у Милошевиће, а око моста је упућена група из 2. чете.

Ових дана заиста гладујемо. Нема никаквог сљедовања, а народ је овдје толико сиромашан и дотадашњим давањем исцрпљен да баш ништа нема. Има нешто стоке у Милошевићима, али неприкосновена је, јер је строго наређено да се само организовано, преко бригадне интендантуре, може набављати, а она или касни или нешто није у реду. Појединци покушавају да купе макар што за јело, али ни у томе не успијевају. Један се досјети да новац нема

вриједности, па покуша да трампи торбицу за парче сира па ни од тога не би вајде, иако је заиста знао да је хвали.

— Ево ти је, жено, за парче сира и трајаће ти годинама. Тако је добра и јака да воду држи — говорио је увјерен да ће успјети, али преварио се. Домаћица није ништа имала.

Хране нема, али смо добили доста дувана. Велико складиште заплијењеног дувана, смјештеног у Стабну, расформирано је и дуван је подијељен јединицама.

Четрнаестог јуна наставили смо марш, држећи успутно положаје, тако да смо тек 16. јуна посјели простор Јаворка.

На том путу остао ми је у сјећању разговор Бошка Дедеића са једном женом на неком катуну, негдје испред Јаворка. Бошко иначе познат под именом Поп, јер је носио браду, био је изразито храбар, честит и достојанствен момак. Жалио ми се уз пут да је до бесвијести гладан, да је покушао да нађе каћунице, сријемуше и друге траве, али нигдје није ништа нашао. У том разговору, поред пута, десно од нас, указа се колиба. Предложих му да свратимо. Пристаде, а кад прићосмо и угледасмо жену са дјететом, Бошко јој се обрати:

— Чуј, невјеста! Пљачкаш нијесам а насилник нијесам, али сам добро гладан. Дај макар шта, а ја ћу теби, ево, овај џемпер. Скидајући, веома добар џемпер, пружи га жени. Жена опипа џемпер стави га под руку, уђе у колибу и додаде Бошку ћасу млаћенице.

Бошко зграби ћасу и поче да пије. Отпио је већи дио па одједном стаде, погледа ме, и изусти:

— Их срамоте моје. А ја готово заборавих на тебе, друга мога. Их срамоте, и пружи ми ћасу.

Прихватих, али, ганут његовим ријечима, пружих ћасу жени и прекорно је гледајући рекох:

— Како те није стид, женска главо, да оваквоме човјеку узмеш онакав џемпер за ћасу млаћенице.

Жена се зацрвени, заборави на ћасу и млаћеницу, потрча у колибу и пружи Бошку џемпер.

— Не, не, нипошто, поштено смо се погодили и квит.

Никакво наговарање није помогло. Бошко је остао при погодби, а ја, наравно, без млаћенице.

Марш смо продужили 18. јуна — од Јаворка до Коритника, а 19. јуна од Коритника, преко Сутјеске, до Грандића, да би 20. јуна из Грандића, преко Врбнице, стигли на простор Велика кошута на Зеленгори.

У Грандићима смо добро јели. Било је доста меса, кромпира и хљеба. Чак је и резервни оброк обезбијеђен. То нас је доста окријепило.

У Врбници смо се 20. јуна срели са батаљонима Црногораца, и то баш оним из нашег подловћенског подручја.

Били су уморни, исцрпљени, мршави. Ђуро Петровић је носио пушкомитраљез о рамену, сина у наручју, другог водио за руку, а торбицу муниције на леђима. Тражио је да га узмемо у 1. чету нашег батаљона.

Тог неустрашивог борца пожелио би сваки старјешина, али то би био ударац за његову дотадашњу јединицу и њене старјешине, а већ се сазнало да је формирана четврта црногорска пролетерска бригада. Лишити је борца какав је Буро, било би ружно и себично.

Објашњавао сам Буру све то и молио да ме разумије, а срце ми се стезало присјећајући се како је у Пљевљима одолијевао јуришима Италијана, како је био очајан кад му је топовска граната сломила пушкомитраљез, како је са другим који је добио бранио и одбранио јединицу 4. децембра 1941. године на мртвој стражи у Бучју, на путу Рудо — Пљевља, и како се сузних очију растао са нашом четом у Рудом, 21. децембра, јер је због тешког обољења плућа, упућен на лијечење у Црну Гору. Због тога није, како рече, имао среће да постане борац Прве пролетерске бригаде. Неправедно је према њему данас одбијати га. Али принципи...

Буро ми укратко исприча шта се све дешавало у нашем крају од децембра 1941. године. Рече да су на овај пут пошли листом сви на које смо увијек рачунали, да су неки враћени из Бањана као исцрпљени и изнемогли, да су за рад у позадини остали Томо Буров Војводић и група са њим, а ту су, у Врбници, и около из Грађана: Кићо Томов Барјамовић, сестра му Јелена, Јово Савов Михаљевић, Васо Машанов Милановић, Филип Јоков Бајковић, Блажо Вујачић, Дара Маркова Поповић и он, са братом Душаном. Из Гаћи је ту Велиша Богдов Вукашевић, са братом Милом, и Јован Савов Бурашевић.

— Од Радомираца ту су Војводићи, Петар Ников, Војин Ивов, Мило Јовов и Видо Милов. Кренули су били сви из Грађана и из Љуботиња, али глад и сталне дануоноћне борбе и покрети нагрдише, исцрпише до те мјере да велики број није могао да се креће.

У том тренутку бану и Петар Ников и настави да прича о родбини и о тим тешкоћама, а да би их илустровао рече:

— Што да ти другo причам. Окупио сам једног дана ону нашу момчад. Прије тога сам покупио пуну торбицу костију које су остале од јела и на једну камену стану плочу маљићем сам кости стукао у коштано брашно и то им дао да заложе и бар мало утоле глад. Сузе су ми замало потекле, кад сам видио како халапљиво ту несрећу прогуташе. Нијесу могли даље. Помрли би од глади. Вратили смо их, па како им буде. — Завршн Петар причу, дубоко уздахну, тресну ме шаком по рамену уз оно његово — „ето тако ти је то било мој драги Гајо".

Још кратко постојасмо уз њихово распитивање о нашима у Првој пролетерској и, уз чврст стисак руку и снажан загрљај, растадосмо се. Они одоше за Љубиње, а ја ка чети која се већ спремала да крене ка Зеленгори.

Забринут за судбину враћене момчади у позадину, упутио сам се ка чети. Изненада неко ме ухвати за руку. Тргох се и пријатно изненадих. Испред мене је стајала она витка љепотица Јана о којој сам често размишљао. Стално сам прижељкивао да је сретнем и користио сваку прилику да јој упутим цедуљу са неколико ријечи ратника, јер за њежне ријечи није било вријеме. Тако сам ја схва-

тао. А она, насмијана, личила је на пупољак руже и бљесак сна о сусрету у цвијетној башти. Пољубисмо се и загрлисмо, радосни. Ја на тренутак трknух до чете и замолих мога замјеника и командира првог вода да задржи чету да предахне, а ја се вратих Јани.

— Писао сам ти — почех причу, да сам ријешио да будем јунак. Слично томе, и ти би се морала трудити да будеш достојна јунака и онаква каквом те ја замишљам. Знаш ти то све, јер смо о томе често разговарали у шетњи београдским улицама и при сусретима које смо имали. А и писмо сам ти опширно написао прије устанка и твој одговор добио, и обећања у њему.

Црвенила је при покушају да ми нешто каже и при том личила на уплашену срну, која не зна шта треба да уради, тргне се скочи и одјури незнано куд. Ипак, успјела је да проговори:

— Трудим се и сигурно ћу бити таква какву ме замишљаш.

— Ово је вријеме смрти, рањавања и ко зна каквих све исхода. Може се остати без ноге, руке, очију. Може од рањавања доћи до унакаженог лица или тијела. А шта онда? Би ли и у том случају остала уз мене? Упитах је, уз залогаје које смо дијелили из моје порције, у којој се затекло нешто од претходног оброка.

Јана ме погледа својим крупним очима, приби се уз мене, загрли ме и тихо прошапута:

— С тобом до гроба, без обзира на све.

Помиловах је по коси, задовољан и увјерен да је то рекла искрено.

Заћутасмо, а затим ће она:

— А ако се нешто такво мени деси?...

Оклијевао сам да одговорим, мучио се, али морао сам остати досљедан себи, искрен до краја.

— Па, размишљао бих! — изустих и уплаших се тих ријечи.

Растали смо се, са чврстим обећањем да остајемо заједно, одани једно другом. И упутисмо се свако у своју јединицу.

Мучила ме је касније та моја искреност и понекад ми је у сну знала да зарије црв сумње и унесе нерасположење наредног дана. Али нијесам се подавао тим искушењима.

КРЕЋЕМО ЗА БОСАНСКУ КРАЈИНУ

Од 20. до 24. јуна 1942. године, на Зеленгори се прикупљају јединице. На простору Лучке колибе — Љубин Гроб — Врбничке колибе окупља се цијела наша бригада. Ми смо на Лучким колибама. Богати оброци хране у Грандићима и резервни оброк већ утрошен нијесу били довољни за враћање снаге. На Зеленгори нема ничега за храну. По трошним колибама горе ватре, иако је већ јун на измаку. То дјелимично ублажава планинску свјежину, али без хране нема калорија и свима је хладно.

Прије подне се размилимо по ливадама, тражимо каћуницу и друго биље које се може јести, а у буковим шумама гулимо кору и стружемо сладуњаву мезгру да заварамо празан стомак. Снага се не враћа, али некакав осјећај да нешто гуташ ипак освјежава.

Комораши су напунили казан дивљим штиром и већ залажу ватру. Кажу да је и то нека врста хране. Да су то коприве сви би се радовали, али овдје их не нађосмо. Ако би се нашло нешто брашна са тим штиром, можда ће и то моћи да се поједе. Додуше, чуо сам причу од старих да су за вријеме глади, у доба аустријске окупације, у првом свјетском рату, у нашем крају кували и тај дивљи штир. Али од њега су осјећали немоћ у ногама, а пред нама су маршеви и изузетни напори. Кад смо тог дана појели тај штир, учини нам се да нам тешко пада.

Предвече пођосмо до бригадне болнице да обиђемо рањене другове.

Требало нам је доста времена да стигнемо до болнице, иако је била на домаку. Некако смо се тешко кретали. Тако да повјеровасмо да је томе крив „ручак" од дивљег штира зачињен са јако мало брашна.

Другови у болници су се обрадовали нашој посјети. Причали су нам о својим невољама и мукама и поносили се држањем рањеника на маршу. Рекоше да Велиша Војводић није ни трепнуо док су му дубоку рану копали да се не уцрвља. Били су нам захвални на пажњи. Поздравили су се са нама при одласку и упутили поздраве свима у батаљону, обећавајући да ће се и они убрзо вратити.

Сви су гладни и сви причају о храни. Чак и удвојени стражари на стражарским мјестима и патроле на патролним стазама само причају о храни.

Кад смо се вратили из болнице, затекли смо под буквом испред колибе повећу групу другова у живом разговору о храни. Главну ријеч је водио Саво Бурић, командир 2. чете. Причао је о ратовима и ратницима, о хајдуцима и јунацима, о мукама и патњама које су подносили, и о глади која је мучила српску војску у одступању преко Албаније, и још о којечему да би, на крају завршио како је најљепше бити пекар и како ће он послије рата отворити пекарску радњу и продавати само топле хљебове.

Али таква се прича не може завршити да у њој не учествује Иво Дапчевић. Утањи Иво глас као да доживљава ту Савову „пекару" и настави:

— Замислите, стоји натпис на радњи: „Пекарска радња код командира пролетера Сава Бурића", а у излогу све топли, жути хљебови миришу, ли миришу!

А ја преживио рат, поштапам се и упадам у радњу. Друже командире, један хљеб за твог ратног друга Ива, али изабери као за друга.

Разлијеже се буран смијех. А Иво пружи руку Саву и честита му дужност пекара, по завршеном рату.

— Гледај ових оптимиста — проговори увијек мирни и ћутљиви Владо Црвенко. — Они данас изратоваше и остадоше живи. Отворише пекару и у сласт се наједоше, а ако потраје овако још који дан ко зна хоће ли и ову глад преживјети а камоли све оно што их још чека.

— Добро је то Владо. Нека се разоноде причом и црне мисли одбаце од себе и свих нас. Виђе ли како Ивова прича изазва смијех — добаци командир.

Свиће нови дан. Са фронтова нема нових вијести. По свој прилици, брзим повлачењем према Зеленгори изненадили смо непријатеља, изгубио је контакт са нама и вјероватно нагађа гдје смо сада. То ће потрајати који дан, а дан, два му треба да ухвати контакт, те и то ће бити некакав одмор.

Прича се да су набављачи отишли до бригадне интендантуре и да ће нешто у току дана донијети и дотјерати.

Другови у штабу батаљона су забринути због закашњења са храном, а ми по командама чета осјећамо немоћ бораца и понављамо да храна тек што није стигла. Прође и вријеме ручка, а од набављача ни трага ни гласа. Топло јунско сунце измамило нас је на ливаде. Неки су се раскомотили и сунчају се. Опоминьемо их да не мрдају ако налети авијација и да одјећом покрију тијело.

Командант Перо нервозно корача ивицом шуме, окреће се и враћа, и све тако већ пола сата. Припитује да ли се вратио интендант батаљона Андро Ломпар, иако зна да би Андро прво до њега дошао да га извијести. Перо је поборник „ситог борца" и ова глад га забрињава.

Неко пронесе вијест да је други батаљон заклао командантовог коња и богато ручао. Поче прича о томе да би и ми могли појести нашег вранца који носи кухињу. Причу загријаше до те мјере да се већ неки спремише за клање, а Јово Радуловић, месарски радник, стручно поче да објашњава како је коњско месо јаче и хранљивије од говеђег.

Причу прекиде комесар чете обавјештењем да ће храна сигурно доћи до краја дана. У насталој тишини иза комесаровог обећања, Јово настави о хранљивости коњског меса.

Комесар га прекиде новим обавјештењем.

— Јавили су нам да ће у наш батаљон доћи данас или сјутра замјеник комесара наше бригаде друг Плави (Мијалко Тодоровић). Он ће са нама разговарати о свим питањима. Због тога старјешине треба да се спреме и изнесу шта смо радили по војним а шта по политичким питањима.

— А хоће ли бити ријечи о овим економским питањима — упита црнооки, весели момак Саво Никаљевић.

— Хоће, хоће, и о томе ћемо разговарати одговори комесар окренувши се нагло економу чете Блажу Вучковићу, с питањем — „је ли тако Блажо".

Блажо потврди климањем главом.

Сунце залази, а ми стрпљиво чекамо. Пада сутон, а на видику се не појављује нико.

Повукосмо се у трошне колибе и 1. чета се окупи око велике ватре коју су распалили ради припреме оброка кад стигне.

Мрак је покрио Зеленгору.

— Неће ни данас доћи ништа — гласну се вјешти пушкомитраљезац Божо Орландић.

— Хоће Орландићу, сигурно, и то богато — тихо рече Шпиро Орландић, који је сједио до Божа и завијао цигару лијепо резаног херцеговачког дувана, пружајући кутију Божу.

— Бијаше то негдје одмах послије онога прошлог рата. Опустјеле куће, оронула имања, огладњела дјеца и старци. Мучи се народ не би ли ће што набавио. Мука, другови, драги, мука — продужи Шпиро. И баш онда кад се човјек не нада, дође му спас...

— Стој! Ко иде! — чу се глас стражара и прекиде Шпирову причу.

Њих неколико истрчаше из колибе и брзо се вратише, радосни.

— Ево читава крава за нашу чету — објавише свечано.

Сијевну нож у рукама Јова Радуловића и њих петорица похиташе да му помогну у клању краве.

Распламса се ватра испред колибе, а Радуловић вјешто обори краву и даде упутства шта ко да ради. За тили час крава је искомадана, а у казану је већ била спремљена вода за кување.

Радуловић и помоћници донесоше теле извађено из краве, и припиташе да ли и то да ставе у казан или да га они баце на жар и поједу. Љигаво недоношче је изгледало непријатно и сви повикаше да га не стављају у казан, већ да га баце.

Зачас га Радуловић разли по жару и заједно са помоћницима онако топло поједе.

По богат комад меса и доста неслане супе добили смо за вечеру, а по парче је остало и по торбицама.

При диоби меса појединци су неправедно приговарали економу чете Блажу Вучковићу, за кога се зна да је толико правичан да чак цигарет-папир сијече по пола само да би сваки пушач добио подједнако, а да и не говоримо колико се труди да у грам погоди приликом подјеле меса или другог јела.

Патроле које су извиђале према Калиновику донијеле су обавјештење да су се четници сабрали око Калиновика, посјели положаје испред села Јелашца и да нам поручују да се не усудимо кренути према њима.

Током цијелог овог дана препуног разговора о храни и глади, прогонила ме је мисао да другови нијесу имали времена, откад сам се вратио из болнице у чету, да ми испричају како су погинули храбри борци моје чете Урош Лопичић, Боко Војводић и други у борбама на Синјајевини.

Послије вечере, не могах издржати, те потражих Риста Лекића и замолих га да ми то исприча. Ристо прихвати.

— Гладни и преморени, стигосмо на Синјајевину — поче Ристо горку причу. — Снијежна пустош простире се у недоглед. Ни колибе, ни куће, ни дрвета не видимо. Кажу, ту су негдје колибе. Завијане снијегом ћуте негдје испод дебелих сметова. Морамо их пронаћи, иначе живота нема на тој снијежној вјетрометини. Брише вјетар преко снијега, до кости студен пробија, а ми копамо снијег пушкама, рукама ногама. Тражимо колибе. Кроз набубреле купе снијега их наслућујемо. Открисмо кров једне, друге, треће. Ту смо, ево спаса. Пробисмо рупе на крововима и ускочисмо унутра. Заложисмо ватру. Дим испуни колибе, кијање и сузе пропратише па-

ложење ватре Цијелу ноћ дим нам је штипао очи и изазивао кашаљ. Ујутро смо изгледали као на диму сушени. А можеш ли замислити какви су тек били омладинци који су у таквим условима живјели мјесецима.

Као вода нам служи истопљени снијег који поприма мирис смрчевине док се истопи. А јело? На таквој води кувало се мршаво овчје месо без соли. А стално борбе, окршај за окршајем. Омладинци куражни али изнемогли, без даха. А ми нова снага, пролетери. Сви на нас гледају и од нас нешто очекују; а организам има своје границе, макар био и пролетерски. Улазимо тако из окршаја у окршај. Потискујемо четнике и приближавамо се комуникацији Колашин — Мојковац, Шанац, Скара, Вечериновац, Штитарица — то су наши циљеви. Чије ће то бити? Од тога зависи исход ових борби. Четници су упорни, али налетима пролетера и омладинаца не могу одољети. Туче талијанска артиљерија негдје са цесте и помаже. Већ се отварају видици према долини Таре и осјећа се дах пролећа послије оних мука у снијежној пустоши Синјајевине, па и то вуче људе. У још жешће окршаје би ускочили, само да се домогну копнине и питомине.

Пред нама Шанац, утврђен, опасан рововима још из Првог свјетског рата или ко зна откад. Пријети, али јуришу нашем не одоли. Разбјегоше се четници према Скари, али ни на Скари не издржаше. На Вечериновцу нас дочекаше псовкама и митраљеским рафалима. Бацачима су тукли по стољетној буковој шуми, а плато на врху шибали су митраљеским сноповима. Изгледало је да се не може прићи. Сређеним јуришом, заједно са омладинцима, одувасмо их за трен ока и онако радосни избисмо на Вечериновац. Учини нам се да четници одступише према Пољима, али их нијесмо гонили, јер мрак је већ падао, а комешање четника ка мосту на Тари код Мојковца скрену нашу пажњу. Читав простор око нас пуст, а борба за тај дан завршена. Чини нам се непаметно заноћити на самом Вечериновцу, зато се повукосмо дубље у шуму путем којим смо дошли. Вечериновац остаде те вечери ничија земља.

Премореност и глад нас оборише. Чак и увијек одлучни и ватрени командант Перо је попустио. На крају тога дана није могао свезати ни читаву реченицу при издавању наређења. Кидале су му се мисли и савладавао га је умор и сан.

Ноћ смо провели у затишју на падини Синјајевине, без хране, без воде и ватре. У свануће упутисмо се према Вечериновцу. То нам је био задатак. Непријатељ се није осјећао нигдје около. Ни извиђачи га нијесу примјећивали. Није нам ни на крај памети могло доћи да ће се четници усудити да крену према Вечериновцу послије онако оштрог окршаја из претходне вечери и њиховог паничног одступања. Ишли смо са омладинцима према Вечериновцу колоном и не слутећи да се у густој шуми испред нас, на падини Вечериновца, крије четничка засједа; да ту на домаку вреба смрт. И колона је упала у засједу. Запраштало је са свих страна. Колона је устукнула и просула се. Свако је потражио заклон. Али брзо смо се средили и повезали. Тренутак забуне није нас обесхрабрио. Водник Боко и десетар Јово нашли су се међу четницима. Измијешали

смо се. Четнички пушкомитраљезац је вребао иза дебеле букве и намјештао се да ошине ватреним млазом по воду, по читавој чети. Тога дана наша лозинка је била „шта радиш" — одзив „ништа". Све се одвијало као на филмској траци. Упиташе га „шта радиш." Тек тада их четник примијети, умјесто одговора, окрену пушкомитраљез на Јова. Хитрим скоком Јово га предухитри. Ухвати за цијев пушкомитраљеза и спретним покретом је извуче из лежишта. Четник замахну остатком и лупи Јова по глави. Окрвављен Јово се ошамућен стропошта, но у том тренутку стиже Боко с ножем на пушци и снажним замахом прободе четника. Спасеног друга и отети пушкомитраљез Боко прихвати, и радостан заузе нови заклон и настави командовање јединицом. Али радост му је била кратка. Долети непријатељско тане и погоди га у сљепоочницу. Боко на мјесту остаде мртав, а Јово, већ освијешћен, преузе његову дужност. У жестоком окршају, четници нас потискоше. Ни све рањене не успјесмо склонити. Брзо се средисмо за одлучан противнапад. У снажном налету отјерасмо их са бојишта и ловећи их по шуми потјерасмо ка Мојковцу. Вечериновац је поново био наш, а на крвавом разбојишту лежала су двадесет два мртва пролетера и омладинца. Затекли смо их измасакриране. Урош Лопичић је био раскомадан. Тешко рањен није могао да одступи, упалио је бомбу и подметнуо је испод тијела баш у тренутку када су се Лабуд Татар и Боко Костић спремали на скок да га извуку. Само кичма му је везивала горњи са доњим дијелом тијела. Двије омладинке су биле унакажене. Ножевима су их распорили, а на чела им петокраке звијезде урезали. Језа нас је подилазила од те страшне слике и очевидног дивљаштва. Побиједили смо на Вечериновцу, али побједа нас је скупо стала, изгубили смо толико другова. Сада на Вечериновцу у заједничкој гробници леже њих двадесет и двоје — заврши Ристо тужну причу и додаде да је предложено да се заплијењени пушкомитраљез зове Боков пушкомитраљез. Чета је то прихватила, носи га Јован Вучковић.

Требало је доста времена да се ослободим утиска који је на мене оставило то казивање о великој погибији на Вечериновцу...

Данас је 23. јун 1942. године. Освануо је ведар и сунчан јунски дан. Друг Плави је међу нама. Заказан је састанак са њим у шумици, источно од колибе, у којој је наша 1. чета. Окупио се цио батаљон. Командири чета, водници и други излагали су шта је рађено у јединицама да би се савладало знање о наоружању и тактичкој обуци, како смо се осврtали на борбе које смо водили и какве поуке и искуства извлачили. Констатовано је да су борбе у Херцеговини и Црној Гори вођене у периоду април—јун, имале оперативно стратегијски значај и да марш маневар који је пред нама има важан стратегијски значај за даљи развој наше борбе.

Батаљонски скуп је завршен, а након пола часа, чланови Комунистичке партије су се окупили на другом крају шумице. То је први пут од Округлице да се на заједничком састанку нађу чланови Партије из читавог батаљона.

О политичко-партијском раду дискусија је била живља, богатија и ближа већини дискутаната. Редовни састанци четних ћелија

и батаљонског бироа третирали су сва акутна питања, политички рад у народу, држање чланова Партије у борбама, њихов међусобни однос и однос према борцима, народу, народној имовини. Разматрано је и њихово залагање у изучавању марксизма. Проучена је Историја СКП/б, „Економски развој друштва" и „Порјекло породице приватне својине и државе", и друго. Посебно је наглашено да је на сваком састанку у дневном реду нужна критика и самокритика, да сваки члан ћелије говори о себи као борцу, човјеку и комунисти.

Плави се и на једном и на другом састанку осврнуо на наша излагања, упозорио на потребу интензивнијег рада и по војним и политичким питањима, нагласивши да треба да се појавимо као организована и снажна војна групација на новој територији, што нас обавезује да више размишљамо о значају наших даљих операција јер предстоје многима нове веће дужности за које се треба припремити.

Двадесет петог јуна наш батаљон доби задатак да преко Јелашца приђе Калиновику, посједне положаје и постави се као бочно обезбјеђење колони бригаде, која ће заобићи Калиновик са запада и, преко Божановића, упутити се на планину Трескавицу. Препоручено нам је да ступимо у контакт са Бодирогиним четницима у Јелашцу и, по могућности, да се договоримо са њима да без сукоба прођемо поред Калиновика.

Далеко испред батаљона упутили смо патролу претходницу и за њом прву чету на повећем одстојању од батаљона јер, према извјештајима наших патрола из претходних дана, вјеровали смо да нас четници неће пустити без борбе, иако су то они исти људи код којих смо боравили у фебруару ове године кад смо држали Калиновик у опсади. Додуше, Раде Бодирога је и тада нагињао четницима и иза нашег одласка за Фочу пријешао је у четнике, окупио око себе дио сељака из села око Калиновика.

Знали смо да Бодирогини четници нијесу нека снага и да нам се не могу озбиљније супротставити, али смо прилазили опрезно, јер сваки рањени борац на том великом путу је посебно оптерећење.

Нијесмо хтјели сукоб, а прижељкивали смо га, јер речено је да ћемо, у случају отварања ватре на нас, конфисковати село и на тај начин их примјерно казнити, а то значи послије неколико гладних дана на Зеленгори и добро се нахранити и попунити комору.

На пушкомет испред четничких положаја дозивали смо Бодирогу и његове четнике, објашњавали им да су ту Коча и Фића са војском и да ће само проћи кроз село и неће дирати никога.

Тражили су да дође Коча да га чују. Коча је био са нама па се врло брзо јавио на дозив Бодироге. Сва његова и наша настојања да не дође до сукоба нијесу помагала. Оглушили су се о наше захтјеве. Отворили су ватру на Кочу и на нас неколицину који смо са Кочом били истурени испред јединице, довикивали и тражили да се састанемо и договоримо. Зрна су прскала око Коче и нас, али, срећом, нико није погођен.

Претпостављајући такав исход, наш батаљон је кренуо по већ утврђеном плану у напад на четничке положаје, а са њим и друге јединице бригаде. У незадрживом налету, без губитака смо одували четнике са положаја, распрштали их на све стране и упали у Јелашце. Највећи број је побјегао код Талијана, у Калиновик.

Село Јелашце је примјерно кажњено. Породицама је остављена најнужнија количина жита, кромпира и другог, са нешто мало стоке, а све друго је конфисковано.

У самом селу је припремљен оброк за све јединице бригаде, а потом се дугачка колона, с Првим батаљоном, у улози бочне заштите према Калиновику, упутила ка Кобиљачи, Ветрењачи и врховима Трескавице.

Голим падинама планине источно од Калиновика примјећивала се дугачка колона Друге пролетерске и Четврте пролетерске црногорске бригаде.

Почео је велики марш — маневар пролетерских бригада.

Убрзано је пролазила колона наше бригаде а за њом Треће санџачке. Пратећи одмицање колона, планирали смо укључење нашег батаљона на зачељу, тако да би наша прва чета остала као заштитница.

По измаку главних снага и укључењу нашег батаљона у колону четници и Талијани су покушали да нас нападну и нанесу нам губитке, али сложни и добро усмјереном ватром на блиском одстојању смо их дочекали и натјерали на повлачење.

Захваљујући томе несметано смо се покренули из засједе — бочног обезбјеђења — и без великих тешкоћа упутили се као заштитница за батаљоном. Касно поподне 26. јуна, избили смо на падине изнад села Влахоља, оног села гдје смо послије игманског марша одмарали као код својих кућа, дочекивани и гошћени од тамошњих домаћина и народа.

Да би подсјетили Талијане у Калиновику на наш прелазак артиљерци им упутише пар граната из наших топова. На то они одговорише такође топовском паљбом и чу се уз колону обавјештење да је неко из Другог батаљона лакше рањен од талијанске артиљерије. Ето једна носила више на овом напорном путу. Да ли нам је требало ово изазивање Талијана?

Двадесет седмог и 28. јуна задржали смо се на Трескавици, на простору око Планинске куће и око Спасоваче, надморска висина око 1600 метара. Сјеверозападно од нас врхове Трескавице обавија сумњиви облак. Дува хладан вјетар и ковитла иверје од поломљених грана. Наши коњи су узнемирени а и борци осјећају неку непријатност. Сигурно ће се вријеме погоршати, објасни чика Томо, отац нашег команданта Пера.

— И то ће проћи, чика Томо, само да смо ми живи и здрави — пропрати његове ријечи митраљезац Петар Прља, један од тројице браће који су заједно у нашој бригади.

Преморен у току данашњег и јучерашњег дана чврсто сам заспао на ливади, поред шумске куће. Неко ме кажу пробудио и саопштио ми да сам одређен за дежурног у логору. Рекоше да сам не-

што одговорио при буђењу, али одмах иза тога сам продужио спавање. Након неког времена, пробудили су ме и упозорили да нијесам дошао да примим дежурство и да ћу због тога бити позван на рапорт. То упозорење ме косну и ја се хитро подигох, протресох се и одох да примим дежурство.

Опоменуше ме у команди бригаде и поред мог објашњења да ме преморена оборио сан и да тог наређења и буђења уопште нијесам био свјестан.

Примих дежурство и пођох у логор да организујем патролну службу и поставим стражарско обезбјеђење око логора за предстојећу ноћ, да издам упутства за припреме јединица у току ноћи за покрет чим за то стигне наређење, да се још једном понови строго наређење Врховног команданта о држању на маршу и забрани самовољног узимања хране или ма чега другог од народа по насељима кроз која будемо пролазили. Запријећено је стријељањем сваког ко се огријеши о то наређење. Дао сам се на посао и уз помоћ другова из моје чете све су дужности дежурства обављене до краја.

У току ноћи почела је да ромиња киша. Хладан вјетар је уносио неспокојство. Планинска кућа није могла примити већи број људи. Шума поред нас је слаба заштита од таквог невремена. Стигло је наређење за покрет. По мрклом мраку кренули смо гудурама Трескавице ка Ледићима и Шабанцима. Колона се кретала јако споро због мрака и слабог пута низ Трескавицу. Одлучено је да негдје у шуми станемо и покушамо упалити ватре, јер густа магла и наднесени облаци су онемогућавали употребу непријатељске авијације. До коже мокри стали смо поред путање и дали се у прикупљање дрва. По мраку смо дрва налазили пипањем, па је то одузело доста времена. А са паљењем ватре било је још теже. Шибице које су се нашле по џеповима, биле су се овлажиле. Код неког другa из 2. чете ипак се нашло кресиво са трудом и тамо је код њих најприје блеснула ватра. Брзо је пренесена до других група. Прва чета се окупила око повелике ватре и борци су наизмјенично ишли по шуми и доносили још дрва. Заведен је ред: да свако иде по дрва. У то наиђе постарији човјек ниског раста, замотан у накапуљено ћебе и приђе ватри. Неки другови га опоменуше и наредише му да донесе дрва па да дође да се грије. Препознадох га и рекох да ћу ја умјесто њега поћи по дрва и уступих му мјесто да седне. Био је то чика Јанко (Моша Пијаде).

Гријали смо се поред ватре све до сванућа, јер густи мрак и невријеме су онемогућили кретање.

Са првим свитањем, погасисмо ватре и кренусмо даље. Убрзаним корацима смо ишли да се што прије загријемо кретањем, а коњи су нас слиједили.

У првим кућама поред потока, послије више од два сата убрзаног хода, наиђосмо на 3. санџачку бригаду. Завршавала је доручак. Пред нас изби из гомиле Санџаклија Тршо (Рифат Бурџовић), замјеник комесара бригаде. Чврсто нам стеже руке и искрено зажали што нијесмо прије стигли да подијелимо са њима мало скроба који су доручковали. Његове нас ријечи гануше. Захвалисмо му и продужисмо за Шабанце — на циљ нашег данашњег марша, гдје сти-

госмо 30. јуна ујутро. Послије краћег одмора и скроба који кухиња припреми на брзину, упутили смо се одатле за Умољане у које дођосмо предвече.

Мјере предострожности у Умољанима биле су веома оштре. Тајност покрета смо морали чувати. Тим путем се креће и Врховни штаб, час испред, час одмах иза нас.

Владо Роловић, комесар чете, рече ми да се морамо постарати за храну јер нам борци могу изнемоћи. Рече ми да је пред овај поход добио од штаба бригаде нешто новаца, да, у крајњој нужди, купи храну за чету.

Одмах се дадосмо на посао. Вјешти набављачи се разиђоше по Умољанима и за кратко вријеме кухиња је већ спремала топли оброк са кромпиром и чорбу запржену брашном. Чета и батаљон су се добро нахранили у Умољанима.

Из Умољана крећемо даље. Имамо утисак да смо непријатеље довели у забуну. Тој забуни доприноси, вјероватно, и колона Друге и Четврте пролетерске, која се упутила ка Јахорини да би скренула према Бјелашници и ка пруги Сарајево—Коњиц. За нама није покренуо снаге, а авијацијом извиђа негдје источније од нас. Траже нас. Сада је битно маршеве изводити неопажено, изненадно и углавном ноћу.

За Умољане, усташки настројене и наоружане, рекоше да су се разбјежали куд који. Они ће се вјероватно скривати од нас и неће им пасти напамет да одступају и дају нам отпор.

Овом пустом планином кретали смо се стазом од шуме до шуме, преко пространих пашњака, ка Зеленим Њивама. На једном од тих пашњака, недалеко од путање којом смо ишли, напасало се огромно стадо говеда.

— Чије ли је толико стадо?

Би ли било оправдано прихватити и потјерати неколико говеда да нам се нађу уз пут, да не бисмо опет доживјели орловску глад Зеленгоре и поред тога што кажу да орлови највише гладују, али зато најдуже живе.

Наметале су се те мисли свима и коментарисали смо их полугласно присјећајући се строгог наређења Врховног команданта. Ипак смо се потајно надали да ће бригадна интендантура наћи неко соломонско рјешење за ову прилику.

На простору Зелених Њива смо преноћили и преданили да бисмо, у свануће 3. јула, брзим маршем изненадили усташку посаду у селу Џепи. Изненађене усташе су се затвориле у пећину у стијени, сјеверно од села и одатле давале отпор.

Сви покушаји да их наговоримо на предају нијесу успјели, па је група бораца из 2. чете, уз подршку чете, допузала до пећине и бомбама ликвидирала њихов отпор. У тој борби су се нарочито истакли Хајро Мехинагић, Марко Станишић и Шпиро Лагатор.

Продужили смо ка пруги Коњиц—Сарајево и, у току ноћи између 3. и 4. јула, избили на пругу, у реону Подорашац—Живасница. Пробијајући се кроз трње од села Џепи до пруге, мада уморни и исцрпљени, успјели смо да изненадимо посаду постаје у Подораш-

цу и усташке страже које су обезбјеђивале пругу и пут Сарајево—Коњиц. У склопу опште акције на рушењу пруге и пута, порушили смо их на своме сектору и упутили се на сјеверозапад, ка селима Булатовићи—Хасановићи. У кратком окршају на комуникацији, рањен је Љубо Мартиновић из 2. чете. На простору Булатовићи—Хасановићи задржали смо се до 7. јула.

ЗАУЗЕЛИ СМО КОЊИЦ

Остадоше за нама Трескавица и жељезничка пруга. На много мјеста од Сарајева до Коњица изврнуте су шине, порушени мостови и пропусти, попаљене станице, уништене локомотиве и вагони, разјурене и побијене усташе и, као најважније, извршен је продор дубоко у „усташку државу". То је била наша честитка за рођендан поглавнику Павелићу. А Брадину, његово родно мјесто, посјетила је у тој борби читава бригада партизана. Поклон за рођендан, зар не!? Мора да пјенуша у бијесу „државник" Павелић негдје у стоном Загребу.

Замишљам га како раздражено урличе: — Одмазду, одмазду, крваву одмазду за то тражим!

И Лукач — виадукт испод Браине оборен је. Најмање три мјесеца треба им да га оправе, кажу стручњаци. Прича се да су уништене композиције које су се нашле на том дијелу пруге биле пуне разних поклона и ћаконија. Доћиће понешто од тог плијена и до нас, јер интенданти су се растрчали, траже коње и купе људе...

Сјеверно од Коњица, на падини испод села Булатовић, одмарамо у хладовини трешања. Висе над нама гране пуне црвених, сочних плодова и доводе нас у искушење. Навире вода на уста, а у мислима смо сви по дрвећу. Сладак опојан сан савладава многе. Врућe јулско сунце пробија кроз грање и жеже нас по лицу, а тихи повјетарац ублажава јулску жегу. Чудни су ови контрасти које проживљавамо. Прије неки дан смо цвокотали од хладноће у оној кишној ноћи на Трескавици, а данас се печемо на јулској жези у кањону Неретве. Како ли ће те промјене дјеловати на организам?

„Трешања, трешања, дај комесаре!", викну неко кроз сан, а други, бунован, одскочи, пробуђен ломљавом гране на сусједној трешњи, која тресну на земљу са двојицом изненађених и помало уплашених бораца. То је комесар закупио неколико стабала, а економи послали бераче да наберу за војску сочне плодове, јер је дозвољено једино организовано набављати трешње односно храну уопште, па је комесар то лично уредио.

Власник дотрча и закука над одломљеном граном, а неки другови почеше да га тјеше.

— Није велика штета, пријатељу. Видиш и сам грана је била трула, објашњава му црнооки, увијек озбиљан Марко Радоман, показујући прстом трулину у коријену гране. Тако се прије неку годину десило мојој трешњи, код куће. Попех се да берем трешње, кад наједном, изненада, одломи се грана исто овако, и ја тресnух

заједно са њом. Срећа моја, остадоше читаве и ноге и руке. А трешња се од те године развија и плодови од тада су крупнији и љепши.

— Јес', јес', али ово је готово пола моје трешње, наставља власник узнемирен штетом која му је направљена.

Тек када је економ донио нешто куна и пружио му их, смирио се, грчевито стежући новац и брзо га трпајући у похабани новчаник.

— Добар ти тај бућелар пријатељу, мора да га често и богато пуниш — потсмјешљиво примијети један од другова.

— А јес', остало ми је од оца, па га чувам као успомену. А може примити све паре које скупим. Ето, наће се понешто. Од трешања мало, нешто од стоке и живине, па се скупи за нејач. А кући треба много: те гас, те со, те опанци, те нешто платна за кошуље и ко зна шта ће још измислити она моја домаћица. Видјећеш, пријатељу, друже, кад се окућиш ...

— Пролази Стари — чу се нечији глас. Чим се окренух, уочих групу коњаника и пар пјешака стазом изнад нас. Тито заустави коња, гласно нас поздрави, упита да ли смо добили трешања, додаде да смо добро поздравили Павелића, ободе коња и продужи смијући се гласно, очито задовољан постигнутим успјехом на комуникацији Сарајево—Мостар.

Тек што подијелисмо набране трешње, стиже пошиљка и од заплијењених ћаконија са пруге. Сладећи се сочним трешњама, развезасмо причу о питомини нашег завичаја.

— Баш су дивне ове трешње. Слатке су и сочне као оне наше црмничке — започе причу Јово Томовић. — Нијесам знао да има овако добрих трешања у овим крајевима.

— И те како, друже Јово. Неретвљанске трешње су чувене, нарочито оне око Мостара и Метковића — зналачки потврди Шпиро Орландић. — Али припазите другови, трешње дјелују као рицинус, нарочито на гладан стомак. Пази онога како је навалио. Ух, гладнице, никад се нећеш најести, љутито опомену Орландић друга који халапљиво гута трешње, заједно са коштицама.

— На вријеме си се сјетио да нас опоменеш, Шпиране! Гледај онога како носи гаће у шаке и замиче у поток — каже један од другова, показујући на берача који је, као суманут, јурио према потоку.

— Припази гаће, рођаче — добаци му Иво, изазивајући општи смијех.

— Неће ваљати ако дође до покрета, због трагова које би остављали поред пута — каже, као забринут, хитри сеоски момак Милан Петричевић. — Могли би нас пратити по томе, као ловци звјерку.

Причу прекиде гласна команда „Спрема за покрет" из воћњака, у коме се налазила 2. чета, са Бурићем.

Брзо се нађосмо на стази која води у село Хасановић. Пођосмо низ шумовиту падину ка неком потоку, за који водич — сељак рече да се зове Крањушчица. Кржљава шума једва нас скрива од погледа осматрача, ако се још неки осмјелио да остане на околним

брдима. Ипак, водимо рачуна да се не изложимо осматрању од Коњица, иако је то још далеко, али, не лези враже?! Ко зна ко се све може наћи по брдима около, и ко све обавјештава усташе о нашим јединицама, покретима и којечему другом.

На западним падинама Сњежника и Крижа, наиђосмо на групице кућа села Хасановић. Осјећамо подозриве погледе старијих сељака, који су остали да „чувају" куће. Док се размјестисмо за починак по ријетким воћњацима примјећујемо женску чељад, како се брзо склања по кућама. Младићи су по свој прилици одведени или мобилисани. Посне њиве на падини, засијане већ пожутјелим озимим усјевима, не објећавају добар принос. Али и од те сиротињске жетве дужни су сваку пету руковијет одвојити за усташку државу, рече нам један од сељака у широким гаћама — димијама, са фесом на глави и бијелом кошуљом испод црног прслука, чији ме изглед потсјети на пингвина.

Командант Перо се упусти са сељаком у разговор, са жељом да чује нешто о стању на том терену и исчепрка нешто о Коњицу. По тој причи наслутисмо да може доћи до напада на Коњиц, али не усуди се нико да запита команданта о томе, јер принцип тајности је строга обавеза свих нас.

Послије подне командант позва командире и комесаре чета и саопшти одлуку о нападу на Коњиц. Наш батаљон треба да нападне утврђену косу Реповица и са ње да упадне у дио града на десној обали Неретве. Крагујевачки батаљон ће поћи низ пругу од Иван-седла, и лијево од нас упасти у горњи дио града, оријентишући дејства ка мосту на Неретви. Други црногорски батаљон ће прећи Неретву негдје низводно од Коњица и напасти дио града на лијевој обали и косу над тим дијелом града, са које је, могуће туђи митраљезима и минобацачима дио града и улице на десној обали.

Пријатна јулска ноћ покри тамним велом брда и јаруге. Кањон Неретве утону у ноћни мир. Има се утисак да тај мир ремете само немирне колоне пролетера и бучна Неретва, која се протукује, као горска вучица, кроз стјеновито корито.

Као уходе, крећемо се ка Коњицу стазом пуном камења и љутимо се што наше кретање одаје „граја", коју ствара то камење, крупније од шљунка, покренуто нашим корацима. Тајност захтијева да избјегавамо села, али гудуре и стрме падине нас ограничавају и упућују на постојеће стазе које воде кроз села и засеоке. Ипак, тајност је сачувана, или нам се тако чини по ономе што примјећујемо. Села пружају утисак као да су празна, чак ни лавежа паса нема, бар у овима која до сада прођосмо. А можда су сељаци увукли и чељад и стоку и псе у куће и стаје и притајили се док војска прође. То је најпростија рачуница сељачка да се све сачува од војске. Партизани, додуше, нијесу први пут на овој територији, али се већ дуже не појављују у већим групама, па је за сељаке толико војске, и то „некаквих пролетера", велико изненађење. Гледају нас, као да се питају, одакле је изаврело толико партизана, кад усташки „кружовали" стално понављају да нам је дошао крај. Можда чак помишљају на то да нијесмо партизани, јер кружила је вијест да Црногорци иду у Босну у помоћ Србима.

Обурдава се камење под ногама, а колона је све ближа Коњицу. Опет је пред нама дубока јаруга, а преко ње одмах коса Реповица и на њој, вјероватно, добро утврђени положаји усташа. Распоредисмо се за напад. Наша чета ће напасти дио косе према Неретви, а лијево од нас поћи ће Бурић са својом четом. Рајко Кораћ, са 3. четом, остаје у резерви. Сигурно је командант оцијенио ситуацију и не да се изненадити.

Ноћ је већ на измаку. Зора само што није бљеснула. Мора се журити.

— Шта мислиш, Саво, о овоме? — упитах Бурића.

— Боље је погинути у јуришу, него у одступању, одговори он и пође са четом.

— Командире, покажи скојевцима како се ратује, — обрати ми се Ристо Лекић, замјеник комесара чете.

Схватих Ристову напомену као упозорење на обећање које сам дао скојевцима на састанку да ћу им у првој борби показати како се осваја непријатељево аутоматско оружје и позвах омладинце Сава Никаљевића и Вучету Црнчевића да пођу са мном.

У безглавом трку сјурисмо се низ падину и устремисмо се ка пушкомитраљезу, који је насумице отварао ватру. Чета пође за нама. На ћувику према Неретви штектао је пушкомитраљез док смо се нас тројица привлачили. Трњем и драчама изгребени, прибосмо пушкомитраљезу и договорно бацисмо бомбе. У тренутку експлозије, јурнусмо на пушкомитраљез. Избезумљени пушкомитраљезац је већ био окренуо леђа, у намјери да побјегне са пушкомитраљезом и остави мртвог помоћника. Ми га предухитрисмо и пресудисмо му метком. Ја узех пушкомитраљез, а Саво и Вучета муницију и бомбе које је оставио на положају. Поносни на успјех, пођосмо напријед. Лијево чујемо усташку команду: „Плотунском паљбом по непријатељу у ражи, пали!“

А обје наше чете су у ражи!

Послије плотуна, опалих рафал из пушкомитраљеза према усташама, а одмах затим ниче из ражи стрељачки строј наших чета и устреми се на усташе, вичући „Напријед пролетери“! Уз тресак бомби, ускочише у ровове, а усташе безглаво побјегоше према граду. Било је очито да треба хитати. Споразумјех се са Бурићем да пожуримо према станици. Опаливши пар рафала према усташама који су бјежали низ Реповицу, потрчасмо са четом према станици. Пиљкају зрна око нас, а негдје одјекује клокотање митраљеза. Осјетисмо сву опасност која нас вреба и размакосмо се. Вучета Црнчевић и Никаљевић се не одвајају од мене. Вучета заљуља танко храстово стабло да привуче пажњу на себе, Саво баци бомбу далеко десно да тиме завара митраљесца, а ја са пушкомитраљезом пођох према станици. Саво и Вучета ме стигоше на самој ивици посијечене стијене изнад жељезничке станице у тренутку када митраљез засу убитачном ватром тај простор. Времена за размишљање није било. Скочисмо са стијене високе неколико метара и ја се стропоштах са пушкомитраљезом на оштри шљунак колосјека. Уз језовити бол, једва се подигох кад ми прибоше Саво и Вучета.

— Шта би, јеси ли рањен? — упита ме Саво.

— Не знам. Нешто ми страшно сину уз леђа.

Пипкали су и загледали, али ништа не нађоше. Не дадох им пушкомитраљез, иако су жељели да ми олакшају. Понос на заплијењено оружје ублажи бол и ја се са њиме пребацих преко неколико колосјека на дрвљаник, поред ониске кућице уз саму станичну зграду. Наслоних „збројовку" на кров кућице и осмотрих усташки митраљез на ћувику изнад града, на лијевој обали Неретве. По клокотању оцијенисмо да то мора бити „Максим". Испалих неколико рафала, али митраљесци то и не осјетише. Клокотање се настављало. Зрна су добовала по крову станичне и околних зграда; и у горњем дијелу града чула се жестока паљба.

Наиђе и Бурић.

— Шта је оно око моста? — упита и, не чекајући одговор, рече:

— Удри, нек' је мање свијета.

Без предомишљања опалих по гомили преко моста, која се за тили час разбјежа и нестаде иза кућа. Не примијетисмо ни да ли је ко погођен.

— Бојим се да је 3. чета имала губитака, увео ју је Перо у борбу на самој коси — рече Бурић и истовремено упита како смо ми прошли.

— Још не знам — одговорих, уз рафал који поново упутих усташким митраљесцима на ћувику.

— Онога ни враг неће отјерати ако Други батаљон не пријеђе на ту страну. Али добро је, Рајо је са Крагујевчанима горе, према оним кућама — каже Бурић, показујући руком на куће у горњем дијелу града. Држаћемо мост, па коме опанци, коме обојци.

— А довече преко моста — додадох ја.

— То ћемо видјети — рече Бурић и оде са групом из своје чете према Крагујевчанима.

У дијелу града на десној обали Неретве није остао ниједан живи усташа.

— Ено Другог батаљона — повика неко од другова.

Уз ћувик преко Неретве видио се стрељачки строј. Митраљезац је прекинуо паљбу и нестао, заједно са помоћницима.

Коњиц је ослобођен!

Окупљени поред станичне зграде, дочекасмо нашег команданта бригаде Кочу, који изненада бану међу нас.

— Уништите све локомотиве, вагоне, станична постројења, станицу и усташки логор. Евакуишите све што можете и извуците јединице из града, јер од Мостара интервенишу према Коњицу. Није сигурно да ће их наша обезбјеђења задржати. Треба брзо радити — нареди кратко и оде у град.

Дадосмо се на посао. За час задими станична зграда, а одмах затим и усташки логор, недалеко од ње. Вагони запламтеше као буктиње, али шта радити са локомотивама? Неко предложи судараље. Добро рјешење, али ко ће их покренути? Ускачу појединци у локомотиве, покрећу полуге, притискују дугмад, вуку ручице али

ништа не помаже. Неки донијеше однекуд чекиће и маљеве. Поче лупање на све стране. Сијевају варнице од удараца, али резултати су јако мали. Ударио челик на челик, па не иде. Ето наиђе неколико Крагујевчана. За неке рекоше да су жељезничари. Ускочише на неколико локомотива и стручно констатоваше да треба подићи притисак паре, па онда обавити посао. Придружи им се више наших да изучи занат уништавања локомотива јер, злу не требало, ко зна на шта ће се све још наилазити у даљим акцијама.

Једна група оде колосјеком низ Неретву са алатом за размицање шина, пошто стручњаци рекоше да ће локомотиве под пуном паром исклизнути и поскакати у Неретву.

— Али Коча је нагласио да специјалке са зупчастим точковима морају бити потпуно уништене — рекох једном од стручњака, којега зваху Љубиша.

— Лако ћемо са њима — одговори он и настави припреме.

Комесар нашег батаљона даде упутства за евакуацију и са групом пође у град.

Полетјеше локомотиве колосјецима. Поскакаше са њих стручњаци и неке клепећући одјурише низ Неретву, а неке, уз страшан тресак ударише једна у другу и претворише се у гомиле гвожђа.

Тридесет и три локомотиве више неће вући окупаторске возове!

Пламен је већ избијао кроз напукли кров станичне зграде кад пођосмо у густе сјенке бујног дрвећа, недалеко од станице.

Нијесмо успјели ни предахнути, кад једна група донесе неколико бијелих сандука пуних шећера.

— Ово је за болницу — објасни комесар Јово. Што се не могне натоварити на коње, узмите по торбицама, па ћемо послије прикупити — додаде и поново оде у град. Неколико сандука зачас раздијелисмо по торбицама. Крцкају коцке шећера у устима, а чесма једва одољева навали другова.

Блажо Вучковић, ослађен шећером, присјећа се свога слатког живота у Осијеку и прича:

— И чудновато, другови, прије рата сам радио у шећерани. Читаве гомиле шећера су ми биле на дохват. Могао сам јести колико сам хтио, али износити се није могло ни грама. Нећете ми вјеровати, али истину вам кажем: никад нијесам појео ни шаку шећера. Није ми се јело. А сад ми се чинило да бих могао појести пола сандука.

— Не, није у томе виц. Виц је што мјесецима није организам имао слатких ствари, па тражи. Такав је организам — објасни „стручно" један од другова.

— Вјерујем да је тако — проговори мирно стари рудар Зеко Вујовић, забацујући на леђа торбицу пуну шећера.

Ево и команданта Пера.

— Другови, — обрати нам се. Интервенција од Мостара је задржана. Остајемо у граду. Размјестите се за одмор и успоставите ред у граду. Имајте у виду могућност одбјеглих да нас нападну. Није искључено да то покушају ноћу. Будите опрезни и на авијацију, близу су аеродроми код Мостара и Сарајева.

— Бани, има ли рањених — упита неко нашег доктора, који наиђе.

— Тешко је рањен командир 3. чете Рајко Кораћ — тужно одговори Бани и сједе уз дрво, преморен од јурњаве од чете до чете. На наша запиткивања о Рајку, изрази сумњу да ће преживјети. Забринутост о Рајковој судбини разби тресак бомбе негдје преко Неретве.

Чудан је овај наш доктор. Кад почне борба, он не мирује. Јури од чете до чете. Наће се и са бомбашима. Износи рањенике из најљућих окршаја. Хвата се у коштац са непријатељским војницима и редовно побјеђује. Много му вриједи боксерска вјештина, којом влада од малих ногу. По томе је био познат и у обрачуну са франковцима на Загребачком свеучилишту у току студија.

Враћају се другови из града и причају о пуним магацинима и радњама, гладној сиротињи и згодама и незгодама. Рекоше да је Бошко Дедеић Поп ногом разбио „Батин" излог и раздијелио сиротињи обућу, кад је чуо да морамо да напустимо град. А сада? .... Биће критике због његове самовоље.

— Боље да је и за мене нашао какве опанке — гласну се млади учитељац Бранко Михаљевић, подижући ногу и показујући распалу обућу.

— Наћи ће се ваљда нешто и за тебе кумашине, велики је град — утјеши га четни економ, Блажо Вучковић и потапша га по рамену.

Бранко се весело насмија и обрати се Блажу:

— У тебе се уздам, економе! Само, ето онако, проговорих да се зна.

— Не брини ништа. Прва обућа је твоја. Нећу ја заборавити кумашина.

Пристигла је и комора. Товаре плијен и гоне га негдје ван града.

Муницију, храну, шећер за болницу, гомилају испод највећег дрвета они који се враћају из града и усташког логора.

Вријеме је да се размјестимо за одмор. Пођосмо. Тек што ућосмо у град, забруја над градом авионски мотор. Заштекта митраљез из авиона. Одговорисмо му плотунима и отјерасмо га према Мостару. Други ваљда неће успјети да долете до мрака, јер сунце је већ зашло.

— Овдје, у ову кућу командире, соба је чиста и лијепа — позва ме звонким гласом са врата једне куће снажни митраљезац Никола Букановић и одведе ме до домаћице. Старија жена, просједе косе, чиста и уредна, умотана у дугачку тамну кућну хаљину, дочека нас са осмијехом на лицу и уведе нас у собу.

— Ево овдје два кревета изволите одморите — рече и пође ка излазу.

— Али ми смо прљави. Наће се и по која вашка; загадићемо вам постељину. Боље да се пружимо ту, на патосу.

— Боже сачувај. Само ви одморите па, боже мој, опраће се — одговори жена и изађе.

По зидовима иородичие фотографије. На једној она са мужем, по свој прилици, на дан вјенчања. На другим са дјецом, на следећим са пријатељима, и већ у разним приликама.

На прозорима чисте мрежасте завјесе, а кревети застрти бијелим чаршавима. Без ријечи посматрамо ствари по соби и снебивамо се.

Зар је могуће да се налазимо у граду на пруги и да се можемо раскомотити — питам се у мислима.

Уто се отворише врата и жена, са пешкиром преко руке и пуним лавором воде, уђе, и, спуштајући га на патос рече:

— Ево да оперете ноге.

Већ мјесецима се нијесмо скидали за спавање. Ријетко кад смо и обућу сазували, па се не сналазимо. Чудно нам је и сумњиво све ово. Шта да радимо? Како да се понашамо? — питам се.

— Ето тако командире, обрати ми се Никола. Надам се да ти неће бити ружно. Идем ја да нађем оне моје.

— Како то? Зар да ја останем сам овдје?, упитах Николу. — Не, идемо заједно, па ћу се вратити са још неким. Иначе, треба да видим како су остали смјештени и гдје су.

Насмијасмо се обојица, онако без везе и изађосмо уз обећање домаћици да ћемо се вратити.

По граду изашао народ. Загледа нас са интересовањем. Многи су одушевљени нашим доласком. Сиромашнији су некако топлији, слободнији, више са нама разговарају, запиткују нас, дају објашњења, нуде услуге.

— А нама причали како су вас уништили — рече један старији Муслиман. Имам и ја једнога негдје у шуми — додаде очито задовољан што нас види.

Приче би било данима, са овим људима и, по свој прилици, била би интересантна, али мора се на починак.

Чета је по околним кућама. Никола је обавио посао са својима — и пристао је да иде са мном. Била се већ ухватила ноћ кад закуцасмо на врата куће из које смо изашли. Жена нам отвори и дочека нас топлим материнским ријечима: — а ја дјецо чекам на вас. Моји су већ легли. Ево вечере, изволите.

На чистом столу тањири и поред њих нож и виљушка. У салвети замотана векна дивног хљеба каквог први пут видимо откако смо у партизанима. Иза ријетке кукурузнице, бодљикавих овсених хљебова и оних сладуњавих, крушкових, фочанских сомуна ово је пријатно изненађење.

Вечера је личила на гозбу, а спавање на пашине конаке.

Меки кревети и чисти чаршави, опране ноге и раскомоћено тијело дјелују као мелем на рану.

— Да није овог несрећног рата лијепо би било живјети, изусти Никола спуштајући се на меку постељу.

— Е, да, лијепо, одговорих му суво, јер све ово ми се чинило толико необично и неприродно да сам сумњичаво гледао и на такав одмор и на пријатељски пријем домаћице.

Да ли је могуће да се налазимо у граду и да нас градско становништво прима овако присно и пријатељски, вртјело ми се у мислима.

Никола је већ увелико хркао, а мени сан никако да дође. Чујем звецкање посуђа које домаћица сада опрано оставља на мјесто.

Устадох, опремих се и пођох напоље. Домаћица ме зачуђено погледа и, прије него изусти ријеч, ја се извиних.

— Извините, морам поћи да обиђем стражу. Одмах ћу се вратити.

— Добро, сине добро — одговори жена, убијеђена да то тако треба да буде.

Промувах се мало по улици, сретох патролу, која ми рече да је све у реду, и вратих се на спавање.

Чим сам легао, заспао сам тврдим сном уморног ратника.

Пробудио ме оштар бол у леђима кад је сунце већ било огријало Коњиц и кад сам покушао да се први пут окренем у току ток тврдог сна у ослобођеном Коњицу, 8. јула 1942. године.

ГОРКИ ШЕЋЕР

Освануо је 8. јул 1942. године. Остајемо у Коњицу и око града. У град је дошао чика Јанко да приступи конфисковању трговачких радњи за потребе војске. У раду му је помагала група бораца Прве чете нашег батаљона. Већина батаљона је извучена из града ради склањања од могућег напада авијације.

Потврђено је обавјештење које је имао штаб бригаде прије нашег напада, да је Коњиц бранило 460 домобрана и 120 усташа и жандарма и сви милиционери из села на Трескавици и око Коњица који су пред нама побјегли у Коњиц — и ту се склонили.

Тек што је чика Јанко почео посао, Коњиц је надлетио извиђачки авион. Чика Јанко је изашао из радње у којој се нашао и из свог револвера испалио пар метака на авион чија се посада јасно видјела. На шаљиво добацивање бораца, он је одговорио да је видио како авиони често падају од наших митраљеза па је хтио да их предухитри и он се уврсти, у противавионце са својим револвером — гасером.

Посао је наставио мирно све до једне текстилне радње чији је власник био проусташки оријентисан. Кад је чика Јанко завршио попис читавог текстила, написао признаницу и пружио је власнику, тај је, са срдбом у гласу, добацио:

— Е, ово ми се допада, а не као јуче, упадоше два наоружана и узеше из радње, без икакве потврде.

На то је чика Јанко оштро подвикнуо:

— Ко је узео? Шта је узео? То је пљачка. Стријељаћемо ми њих!

Притом је присутнима наредио да се та двојица обавезно пронађу.

У току тог дана стизала је од борца до борца вијест да су два партизана узела одјећу из неког дућана и да треба да се јаве. Чим је дошла до њих та вијест јавили су се омладинци Вучета Брајовић из прве чете и Миодраг Лазаревић из пратећег вода и испричали да су онако поцијепане одјеће ушли у радњу и разгледали одјећу, али да нијесу ништа тражили. Власник их је посматрао и у једном моменту их припитао шта им треба. На њихово устручавање трговац је оцијенио да је једном веома поцијепан сако а други је без капе, па је једноме пружио сако а другоме капу. И поред њиховог нећкања, на наваљивање трговца прихватили су поклон, захвалили се и отишли.

Није се било спремно да им се повјерује иако је и трговац касније рекао да им је он дао и сако и капу.

Чика Јанко је захтијевао да се читав батаљон узме на одговорност због пљачке.

Шта се све и како дешавало у вишим штабовима око тога није нам било познато, али дан након тога батаљон је сакупљен на брду западно од Коњица. Поређан по четама на једној ливади, изложен је изненадном претресу од стране бригадне комисије.

Ван оног шећера подијељеног по торбицама који је требало да буде прикупљен за болницу није нађено ништа код бораца.

Батаљон је био огорчен на тај поступак и сумњичење и врло љут на старјешине које су дозволиле бацање такве љаге на батаљон. Додуше командант Перо је приговорио комисији наглашавајући да је у старој црногорској војсци био обичај да ратнику припада од плијена оно што му је од одјеће и обуће дотрајало као и оружје и војничка опрема.

Комесар и замјеник комесара су морали прихватити претрес као дисциплиновани партијци. То их није много оправдавало ни пред члановима партије, кандидатима и скојевцима, ни пред батаљоном, чак ни када смо накнадно сазнали да су и они били против претреса.

Осјећајући атмосферу коју треба лијечити, сазвана је батаљонска конференција чланова партије и у поткровљу једне штале сакупили су се сви. Приликом пењања уз мердевине и изласка на таван, било је љутог и пријекорног добацивања са срџбом. „Ђе си пљачкашу?“ и слично. Јоко Борета је повишеним гласом протестовао: — Какав пљачкаш, ја нијесам пљачкаш!

А један друг, пењући се на мердевине пркосно је добацивао: „Да, пљачкаш, него шта!“

— Ево ме видиш имам нову бијелу кошуљу, али не из колектива, него из усташке торбе.

На конференцији се разговарало о нашој борби, нашој појави у новој средини, о потреби да извршавамо наређење Врховног команданта, и да строго водимо рачуна о нашем односу према народу и његовој имовини.

У току конференције осјећао се призвук да смо се мало опустили кад нам је речено да због интервенције непријатеља од Мостара брзо евакуишемо све што треба и да се повучемо из града.

Стекао се утисак као да тиме желимо да се пређе преко сцена у Коњицу, само да се духови смире. Ипак увреда је дубоко тињала у нама.

Послије тога, батаљон је упућен низ Неретву за Лисичиће. У ноћном маршу примијетио сам да један борац чешће посрће. Пришао сам му и упитао га због чега тако често посрће. Био је то омладинац Брајовић. Одговорио ми је:

— Па друже командире, мене су везали.

— Ко те је везао без мог знања? — љутито сам узвикнуо.

— Тако, везали су ме другови — одговорио је, снебивајући се.

Синула ми је злосутна мисао, повезана с пријетњом чика Јанка и капом и капутом из радње у Коњицу, с оптужбом батаљона, претресом и накнадним мјерама око свега тога. Зазвонио ми је у ушима гласан протест Јока Борете на батаљонској конференцији да ми нијесмо пљачкаши.

Гануло ме је до дна душе посртање храброг омладинца Брајовића. Вријеђао ме је конопац на његовим рукама. Послије кратког размишљања пришао сам му и упитао га:

— Би ли побјегао, Брајовићу, да те ја одвежем?

— А куда ћу, друже командире, од мојих другова. Код окупатора нећу, јер сам се завјетовао да ћу се борити против њега. Код четника нећу, јер мој пут није издаја — одговорио је искрено и убједљиво.

— Слушај Брајовићу, ја ћу те одвезати, а ти учини што год хоћеш, а ја ти савјетујем да се држиш мушки, па макар дошло и до најгорег.

— Буди сигуран, друже командире, нећу осрамотити ни чету, ни себе, па било шта било — узбуђено је то изговарао док сам ја пресијецао конопац на његовим рукама.

Ослобођен веза, Брајовић ме топло загрлио и захвалио ми.

Био сам сигуран у њега и његово обећање јер је такав утисак пружао од доласка у чету, у омладинској попуни на Сињајевини.

У Лисичићима смо предахнули, а потом се упутили за Потхум, гдје смо стигли 10. јула. Још три дана је до године дана од првих устаничких пушака у Црној Гори.

Батаљон се одмара у хладу шумарка поред села у Подхуму.

Ту у близини је и штаб бригаде. Нешто се прича да ће засиједати бригадни војни суд при штабу бригаде и сви борци су некако узнемирени. Злосутна мисао ми се врти по глави.

Ето и комесара бригаде.

Искористих прилику кад комесар прође поред чете, притрчах и, узбуђен, почех некако доста упадно да говорим:

— Друже комесару причају да ће засиједати бригадни војни суд. Бојим се да не дође до тешке осуде оне двојице из нашег батаљона. Вјеруј ми, друже комесару, убијеђен сам да нијесу криви, набијеђени су. Насјели су, не размишљајући, оном лукавом трговцу. Страховати је од немилих посљедица јер Црногорци теже примају тешке осуде од других, ако су увјерени да су неправедне. Брајовић је из моје чете. Изузетно је храбар и добар омладинац...

— Остави ти то суду да размотри и донесе одлуку. Морамо ми чистити наше редове од недисциплинованих, — оштро ми одговори комесар, прескачући преко камене међе и упути се у штаб бригаде.

Као ошинут мућом, вратих се још забринутији а у команди чете ме дочека тајац. Претпоставили су да сам покушао нешто да кажем комесару бригаде али не упиташе ме што и какав је био одговор. Тек нешто касније, комесар чете Владо Роловић ме упита шта ми је Фића рекао. Владу сам све испричао. Устао је и почео нервозно да корача, без ријечи.

Имам утисак као да свима нама суде. Очекујемо. Ништа не предузимамо. Захватио нас је некакав чудан осјећај немоћи. Можда је то некакав наш пролетерски однос да све поднесемо дисциплиновано.

Десети јул. Запару освјежи предвечерњи дах неретвљанске долине. Наређено је да се батаљон построји на ливади поред шумарка ради саопштења пресуде народног суда при штабу Прве пролетерске НОУ бригаде окривљенима Вучети Брајовићу и Миодрагу Лазаревићу.

Батаљон је постројен по четама.

Брајовић и Лазаревић су издвојени из строја.

Пред стројем се појавио комесар бригаде.

Командант нашег батаљона командовао је „Мирно“ и друг Фића је почео да чита пресуду.

Батаљон је слушао нетремице. А када је изустио оно: „осуђују се на смрт стријељањем. Пресуду извршити одмах“, батаљон је то осјетих као рану, као осуду читавог батаљона. Батаљон је умукао.

На то је Брајовић тражио ријеч. Комесар бригаде му је дозволио да каже шта жели.

Батаљон је без даха очекивао шта ће рећи. Он је почео:

— Другови, ја сам својим поступком у Коњицу нанио љагу читавој мојој чети и читавом батаљону. Ја сам заслужио осуду. Ја вам честитам, другови, што чистите своје редове од оних који се огријеше о наше свете принципе.

Мени није жао умријети, али тешко ми је што гинем од оружја мојих другова.

Жао ми је што више нећу имати прилике да се борим за слободу, заједно са вама. Ја вам још једном честитам, другови! Срећна вам слобода, другови.

Затим је почео да пјева интернационалу, а Лазаревић му се придружио.

Пошли су обојица усправно ка брду и поставили се према десетини која је одређена да изврши пресуду.

На команду десетара: „Готовс! Нишани! Пали! — нијесу пали. На то је Брајовић повикао: „Другови, пуцајте у тијело, брзо другови — не могу од срамоте да вас гледам“.

Батаљон је замукао. Ни ријеч се није чула. Нијесмо ни примијетили када је комесар бригаде отишао.

За све вријеме тих наших непријатности и трагедије, командант Коча се није појављивао. Батаљон, као да је читав рањен, упу-

тио се из Подхума за Грачаницу. Уобичајне приче на маршевима су изостале. Корачали смо без ријечи, као погребна поворка. Да ли ће та рана зарасти?

Дванаести јул. Преданили смо у Грачаници. Расположење се враћа. По групама смо се одвајали и силазили на ријеку Раму. Та брза ријека хуктала је пробијајући се кроз стијење, а дах свјежине је ублажавао јулску врућину. Доктор Бани је покушао да се окупа, а када је запливао, занијет брзином воде, ухватио се за стијену у брзаку и одатле смјерао како да се домогне обале. Једва је успио на стотинак метара низводно. Изишао је из ријеке, поплавио од хладноће и, мало узбуђен, рекао да нико не покушава да се купа, јер вода је хладна и опасна.

Тринаести јул 1942. године. Данас је прва годишњица Тринаестојулског устанка у Црној Гори. За ту годину дана превалили смо стотине и стотине километара, пребродили многе ријеке и потоке, савладали многе планинске масиве, имали десетине борбених окршаја и превише жртава посебно у Пљевљима. Остао је за нама масив Лукавице, Синјајевине, Дурмитора, Љубишње, Романије, Звијезде леденог Игмана у игманском маршу, Волујака, Маглића, Зеленгоре, Трескавице и ево нас испод Вранице а ко зна куда ћемо даље и докле. Све невоље војевања и ратовања смо до сада преживјели и ниједна недаћа није поколебала наше редове.

А стријељање код Коњица?! Вријеђа, боли, потреса. Рекоше, комесар Јово није хтио да говори батаљону поводом тога. То нам је драго. Тешко нам је, али пребродићемо и ту кризу! Остаће наши редови монолитни. Морамо. Имамо ми и за то снаге, а идејна свијест је наша на висини задатака револуције. Наш батаљон је батаљон комуниста иако сви нијесу чланови КПЈ. Нема код нас бојазни од дезертерства а још мање од неких појава које би забрињавале.

Ничим не обиљежисмо годишњицу устанка. Омета нас оно стријељање и атмосфера коју унијеше у батаљон нови догађаји и журба на нове задатке.

Дође до нас вијест да је Санџачка бригада ослободила Прозор.

Баш тога 13. јула извршисмо покрет из Грачанице ка Шћиту. Наше минобацаче пребаци Јакша Драговић као помоћ 6. батаљону наше бригаде који треба да напада усташко гнијездо у Шћиту, у самостану, а наш и Крагујевачки батаљон, као обезбјеђење и резерва ту су, у непосредној околини Шћита, спремни да ускоче у бој сваког тренутка.

Самостан тврдо зидан, на узвишици доминира околином. На звонику пушкомитраљез а у самостану како смо касније сазнали, гвардијан са три фратра распоредио 27 усташа, 17 жандарма и 10 милиционера за кружну одбрану. Везу одржава радио станицом и очекује обећану помоћ. Читав дан су давали отпор. Околна села без мало католичка, фанатизована, дјело гвардијана и фратара. Упућивали смо се од паљења и рушења самостана, јер непријатељска пропаганда и без тога нас оптужује као богохулнике, развратнике, рушиоце светиња и ко зна шта све — и могли би то користити као потврду те пропаганде.

Ангажован је у борби и дио нашег батаљона. Погинула је Анка Церовић, омладинка која је код нас дошла из омладинског батаљона на Дурмитору.

Борба је била жестока. Одољевали су налетима Београђана и Крагујевчана успјешно. Било је и жртава са наше стране. Штити их тврда грађевина самостана. Ипак, другог излаза нема. Мора се ударити по згради, одлучио је штаб бригаде. Минобацачима је разбијен кров и изазван пожар. Гасили су пожар и даље давали отпор. Гинули су али се нијесу предавали. Били су свјесни тога да их очекује казна због злочина које су починили до тада у насилном покрштавању и уништавању српског живља. Нашли су се у безизлазном положају. Неколико њих, како су касније причали борци, испрсило се у прозорима самостана да би били изрешетани нашим рафалима.

У току ноћи нагло се наоблачило и пљуснула је киша са грмљавином. По мрклом мраку један број зликоваца се провукао кроз наше положаје и умакао. Касније су пропагирали како их је бог спасао као праведнике.

Тај окршај у Шћиту завршен је потпуним поразом усташких зликоваца а у самостану нађене су, поред осталог фотографије духовника у оргијању са женама уз порнографске позе и пијане сцене.

На крају смо обавјештени да је Јакши подбацио бацач због неисправног пуњења, ради чега су погинула два друга из Београдског батаљона. Тај несрећни случај дубоко нас је потресао, али неки појединци су га примили равнодушно због срџбе на стрије-љање Брајовића и Лазаревића у Подхуму. Чак се и огласило осветничко: „Врло важно! Они нама двојицу ми њима двојицу!“ Као да се хтјело пребацити то на терен сукоба између Црногораца и Србијанаца. Неугодно. Мада није узело маха, такво реаговање нас је забринуло. Није смјело остати политички неразјашњено. На партијским састанцима четних ћелија свестрано је објашњаван случај у Потхуму и искрено се изражавало жаљење за погинулим друговима из Београдског батаљона. Темељно је расвијетљено питање до чега би могао довести антагонизам Црногорци — Србијанци. Ко смо ми и шта смо, ако тако схватамо? Гдје нам је класна свијест, комунистички однос према мјерама за успостављање чистоте морала и етике пролетера? Гдје се стиже разбијањем наших редова. Коме би то користило? То је разјашњавано свим борцима батаљона на четним конференцијама.

Требало је времена и напора и интензивног политичког рада да потиснемо те негативности и останемо доследни духу, моралу и етици пролетера. У наредним заједничким нападима долазила је до пуног изражаја солидарност и натијецање као израз пролетерског духа и интернационализма. Братимљење јединица ишло је дотле да је међусобна љубав, постала одлика цијеле бригаде. Постали смо и остали једно — борци Прве пролетерске.

КАЛИМО СЕ КРОЗ НЕУСПЈЕХЕ

Батаљон се 18. јула упутио из ширег рејона Шћита, преко Макљена, у ослобођени Горњи Вакуф, а сјутрадан је продужио према Бугојну да би учествовао у нападу на град, који су два дана раније нападали, без успјеха, Друга пролетерска, Четврта црногорска и Четврти батаљон Прве пролетерске бригаде. Врховни штаб је одлучио да поновни напад ојача са Првим и Трећим батаљоном наше бригаде.

Деветнаестог јула заноћили смо у селу Арнаути. Одатле смо 20. јула увече пошли у напад на Бугојно, десном обалом Врбаса. Као и обично, не знамо са каквим снагама располаже непријатељ. То вјероватно знају у штабу бригаде, а можда и у батаљону. Код села Чаушлија прешли смо Врбас и упутили се ка граду. Око 20 часова, развили смо се у стријелце и пошли у напад. Једна десетина је упућена са десног крила нашег батаљона да ухвати везу са Другом пролетерском бригадом која је са те стране требало да напада. У брзом налету, ми смо успјели да ускочимо у усташке ровове и дочепамо се првих кућа. Наша чета је послије тога требало да нападне непријатељску артиљерију у њивама на падинама сјевероисточно од града. Веза са Другом пролетерском није успостављена. Наша патрола се није вратила. Јединице које су нападале на другим секторима, послије првог кратког окршаја, нијесу се чуле. Ватра је јењавала. Чуо се само понеки пуцањ на тим секторима. Цијенили смо да су то појединачни пуцњи усташа, који су тиме давали знак да су на положајима гдје су и били. Ватра према нашем батаљону се стално појачавала. Прва чета је нашла празне положаје артиљерије, која се, по свој прилици, пребацила на резервне положаје. Али се није оглашавала. Повратили смо се у прве куће и продужили фронт удесно. Лијево од наше чете, водила је жестоку борбу 3. чета. Чуо се глас Живка Живковића и његових пушкомитраљеза.

Борба је све оштрија. Било је евидентно да је сва ватра окренута на наш батаљон, јер нигдје друго се није чула пуцњава. И 1. чета је настављала све жешћу борбу.

Упутили смо се ка катедрали, али смо морали застати. Добовала су зрна око нас, засипала нас је земља и каменчићи. Иво се нашалио и у таквој ситуацији, па је другарицу Раду гађао каменчићем и погодио је у дебело месо. На то је она повикала да је рањена. Најближи су јој пришли и „послије детаљнијег испитивања", установили да је, вјероватно, погодио камен, јер ране није било. Смијех оних који су видјели шта се то десило открио је шалу.

Ватра усташа је била тако јака да је пријетила масовна погибија. Наш упорни командант Перо захтијевао је да се продужи ка катедрали. Али одустао је, морао је одустати јер смо га упозорили да нема везе десно, да се на другим секторима не чује борба, да је ватра према нама све жешћа, да смо ми извршили свој задатак и да би морали бити опрезнији. Озбиљност је схваћена тек кад су из 3. чете

донијели рањену Милеву Драшковић и саопштили да је погинуо Јаков Вујачић.

У свануће батаљон се повукао истим путем којим је и дошао, а за извршени задатак и благовремено извлачење из борбе похваљен је од штаба бригаде.

Напад на Бугојно није био чврсто обједињен. Осим тога непријатељ је, послије првог напада, појачао одбрану Бугојна, довлачећи из Доњег Вакуфа још један батаљон „црне легије", једну чету 5. усташког батаљона и једна оклопна кола. Са тим снагама одбрана Бугојна је била готово дупло јача него приликом првог напада наших снага. А штабови наших јединица нијесу о томе имали никаквих обавјештења.

До нас је допрла и вијест да је Четврта црногорска имала озбиљне губитке и у првом нападу и да је погинуо професор и књижевник Борђе Лопичић, као борац у стрељачком строју.

На застанку, на брежуљку изнад неког села, комора је припремила богат оброк. Онако уморни и гладни јели смо халапљиво и посматрали кровове сеоских кућа, међу којима је био већи број оних на којима је цријепом изразите боје, на обије стране крова, уписан усташки знак — велико У (латиницом), ваљда ради заштите од авијације, јер то је значило да је то усташка кућа. Разговарали смо о томе, коментарисали на разне начине, и на крају, закључили да смо добро прошли, јер могли су из те усташки расположене околине Бугојна да нам се у току напада појаве с леђа у току протекле ноћи.

— Ма, роћаче, имали смо срећу, а другарица Рада нарочито — не издржа Иво Дапчевић да се не умијеша, алудирајући на њено „рањавање".

Разговор прекиде наређење за покрет. Кретали смо се комотно, сигурни да усташе неће ни покушати да извире из града. Стигли смо у село Горњи Оџак. У селу смо само преданили и одморили се. У току ноћи, 21/22. јула, пребацили смо се у село Сарајвилић, гдје смо преданили и добро се нахранили у богатој долини Врбаса. Ту смо и преноћили.

СТРАВИЧНЕ ПРИЧЕ

У свануће, 28. јула, добили смо наређење да се пребацимо преко планине Радуше и размјестимо у Горњем и Доњем Вуковском. На путу кроз густу шуму и преко богатих пашњака Радуше, миловала нас је и опијала свјежина планине.

У Вуковском смо затекли одборнике, једну мјесну партизанску патролу, један дио чланова неких породица и нешто стоке. То је устаничко село, кроз које је прошла усташка војска и оставила траг огња и мача — крвава огњишта и пуста згаришта.

Тај доброћудни живаљ кршних момака и здравих, темељних жена дочекао нас је као своје рођене, причао нам је о борбама које су вођене на том простору, о злодјелима усташа, нарочито у околини и према Дувну, Ливну и Купресу. Причали су нам о спа-

љеном Маловану и побијеном српском живљу у Дувањском пољу. Причали су о себи и својима, о мукама које су претрпјели и разним недаћама које им је донијело зло вријеме братоубилачке борбе.

Киптјела је из њих мржња према усташама и навирала осветничка јарост.

Заноћили смо у Г. Вуковском и сјутрадан преданили. У току дана добили смо наређење да кренемо ка селу Куку и даље, источном ивицом Дувањског поља. Увече смо кренули из Вуковског и стигли у току ноћи у Кук, а у свануће продужили кроз низ села источном ивицом Дувањског поља, обезбјеђујући напад Другог, Трећег и Шестог батаљона наше бригаде на Дувно. На основу обавјештења мјесних јединица о малобројним снагама у Дувну (70 домобрана, 40 усташа, 30 милиционера и 7 жандарма)* штаб бригаде је одлучио да одмах нападне Дувно. Батаљони су, мимо обичаја, у току дана, 25. јула, растјерали мање снаге из Мокронога и Еминовог Села и избили пред сам град. Дочекани јаком, добро организованом ватром батаљони су заустављени. Дан је потом протекао у препуцавању, а пред вече је Краљевачки батаљон пришао граду са западне стране. То су усташе примјетиле. Остављени сами себи, јер обећана помоћ из Ливна није стизала, они су се припремили и у први мрак извукли се према Посушју. Тако је напад наших батаљона ударио у празно. Није остало ништа друго него да се предузме гоњење према Посушју.

Наш батаљон се кретао источном ивицом Дувањског поља, опрезно, од села до села, због обавјештења да у селима постоји усташка милиција, спремна за борбу. Од Кука до Сарајлија, па даље ка Летку, Ведашићу, Оплећану, Срћану, прошли смо без отпора. Милицију нијесмо ни видјели. Мјештани, католици, гледају нас подозриво. Очито је усташка пропаганда учинила своје. Сво вријеме сам са првом четом у претходници батаљона. По селима нијесмо застајкивали. Журили смо напријед стално очекујући отпор, нарочито откако се чује пуцњава према Дувну. Наша патрола претходница је сво вријеме на прописном одстојању испред чете.

Кад смо од Срћана кренули ка Рашчанима, примјетисмо сељаке у пољу како хитају ка селу. Помислили смо да бјеже од нас. Зато пожурисмо патролу претходницу да што прије избије у Рашчане и задржи мјештане. Патрола је потрчала, а чета убрзала корак. Брзо смо стигли у Рашчане. На наше велико задовољство, сељани су нас очекивали. Било је то српско село које је страдало у усташким покољима и насилном покрштавању. Радовали су се нашем доласку, грлили нас и љубили. Плачући од среће, домаћице су похитале да припреме ручак. Жетвени радови су прекинути. Мушкарци су се окупљали око нас, причали нам о страдањима и тешком, несигурном животу у усташкој држави. Причали су нам како су усташе упале у село, отели им дјецу, која су се у селу затекла, натоварили их на шпедитерска кола у великим кошарама, одвукли до јаме према Конгорама и тамо сасули у јаму онако живу а одозго засули

* Извештај представника Врховног штаба, „Зборник" т. II, кн. 5. док. 37.

активираним бомбама. Рекоше да су одрасле које су затекли у селу везали и везане потјерали до јаме.

Тамо су их поубијали и сурвали у јаму. Да би нас увјерили у истинитост свог казивања доведоше момка и дјевојку, тада већ брачни пар, да нам испричају своју стравичну причу. Младић је први почео да прича:

— Изненада бануше усташе у село. Покушај да побјегнемо у планину није успио. Благовремено су блокирали све излазе. Сабрали су нас баш овдје гдје смо сада, дјецу одвојили и отјерали некуд. Све су нас повезали и потјерали ка јами. Над јамом су стајали неколико њих са пиштољима у рукама. Приводили су нас ка отвору и онако везане, стријељали нас и бацали у јаму. Тако смо и нас двоје стријељани и бачени. Прије нас је у јаму бачено њих подоста.

— Ми нијесмо заједно бачени. Прво је он бачен, а ја послије — упаде у ријеч невјеста.

— Сигурно смо били у несвијести, јер ни ја ни он се не сјећамо како смо пали у јаму и колико смо тамо остали. Једна жена, која је након стријељања дошла из планине, наишла је на празно село. Ужаснута, пошла је од куће до куће. Није нашла нигдје никога. Закукала је и побјегла, кукајући, у планину. Узбунила је све тамо и, замуцкујући, испричала да нема никога у селу. Из планине је похитало неколико мушкараца. Чули су од једне жене из сусједног села да су туда прошле усташе, да су тамо иза Рашчана пуцали и богат плијен одвукли. Људи су се присјетили јаме и пошли тамо. Нас двоје смо се освјестили у мраку јаме и, по стењању, онако рањени, чули смо се и нашли. Мушкарац показује ране, повријеђен образ, поломљене зубе и просвиран врат метком из пиштоља; невјеста има рану испод уха и простријељен врат. Бауљали смо по мртвима — настави невјеста и тражили излаз из јаме. Наишли смо на неки засјек у стијени и ту се некако попели. На том засјеку нас је помоћ затекла. Кад су људи дошли над јаму, чули смо гласове, а затим је неко завикао: „Има ли кога живога у јами?“.

На то смо ми застењали и покушавали да проговоримо, али нисмо успјели. Само крик се чуо. Уста су нам била отечена, језик задебљао, а суво грло пече ли пече. Чинило нам се да би нам кап воде спасла живот.

Лизали смо влажну стијену пећине да ублажимо жеђ. А можда је то била људска крв.

Не знамо колико је то трајало и шта се све дешавало. Сјећамо се да су се људи спустили у јаму и извукли нас.

Ране смо лијечили у планини домаћим љековима. Прездравили смо и ријешили, кад нас је судбина везала у јами, да је вежемо до краја живота, па смо склопили брак.

Слушали смо потресну причу нетремице. Изљубили смо тај мученички брачни пар у знак поштовања њихове мучне судбине и њихових мученичких рана. До краја живота ћу жалити што нијесам записао њихова имена.

Тек што завршише своју трагичну причу, приђе ми одборник и замоли да код једног домаћина, који је болестан и не може да дође да види нашу војску, пошаљем неколико момака на ручак.

Одабрасмо баш кршне момке Марка Радомана, Јора Лопичића, Велишу Војводића, Вида Шабана и Јована Вучковића. Они су нам испричали послије ручка како их је дочекао домаћин, налакћен у кревету, насмијан и весео. Чудили су се његовом оптимизму, говорио је да „побједа мора бити наша кад имамо такве војнике као што су они". Домаћица је припремила гозбу, а не ручак, а сви су били при апетиту. Домаћин их је из кревета стално нудио и, као узгред, стално испитивао о борбама, животу, старјешинама и о којечему другом. На растанку, момци су се захвалили и са њим пољубили.

Батаљону су Рашчанци донијели погаче, пршуте, кајмак, сир, кисјело млијеко, воду и све што нам је требало.

Приче је било много. Некима су се саме очи склапале од сна, умора и непрекидне приче и одговора на питања.

Да би овај срдачан дочек зачинили, испричаше нам да су им усташе послале на чување и испашу јахаће коње од побијених официра краљевске војске из Мостара и других мјеста, под пријетњом смрћу, ако их не сачувају. Међутим, они су ријешили да их нама поклоне, а пред усташе неће ни излазити ради изговора. Коње су добили командант и комесар батаљона и сви командири чета.

Снажан утисак оставило је на нас село Рашчане. Носићемо у сјећању његове сељаке, чини ми се, до краја живота.

А откуда такво село овдје, у Дувањском пољу? Мора да је и ту радила нека искусна револуционарна глава. Трагали смо за тим и открили. То је родни крај Борише Ковачевића, онога који је, прије рата са М. Биласом преводио са руског „Клима Самгина", Максима Горког. На Суду за заштиту државе био је осуђен због револуционарног рада и комунистичке пропаганде. Сјећам га се из београдских сусрета. Висок, снажан, плећат, у громби капуту, праве црне косе, маркантних црта лица, тих и одмјерен у свакој прилици. Погинуо је у Бистрици на путу Калиновик—Фоча 14. јуна 1943, као руководилац Политодјела Десете херцеговачке бригаде.

У само свануће 26. јула, пробуди ме тешка запара јулског јутра у Дувањском пољу. Потпуно супротно очекивању да ће јутро донијети планинску свјежину са планина Радуше и Врана, које се са истока надносе над пољем. Село Рашчани испратило нас је са сузама, кад смо кренули даље, ивицом поља, ка селу Конгору. На путу кипти зној из нас. Дозвољено раскомоћивање не помаже. Пада ми напамет мајчина клетва, коју сам понекад заслуживао дјечачким и младалачким несташлуцима: „Ајде, сине, грдан обилазио Дувно и Лијевно, дабогда!"

Е, моја драга мајко, стигла ме твоја клетва. Суше се уста на овој несносној јулској врућини, на путању безводним благим падинама Вран-планине, клецају колена од умора. Задише овај простор испареном људском крвљу и љешевима у распадању по јамама и шкриповима. Притискају суморни погледи проусташког дијела живља на овом простору. Замара неизвјесност испред нас на маршу.

Ето, моја драга мајко, ако си још жива, обилазим Дувно, Лијевно ће, вјероватно, доћи на ред иза овога.

Пролазимо кроз нека села. Штрче у једнима црквени звоници, а у другима џамије. Свуда трагамо за водом, а зној лије ли, лије.

Ево нас у селу Конгора, које има импозантну цркву. Ријетки становници незаинтересовано пролазе поред нас, одговарајући кратко на наша питања, онако у пролазу и, као у журби.

Сазван је збор сељака. Дошло их је јако мало. Комесарово излагање слушали су погнуте главе.

Заноћили смо расути по селу и око њега. Ноћне патроле и честе страже обезбјеђивале су батаљон, а дежурна чета је у полусну била спремна да одмах реагује у случају потребе.

Ноћ је донијела нешто свежине у овој дувањској запари, тако да смо се, ипак, одморили.

Двадесет и седмог јула вратили смо се истим путем из Конгора у наше Рашчане, гдје смо преноћили, опет срдачно дочекани. Разговарали смо са сељацима уз петролејку или свијећу, до дубоко у ноћ.

Распитивали су се о борбама у Црној Гори, о којима су раније чули. Слушали су наше приче са несмањеним интересовањем и стари и млади.

Жељели су да останемо стално код њих и заштитимо их од „проклетих усташа".

Дође до нас вијест да су усташе од Шујица продрле у ослобођено Дувно, а одмах затим стиже Данило Симоновић, наш курир при штабу бригаде с наређењем да се хитно пребацимо преко цесте Шујица—Дувно на Ковач-планину и даље, ка Боровој глави и Цинцар-планини.

До сванућа маршујемо без одмора. Само неколико кратких застанака дао је командант по строго војничком правилу. Пред свануће је дао одмор батаљону и задатак једној извиђачкој патроли да крене према цести Ливно—Шујица на не мање од два до три километра испред батаљона. Цести треба да посвети пуну пажњу.

У свануће су задимиле главе пушача. Батаљон се одморио. Нешто смо појели из торбица и наставили марш у колони, са повећаним одстојањем између бораца и јединица.

Ишли смо, тако рећи, планинским беспућем, праћени мјестимично топовском паљбом усташа из Шујице, док нијесмо стигли најзад, сјеверно од Стипићевих кошара, да би посјели положаје у камењару Орловац.

Касније смо се помјерили нешто сјевернije, ослањајући се на шумовити предио коте 1763. Ни слутили нијесмо да је ту на неколико километара иза нас, у шуми Цинцара, Врховни штаб и да смо ми ту дошли ради обезбјеђења. Можда је то речено команданту и комесару батаљона у повјерењу, а њих правила о чувању војне тајне обавезују да ћуте.

Већ неколико дана смо на овом безводном простору, гладни и жедни. Воду доносе у чутурицама групе бораца које шаљемо на некакву прљаву локву, дубоко у Цинцару, на којој се у мирна времена појила стока. Пјешачи се до ње и назад дуго, дуго. Вода смрди на устајалу бару, прљава је и пуна такозваних водених уши. Али и таква је драгоцјена, само да окваси уста. Пијемо је из чутурица

кроз марамицу или лет од кошуље, ко нема марамице, а послије посматрамо прљавштину и уши које гмижу по марамици. Водоноше нам причају да је свуда око баре и у води при обали ђубре и друга нечистоћа, а у једном крају су вађене свиње које су ришкале и хладиле се у води.

И храна нам је врло лоша, помало кромпирове чорбе и још мање хљеба. Права је ријеткост стотинак грама некаквог меса. Борци се већ љуте на кувара, иако знају да он није крив што нема ништа више да стави у казан. Он једва чека да му истекне „мандат", јер кувари се мијењају сваких 15 дана зато што нико неће да буде стални кувар, да му се не приговори да избјегава борбу, иако у нашим условима вреба и кувара готово једнака опасност као и остале борце, а понекад зна и он да привеже коња са казанима, дотрчи у напад и са бомбама пође на бункер.

И ноћи су неугодне на Цинцару. Дува некакав хладан вјетар и хладноћа нас обузме преко ноћи, иако је крај јула.

Преко дана држимо састанке, конферишемо, проводимо обуку и проучавамо четврту главу Историје СКП(б). Баш данас док смо били на том теоријском часу, у једној рупчаги, надлеће авион и просу много летака над нама. Лепршају леци, а ми ишчекујемо кад ће доспијети до нас, и ради текста и ради хартије, јер, у несташици цигарет-папира, свака хартија добро дође пушачима. Први је ухватио летак помоћник пушкомитраљесца Божо Машановић и тиме стекао пређутно право да га он прочита свима у склопу теоријске наставе.

Машановић, сеоски младић из села Орахова код Вирпазара, из устаничке Црмнице, коју је народ опјевао послије чувеног белведерског догађаја 1936. године, заузе позу проповједника и поче. Текст је отприлике гласио овако:

„Пропусница:

Партизани, Црногорци!

Ви сте заведени од својих комесара и командира напустили вашу лијепу домовину, ваше топле домове, ваша бијела стада, ваше плодне њиве и цвијетне ливаде и тумарате без циља по кланцима и гудурама тамо, тамо, гдје вас очекује сигурна смрт од метка или глади и болијести.

Побијте ваше крвнике комесаре и команданте и вратите се својим домовима, својим бијелим стадима, својој Црној Гори. Свакоме ко се са овом пропусницом пријави биће загарантован живот и опроштено све до тада учињено..."

На завршетку, Божо Машановић је додао, окрећући поглед према небу, куда је пролетио усташки „авион — агитатор": — „Е, будало, а ти и не слутиш да ми већ проучавамо четврту главу Историје комунистичке партије бољшевика".

Сви су се грохотом насмијали и покупљене летке равномјерно подјелили пушачима, а час је настављен.

ОЧИ У ОЧИ С УСТАШАМА

На косама западно од Шујице држала је положај по злу чувена „Црна легија", којом је командовао Павелићев пуковник, злогласни усташа Францетић. То је идејна војска — елита усташка — састављена од покупљених усташких разбојника који су починили многа звјерства по селима широм НДХ. У борби с нама они се жестоко боре, а у покољима лижу крв закланих са својих ножева и тако задовољавају садистичке страсти своје звјерске природе.

Доће човјеку да се застиди што припада народу који може родити такве звјерове кад гледа фотографије тих недјела кољача и усташа и четника и других које на заплијењеним фотографијама бахато посматрају њемачки војници, и вјероватно се у тим моментима присјећају хитлеровске теорије о Њемцу надчовјеку „иберменшу" — и његовој хитлеровској мисији у овом примитивном свијету.

Ту са тих положаја „Црна легија" обезбјеђује комуникацију Ливно—Шујица, Шујица—Дувно и Шујица—Купрес.

Осматрамо их, прикупљамо и сређујемо податке. Највјероватније предстоји нам обрачун са њима.

Први август 1942. Кад мркне, поћи ћемо у напад на „Црну легију". Рекоше нам да лијево од нас, према Суховрху, напада Трећа санџачка бригада а у ствари, требало је да напада само један њен батаљон. Десно, дуж комуникације Ливно—Шујица, предвиђено је да напада још један батаљон наше бригаде. Паљењем ватри означаваћемо докле смо стигли у току напада. Припремамо се: подмазујемо оружје, притежемо обућу, прегледамо и сређујемо муницију, осматрамо правце којима ћемо се кретати до положаја „Црне легије", договарамо се на којој ћемо се линији развити у стријелце и како ћемо напасти. Све је то пред нама као на длану, иако подалеко, али ова гола, неравна, каменита висораван сигурно ће ноћу бити озбиљна сметња за брзо кретање и снажан напад.

На кратком састанку четних ћелија, по обичају, и овом приликом поновљене су обавезе чланова Партије у борби.

Пао је мрак. Батаљон крену у четним колонама. Ја командујем 1. четом још од Рудог. Знам сваког њеног борца у душу. Волим их и цијеним. Сваки од њих је велика вриједност револуције и залога побједе. Са мном је комесар чете Владо Роловић и замјеник комесара Ристо Лекић, оба искусни револуционари. У случају рањавања или погибије, мене ће замјенити командир првог вода.

Пред нама је шумарак код Стипићеве кошаре.

Иако је још доста до непријатељских положаја развисмо се у стријелце. Пожурих кроз шумарак да што прије избијем на супротну ивицу, да видим како ће чета изаћи из шумарка. То ми је нека врста провјеравања чете, јер кроз шумарак може бити сметњи од грмења, трња, шкрапа и другог што се може користити као изговор за закашњавање. Ноћ је без мјесеца али доста свијетла, љетња августовска са пуно звијезда на небеском своду.

Избих на супротну ивицу поцијепаних чакшира и прилијепих се уз густи грм. Одмах иза мене изби строј чете, као под конац. По-

мислих у себи: Е мој Гајо Војводићу, лако је теби ратовати са четом оваквих јунака!

И, заиста, сваки од њих се трудио у свим окршајима да не изостане, да пружи помоћ другу, да јурне на непријатељски положај заједно са друговима, да изнесе рањеног друга из најгушће ватре, да помогне пушкомитраљесцу на маршу, да у патроли будно извиђа и обавјештава, али од Улога више нема добровољних бомбаша, јер чета је тада, на конференцији, закључила да смо сви добровољци и у бомбаше ћемо ићи по нахођењу командира.

Прикључих се стрељачком строју у покрету. Назире се строј батаљона. Растегнут је. Захвата све до Борове главе. Приближавамо се осмотреним непријатељским положајима. Дува онај већ познати вјетар, али у покрету дјелује пријатно и доноси мирис планинског цвијећа и увелих трава. Још неколико корака па смо на јуришном одстојању, а нигдје пуцња. Шта је то? Зар је могуће да су „легијаши" напустили овако јаке положаје и оставили незаштићену комуникацију ка Ливну и Дувну?

Погнути, потрчасмо ћутке, без оног „ура" у јуришу, ка шанчевима који су се назирали пред нама и затекосмо их празне. Нема „Црне легије!" Куд ли је ишчезла та разбојничка банда? Окуписмо се ми, командири, око команданта батаљона. Видимо ватре према Суховрху. Претпостављамо да су тамо избиле санџаклије. А гдје су „легијаши?".

Увијек опрезни командант Перо остави мене са 1. четом у резерви ту гдје смо се нашли. Трећу чету упути источним падинама косе изнад Шујичког поља да са те стране испита простор гдје су се у току дана налазиле усташе, а 2. чету упути лијево, косом на прве ћувике, да тамо организује положај у очекивању новог наређења. Трећој чети допуни задатак захтјевајући да контролише и извиђа комуникацију за Шујицу, а одмах затим затражи једну десетину из 1. чете да крене ка комуникацији за Ливно и успостави везу са јединицом која би из тога правца требало да се појави. Нагласи јој да буде опрезна, јер није искључено да се са те стране појаве непријатељске снаге од Ливна, које већ неколико дана крстаре комуникацијама и трагају за нашом бригадом.

Након неколико минута затражи од мене још једну, па опет још једну патролу и упути их на задатке које ја нијесам чуо.

— Ти мене, друже команданте, остави без чете — обратих му се, наглашавајући да су у резерви остали свега осамнаесторица.

— Један на десет, има вас 180! — нашали се он.

Прошла је поноћ, очекујемо обавјештење од патрола и 3. чете. Још се не јављају. Друга чета обавјештава да види према Суховрху још ватри. Командант се узнемири. У великој смо неизвјесности. Није дуго издржао. Остави комесара на командном мјесту и пође према трећој чети. Исток се заруменио.

„Зора пуца, биће дана", сјети се Прерадовићевог стиха неко из моје групе.

— Ко зна чега ће све бити, рођаче — примјети Иво Дапчевић.

— Бојим се биће крвавих гаћа — додаде опробани пушкомитраљезац Видо Шабан и, пошто ми приђе, шапатом продужи:

— Сестрићу, ова гробна тишина која толико траје не обећава ништа добро. Може лако бити да су се „легијаши" притајили и чекају нас у бусији?

— Од тога се и ја прибојавам.

Нијесам ни успио да одговорим Виду, а одједном груну према 3. чети. Заштекта безброј митраљеза, јекну експлозија бомби, згусну се бојна јека у један ехо и чу се једно дугачко а-а-а из многих момачких грла.

— Рекох ти ја — гласно ће Видо — нагази 3. чета на мину, биће врага.

— Али тамо је командант — одговорих, увјерен да ће он наћи излаз из сваке ситуације.

— Јест, јест — на то ће Видо — али у оволикој јеки може бити крви, а ти знаш шта значи бусија.

— Ето ти чуда и погибије. Тамо се ђаволи жене. Шта ми да радимо — пита Марко Радоман, држећи пушкомитраљез под мишком, као да ће да крене у помоћ 3. чети.

На то се чу продоран глас команданта Пера:

— О, Гајо, удри отуда према Суховрху што прије, што прије!

— Добро! Добро! — одговорих ја и са групом кренух у назначеном правцу.

Брзим корацима, за неколико минута нађосмо се пред логоришћем „Црне легије". Десетак разгорелих ватри бљескало је у јутарњем руменилу. Зарза велики број коња у логоришту, по коме се врзма већи број „легијаша". Владо Роловић, Ристо Лекић и ја иза грмена посматрамо призор пред нама и у краћем договору одлучисмо да што прије посједнемо каменити ћувик лијево од нас, јер нас је мало за напад на бројни логор усташа. Похитасмо тамо најкраћим путем. Уз голи камењар усташе нас примјетише и отворише ватру из неколико аутоматских оружја. Врло брзо посједосмо каменити ћувик који нам својим шкриповима пружи заклоне. На сами врх попе се пушкомитраљезац Јован Вучковић. Ја и Роловић остадосмо поред њега, а Ристо, са два пушкомитраљеска одјељења похита лијево да отуда отворе бочну ватру према логору и прилазу ћувику.

Усташе се брзо средише и стрељачким стројем кренуше к нама. Кркља згуснута борба пред 3. четом, зачињена честим експлозијама бацачких граната и ручних бомби. Закувало се и пред 2. четом, пред којом борба постаје жешћа. Диме експлозије и чује се продорна вика „држи га", „хватај живе", „удри Јоване", „додај брже".

Јован Вучковић схвати да 2. чета бодри њега те убрза ватру својим пушкомитраљезом. Усташки стрељачки строј се повија, понеки падне, али строј корача усправно као да се ништа не дешава.

Заштекташе Божов и Видов пушкомитраљез. Усташе се нешто ускомешаше, али брзо се средише и наставише према ћувику. Бије Вучковић пуном снагом, али мало усташа пада од толике ватре.

Командант Перо, сада са командног мјеста, виче из свег гласа: „Јуриш Гајо! Ј У Р ИИИШ!"

Гледамо се Роловић и ја, цијенимо ситуацију испред нас. Очито од јуриша нема ни говора. Била би то права лудост и сигурна

погибија, јер усташе су много бројније и најбоље ћемо обезбједити поступно извлачење 3. и 2. чете ако одржимо посједнут камењар мада је и то под знаком питања. Али како то саопштити Перу?! Најбоље њега звати да брзо дође до нас, разумјеће он то.

— Пероо! Дођи брзо до нас! — викнух колико ме грло служи.

— Доброо, добро-о-о — одговори он, а одмах иза тога стиже код нас његов замјеник, Мироје Павићевић.

Мироје се одмах сложи с нама да је једини излаз одржати камењар и тако омогућити извлачење батаљона из незавидне ситуације.

То Перу саопштисмо у преносном значењу.

Дозвасмо га и повикасмо:

— Хитајте, хитајте!

— Добро, добро! — одговори он, и схватисмо да нас је разумио. Усташе и даље наступају, без обзира на жртве. Дими наш камењар од учесталих експлозија бацачких мина, прште зрна по камењару, али још никога не закачише.

Чудимо се дрскости усташа. Цијенимо да су пошли у психолошки напад на пролетере и сад је питање ко ће бити упорнији, хладнокрвнији, јачи — ми или они?

Већ примјећујемо иза нас извлачење 3. чете, а одмах иза ње и друге. Чујемо бијесну вику усташа: „хватај живе", „не пуцај", „стани Јоване (то им је био надимак за све Србе) мајку ти комунистичку..." А по нашем положају све жешћа ватра. Гледамо злу прилику. Иза нас стрмина и каменити нераван простор без шуме. Наш ћувик доминира простором и, ако га напустимо, ловиће нас као зечеве, а мораћемо га напустити чим се извуче и 2. чета. Али како?!

Повукосмо Орландића и Шабана, са Лекићем, и групом са лијевог крила на погодан положај позади нас, ради нашег прихвата. Ника Бурашевића, који се сам вратио код нас из патроле (остале је задржао Перо око командног мјеста) посласмо да запали шталу и сијено ту, лијево иза нас, и на тај начин створи димну завјесу која би нам била најсигурнија заштита у одступању.

У том моменту тресну мина на врх камењара, тешко рани учитеља Бранка Михаљевића и контузова комесара Роловића.

Четворица прихватише Михаљевића и извукоше иза ћувика. Он са ћебета — носила — довикује:

— Није то ништа. Само ме мало закачило... Држите се пролетерски... Брзо ћу се и ја вратити, кумашине, обрати се Блажу Вучковићу, који га је миловао по лицу. Павле Јовићевић, Блажо Вучковић и још двојица однијеше Бранка према Цинцару. Роловић се прибра и не хтједе се повући.

Командант Перо узастопно виче:

— Ватра, другови, ватра, ватра!

— Пуцајте другови, пуцајте!

Прште зрна око њега, а он, онако усправан, у пелерини која виори, само се осврне лијево и десно, и наставља да командује:

— Пуцајте другови, пуцајте! Ватра! Ватра! Ватра!

Истрча Шпиро Вујовић са пушкомитраљезом из друге чете и из стојећег става осу по усташама.

Паде један дугајлија пред стројем усташа који је гонио 3. чету. Па још један. Па... Застао је њихов строј и легао гдје се нашао. Оријединла је њихова пуцњава и замукла вика. Трећа се већ успјешно извукла. А и 2. ће убрзо.

Међутим усташе као да су концентрисале ватру и продор према нама: ту су, на стотинак метара. Ја се узнемирено љутим на Јована Вучковића и приговарам му да слабо гађа. Он ми нервозно пружа пушкомитраљез и каже:

— Ево ти га, удри ти боље!

Дохвати га и осух по усташама, па још једном, па опет. Паде њих неколико, али они као да из земље ничу! Нанишаних једног грмаља који је водио строј и оборих га. Строј стаде, два-три му притрчаше. Вучковић прихвати пушкомитраљез, ошину по строју и принуди их да легну. Осјетих неко олакшање и стадох даље смишљати. Ријешисмо да ја са Вучковићем, Блажом Црвенком, Ивом Дапчевићем и Владом Роловићем, који рече да се опоравио и може (а то је, по свој прилици, више старјешинска обавеза, први у наступању, задњи у одступању и на казану), сачекамо усташе до домашаја ручних бомби, заспемо их бомбама, па потом трком напустисмо камењар и ускочимо у састав чете која ће нас прихватити са узастопног положаја. Рачунамо да и усташама није лако савладати тешко приступачан камењар, у чијим смо се шкриповима углавили и заштитили се од митраљеске и пушчане ватре. Извирују нам само главе и оружје и чини нам се да ћемо издржати.

Умукла је ватра десно од нас на правцима којима су одступале 2. и 3. чета. Перов глас се чује дубље позади нас. Наш камењар и даље дими од експлозија бацачких мина и прште зрна по њему. Из групе се извлачимо један по један. Усташе пузе и бауљају, примичу нам се. Остадосмо нас петорица, са пушкомитраљезом и бомбама. Спремамо им дочек а потом — скок са камењара унатраг. Орландић и Шабан се оглашавају повремено дужим рафалима по строју усташа испред нас. Али, откако су усташе залегле, не примјећују их, па нам ријетко кратким рафалима дају знак да су на положају.

Усташе су ту, на домаку, још неколико метара па ће у јуриш. Јадан им јуриш у овом камењару. Још, још, још. Сад ће — шапућемо. Наједном, ниче испред нас строј у црним униформама. Учинише нам се огромни. Много их је. Зазвони нам у ушима онај језиви глас убица „Напријед усташе!". Укрстише се у ваздуху наше и њихове бомбе. Громка експлозија затресе камењар. Срећом, њихове бомбе нас пребацише. Дадосмо се у трк низ камењар. Ено и наше димне завјесе. Нијесу ни усташе закасниле, истрчале су на камењар и одмах затим, у трку, низ камењар за нама, вичући: „Стани, видиш да те жива ухватих, мајку ти комунистичку!"

За петама су нам. Наши од нас не могу пуцати на њих, њихови који су остали на камењару такође на нас од њихових. Ја командујем, вичем: „Десно, десно у дим!" И од тога има неке вајде. Јаукну усташа иза нас, ваљда је рањен или је поломио ноге. Али не

престају да трче и да вичу: „Хватај живе, ура-а-а!“ И у тој ситуацији мора да дође до изражаја дух Ива Дапчевића. Он сам за себе виче: „Аха, ноге! Изнесите ме на Цинцар, па ћу вас тамо пољубити у табане“.

Ускочисмо у дим. Усташе нас изгубише из вида. Нијесу нас више могли тражити и гонити. Извукли смо се. Избисмо из дима пред групу бораца наше чете, у ствари, пред нашу патролу која је била остављена на командном мјесту команданта Пера. Радосни што смо успјели да се живи извучемо, испричаше нам да нас је Перо пратио погледом сво вријеме, забринут за нашу судбину. Оцјенио је да смо одабрали најбољи поступак у тако деликатној ситуацији. Рекоше нам да је из 3. и 2. чете погинуло шест другова, а рањена су двојица. У том моменту дође вијест да је на путу подлегао ранама и Бранко Михаљевић. Погинули су: Светозар Ћорац, Милић Ненадовић, Мићун Жугић, Илија Сјеклоћа, Бранко Михаљевић, омладинац Никола Букановић, Радош Дуковић а рањени су Бранка Бакочевић и Бориша Шћепановић.

Седам мртвих и два рањена пролетера! Превелика цијена за ово несмотрено увлачење у чељуст „Црне легије“, љутито и гласно рекох и не слутећи да батаљон Санџаклија није нападао на Суховрх, а да је јединица, коју је командант наше бригаде Коча упутио да помогне нашем батаљону, у налету збацила непријатеља са тригонометра Борак, али је, у противнападу, и она била одбачена и онемогућена. То је био Четврти краљевачки батаљон. Тако је, у тој неравној борби, 170 пролетера Првог батаљона усамљено водило борбу са троструко јачом, фанатизованом, Француетићевом „Црном легијом“ — војском убица — колјача.

Остала је „Црна легија“ на косама изнад Шујице. Понестала је и њој снага. А није јој ни сусрет са пролетерима остао у лијепој успомени. Памтиће га дуго.

Наш батаљон се уморним кораком упутио ка положајима и логоришту на падинама Цинцара, на Орловцу, Хајдучкој коси и Гвозду. И нама га је било до гуше.

Бранка Михаљевића смо сахранили испод једне стијене при Цинцару и уклесали знак у стијени. Потресе ме помисао на његову племениту мајку Мару и брата, дјечака Љуба, које смо 17. новембра 1941. године оставили у његовим родним Грађанима. Посебно ми је тешко пала помисао на оца Луку, који је давно отишао у печалбу, у далеку Аустралију, да би Бранка школовао, као наду куће. А ко зна хоће ли се икада отуда жив вратити а ево сада умјесто учитеља Бранка само хладна хумка испод стијене на Цинцару.

Касније смо слушали причу другова из 3. чете.

— Послије избијања на оне празне шанчеве, окренусмо ка другу Шујица—Ливно. Избисмо на друм, али нема батаљона наше бригаде са којим је требало да се нађемо. Вратисмо се на Кук. Идемо косом и испод ње. Идемо ка простору на којем треба да се састанемо са дјеловима Санџачке бригаде. Већ је далеко иза поноћи. Тумарамо ли ми ово без циља, шта то радимо по овом ливањском камењару, питали смо се очекујући сусрет са усташама. А њих нигдје. Није могуће да су се лупешки повукли. Коме су оставили

Шујицу и комуникације. Зора је. Ништа не примјећујемо. Крећемо се комотно. Наједном груну са свих страна. Бомбе, митраљези, бацачке мине. Упали смо у клопку. Нашом срећом задеси се ту и наш командант Перо Ћетковић, стигао је прије неколико минута.

— Живко, хитно са четом посједни камењар изнад цесте, по сваку цијену — нареди Перо, Живку Живковићу, старјешини наше чете, и чета полеће као на крилима. Кроз кишу зрна, дим бомби и бацачких мина, избисмо брзо на камењар. Усташе вичу: „Заломи лијево" — и наткриљују нас са те стране. Бију мине по камењару, прште пушчана и митраљеска зрна у сноповима око нас. Креће се усташки строј према нама. Сабраше се наши пушкомитраљесци и згусnуше ватру према „легијашима". Довикују се и гласно пожурују помоћнике: „Дај шаржер, пуни брже, брже, брже! . . ." Погибе Милић Ненадовић и Светозар Ћорац, али застаде и усташки строј. Одбисмо их. Пренијеше тежиште борбе на десно крило. Хоће да нас опколе и униште. Бројнији су и јачи. Биће гужве, мислимо. Наједном, према 1. чети жесток окршај. Минобацачи окренуше ватру тамо. Обрадовасмо се. Прва је заметнула кавгу, биће добро, довикујемо један другоме, а помишљамо на извлачење. И 2. чета је одмах до нас, у мало бољем положају од нас али јој није лако.

Долеће однекле Шпиро Вујовић и осу по усташама пушкомитраљезом из стојећег става.

На нашу ватру одговарају десетоструко. У смртној смо опасности. Почесмо појединачно извлачење. Један по један претрчавамо брисани простор и хватамо сљедећи положај. Потраја то, учини нам се, дуго. Перо сво вријеме, из стојећег става, бодри и виче без обзира на кишу куршума која га обасипа:

— Пуцајте, другови, пуцајте!
— Паљба, паљба! Ватра, ватра!
— Само храбро другови!
— Пуцајте, пуцајте!

Заузесмо нове положаје. На претходне избише легионари. Оргијају око мртвих другова које нијесмо никако могли извући. Масакрирају их и пуцају у њих мртве. Са тих нових положаја извлачимо се уз ваш прихват и подршку.

— Посебну причу заслужује случај доктора Банија у овом окршају. Изнио он рањеног друга и врати се за другог, али га је затекао мртвог. У то налетјеше усташе. Бани опали из пиштоља и најближег погоди, а руља усташа, уз повике „хватај живог", навали. Бани, познати спортиста, даде се у трк, а руља за њим. Посматрамо све са новог положаја. Издвоји се један из руље и све је ближи доктору. Ми гађамо што боље можемо, али трка не престаје.

— И Бани, кажеш, пребацио у четврту брзину? — умијеша се Иво Дапчевић.

— Ма не прекидај га! — повика неко.

— И тако онај усташа закачи Банијеву торбу, Бани се окрену, звизну га песницом, онако боксерски, и настави трку. Усташа покуша гоњење али га пресијече наш метак и Бани ускочи у наш положај.

— А ко је тај Бани? — упита неко од присутних омладинаца.

— Родио се у Аризони, у Америци, узех ја ријеч да објасним породично житије доктора Банија. Имао је двије године млађег брата Љуба, најлепшег момка у Цетињу. Кад им је отац Петар, рударски радник погинуо, мајка Кића их је довела у Цетиње. Били су већ ђаци основне школе. Брзо су савладали наш језик. Школовани су у Цетињској гимназији, а затим у Загребу. Бани је студирао медицину, а Љубо економију. Оба су припадала напредним студентима. Бани је, користећи знање у боксу, био познат по физичком обрачуну са франковцима на Загребачком свеучилишту. Љубо је погинуо на Вјетернику, почетком ове године, као комесар партизанске чете. Име Бани, из милоште му је дао у дјетињству стриц Буро, објашњавајући да је то по амерички Иван-Иво.

— А како проћосте ви, Саво — упита неко Бурића.

— Ка' боси по трњу — кратко одговори Бурић, хитро устајући да оде у страну. Не прича му се данас.

То вече 2. августа, навуче се густ мрак над данашњим бојиштем, обави тамним велом Цинцар и брда около. Завлада гробна тишина, без бљеска ватре, а уморни ратници заспаше тврдим сном. Једино су страже остале будне да чувају сан ратника, а и патроле, за сваки случај, да круже око логоришта, ишчекујући свануће.

Сјутрадан извиднице обавјестише да су се усташе повукле са коса, да су и Шујицу напустиле.

Иако малобројни, остали смо побједници. Усташе су побјегле.

ЛИВНО ЈЕ ОСЛОБОЂЕНО

Послије обрачуна са „Црном легијом", у батаљону се, као издалека, оптужује штаб због великих губитака и несмотреног улијетања у чељусти усташке аждаје, без везе са другим јединицама. Сазвана је батаљонска конференција, као и послије сваке велике борбе и значајније акције кад је за то било услова и могућности. Пред саму конференцију приђе ми секретар четне ћелије, иначе замјеник комесара чете, Ристо Лекић, и одлучно саопшти да батаљонски биро сматра да на конференцији треба разговарати о одговорности штаба батаљона за губитке у посљедњој борби, и да ја, као командир чете и као војник, треба да узмем први ријеч у дискусији.

Схватио сам то као партијски задатак. Уз то, знао сам да је Ристо прије рата био члан покрајинског партијског руководства Црне Горе. Запамтио сам га из протестних демонстрација у Цетињу 18. фебруара 1935. године, поводом погибије Мирка Срзентића на Универзитету у Београду. Знам га из крвавог обрачуна са жандармима у селу Сеоцима, у којему је погинуло и рањено неколико сељака и сељанки, који су се супротставили Ристовом хапшењу. Сријетао сам га као илегалца. У чети има завидан ауторитет, члан је батаљонског бироа и увијек импонује знањем, речитошћу и изгледом. Без размишљања сам се наоштрио за дискусију.

Батаљон се окупно у хладовини, на ливади поред једне колибе, на падини испред наших положаја на Цинцару. Конференцију је отворио комесар батаљона меким гласом, који је њему својствен и подобан за такве прилике. Био је кратак.

— Ето, другови, окупили смо се да, по обичају, анализирамо јучерашњу борбу и извучемо искуства из ње. Отварам дискусију.

Јавио сам се за ријеч одмах.

Почео сам доста нервозно: — Ја бих хтио да се осврнем на јучерашњу борбу, као војник. Прије свега, чини ми се да је саму припрему за борбу требало извести другачије. Иако су усташки положаји били видни, али на доста великој удаљености, требало је командире чета повести на извиђање и утаначавање задатака четама по терену. Кад смо нашли празне шанчеве требало је мањим патролама испитати терен па упућивати чете на задатак, јер ноћ нема очију. Требало је сачекати везу са другим јединицама предвиђеним за напад, па тек по успостављању везе ускакати у бој. Тачно је да су нас могле заварати ватре на Суховрху, али исто тако је тачно да кад су примјећене неколике ватре нешто касније и ниже у подножју Суховрха могло је бити јасно штабу да нешто није у реду, да су усташе вјероватно ту. Захваљујући тим и другим пропустима ми смо имали велике губитке. Да се не упуштам у објашњење шта значи и колико вриједи сваки борац нашег батаљона, наше бригаде и тако даље, хтио бих само да нагласим ово: мој је утисак да би сваки борац, рецимо моје чете, успјешно водио чету пролетера. Зар такве борце убацивати у погибију тако лакомислено како је то учињено у овој борби? Ја захтијевам као командир чете да пред сваку борбу идемо на извиђање са командантом, да се тачно договоримо на терену о задацима и да кад нападамо заједно са другим јединицама пред сам напад обавезно ухватимо везу. Поред тога, ми готово никада не знамо какве непријатељске снаге су пред нама. Ја разумијем да ми морамо бити спремни да се боримо у односу један према десет, како често зна да каже наш командант. Због тога рачунам да нас не би уплашила бројност непријатеља, поготово у ноћном нападу а ми у ствари редовно нападамо ноћу. Зато нам треба рећи какве непријатељске снаге стоје пред нама кадгод се о томе има података.

Дискусија на конференцији била је жива, полемичка и доста оштра. На крају је узео ријеч Ристо Лекић. Оштро је осудио поступак штаба батаљона у јучерашњем сукобу са „Црном легијом" и тражио да се посебно командант Перо позове на одговорност.

Послије тога јавио се за ријеч командант Перо. Црвенећи се, почео је мало узбуђен:

— Ја сам, другови, пажљиво пратио излагање другова на овој конференцији. Много тога је овдје речено и, чини ми се, да се мора водити рачуна о многим стварима које су овдје изнесене, иако смаграм да ситуација најчешће не дозвољава, нарочито у току борбе, редовну поступност дјеловања. Понекад, другови, исход борбе зависи од реаговања команданта у датом моменту, и ако се тај моменат не искористи, резултат може бити кобан. Ја не кажем, другови, да сам непогрешив, али као командант трудио сам се да савје-

сно и поштено радим што сам најбоље знао и умио. Извршење постављеног задатка нам је, ви знате, војничка обавеза и право да вам кажем ја у свакој борби имам то у виду и упорно настојим да задатак извршимо, трудећи се да то учиним најбоље што знам, најумјешније и са што мање жртава.

На страну све оно што је речено у дискусији, а ово што је изнио друг Ристо Лекић врло је озбиљно и, у вези с тим, ја бих желио да кажем следеће. Понављам, све што сам као командант радио и предузимао и на маршу и на одмору и у борби радио сам савјесно и поштено у интересу борбе и у интересу батаљона. Желио сам да будем користан по батаљон, а ако је онако како је рекао друг Ристо, ја не желим да будем штетан по батаљон и предлажем да изаберете другога.

Жагор на конференцији и забринутост на лицима свих присутних говорили су да предлог команданта Пера не долази у обзир ни по коју цијену, јер сви су га волјели, цијенили, поштовали и имали велико повјерење у његову војничку способност, а свима је позната његова брига о борцима и дивне људске особине које су га красиле.

Конференцију је завршио комесар, закључујући да ће се имати у виду напомене изнијете на конференцији.

Било ми је јасно, послије Ристовог излагања, да смо на конференцији претјерали. Жао ми је било што је то Пера погодило до те мјере да је тражио да се бира неко други за команданта. А ко би то други могао замјенити њега. Немамо ми бољега од њега у нашем батаљону — и нећемо другога, врзмала ми се мисао по глави, љут сам био на самога себе.

Послије конференције, одмах је услиједио покрет. Треба да се пребацимо у рејон села Поточани. То је, по свој прилици, предприпрема за напад на Ливно.

Ноћу 3/4. августа, са овог пустог простора каменитог Цинцара упутисмо се ка Поточанима. Тежину тог пута нарочито смо осјетили приликом спуштања низ стијену ка Поточанима. Клизали су се коњи, врцале су искре из камена испод коњских потковица, трескали су товари на коњима коморе, а борци их придржавали да не одлете низ стијену. Митраљесци су размишљали да ли да скину митраљезе са товара и понесу их на леђима. Сви смо се кретали врло споро и опрезно напипавајући камену стазу ногама. Читаво вријеме Ристо маршује ћутећи као да се ништа није дешавало, а ја размишљам о батаљонској конференцији и питам се да ли је команданта Пера требало онако увриједити, јер Ристо га је заиста увриједио а моја дискусија је отворила могућност за то. И даље сам љут на себе самога.

У Поточане смо стигли пред зору. Село је повелико испод саме високе окомите стијене Црвенице. Камене куће и амбијент потсјећају на наш завичај. Село је источно од Ливна на око пет километара ваздушне линије. Забранили смо сваки излазак из села и све покрете. Предузете су све мјере да нико од становника тога и околних села не може обавјестити непријатеља у Ливну о нашем присуству. Ка Ливну су упућене патроле ради извиђања. Према ко-

муникацији која је у непосредној близини, километар или нешто више јужно од села поређани су осматрачи. Борци су смјештени по кућама, такорећи скривени.

До нас је стигло обавјештење да је Шести (београдски) батаљон наше бригаде поново ослободио Дувно и у затвору затекао 30 затвореника осуђених на смрт. Кажу да је Шести батаљон у жестоком окршају разбио одбрану непријатеља у Дувну, растјерао и принудио на повлачење према Посушју око 170 усташа и домобрана и ослободио затворенике. Све се то дешавало оних дана када смо ми и Санџаклије водили борбу око Шујице.

Из болнице је јављено да је Милоје, замјеник команданта Шестог батаљона, рањен у првом нападу на Дувно, остао без ока и у безнадежном је стању.

Ујутро 4. августа командант батаљона позва командире чета и поведе их према Ливиу на извиђање. Примакли смо се граду неопажено и из стијене га осматрали и договарали се како ћемо га напасти.

Командант Перо нас је кратко оријентисао а затим почео:

— За напад на град биће ангажована читава Прва бригада. Лијево од нас, према манастиру Горица и Цементари, нападаће Трећи крагујевачки батаљон. Десно преко Башајковца нападаће Трећа санџачка бригада. Преко поља ће нападати Други црногорски батаљон, а од њега, дуж комуникације од Сиња ка Ливну, наступаће Четврти краљевачки батаљон.

Са запада дуж комуникације од Гламоча нападаће Крајишници. Батаљон „Војин Зировић" биће подијељен по јединицама у улози водича, а Далматинци са којима је ухваћена веза тамо јужно наћи ће се у нападу заједно са нашим батаљонима са те стране. Треба смјело и одлучно продирати у град блокирајући тачке отпора које се не освоје у првом налету — нагласио је командант Перо завршавајући своје излагање.

— О снагама непријатеља, обећани су нам подаци. Рачунамо на њих у току дана — дода је Перо.

Непријатељева авијација је доста активна, извиђа и дотура опкољеном гарнизону муницију и друге потребе. Уз пут баци по коју бомбу, одлети, опет се врати. Нас у Поточанима не узнемирава. Изгледа да смо се добро камуфлирали.

Вратили смо се у Поточане задовољни. Било нам је јасно куда и како ћемо нападати.

Детаљније припреме за напад изводили смо у току дана. На партијском састанку, који иначе обичавамо одржати пред сваку озбиљнију акцију, било је доста објашњења о значају ослобођења Ливна, војничком, политичком, економском.

Послије свега тога дође ми Ристо и, као узгред, добаци:

— Изгледа да је добро дјеловала она критика на батаљонској конференцији.

— Ипак, претјерали смо — рекох ја. — Добар је војник наш командант. Храбар је и врло честит човјек, веома је савјестан. А ми појма нијесмо имали да смо у оном обрачуну са „Црном леги-

јом" потпуно случајно остали сами. Није то знао ни штаб батаљона нити је могао претпоставити да ћемо остати усамљени. Знаш, батаљон Санџачке бригаде, који је требало да напада лијево од нас, на Суховрх, и да се повеже са нама, није уопште пошао у напад, јер је те ноћи пред сам напад, нестао његов командант са повећом групом бораца. Изгледа да су дезертирали. Притисак Санџачке бригаде према Шујици и комуникацији био је слабији, ваљда је била ошамућена гестом несталог команданта батаљона, са групом бораца. Притисак других био је онемогућен жестоким отпором усташа и узастопним противнападима.

Ристо се замисли, мало застаде, дубоко уздахну, па понови:

— Ипак је била корисна она критика.

Пао је мрак. Са полазних положаја пошли смо у напад. Бурић са 2. четом на лијевом крилу напада тврђаву Табију. Неће му бити лако, јер стара тврђава је на узвишењу, допунским рововима је ојачана, и припремљена за одбрану. Прилаз опак.

Ја, са 1. четом, треба да ликвидирам непријатеља на пролазу између Табије, Кланца и Веис Куле и да блокирам Кланац и Веис Кулу, ако их у првом налету не заузмемо, и кроз бодљикаву жицу продремо дубоко у град.

Трећа чета би се кретала иза мога десног крила као резерва спремна да ускочи у бој у сваком моменту. Дошли су нам и „Зиројевићи". Мало их је мање него нас. Свакој десетини придодато је три четири њих. Већина познаје град.

При поласку у напад обраћа ми се борац, рударски радник средњих година, Марко Вујовић Зеко:

— Лијепо би било, командире, да погинем овдје у Ливну и да ме сахраните до старца Вујадина.

— Откуда ти таква мисао сад, Зеко драги? — дочеках га ја што мекшим гласом — а стално си говорио да ти је жеља да се послије рата сретнеш са Стаљином, да га поздравиш онако пролетерски песницом на сљепоочници, и да се рукујеш са њим.

— Да није то мало далеко за мене, командиру — насмија се оним његовим широким осмијехом човјека племените природе — рудара, и пође у своју десетину. „Срећно!", поздравих га рударским поздравом. Он у знак отпоздрава подиже руку и утону у мрак.

Крећемо се опрезно. Пред четом, у растегнутој колони, је патрола предходница, коју готово редовно сачињавају Владо Пејаковић, Блажо Букановић, Нико Бурашевић и сада Блажо Црвенко, јер је Велиша Војводић још у болници, као рањеник. Одмах за патролом ја, командир чете. Ту сам и из љубави према сваком борцу и из страха да ми ова „стална" патрола предходница не упадне у какву клопку. Волим ја њих све и страхујем за њихове животе. Напредујемо. Још нигдје пуцња. Неколико минута касније, рафал са Табије наруши тишину. Иза њега други, са Веис Куле, виђесмо то по свиткању искри из камена, како окреса стијену изнад нас. То се непријатељи дозивају у току ноћи, или су осјетили наше присуство па рафалима разбијају страх. Судећи по контурама Табије и Кланца већ смо близу. Врати се Нико Бурашевић, шапатом ме тражи и саопштава:

— Пред бодљикавом жицом су остали Владо и Блажо, а ја доћох да то јавим.

Десетину са чела чете упутих да нападну Кланац и Веис Кулу и, ако их не ликвидирају, да остану тамо и блокирају непријатеља. Нику рекох да отворе пролаз кроз бодљикаву жицу и сачекају чету; један ће остати на отвору, а њих двојица ће продужити да испитују терен.

Кратко после тога, поче жешћа борба на Табији, а затим и на Кланцу, па на Веис — Кули. Чета се већ увелико провлачила кроз бодљикаву жицу и продирала даље. Чује се пуцњава и јужно од града. Па иза тога све замуче. Гробна тишина. Пожурих неком каменитом низбрдицом, као некаквом стазом. Избих на чело. Питам за патролу предходницу. Ту су, непосредно пред нама. Уз мене и комесара Роловића је један момак из „Зиројевића". Питамо га за терен. Каже, да путања води низбрдо у горњи дио града и ка џамији, а код џамије је била њихова артиљерија. Стаза је стрма, каменита. Провлачи се између заграђених терасасто поређаних башти. Сигурно је негдје ту и њихов положај, али чудно да никога није било горе код жице.

Наступамо опрезно. Нема могућности за развијање чете. У развученој колони смо и даље. Наједном, испред нас нека гужва. Пршти камење, испод ногу бјегунаца. Патрола виче „Стој, стој!" Није хтјела да пуца, јер наређење је да отварамо ватру само на пуцањ који нас угрожава.

Лијево од нас, и нешто уназад, чујемо уплашени глас: „Ту смо дечки! Чекамо вас! Нијесмо пуцали!"

Из мрака, према нама, изби на путању 10 до 15 домобрана. Пружају пушке и понављају да нијесу пуцали. На наше питање ко је побјегао испред нас, рекоше да их је бојник обилазио и са пиштољем и бомбом у рукама побјегао пред нама. Пожури једна десетина да га пронађе и ухвати. Божа Орландића и Блажа Лекића, са пушкомитраљезом и домобранима, остависмо ту, на положају, ради окупљања домобрана који се још нијесу јавили, ради евентуалног прихвата чете, ако се за то укаже потреба.

А чета продужи опрезно даље. Чули смо у међувремену још само неколико рафала јужно од града, пар бомби негдје у даљини и неколико експлозија на Табији.

Избисмо у неку улицу која је била шира, равнија, али и она нечим ограничена са стране. Водич из „Зиројевића" објашњава:

— Ту су, на стотинак метара од нас, џамија и артиљерија.

Консултујемо се: Ристо Лекић и ја инсистирамо да продужимо. Владо Роловић прихвата, уз упозорење да добро пазимо да се не нађемо усамљени, као у Пљевљима. 1. децембра 1941. Одлучено је да продужимо.

— А ко ће у патролу предходницу? — упита неко у мраку.

— Ови који упорно инсистирају да продужимо, ја и Ристо — одговорих и наредих: — На артиљерију! Напријед!

Ристо и ја се издвојисмо и пођосмо напријед, а за нама чета уз кикот и пригушено „'Ајд да видимо и ове патролџије".

Наступамо врло опрезно. Са мном и Ристом је и онај водич из „Зиројевића". Застајкујемо. Припитујемо га. Он објашњава.

Мало помало, и све тако до џамије. У међувремену је стигла вијест од десетине са Веис Куле: — Са Кланца су побјегли. Веис Кулу смо блокирали. Висока је и некаква стара тврђава".

Орландић јавља да је покупио још неколико домобрана.

Ево нас и пред џамијом. Нема никога, ни војске ни артиљерије. У џамији некакво потмуло мумлање.

Истуримо испред чете једну десетину, а група пође да проконтролише џамију. Изби однекуд група која је тражила бојника и саопшти да га није нашла. Рекоше да су се оријентисали десно и заглавили у неком беспућу. Једва су се извукли.

Свануло је.

Са врата џамије виче Митар Дабановић: „Ево џамија пуна народа!" Пођосмо тамо. Народ збијен, гледа нас уплашено.

Водич објашњава:

— Не бој се народе, ово је Прва пролетерска. Ливно ће бити слободно.

И комесар Роловић дода неколико ријечи. У то запуца на Табији. Огласи се бој и у граду, ниже од нас. Грувају бомбе на Табији. Чује се потмула борба у источном дијелу града.

Истрчасмо на улицу. Упутисмо једну групу источно ка цементари, другу остависмо код џамије, а Ристо и ја, са повећом групом, похитасмо ка тргу. Просвира понеки метак изнад нас, као опомена да опрезно наступамо. Тако избисмо на трг. Из улица које излазе на трг чу се граја:

Ураааа! Ливно је наше, ево „Ловћенаца".

Били су то борци Другог батаљона. Упали су у град са југа, у првом окршају. Ликвидирали су непријатеља нападајући га са леђа док се повлачио. Нијесу знали да и ми продиремо. Размишљали су шта даље. Налетио је на њих бојник. Ухватили су га. Рекао им је за нас. Открио је распоред својих јединица. Одлучили су да остану у граду. Рачунали су и тражили од штаба свог батаљона да и други батаљони понове напад. Пред нама су се из опреза повукли са трга у улице које излазе на трг.

— Сад је све у реду, али тамо под Стијеном, бјеже усташе пред нама и из једне чврсто грађене куће дају отпор. Прилаз је врло тежак — објасни један од старјешина из Другог батаљона, по свој прилици комесар неке чете. (Тада се још нијесмо познавали сви по имену. Касније смо сазнали да је то био Вуксан Љумовић).

У касарнама изнад града непријатељ је још држао положаје и, с времена на вријеме, окретао по неки рафал према центру града. Тамо је упућена наша 3. чета, а ту је нападала непријатеља и Санџачка бригада. Командант Перо је викао са Башајковца:

— О Гајо! Само храбро, другови, само храбро!

Око касарни је запраштало све јаче, па све јаче.

На Табији је грувало. Бомба за бомбом, па густа пуцњава, па опет бомбе, па рафали, па једно громко ура . . . Браво, Бурићу! Друга чета је освојила Табију. Према цементари чује се оштра борба

и учестале експлозије. Од југа и запада трешти. Притисак је жесток, неиздржив. Ливно мора пасти.

Из групе упућене према цементари доће обавјештење да су имали жесток окршај са усташама које су се изненада појавиле пред њима. У том окршају погинуо је рударски радник Марко Вујовић Зеко, а рањен је плавооки и плавокоси момак Вучета Црнчевић, који се често истицао у борбама. Ето, на жалост, испунила се жеља рудару Вујовићу да погине, пред сам напад на град а да ли ћемо ми испунити његову жељу до краја и сахранити га поред старца Вујадина?! По свој прилици, тешко.

Око десет часова отпор непријатеља у граду је савладан. Око 13 часова предали су се и домобрани у касарнама. Остала је још само кућа доктора Митровића, у којој су се забарикадирали Њемци и усташе. Откуд сад Њемци?

Није успио покушај да отпор у тој кући савладамо у току дана заједнички са Другим батаљоном, налетима бомбаша, уз густу ватру аутоматског оружја. И топ „пито", који је имала Санџачка бригада, додуше, с малим бројем граната, није помогао. Остало нам је да кућу блокирамо и нађемо рјешење како да сломимо жилав отпор из ње.

Доктора Митровића, са породицом, одвеле су усташе, августа 1941. године, и побили их само зато што су Срби — причали су нам Ливањци. Његова једноспратна кућа, са балконом и поткровљем, на обали потока, испод стјеновитих обронака планине Круг, грађена од тврдог материјала са повећим платоом испред, била је погодна за одбрану. Уз то, припремљена је за одбрану. На прозорима, у поткровљу и на балкону постављене су вреће са пијеском. Отворене су пушкарнице на зидовима. Минобацач на балкону био је заштићен чаковима пијеска. Сваки наш покушај дочекиван је густом ватром, а њихов минобацач је засипао минама околне куће у којима смо се ми поставили приликом блокаде. Ми немамо ништа од наоружања којим бисмо могли срушити њихово утврђење.

Забарикадирани Њемци и усташе су лансирали вијест да их има много, да имају доста муниције, мина и бомби, да се неће предати ни по коју цијену, да у кући имају неколико хиљада килограма експлозива, да је све припремљено за дизање у ваздух и куће и читавог града, и да ће то бити обострани крај ако на то буду принуђени. Ту њихову поруку смо схватили као покушај њиховог излаза из безизлазне ситуације у којој су се нашли.

Ипак, надали су се они помоћи која им је обећавана (у кући су имали радио-станицу). Међутим, помоћ им није могла стићи јер су наше снаге прекинуле све путеве од Аржана, Сиња и Грахова, а оне њихове трупе у долини Врбаса и у Купресу имале су сталне окршаје са крајишким јединицама и Другом и Четвртом бригадом, те нијесу могле ни помишљати да Ливну притекну у помоћ.

У току ноћи 5/6. августа, покушавали смо да у групама, са бомбама и бензинским флашама, приђемо кући, нанесемо губитке и изазовемо пожар. У неколико наврата, бомбаши су успјели да се привуку и грунуле су бомбе и бљеснуо је пламен бензина, али отпор је настављен, без обзира на губитке, којих је свакако морало бити.

На нашој страни, срећом, није било губитака, захваљујући вјештини и брзини наших бомбаша и заштити коју је пружала ноћ. У току дана 6. августа препуцавали смо се, очекујући долазак топова, које су имали Крајишници. Топови су били гаранција успјеха у ликвидацији преосталог упоришта.

Грађани Ливна су се интересовали за пролетере. У поподневним часовима окупљали су се по улицама, састајали се с њима, рачунајући да нијесу у домашају ватре из куће Митровића. И баш када се повећа група другова из Другог батаљона нашла на улици, иза кућа у којима су били наши положаји, долећела је мина из минобацача, експлодирала у непосредној близини и убила два друга, а десеторицу ранила. Међу рањенима сјећам се комесара Другог батаљона Мојсије Митровића, који је касније подлегао ранама.

Искрено жалећи другове из Другог батаљона, оштро смо реаговали на свако неопрезно кретање по улицама и наредили строгу приправност и на положајима у граду.

У току ноћи 6/7. августа стигао је један топ са гранатама и постављен је према кући Митровића тако да је могао из непосредне близине гађати директно у отворе куће.

У свануће 7. августа, почела је канонада. На топовску паљбу, усташе су одговориле густом ватром из аутоматског оружја, а убрзаном минобацачком паљбом готово су угрозили положај посаде на топу. Чак су и лакше рањени неки другови из посаде. Али већ је улетјела топовска граната у кућу и тамо је настала пометња. Чули су се јауци рањених и граја око њиховог склањања. Поремећена је до тада систематска ватра. Осјећала се велика промјена код њих. Ми смо позивали на предају и остављали рок. Још једна граната је улећела у кућу. Нијесу одговорили ватром. Кратко затишје, а затим комешање и граја међу усташама. Било је јасно да се колебају, а можда се свађају око тога хоће ли дићи све у ваздух или ће се предати. Најдном се појави бијела застава на прозору! Примамо тај знак с потребном опрезношћу, јер се дешавало да непријатељи истакну бијелу заставу у знак предаје, па кад наши пређу да их прихвате и разоружају, они ошину рафалима из аутоматског оружја и нанесу нам озбиљне губитке, а послије наставе борбу.

Захтијевамо да отворе врата и изађу напоље, без оружја и са рукама увис. Кратак тајац и затим се отворише врата и почеше излазити, без оружја, са подигнутим рукама. Наши не сачекаше, већ улетјеше у кућу.

Пођосмо и ми тамо. Већ је био успостављен редослед прихватања заробљеника и класирања плијена. У кући су једну собу били одредили за мртвачницу. Кућа је била пуна мртвих, њих око 30. У другу собу су смјештали рањенике, било их је око десет. По кући просуто доста муниције помјешане са испаљеним чаурама. Оружја на гомиле. У подруму огромна количина експлозива.

Касније је утврђено да је у кући било забарикадирано осам Њемаца, инжењера и техничара, који су бринули о коришћењу рудног богатства у ливањском простору, 120 усташа и више од 100 домобрана. Били су наоружани пушкама, бомбама, пиштољима, а имали су два минобацача, два митраљеза, десетак пушкомитраљеза,

неколико сандука бомби, на десетине хиљада метака, а у подруму је нађено око 4 000 кгр. експлозива.

Ливно је 7. августа потпуно ослобођено. Прикупљени су сви заробљени и сабран је плијен. Избројано је заробљених око 400 домобрана, 250 усташа и 7 Нијемаца (један Нијемац је погинуо у кући Митровића). Плијен је био огроман, а чика Јанко је већ интензивно радио на конфисковању трговина чији су власници били усташе.

Касније се причало да је мањи дио непријатељских војника успио да се прикрије и да побјегне. Вјероватно су то били они који су се затекли на периферији града и нашим упадом у град нашли су се ван нашег удара.

Сјећам се да је у граду нађена штампарија и доста папира, чему су се наши посебно радовали, рачунајући да ће се поново појавити „Борба". И заиста, ускоро је у селу Дринићима код Босанског Петровца штампан наш омиљени лист.

Неколико дана наш батаљон је остао у Ливну. Обилазећи заробљенике, запазио сам међу усташама и неколико оних који су били у маси у оној џамији, на коју смо наишли при упаду у град.

Посебно ме је интересовало како изгледају они Нијемци и како се осјећају као заробљеници. Нашао сам их смирене, озбиљне. Причало се да је лично Хитлер заинтересован за њих, а посебно за њиховог шефа, па ме је то вукло на разговор са њим. Рекоше да је то инжењер, мајор Јорга. Био је то човјек оштрих црта лица, проницљива лукава погледа, брзих покрета, самоувјерен и готово поносан. Знао сам да су наши покренули питање њихове размјене за похапшене комунисте — активисте ослободилачког покрета у илегалству, па сам помислио да то и Нијемац зна и да је због тога код њега присутна одређена сигурност, мирноћа и понос. Питао сам га како се осјећа као заробљеник? Одговорио је кратко — „гут".

— Да ли је тачно да сте планирали дизање у ваздух куће у којој сте били забарикадирани? — наставио сам са питањем.

— Да, тачно је.

— Да ли вам је жао што сте се предали?

— Сада, не. Ја сам мислио да сте ви обична банда, а сада видим да сте врло добро организована и врло храбра војска, чији заробљеник није срамота бити.

— Да, бољи смо од вас Нијемаца.

На то се жацнуо и пркосно подвикнуо, подижући руку у вис са два испружена прста:

— А не, једнаки смо!

— Како једнаки, ја се вама не бих предао, а ви...?

— Не бих се ни ја предао, одлетјели бисмо у ваздух скупа, али оне кукавице усташе су плакале, кукале и молиле да се предамо, да не активирамо већ припремљени експлозив. То и ваше обећање да се никоме од нас неће ништа десити утицали су на одлуку.

Након још неколико реченица о томе да ли добијају редовно храну и јесу ли задовољни поступком према њима, растали смо се достојно, ратнички.

При повратку у чету, мимоилазио сам се са колоном заробљеника, задовољних домобрана, којима је већ било саопштено да ће бити пуштени кућама.

Свратио сам у бригадну болницу — амбуланту да посјетим рањенике из нашег батаљона који су ту рањени и нашао сам Божа Биговића, Милеву Шћепановић, Љуба Маргиновића и Вучету Црнчевића, који је одбио да иде у Централну болницу. Затекао сам Вучету са завојем око главе. Обрадовао се посјети и са осмијехом ми рече да га је само мало закачило по образу, покварило му изглед и избило два зуба. Поздравио је другове у чети и додао да ће и он брзо у чету. И заиста брзо се вратио.

Наш батаљон је 11. августа упућен у села јужно од града, у самом Ливањском пољу, да се склони од евентуалног налета авијације, растерети гарнизон и постави се као резерва и обезбјеђење града од Сиња и Динаре. Села су већ била очишћена од остатака милиције. Жабљак, Држанлије и Била су простор нашег боравка и дјеловања све до 20 августа. Поред патролирања и извиђања, врло интензивно се радило на марксистичком образовању, војној обуци и политичком раду по селима.

Остала ми је у сјећању резервисаност једног дијела становника католика у ливањском подручју, као и дјелимична подозривост дјела муслиманског становништва. Ради илустрације, навешћу карактеристичан примјер. Посматрао сам једног поподнева младе који су изашли на улице Ливна и, онако безазлени, ходали, рекло би се — шетали. При пролазу поред католичке цркве све младе дјевојке, ваљда католкиње! — застајкивале су, падале на кољена, окрећући се цркви, нешто безгласно шапутале, погнуте главе устајале, натрашке се враћале ка шетној стази, и скрушено продужавале шетњу. О томе смо разговарали на нашем партијском састанку и покушавали да нађемо пут и начин како се супротставити тако снажном утицају „Црне интернационале" у придобијању омладине. Били смо свјесни да ће то бити мукотрпан и дугорочан задатак.

Августовску врућину у Ливањском пољу лакше смо подносили него у Дувањском, ваљда и због тога што смо били комотнији и одморнији, а чести састанци под крошњама дивног дрвећа осјежавали су нас и опуштали.

Хранили смо се добро, нарочито ми у 1. чети откако је за кувара дошао Боко Костић, рибар са Скадарског језера, који је знао јело да зачини као прави професионалац. Због тога је чета захтијевала да Боко буде стални кувар, али он се опирао. Но, ипак је морао остати на тој дужности дуже од других. Ослободио се кухиње на тај начин што је у једној борби везао коња са казанима за врзину, јавио мени гдје га је оставио, обавјестивши ме, у исто вријеме да он одлази у свој вод. Пошто му је већ неколико пута обећавано да ће бити враћен у вод, морала се прећутно прихватити његова ултимативна одлука. (Погинуо је у петој офанзиви, јуна 1943, на Мратињу (Пива), као командир бригадне батерије).

Боравак у Ливањском пољу посебно је коришћен за интензиван рад са кандидатима за КПЈ. На свакодневним састанцима учи-

ли су и учили се да излажу научено. Резултати су били врло добри, омладинци су предњачили.

На једној од четних конференција тих дана, саопштено нам је да је седам заробљених Нијемаца замењено за 49 активиста нашег покрета који су се до тада налазили по непријатељским затворима. Испада да Нијемци, стручњаци, имају пристојну цијену — седам комуниста за једног нацисту.

— Ваља заробљавати што више Нијемаца — подигнутим гласом јави се Свето Дрецун, млади гимназиста, већ зрио да преузме улогу руководиоца СКОЈ-а у чети, како је закључено на недавном састанку четне ћелије. (Погинуо је 6. априла 1945, код Витеза, као помоћник политичког комесара дивизије).

Ангажовање Прве пролетерске сем Шестог батаљона који је водио борбе са усташама око Дувна, у ослобађању Ливна у ствари је прва заједничка борба бригаде. И као таква, свима нам је много значила. Сви смо осјетили снагу бригаде као цјелине. Садјејство и несебично залагање свих дошло је до пуног изражаја. Братимљење и међусобно повјерење се развијало, учвршћивало и постојало својство сваког појединца. Осјећали смо једни друге као гаранцију нових побједа.

РОБАЦИ

Чести испади усташа из Купреса ка Заноглинама, Вуковском и Шујици, нарочито послије неуспјелог напада на Купрес Четврте црногорске, Друге пролетерске и крајишких јединица, наговјештавали су опасност за ослобођено Ливно и Дувно из тог врло јаког гарнизона усташких зликоваца, окупљених широм НДХ. Ради обезбјеђења Ливна од евентуалног изненађења Прва пролетерска је оријентисана према Купресу. Из Ливањског поља наш батаљон се упутио ка Шујици и Купресу 20. августа. Сјутрадан смо се нашли на згаришту села Малован. Истурили смо 3. чету на простору Чајуша к. 1658 и јаче обезбјеђење на комуникацију ка Купресу, на самом улазу у Купрешко поље, у селу Горњи Малован, а ми смо потражили смјештај поред згаришта у Доњем Маловану. Све је мирисало на паљевину. Умјесто кућа — згаришта, бунари — загађени стрвинама и лешевима побијених. Утисак мучан, услови за боравак готово немогући. На згаришитима нема житеља. Недавно је ту врило од живота, а повећа стада су чинила живот пуним и богатим у овом, иначе, сточарском крају богатих пашњака и густих шума.

Наредних дана наишли су неки сељаци из запаљеног Малована, забринути и потиштени. Причали су нам о недјелу усташа и великој погибији сељака из Малована и других села, чији су се остаци растурили по шумама, незнано куд, са понешто стоке накнадно прикупљене. Сличне приче смо већ слушали, па нас судбина ових људи потреса и забрињава, а истовремено увјерава да је наша мисија братства и бескомпромисне борбе против фашизма једини излаз и спас за народ.

Након дан-два, стигао је у Доњи Малован Трећи крагујевачки батаљон. Потражио је смјештај одмах до нас, а обезбјеђења смо подијелили. Они су преузели обавезу на комуникацији у Горњем Маловану, а ми смо остали на Чајуши. Непосредно обезбјеђење је свако себи давао, а патролирање је била заједничка брига.

На Маловану смо развили врло интензиван војнички, политички и културно-просвјетни рад. Присуство Крагујевчана је тај рад обогатило и код нас и код њих. Свакодневна предавања, дебате, дискусије су употпуњавале знање пролетера, а пјесма, игра „врабац", рецитације и скечеви сваке вечери су нас разонодили, увесељавали и зближавали. Узречица Ива Дапчевића „роћаче" постала је својина сваког од нас, а међусобна блискост и повјерење достигли су врхунац. Од тих дана борци Првог и Трећег батаљона су „роћаци", који ће се у сусретима поздрављати „здраво роћаче" и у боју помагати са „напријед, другови — „роћаци" су пред нама, „роћаци" су поред нас".

Имена Раја, Мома, Баће, Жуће, Немање, Прла и других била су нам и остала блиска — наша.

Њима исто тако — Перо, Јово, Саво, Живко, Шпиро, Гајо.

Пјесме и игре учили смо једни од других и брзо се у томе скоро изједначили. Чак неки, као Немања Марковић, на примјер, знали су црногорске мелодије боље од нас. Са нама то није био случај па смо, на рачун тога, знали и да се нашалимо како су наше бубне опне задебљале од громке пјесме и вјековне бојне хуке.

Хранили смо се на дохват. Организовано се набављало нешто стоке, па је меса знало бити, понекад, чак и доста. Вариво смо набављали отимајући га усташама са њива из Купрешког поља, јер и они су ноћу долазили на њиве ради набавке варива. Било је при томе ређих сусрета, али завршавали су се препуцавањем. Наше походе користили су и Малованчани, грабећи са својих њива чак и пшеницу и односећи је у сноповима. Најтеже је било са водом. Она из бунара је била неупотребљива, она на ријеци кроз Шујицу подалека, а она из локава на Цинцару одвратна и по укусу и по изгледу и по гамади која је у њој гмизала. Били смо принуђени да користимо локве и повремено ријеку. Запамтили смо воду са Цинцара још прије мјесец дана, када смо на јужним падинама држали положаје, обезбјеђивали Врховни штаб и водили борбу са Француским „Црном легијом". Многи су тада говорили да ће им доживотно остати у сјећању та тешка жеђ на Цинцару, а мени се дешава као да осјетим задах те устајале воде и треба ми напор да ми не изазове осјећај на повраћање.

Краљевачки батаљон налазио се у Заноглинима и Рилићу. Затварао је правац Купрес—Шујица. Одатле је вршио испаде према Купресу, па је то покушао и 4. септембра. Усташе из Купреса су оштро реаговале и потисле Краљевчане, а 7. септембра су јачим снагама извршили испад, одбациле их, заједно са четом партизана из Вуковског, и заузеле Шујицу. Дио Првог батаљона је био упућен у помоћ Краљевчанима али се његова помоћ свела на кратак окршај са задњим дјеловима усташа Купрешана, чије су главне снаге већ улазиле у Шујицу. Наредне ноћи вратили смо се у Доњи Ма-

лован, прескачући цесту Купрес—Шујица баш на мјесту гдје смо је били порушили, рачунајући да смо том препреком онемогућили пролазак технике непријатеља. Када смо видјели да су усташе порушени дио цесте премостили и тако прошли, било нам је јасно да убудуће можемо рачунати на рушење као на крађу или дужу задршку непријатеља, који собом носи сва средства за савладавање препрека. Од Краљевчана смо чули да су у том сукобу имали неколико погинулих и десетак рањених бораца.

Наредних дана дошли су нам у посјету другови из Четврте црногорске. Причали су нам о тешкој борби на Купресу и великим губицима које су имали. Рекоше да је погинуо прослављени пушкомитраљезац Буро Петровић, онај наш Буро, који је 1. децембра 1941. године пушкомитраљезом из касарне у Пљевљима, са Милутином Кусовцем и Боком Војводићем, одољевао читав дан узастопним нападима Талијана, онај који је због тешког обољења плућа, из Рудог упућен у партизанску болницу на Жабљаку дурмиторском. Тај Буро је са пушкомитраљезом о рамену, и са једним сином у наручју, а са другим водећи га за руку, дошао у Врбницу, и са сузама у очима поставио захтијев да се врати у његову чету са Пљеваља. Он је, као борац, први у Југославији добио звање Народног хероја. (Тада, у ствари, није било установљено звање Народног хероја, тако да је преименован од Народног јунака у Народног хероја.)

На Купресу је погинуло много бораца Четврте црногорске. Погинуо је и замјеник команданта бригаде Шпиро Мугоша. Ту су погинули Симела Шолаја и Душан Метлић, легендарни јунаци Крајине. Крваво је то бојиште купрешко! Памтиће се као зла коб и дужна крв.

Испратили смо другове из Четврте црногорске срдачно, искрено, пролетерски, а одмах после њих дочекали другове који су са Косова и из Албаније дошли да, поред онога што су обавили у Врховном штабу и Централном комитету, виде како ми радимо у јединицама. Присуствовали су нашим часовима обуке, политичке наставе, културно просвјетне дјелатности, а посебно су се интересовали за рад партијских ћелија.

Сјећам се друга Душана Мугоше Дуђа, који је баш ту, на Маловану, пратио рад 1. чете и њене партијске ћелије, како је са посебном пажњом биљежио све детаље, са каквом је истрајношћу касније постављао питања и пратио обавјештења.

Највише га је заинтересовало питање *Критике и самокритике* на четној ћелији. Због чега? Ми смо тада били завели, као правило, да у тој тачки дневног реда сваки члан отворено каже шта мисли о себи као борцу, о себи као комунисти, о себи у колективу, у народу, у раду, и.т.д. И комунисти су заиста врло искрено говорили о себи, тако да је врло ријетко, готово изузетно, било потребно ма шта додавати тим самокритикама. Осим тога, гајена је принципијелна и оштра критика сваког борца и руководиоца.

Мугоша се интересовао како се то све одражава на ауторитет појединаца, посебно старјешина. Наше дотадање искуство показивало је да то само доприноси ауторитету старјешина, а што је

најважније самокритика на састанцима помаже комунистима да се контролишу у сваком тренутку и чине само оно што доликује народним борцима. Практично, на тај начин стварају се људи новог кова.

— Чуо си и оно излагање о пролетерском моралу и етици. Чини ми се да је то драгоцјена поука комуниста, која треба да их усмјери на смисао живота револуционара, људи који се с правом могу називати тим великим именом. Зар није тако, Дуђо?

— Потпуно се слажем. Заправо сам баш то хтио да кажем.

Кад смо се поздрављали са Дуђом, при његовом поласку на дуги пут, захвали нам се срдачно на свему, сем на оној смрдљивој води које ће се сјећати кадгод помисли на пролетере, а то неће бити тако ријетко, јер ће га свако преношење искуства враћати у сјећању на нас.

Живио сам раније на Косову. Познавао сам дјелимично ту средину. Замишљао сам како је у Албанији и, пратећи Дуђа, забринуто сам вртио главом, претпостављајући многе тешкоће са којима ће се срести на путовању, при боравку и револуционарном раду у тој средини, у погоршаним ратним условима. Да, да, али живот комунисте је у томе да га револуционарне обавезе вуку на извршавање задатака који изгледају нерјешиви, траже жртве. Зато и кажемо: створене јазове морамо затрпати сопственим лешевима и преко тих лешева стремити у будућност.

Све то што смо радили на Маловану била је, у ствари и солидна припрема за бригадну партијску конференцију која је одржана у Ливну, ноћу 27/28. августа.

Конференција је констатовала да је партијска организација захваљујући интензивном свестраном раду, постала стварна руководећа снага, да је критика и самокритика, и поред цјепидлачења ту и тамо, огромно допринијела лику комунисте и васпитању цјелокупног састава бригаде, да је критеријум за пријем нових чланова био сувише оштар и секташки; да треба више радити на теоријском уздизању комуниста, те одржавати два теоријска на један радни састанак ћелија; да се посебно помаже онима који теже савладавају теорију. Наглашено је, такође, да је лични примјер основа успјеха комуниста у борби, у формирању моралног лика борца, и у раду и у животу јединице уопште.

Закључци су брзо пренесени. Интензивнији рад и чешћи састанци су били одраз снажног подстрека који је представљала конференција за рад партијске организације у бригади.

Приче о готово мирнодопском животу у Ливну и брзом опоравку болесних и рањених, којима је у болници пружена пуна њега, голицале су нас, а напомена да је примијећена мања опуштеност код болничког особља, увећаног добровољним радом омладине Ливна, мене лично је забринула, јер тамо је била Јана. Зажелио сам да је видим. Затражио сам да одем на дан-два до Ливна, и преко пустог Цинцара пошао тамо. Јану сам нашао у болници. Умјесто униформе, имала је лепршаву свилену бијелу блузу и плаву сукњу. Дјеловала је као анђео са слике. Изненадио ју је мој долазак. Била

је узбуђена и као уплашена. Разговарали смо до дубоко у ноћ. Јана се разњежила и ослободила. Били смо срећни што смо заједно. Рекао сам јој да сам зажелио да је видим и да сам због тога дошао. Напоменуо сам да јој блуза и сукња лијепо пристају, али да вријеме није за такву одјећу и да је пристојније бити у униформи. Правдала се да је то погодније за рад у болници, а ван ње само униформа долази у обзир.

Сјутрадан сам се јавио штабу бригаде. Командант Коча, онако озбиљан, одмјерио ме и упитао одакле ја ту. Имао сам нову униформу, сашивену у Ливну од официрског штофа, па сам то искористио као изговор да сам дошао по нову униформу.

— Баш добро што си ту — умијешао се комесар Фића и, посматрајући ме, додаде: — Поћи ћеш са мном код Далматинаца који су предвиђени за попуну наше бригаде, да мало поразговарамо са њима.

— Али морам да се вратим у батаљон — покушао сам да се извучем.

— То ћемо регулисати, не брини — рече он, ухвати ме испод руке и одведе да „пред пут презалогајимо", како он то назива, уз оно његово редовно „поносна Црна Горо".

Појахали смо коње и са пратњом из пратеће јединице штаба пошли код Далматинаца. Били су у најближем селу. Затекли смо их задовољне што ће постати борци Прве пролетерске. Посматрали су нас знатижељно. Комесарево излагање пратили су са напрегнутом пажњом. Говорио им је о стању на фронтовима у свијету и код нас, о Првој пролетерској, њеном лику и улози њених бораца. Посебно је говорио о циљевима наше борбе и о братству и јединству као услову за спречавање братоубилачке борбе и гаранцији наше побједе. Потом смо водили са њима невезан разговор. Мене су припитивали о томе какав треба да буде борац Прве пролетерске, како се то ми боримо и како успијевамо да побједимо у свакој прилици. Интересовали су се о свему. Разговарали смо присно, и отворено, не заобилазећи тешкоће и опасности ратничког живота. Остављали су утисак бораца, који су прошли кроз многе борбе. Припадали су батаљону „Јосип Јурчевић" са Биокова.

Вратили смо се задовољни, јер су Далматинци на нас оставили снажан утисак. Уз пут смо о томе причали, а комесар Фићо напомену да испричам у батаљону о сусрету са Далматинцима.

Мој боравак у Ливну је завршен. Поздравио сам се са Јаном и, пун утисака, вратио сам се у Малован. Мој коњ, онај из Рашчана, лако ме је носио, погађајући тачно пут којим смо дошли. Кроз шуме Цинцара затекла нас је ноћ, али коњ је непогрешиво ишао ка Маловану. Иако је ноћ била поодмакла, још се орила пјесма и вило коло Крагујевчана и „ловћенаца" кад сам стигао код њих.

Дванаестог септембра напустили смо Малован и упутили се ка Ливну и даље. Код Ливна сазнадосмо да се формира Прва далматинска бригада и да наш командант Перо иде за њеног команданта. Са њим ће поћи замјеник комесара нашег батаљона Владо Шћекић да преузме дужност замјеника комесара бригаде.

За команданта нашег батаљона одређен је Саво Бурић, до тада командир наше 2. чете, а Живко Живковић, старјешина 3. чете замијениће Шћекића у штабу батаљона.

Нову дужност Бурићу је први честитао Иво Дапчевић. Пришао му је као школском и ратном другу и пожелио му добро здравље и сигурну побједу, а пецнуо га је и жаоком, без које он не би био Иво:

— Е, па драги Бурићу, кад заврши рат, потражи моју мајку, поздрави је и реци јој да јој је син остао на жицама испред бункера.

— 'Фала ти Иво, ка' брату. А могу ти рећи да би ти то било најљепше од свега што ти се може десити.

Стигла је и прва група од 36 Далматинаца, као попуна нашег батаљона. Подијељени су по четама и на маршу су се упознавали и зближавали са старим борцима. Остало нам је да топлину и присност покажемо у повољнијим условима.

Командант Перо се срдачно растао са својим батаљоном. Личио је на дијете које одвајају од мајке. Руковали смо се и љубили са њим и Шћекићем, желећи им успјехе на новој дужности. Испратили смо их топло, пролетерски, а кад су отишли, осјетили смо као неку празнину.

Продужили смо ка Гламочу и уз пут сазнали да идемо према утврђеном Босанском Грахову, које држе Талијани, а Шатор, Старетину и околину чувају четници. Дубоко уклињено у нашу већ велику слободну територију, такво Босанско Грахово је сметало и угрожавало ту територију, па је одлучено да четнике растјерамо, а Грахово ослободимо. Касније смо сазнали да је за то била предвиђена читава групација, састава: Прва пролетерска, Четврта крајишка, дјелови Средњедалматинског одреда и до двије бригаде из Хрватске, које треба да пристигну. Командовање том групацијом било је повјерено другу Кочи — команданту наше бригаде.

На томе путу остали су незаборавни наши сусрети са Крајишницима. То је особито дошло до изражаја у Тичеву, гдје је окупљени народ (женска омладина, дјеца и старији — јер су сви други били у партизанима), играо и пјевао са пролетерима, а када је пред њима испробан противавионски топ, миловали су га, загрљени, а „дјевојке су га окитиле пешкирима, марамама и кошуљама из своје свадбене опреме".*

Тако присни сусрети ће се ређати и бивати све присније све вријеме нашег боравка у Крајини, достижући врхунац онога дана кад су дјевојке Бравског и околине стале поред наше колоне која је кренула једног снијежног дана на марш, а оне, те дјевојке, посматрајући пролетере, извлачиле су из строја борце са слабом обућом, да би им дале своју, уз пређутно одобрење команданта Бурића.

Тих дана сам се присјећао другова са Београдског универзитета, родом из ових крајева, и њима сам приписивао лик омладине и присност овога народа, јер овакву атмосферу у масама могли су

* Извештај штаба Прве пролетерске бригаде А-VII, к. 701, б. 2/1, д. 37 А-VII, к. з. ф. 4. д. 17.

створити ватрени, зрели револуционари, какви су, на примјер, Осман Карабеговић, сестре Перовић и други. Мора да су они, или други као они, стигли у ова села и удахнули им дах пролетерске солидарности, уз храброст и понос који их красе.

СА НАРОДОМ

У ишчекивању бригада из Хрватске за напад на Грахово (нијесу стигле јер су претходно биле упућене на друге задатке) планирано је хватање и уништење четника на овом простору.

Из Тичева смо кренули 17. октобра за Пеуље и Грковце ради обухвата четника на Шатору и Старетини са југозападне стране и затварања погодних пролаза према Динари. Са истока и сјевероистока Шатор и Старетину обухватио је Београдски батаљон. Сви наши покушаји да их опколимо и уништимо нијесу успијевали, јер су четници, одлично познајући терен, вјешто маневрисали и избјегавали борбу са Првом пролетерском, крију̀ћи се по шумама и провлачећи се ноћу међупросторима и беспућима ка Динари.

Ломатање и гоњење четника, рад у народу, теоријски часови, војна обука и културно-просвјетна дјелатност испуњавали су тих наших петнаестак дана око Босанског Грахова.

У то вријеме комесар нашег батаљона Јово Капичић отишао је у новоформирану Другу далматинску бригаду, а за комесара батаљона одређен је Владо Роловић, комесар моје чете. За комесара чете именован је Блажо Црвенко.

Одједном, изненада, кренусмо на сјевер усѝљеним маршем. Пожуру̀ју нас. Мора да се нешто крупно спрема или је у питању неко изненађење од стране непријатеља. Ето нас поново у Тичеву. Изашло је и мало и велико да нас поздрави. Наша журба је тај сусрет свела на присно поздрављање и громку пјесму из свих грла. Послије кратког састанка, продужисмо уз пјесму и поздрав народа. Дјечаци су трчали поред колоне до изласка из села.

У сусједном селу дочекаше нас пјевају̀ћи са великим црвеним заставама на дугачким копљима:

Дошли су нам храбри Црногорци,
И са њима браћа Србијанци
Дошли су нам примјер дати,
Како треба ратовати

— Добро нам дошли! — довикују и траже да заиграмо црногорско коло. Ухватили се и они са нама. Вије се коло весело и пјесма одјекује. Играју момци и дјевојке црногорско оро. И Крајишкиње играју у колу. Одакле ли се скупише у толиком броју да нас дочекају. Сигурно су им јавили из Тичева да долазимо.

Богатство тих крајева је у стољетним шумама. Ту жито слабије роди, а стоке је мало. Сиромашно се ту живи, али народ је предиван. Сви су укључени у борбу. Они од 17 до 45 година су у партизанима, а сви остали раде за фронт, за војску. Дијеле и задњи

залогај са партизанима. Старије жене су изразито њежне према другарицама, одвајају их и поведу до куће да их посебно угосте.

Једна старија жена милује Света Дрецуна и тепа му:

— Јуначе мој, моји су ту близу на положају и доскоче почешће, а ви, грдна рано, давно сте оставили своје мајке. Моји, кажем, доћу почешће, а како ли је вашим мајкама без вас.

Била је то мајка тројице партизана Крајишника. Из торбе је извадила неколико јабука, једну пружила Свету, а друге подјелила најближима.

— Прије више од два мјесеца почело се причати код нас — каже стари кршни Крајишник, густих бркова, сиједе косе, горштачких црта лица — да нам долазе Црногорци и Србијанци. Нијесам томе баш вјеровао. Откуд, велим, из толике даљине. Боме, има више од тридесет конака. Ко ће то превалити преко толиких фронтова. А оно ево истине. Добро нам дошли, добро нам донијели, браћо мила! . . . .

Стигосмо у устанички Дрвар. Знали смо да је ту пукла прва устаничка пушка у Босни. Уништена је велика дрвна индустрија која је ту постојала и Дрвар је постао центар устаничког покрета.

Дрварчани су нас дочекали с пјесмом и овацијама, пролетерима и заједничкој борби.

Увече је организована приредба. Хорска рецитација, скеч и пјесма развеселили су Дрварчане. Послије приредбе играло се и пјевало читаву ноћ. Ориле су се пјесме крајишке, србијанске, црногорске, далматинске, борбене, устаничке.

Пред зору смо се спремили за покрет. Од Дрвара ћемо поћи шумском жељезницом до Бравског. До жељезничке станице пратили су нас одушевљени Дрварчани. Пјесма није престајала. Укрцавали смо се у отворене вагоне, уз грљење и љубљење са Дрварчанима. Забректала је локомотива, зашиштала и оштрим писком дала знак за полазак. Шума руку махала је пролетерима, а они са воза су одговарали на исти начин. Застењала је локомотива и повукла вагоне. Са воза је неко викнуо: „За устанички Дрвар — три пута ура!:

— Ура! Ура! Ура!

Виорила се црвена застава нашег батаљона на возу, а расплетене косе жена и дјевојака — да се војсци путеви не помрсе — лепршале су на јутарњем повјетарцу.

Искре из локомотиве засипале су нас у прегрштима и понеком прогореле одјећу. Вагони су се клатили, кривудали пругом на узбрдици, а пролетери, одушевљени дочеком и испраћајем из Дрвара, пјевали су и разговарали, нагађајући куда то идемо.

Најзад, добили смо обавјештење да су један батаљон домобрана и једна чета Нијемаца из Бањалуке, прије неки дан, продрли у Кључ, угрозили слободну територију и онемогућили прибирање богате љетине из плодне Саничке долине, па идемо да их растјерамо, поново ослободимо Кључ и обезбиједимо прикупљање љетине.

На једној успутној станици, ваљда је то био Оштрељ, затекосмо формирану композицију. Ту ће нам се прикључити Други црногорски, Трећи крагујевачки и Шести београдски батаљон. Београђане

ћемо морати да дочекамо. Други и Трећи су, у шуми, поред станице. Нас неколицина пођосмо до њих. Затекосмо команданта Крагујевчана Раја Недељковића у живој причи са групом бораца.

— А, ево „роћака"! — повикаше кад нас угледаше и пођоше нам у сусрет. Уобичајен присан сусрет скрену причу на објашњење гдје се налазимо и куда ћемо даље и, одмах иза тога, у повјерењу нам рекоше да је ту близу, у шуми, Врховни штаб. Због тога смо се набили у шуму да случајни налет авијације не открије окупљање војске и угрози и њих и војску.

Краљевчани су ту, за шире обезбјеђење Врховног штаба, а непосредно обезбјеђење даје његов Пратећи батаљон.

Већ дуже времена оскудијевамо у дувану. Паде нам напамет да бисмо могли наћи дувана код другова око Врховног штаба те се нас неколико упутисмо тамо. Набасасмо на будно обезбјеђење и, док смо се објашњавали са њима, изби из шумарка повисок човјек црне пути. Био је то Сретен Жујовић Црни, члан Врховног штаба. Рече обезбјеђењу да нас пропусти и поведе до прве бараке. Добро увучене у шуму, на одређеном одстојању једна од друге, биле су то новоподигнуте бараке за Врховни штаб. У разговору о ситуацији и даљим изгледима, стидљиво напомјенусмо да немамо дувана да га понудимо и да у томе оскудијевамо већ дуже. Црни се узврпоље и поче да се пипа по џеповима, устаде, потражи по бараци и у једном замотуљку нађе неколико цигарета и подијели нам уз објашњење:

— И ми смо без дувана. Имамо кад нам ви пошаљете. Чува се нешто мало за Старог. Ми други оскудијевамо. Кад баш догори до ноката, скокнемо до Старога и он никад не заборави да понуди, иако он и не зна да ми немамо.

— Зашто да тако оскудијевате, нема вас много. Ваљда се толико може наћи за вас? — упита један од другова из групе.

— Једноставно, кад је оскудица, нека је свима. Лакше ћете је и ви трпјети кад знате да и ми немамо.

Испушисмо добијене цигарете, захвалисмо, поздрависмо се са Црним и одосмо у батаљон.

Стигли су и Београђани. Укрцавамо се у вагоне, без галаме Одавде ће нас вући двије локомотиве. Нема више узбрдице, па ће ваљда моћи.

Ту је штаб бригаде, Коча, Фића, Данило Лекић Шпанац, Мијалко Тодоровић Плави.

Крену дугачка композиција од двадесетак вагона. Кривуда и љуља се кроз густе шуме Клековаче и Срнетице, а четири пролетерске заставе лепршају на вјетру. Сунчано је и пријатно. Дах шуме и планински повјетарац нас освјежава и по вагонима брује прича. Разлеже се грохотан смијех у вагонима иза нас — међу Крагујевчанима. Изгледа да је Иво Дапчевић међу „роћацима" и вјероватно он изазива смијех.

Одмакли смо се од Врховног штаба и поче пјесма. Сви су весели. Ваљда и ова вожња нашом жељезницом томе доприноси. Без

замора превађујемо толике даљине. Ко би рекао на Зеленгори, у јуну, да ћемо се кроз неколико мјесеци возити нашим возом по пространој територији. Оно јесте да је спор, мили кроз шуме, али наш је и носи нас — безмало читаву бригаду а могао би и више.

ОКО КЉУЧА

Избисмо на некакав пропланак. Наш батаљон ће ту и заноћити. Искрцасмо се из воза. Подијелисмо се по групама испод витих јела које својим богатим крошњама штите од падавина и пружају удобан простор за починак.

Једна мања група пјевуши:

Ој планино моја мила,
Ти си мене одњивила
Без хотела и кафане
Под јелове вите гране.

Мирише четинар и мијеша се са мирисом кухиње која већ припрема оброк. Сналажљиви кувари, економи и интендант су се дали на посао одмах по силаску с воза. Богат и укусан оброк овчетине, са кромпиром, окријепи нас и оснажи. До мрака забависмо се чишћењем оружја и присјећањем на последњи час из географије, који је био посвећен Босни. Подсјећали смо се равнина и неравнина, планинских масива и рјечних токова, насељених мјеста и градова. Кључ нам је главна тема. Ријеке Сана па Саница, пут према Санском Мосту и Бањалуци; пут према Мркоњић — Граду и онај преко слободне територије ка Босанском Петровцу — ту су, на десетак километара сјеверно од нас. Кључ, са утврђењима на Томашевића Граду и Склопу (стијенама изнад насеља) и бункерима у међупросторима и стијешњеној долини Сане, представља тврд орах. Биће крви. За напад на Кључ предвиђена је наша бригада, без Краљевачког батаљона, један крајишки партизански одред и једна хаубица са положајем на косама јужно од комуникације за Босански Петровац.

Кључ је бранио један добро утврђен батаљон домобрана.

Наш батаљон је пошао у напад на Кључ са згаришта села Хасићи — Мајкићи, чији становници су напустили своје куће у ранијим борбама Крајишника на том простору и склонили се, у Сански Мост и села у долини Сане, све до Врхпоља. Шљивици су мирисали на зреле плодове а понека шљива се могла наћи по нашим џеповима, као средство за освјежење и гашење жеђи у покрету и борби, јер шљива је врло добро средство против жеђи.

У току прилажења градићу, повезали смо се са Београдским батаљоном. Почело је препуцавање непријатеља са другим јединицама. Стрељачки строј нашег и Београдског батаљона упао је у бујну шуму високе папрати. Одржавање везе унутар батаљона било је отежано. Са другим јединицама веза је наслућивана по њиховој пуцњави. Командант Београдског батаљона Миладин Ивановић, ради

везе и усмјеравања јединица, довикивао је командире чета: „Шарац", а кад би му се тај одазвао, он би додао:

„Тако, тако, само напријед!" А одмах затим:

„Никифоровић!"

Упоредо са његовим дозивањем, окренули су из Кључа ватру из аутоматских оружја према нама.

Праштала су зрна око нас, а са једног стабла, одакле је осматрао и давао упутства нашем митраљеском воду, скочио је Иво Дапчевић.

— Чуј рођаче — каже он командиру митраљеског вода Воју Јововићу — замало не платих главом вику друга Миладина. Замисли каква би то погибија била. Причали би сви: „Убише Ива ка' птицу на грани".

Згусну се борба наших батаљона у јужном и југозападном дијелу Кључа, али са Томашевића куле и Склопа не престаје ватра аутоматских оружја, а учестале експлозије бомби говоре да је одбрана чврста — тешко савладива.

Тога дана напад није успио. Повукли смо се на полазне положаје, опет око згаришта Хасића и Мајкића. Распоредили смо се по вођњацима и припремали за поновни напад у току сљедеће ноћи. Пошао сам по четама. Желио сам да осјетим атмосферу. Иако мало уморни, борци су били расположени. Појединци су дремуцкали поред гомилице шљива, набраних или покупљених на лицу мјеста. Када сам наишао на Бошка Дедеића Попа, он устаде, скиде блузу, пресави је, постави испод шљиве, баш тамо гдје је до тада сједио и, онако домаћински, као да је код куће, понуди ме да сједнем. Сви покушаји да то одбијем, нијесу успјели. Његова понуда је била тако простодушна и добронамјерна, да бих га увриједио, ако је не прихватим. Чим сам сио, он је брзо набрао пуну торбу шљива, ставио преда ме, сио преко пута и почео:

— Де, де, друже Гајо, знам ја да си и ти под шљивом, али ове су свјеже, мојом руком набране, а ово му дође као да си ми у кућу дошао, па је ред да те частим, а и теби неће шкодити да заложиш коју. Колико год их поједнеш, могу само да ти добро учине.

Јели смо заједно, причали о којечему, уз пут га припитах да ли је уморан и како му је десетина.

Око њега и његовог пушкомитраљеза скупљала се десетина да чује његову причу.

— А десетина, велиш? Дивни су, предивни. Сваки као змај. Да полети у бој, без узмака. Али млади су, мој друже Гајо. Срљају. Не знају за опасност. Муку мучим да их сачувам од погибије. А богме, у задње вријеме, слушају. Изгледа виде да је паметнија моја него њихова тактика.

Пошто је Бошко једини носио браду у батаљону, скањивао сам се да га припитам откуд то, а нијесам знао како да почнем од зеб-ње да га не увриједим. Ипак, некако начесмо и то питање.

— А, ха-ха-ха, брада кажеш? — отвори он причу. Оно у устанку, код нас борба. Ја, момчина кажем: ред је да будем тамо ђе пуца, и тако, мојом срећом, сретнем партизане. Донио ја, момак, пушку и са њом пођем одмах у бој. И постадох устаник — парти-

зан. Ко зна шта би са мном било да сам ирије срио четнике?! И тако, оно првих дана, немам се чиме обријати, а мени брада тврда, густа, зачекињи, поодрасте, богме и допаде ми се, те ја онако мало је пострижем некаквим маказама које ми дођоше до руке, и тако остаде. Нико ме више није припитивао за браду јер сам се, по свој прилици, доказао као партизан. Чак и кад се касније појавише четници са брадама, моја није сметала друговима. Ено, ја се шалим мало на свој рачун, а право рећи, знао сам и раније за комунисте. Присуствовао сам неким зборовима, слушао говорнике, демонстрирао, чујао приче о многима, а онај наш Вукман Крушчић некако је био на срцу свима младима у нашем крају, као човјек и познати комуниста.

А знаш и сам да је ова моја брада понекад знала добро доћи по источној Босни. Уз оно, како ме зовете „Попе", многи домаћини су мислили да сам заиста поп и захтијевали су да ја очитам молитву пред оброк, како они то обичавају. Срећом, знао сам „Оченаш" на црквенословенском па је то увјерљиво дјеловало на домаћине и чељад. А богме, и масније залогај се знао добити уз то.

Причу прекиде наређење да се чете окупе. Уз чврст стисак руку, поздравих се са Дедеићем, захвалих му на части и људском разговору и пођох у чету.

На четној конференцији осврнусмо се на синоћну и јутрошњу борбу, наводећи да је напад био неповезан, да јединице нијесу једновремено нападале, да неке јединице нијесу биле довољно упорне, да хаубица није погађала циљеве и друге недостатке.

Послије четне конференције, чланови четне партијске ћелије се нађоше у шумарку изнад воћњака. На састанку секретар се осврну на значај Кључа и Саничке долине за нашу војску, нагласи потребу да чланови Партије у нападу морају бити упорни у извршавању задатака чете. Они морају предњачити и примјером дјеловати на друге. Од њиховог држања зависи исход борбе, завршио је секретар. У краткој дискусији потврђене су његове ријечи и састанак је завршен са осјећањем одговорности партијаца за успјех.

Пошли смо према Кључу већ познатим стазама. Положаји непријатеља и упоришта уочена у првом нападу послужила су нам за прикривенији прилазак. Склоп и Томашевића град — бастиони одбране, налазе се на супротној страни, сјеверно од насеља. Требало би да ми и наши сусједи који нападају са југа и југоистока освојимо насеље и тек тада да покушамо напад на утврђене бастионе. По свој прилици, требале би стубе, као нашим дједовима при нападу на Турке у Жабљаку, оном на Скадарском језеру, средином прошлог стољећа. Ако нешто неураде они који нападају са сјевера, тешко ће ићи.

По паду мрака, услиједио је једновремени напад на упориште са свих страна. Непријатељ се жилаво бранио. Ипак смо постепено напредовали. Читаву ноћ је вођена борба. Непријатељ је потиснут из насеља, али отпор са Склопа и Томашевић града је појачан ватром оних који су се из насеља тамо повукли. Нашли смо се пред нерјешивим проблемом. Хаубица нам није могла помоћи

јер није имала нишанске справе, а помањкавала је и муниција. Наши прилази су систематски тучени убитачном ватром. Свитао је нови дан. Наређено је поново да се повлачимо. У јарузи, поред друма, наиђосмо на Мироја Павићевића. Носио је смртно рањеног Мојсија Бајића. Тај дивни младић из наше 3. чете подлегао је ранама након неколико сати. Погинули су и изнесени из боја Саво Ракочевић и Новак Губеринић. Рањен је Месуд Смаилбеговић Карамба, талентован карикатуриста, један из оне групе омладинаца који су дошли у наш батаљон из Сарајева, фебруара 1942.

Љути због губитака, поновног неуспјеха, угрожене љетине и пријетње слободној територији, били смо свјесни тога да нема узмака. Кључ морамо ослободити и омогућити прикупљање љетине из Санице. Морамо осветити Мојсију, Сава и Новака, макар то коштало још жртава.

Бројно смо надмоћнији. Други напад је био једновремен, оштар и упоран, а резултат је изостао. Значи нешто треба мијењати у поступку.

У току дана дође наређење да се наш батаљон пребаци преко друма, постави сјеверно од насеља и утврђења на Склопу и Томашевића граду, те са те стране, заједно са Другим батаљоном да учествује у нападу који ће бити поновљен наредне ноћи. Пребацивали смо се тамо по групама и прикупљали се у шипражју, сјеверно од Склопа. Чинили смо то вјешто, користећи терен. Поређали се по четама и шипражју. Са Склопа нијесу реаговали. Вјерујемо да нас нијесу примијетили. Пред нама пространа чистина све до самог Склопа, а на њему штрче бункери повезани рововима — шанчевима, а стрме стране, готово стијене, пријете и изгледају несавладиве.

Пошли смо у коначан обрачун. У поноћ треба да почне општи напад. Члановима Партије скренута је пажња на обавезе са јучерашњег састанка.

Привлачимо се полако и опрезно. Времена је до поноћи довољно да дођемо до јуришног одстојања. Група бомбаша ће поћи стазом којом се непријатељ пење у утврђења. Они ће вечерас имати главну ријеч. Од њиховог успјеха зависи све. Ја рекох до јуришног одстојања, али ту јуриша не може бити. Ту једино долази у обзир пентрање.

Поноћ је. Заче се љути бој на све стране. Бије Јакша Драговић бацачима у сам врх Склопа. Бурић нареди да бацачи прекину ватру из страха да не побију наше бомбаше. Ућуташе минобацачи, а након тога бљеснуше бомбе наших бомбаша. Бране се домобрани упорно. Треште и њихове бомбе у стијенама Склопа, шибају митраљески снопови по пољани, а ми у самом подножју стјеновите падине покушавамо да се домогнемо Склопа. Али не иде па не иде. Други батаљон је на своме правцу постигао сличан успјех.

Са југа, југоистока и југозапада притисак наших је био силовит, отпор је савладан, насеље освојено. Пришли су наши са те стране и Склопу и Томашевића граду. Чини нам се да би још само неколико бомби на право мјесто коначно ријешиле питање. Ако се не предају до сванућа, одлучисмо договорно са Другим батаљоном

да се притајимо гдје се ко нађе и ту да сачекамо исход. И они су од крви и меса, мораће се опустити и заинтересовати за учинак толике своје ватре. Одједном, осјетисмо некакво комешање, кратко затишје па ватра, али далеко слабија него раније. Некаква промјена је на помолу. Мора да имају веће губитке и колебају се. Уосталом одакле таква упорност код домобрана? Одједном, у свитање са сјеверозапада падине Склопа, из самог подножја, појави се колона у трку преко чистине. Хита према шипражју из којега смо ми пошли у напад.

— Непријатељ, повикаше наши и отворише ватру.

— Предај се! Предај се! — вичу наши и јуре за домобранима. Пушкомитраљесци окренуше ватру на њих, оборише неке, а други ускочише у шипражје. Један дио њих се извукао према Врхпољу, а дио су заробили наши који су са лијевог крила батаљона похитали и претекли их на излазу из шипражја. На Склопу им је погинуо командант батаљона, иначе професор у Загребу. У његовом џепу од блузе нађено је писмо његове кћерке, која га у писму моли да се чува и да се што прије врати кући. Гануле су те нежне ријечи кћерке, једног нашег друга (Б. В.), и он је, како је касније причао, написао утјешно писмо кћерки погинулог професора, команданта домобранског батаљона, јер упорност домобрана у Кључу није била његово дјело, него дјело усташа, које су командовале четама и водовима.

То вече наш батаљон није имао жртава, иако је једно вријеме изгледало да је неизбјежна озбиљнија погибија. Једино је лакше рањен Мироје Павићевић, замјеник команданта батаљона.

Тако је 7. октобра Кључ ослобођен. Могла је да се настави жетва.

Према извјештају* непријатеља, ту је нестало и погинуло око 300 домобрана.

Наравно, заплијењена је и сва опрема и наоружање које им је припадало.

Први и Други батаљон, са Крајишницима, наставили су да гоне непријатеља ка Врхпољу, а Трећи и Шести су прије шли на десну обалу Сане, ради обрачуна са четницима на том простору.

СА РАДНИМ БРИГАДАМА

Одмах по ослобођењу Кључа појавиле су се у Саници радне бригаде. Младићи и дјевојке до седамнаест година, доста оскудно одјевени, са по којим старијим, као старјешином, кренули су у својеврсну офанзиву. Навалили су на прикупљање богатог рода кукуруза, кромпира, пасуља, купуса, јабука, шљива и другог.

Радне задатке обиљежавали би мноштвом застава које су носили. Поред њива и воћњака, поређала би се запрежна кола, чекала товар и одвозила све до база у Грмечу и до болница. Радило

* Извештај оперативног штаба за Босанску крајину, Зборник т. Ив, књ. 7, док. 107, стр. 206; А-VII, фонд НДХ, к. 71, ф. 4, д. 56.

се непрестано, дању и ноћу. Распјевана, неуморна омладина односила је радну побједу за побједом. Кола су за час пуњена и одлазила, а празна су наилазила. Тако је то ланчано текло све вријеме ове битке за богату љетину у Саници. У предасима и кратким одморима прилазили су им пролетери и помагали им и, заједно са њима, играли и пјевали. „Све за фронт, све за побједу!" рекао је комесар Прве пролетерске Филип Кљајић Фића у своме говору радним бригадама на збору, а они су то понављали при раду, такмичећи се ко ће више обрати плодова.

Рад није престајао ни кад је 714. њемачка дивиција, ојачана тенковима, од Бањалуке продрла у Кључ, након пет, шест дана од његовог ослобођења и одбацила пролетере ка Мајкићима и Хасићима. Рад није престајао јер омладина је вјеровала у снагу пролетера, а пролетери су похитали да их заштите узастопним нападима на Њемце на комуникацији Кључ—Сански Мост не допустивши им да се удаљавају од цесте, нити да окрену ка Босанском Петровцу. Бивало је тренутака да митраљеска зрна са ватрених положаја Њемаца запрште по кукурузном пољу на коме омладина ради. Чак је бивало случајева да се омладина приближи простору непосредно тученом са фронта, и да виче: „Пролетери! Још сто метара напријед!" Тада би ми пролетери јуришали на Њемце и одбацивали их, а радне бригаде су освајале њиве и отимале љетину. Ни рањавање тројице омладинаца у једном од таквих окршаја није омело јуначку омладину Крајине у њеном раду. Једног дана дође до нашег батаљона вијест да су Њемци са тенковима покушали да прођу друмом за Босански Петровац, баш на сектору Другог црногорског батаљона, да је познати јунак из тог батаљона Божина Петровић скочио на тенк, запалио га и храбро погинуо и да је у богатом плијену било и цигарета.

А шта се, у ствари десило? Ево како су о томе причали другови из Другог батаљона.

— Били смо одмах до вашег батаљона, на положајима на самој раскрсници путева за Босански Петровац — Саница и оног за Сански Мост. Сви дотадањи покушаји Њемаца да скрену ка Саници били су одбијани. Претпостављали смо да ће престати са новим покушајима, нарочито кад смо примијетили да се оријентишу ка Санском Мосту. Међутим, у једном тренутку два усамљена камиона скренуше на раскрсници ка Босанском Петровцу. Пустили смо их да ућу нешто дубље, а онда смо распалили по њима. Зарили су се у јарак, поред пута, и стали. Баш тада, када је једна група пошла ка камионима да их запали, појавио се један тенк, грдосија, праћен пјешадијом. То је тај њихов „Тигар". Сачекали смо да дође до препреке коју смо подигли на путу. Ту, пред препреком су поринула и она два камиона. Кад је тенк наишао, дочекали смо га бомбама. Ваљда изненађена, посада је почела да врда по цести, као да се намјешта за отварање ватре. Нове бомбе су полетјеле ка тенку а са пјешадијом је дошло до оштрог сукоба. Наједном је тенк у маневрисању изгубио равнотежу на ивици пута и слетио у јаругу. Група бораца је потрчала да га уништи. Божина Петровић је у скоку на тенк погинуо, а група је запалила тенк. Пјешадија која га

је пратила принуђена је да одступи. На камионима је, сем осталог, нађена гарнитура хируршких инструмената, са санитетском опремом, вјероватно хируршке екипе неке њемачке јединице.

На фронту је настало неко затишје. Престао је притисак Нијемаца на наше положаје. Чује се њихова моторизација цестом од Кључа и као да залази на пут за Сански Мост. Ми на положају мало смо се опустили. Командант Бурић је пронашао нови рецепт за замјену дувана. Умјесто буковог лишћа, купи суво лишће од кромпира, прска га румом из флашице коју је добио од интенданта, пуши га страсно и тврди да личи дувану. Нуди и остале. Пробамо. Није лоше. Ваљда му арома рума даје некакав укус који, уз аутосугестију, личи на укус дуванског дима. Али ипак — дуван је дуван.

Нешто касније комесар батаљона ми предложи да посјетимо команданта бригаде друга Кочу. Ту је одмах иза нашег положаја.

— Ако је добио цигарете из плијена Другог батаљона сигурно ће нас понудити — рече Роловић и нас двојица се упутисмо Кочи. Нашли смо га у трошној брвнари. Сједио је на обореним вратима брвнаре и нешто пажљиво биљежио. На наш поздрав подигао је поглед и понудио нас да сједнемо, завршавајући писање. Ми смо опкорачили повисоки дрвени праг од врата и сјели. Коча је одложио биљежницу поред себе, поново подигао поглед са осмијехом на лицу и кратко изустио.

— Да, ту сам у радном кабинету.

Насмијали смо се сва тројица. Он се први уозбиљио, испитивачки нас посматрао и, одједном, онако на његов начин, одговорио на непостављено питање:

— Погађам вам мисли. Дошли сте да запалите.

Ми смо се погледали и насмијали се у знак признања. Он је хитро устао и са греде изнад главе узео кутију од 100 цигарета „Раме", отворио је и понудио нас. Обојица смо пружили руке ка кутији, али, на наше велико изненађење, у кутији је било још свега три цигарете. Устукнули смо и рекли да ћемо узети само једну и подијелити је.

— А не, не, узеће сваки од вас по једну, а једна ће остати за мене — рече Коча.

Наше одбијање није помогло. Командант је био упоран. Узели смо по цигарету и слатко запушили. Коча нас је посматрао. Било му је драго што нам је причинио задовољство.

— Послао ми Други батаљон пуну кутију. Али сви су без дувана, па то брзо оде. Намирисали да сам добио, па навраћали.

Послије краћег пријатног разговора са Кочом, уз његово интересовање о борцима и борбама, захвалисмо се и остависмо га у његовом „кабинету", да на миру и без дувана продужи рад.

По повратку на положај, Бурић нам рече да су Нијемци по свој прилици „отперјали" за Сански Мост. Упућене су патроле према Кључу да извиде и испитају. Оне су обавјестиле да су се Нијемци заиста повукли у Сански Мост.

Четрнаести је октобар.

Радне бригаде су несметано настављале своју „офанзиву", а Прва пролетерска и Крајишници су одахнули од сталних окршаја које су имали претходних дана.

У свим борбама у Кључу и око Кључа, Далматинци су се показали дорасли пролетерима, а уочи тих борби дошла је у наш батаљон друга попуна из Далмације. Њих 58 се у борби нијесу разликовали од оних из прве попуне. Више нема могућности да поимзменично биљежим наше попуне. Остављам то четним списковима и батаљонској администрацији.

ПОНОВО ОКО БОСАНСКОГ ГРАХОВА

Иако је у октобру 1942. године непријатељ успио поново да заузме Јајце, Мркоњић-Град, Ситницу, Прозор и Ливно, Врховни штаб није одустао од офанзиве на сјеверозапад. У тој ситуацији, оставио је довољно снага према непријатељу у долинама Сане, Врбаса и Раме, ради заштите слободне територије, а главнину је оријентисао за ослобођење Бихаћа и Босанског Грахова, за разбијање четника у Книнској крајини и чвршће повезивање слободних територија Далмације, Лике и Босанске крајине.

Ми смо се тада налазили у околини Кључа. Штитили смо радне бригаде и помагали им у њиховом послу око прибирања љетине из Саничког поља. Радне бригаде су већ биле при завршетку посла, кад нам је стигло наређење за покрет ка Босанском Грахову. Средина је октобра 1942. године. Упутили смо се преко Грмеча ка Дрвару и даље. Омладина радних бригада испратила нас је бучно, махањем заставама, паролама о пролетерима и борбеној Крајини. Уз пут смо разговарали о тој дивној омладини, упоређујући њен елан и дјеловања са нашим радним акцијама августа, септембра и октобра у родном крају, у срезу Цетињском, такође у прикупљању љетине, припреми сточне хране и организовању помоћи сељацима и породицама оних који су потјерани у логоре или су били без радне снаге. Садржина је отприлике иста, само ми смо то радили ангажујући партизанске јединице и привлачећи омладину на те акције. Наравно, у Крајини се одвија другачије и због другачијих услова у којима се овдје ради, па је веселје и бучније због великог броја учесника и нараслог броја пјесама и мелодија, сада већ помијешаних од Србије, Санџака, Црне Горе, Херцеговине, Далмације до Крајине.

На том путу, у предаху на Бравском, одржали смо батаљонску конференцију на којој је говорено о борбама и раду батаљона у периоду од претходне, одржане у Пеуљама, крајем септембра. Конференцији је присуствовао познати револуционарни пјесник Радован Зоговић, члан Политодјела наше бригаде. Конференција је сазвана на његову иницијативу, да би нас упознао са потребом писања за нашу партизанску штампу — за бригадни лист, батаљонске листове и четне новине.

Ја сам Зоговића познавао из предратних дана. Лично сам га волио и веома цијенио. То је ваљда и разлог да сам сачувао у сје-

ћању основне поставке његовог рјечитог и убједљивог излагања, убјеђивања и агитовања да пишемо о свему што радимо, преживљавамо, осјећамо и доживљавамо. Говорио је отприлике овако:

— Другови и другарице, борци легендарне Кочине Прве пролетерске, маршујете, борите се, јуришате и побјеђујете. Ви својим оружјем пишете легенду о Првој пролетерској. То је за похвалу и дивљење. Ви, појединачно и групно, правите подвиге којима има мало равних у историји. Ваши сусрети са народом и утисци које на народ остављате остају незаборавни. Све су то чињенице које не смију остати непознате, а остаће непознате ако о томе не будете писали ви, учесници свих тих догађаја... Сви наши листови треба да буду огледало ваших борби и подвига, вашег живота и револуционарног рада. Такви ће бити само ако свако од вас за њих нешто напише. Али, ви сте се ту до сада слабо одазивали. Стиче се утисак да радије јуришате на бункере непријатеља, него да пишете. А треба да знате, и већина од вас то сигурно зна, да је писана ријеч о подвизима у борби и свему што данас радимо исто тако убојита, као и ваши рафали по непријатељу. Зато вас позивам да сваки од вас напише понешто за наша гласила. Пишите о себи, о народу и сусретима са омладином. Пишите о свему. Пишите о непријатељима ко су и какви су! Знам да се многи од вас плаше оловке и мисле да је писање ствар пјесника и књижевника. А у ствари није тако. Напишите онако како причате. Напишите сопственим рукописом кратке приче, цртице из вашег живота. То ће бити најдрагоценија литература, ваша, борбена, револуционарна, историјска...

Послије Зоговићевих ријечи, развила се дискусија у којој су, претежно, изношене чињенице у прилог његовом излагању. Покушај да се оправдамо за дотадању недовољну бригу о писаној ријечи дјеловао је доста блиједо и неубједљиво. Али ни та ситуација није могла проћи а да је својим коментаром не „зачини" Иво Дапчевић. Он је подигао два прста:

— Могу ли ја двије ријечи о томе, друже Радоване, да и ово не прође без моје кривице.

— Како да не, Иво, само изволи — одобрио је Радован, вјероватно очекујући подршку.

Иво је почео полако, хладнокрвно, подржавајући све Зоговићеве тврдње и захтјеве отприлике овако:

— Све то што је друг Радован изнио велика је истина. Ратујемо и војујемо, боримо се и јуришамо. Народ сусријећемо и понашамо се према њему како треба. И то је све вриједно и значајно. И о свему томе треба писати. Са свим тим се слажем. Али, друже Радоване, мора се признати да се за писање нема времена, ни услова. Таман ти нешто падне напамет и хтио би то да забиљежиш, а оно дође Коча и тражи своје. Одмах затим дође Фићо, и он тражи своје, а боме и Белка тражи своје. (Белка је дјевојка из Политодјела бригаде, коју су сви цијенили и поштовали, радила је са омладином). То што је о њој изговорио личило је као да алудира на њену женственост, што је изазвало смијех на конференцији. Но, Иво се није збунио. Продужио је без застоја, сличним тоном, чиме је ублажио упадицу о Белки.

— Као што видиш, друже Радоваие, нијесмо у завидној ситуацији. А што се тиче твоје тврдње да радије јуришамо на бункере него што би узели оловку и записали нешто о томе, е са тим се не бих могао сложити!

— Ево, друже Радоване, свечано изјављујем, овдје на Бравском, данас 13. октобра, ако се не варам у датуму, пред свима: Ослободи ме од јуриша на бункере, па ћу изучит све хијероглифе и читавог Конфучија и писаћу по читави дан, само да не јуришам — заврши Иво, уз буран смијех присутних.

Конференција је наставила рад уз обећање да ћемо убудуће водити више рачуна о својој обавези у погледу писања, а неки појединци су добили задужења да за сљедећи број бригадног листа пошаљу своје прилоге.

Послије краћег одмора и конференције на Бравском продужили смо преко Срнетице и Дрвара, ка Босанском Грахову, за чије су ослобођење предвиђене и Друга пролетерска и новоформирана Четврта Крајишка бригада. За подршку напада стигле су и двије хаубице са четрдесетак граната.

Град је био припреман за одбрану а бранили су га четници и Талијани. На Градини и околним брежуљцима били су сазидани бункери; око њих и око града бодљикава жица. Јаче и подесније куће у граду уклопљене су у систем одбране, а на звонику цркве поставили су аутоматско оружје.

Напад је почео ноћу 26/27. октобра. Наш батаљон, као резерва бригаде, нашао се на источном прилазу граду. Слушали смо жестоку борбу, уз грување хаубица. Имали смо осјећај, по кретању пуцњаве, да треба сваког тренутка да ускочимо у борбу. Дочекали смо свануће 27. октобра у ишчекивању. Међутим, у свануће су се наше јединице повукле у полазне рејоне, гдје су се припремале да понове напад.

Сљедеће ноћи, и поред оштре борбе, није било успјеха. У међувремену, Талијани из Книна, добро обавијештени од четника, провукли су се преко Сухог поља, западним падинама Динаре, и са једном јачом колоном угрозили Крагујевчане који су се налазили на комуникацији према Книну и нападали Стрмицу, обезбјеђујући са те стране напад на Босанско Грахово. Утврђене положаје четника на Стрмици није било лако заузети. Изненадни наилазак Талијана од Книна принудио је Крагујевчане на повлачење од Струмице и Талијани су успјели да продру у Грахово.

Наш батаљон је у тој ситуацији упућен у помоћ Крагујевчанима, али је стигао касно. Како се тамо већ налазио и наш Други батаљон, штаб бригаде је одлучио да са та три батаљона разбије четнике Книнске крајине, озлоглашеног војводе попа Ђујића. У нашем наступању, Други и Трећи батаљон су разбили и растјерали четнике код Стрмице и појавили се према Книну, а Први батаљон је, преко Закочана, Дулера и Тишковца, упао у Плавно, гонећи упаничене четнике који нас нијесу нигдје сачекали. Наша појава на домаку Книна и према виадукту Бендер, значајном објекту на комуникацији за Бихаћ говорила је народу тих крајева о нашој сна-

зи, а наше држање и поступак према мјештанима разбијали су лажну четничку пропаганду о партизанима.

Далматинци су са нама ишли пјевајући и причајући од насеља до насеља ко су и шта представљају пролетери. Замирисало им море и Далмација. Пјевали су, пјевали, а можда и помишљали да ће нас нови задаци одвести у Далмацију. Сјећам се веселе Макаранке, кројачке раднице, Наде Срзић, која је водила пјесму.

— Иде, са мном на море
Веслај! Веслај! Веслај!
Искрцај ме на крај!

Коса јој је лепршала на вјетру, а насмејано лице зрачило младошћу.

Наш боравак од неколико дана у Плавном и околним селима, баш на тромеђи Далмације, Лике и Босне, значио је много за сузбијање четничке пропаганде и четништва.

На крају боравка у Плавном, појавила се мања група четника у насељима и у брдима сјеверозападно од Плавног и сукобила се са нашим патролама. Ради заштите са те стране, Бурић је послао један вод из 2. чете да отјера четнике. Вод је врло брзо стигао и у кратком окршају разбио четничку групу и гонио је тако далеко да се Бурић забринуо, те је са групом бораца и сам похитао да види шта је са њима. По повратку био је нерасположен јер је погинуо Војин Малбашић. Вод је дотјерао плијен, који, по свој прилици, није припадао само четницима.

У обилажењу насеља на простору Плавног и разговарајући са сељацима, срели смо се и са „роћацима" и са њима заједнички наставили агитацију. У једном насељу Бурић је наишао на кућу и родбину београдског полицијског агента Торбице, и то нам саопштио у повјерењу, трудећи се да укаже на невиност родбине, која чак и не зна улогу полицијског агента.

БРИГАДНА ЗАСТАВА

Првог новембра напустили смо Плавно и, према новом наређењу, упутили се за Дрвар, гдје смо стигли 4. новембра. Био је пун војске. Дрварчани су измиљели из рушевина, претежно омладинке и дјечаци, и били су са нама у игри и пјесми читаво вече. Ту смо дознали многе новости. Идемо за Босански Петровац да примимо бригадну ратну заставу. Прелазимо на виши степен организације: формирају се дивизије. Наша бригада, са Трећом санџачком и Трећом крајишком, чиниће Прву пролетерску дивизију. Командант дивизије биће Коча Поповић, а комесар Филип Кљајић Фића. Командант наше бригаде биће досадашњи замјеник команданта Данило Лекић Шпанац, а комесар, до сада заменик комесара, Мијалко Тодоровић Плави.

На источном фронту се боре за Стаљинград. Наши се боре за ослобођење Бихаћа. Постали смо озбиљна снага, ослободилачка вој-

ска Југославије. Прије десет мјесеци били смо прва и једина бригада у Југославији, а сада има око 30 пролетерских и ударних бригада и 36 партизанских одреда.

Батаљон је расположен и распјеван, заједно са Дрварчанима. Тек у поноћ смо пошли на спавање, али већину је захватила некаква унутарња радост и сан никако да дође.

Маштамо онако у мраку о будућим побједама и тој великој војсци и шапатом један другом причамо о томе. Неколико осванут тако, без сна, а осјећамо се одморни као да смо одспавали. Много човеку вриједи и значи унутрашње задовољство. Оно освјежава, даје снагу, бодри.

Рано ујутро 5. новембра, укрцали смо се у воз и пошли за Босански Петровац. Пролазимо поред оне шуме у којој је смјештен Тито и Врховни штаб. И даље смо без дувана, па нам је некако криво што им се не можемо реванширати за ону пажњу, коју смо доживјели приликом првог сусрета, овдје, почетком октобра.

Пјесма се орила у возу, а наша батаљонска застава виорила се поигравајући на вјетру. У Бравском смо се искрцали и одатле пошли пјешке за Босански Петровац.

Тих десетак километара нијесмо ни осјетили. Орни и весели, честом преко Бравског поља стигли смо у град предвече. У граду живост. Народ и војска нас чека по улицама. Дочекаше нас бучним пљеском праћеним повицима „Живјели црногорски пролетери" и пјесмом, борбеном крајишком, а ми, са развијеном заставом и чврстим војничким кораком стигосмо пред повећу зграду, гдје ћемо се смјестити. На брзину остависмо торбице и са пушкама преко леђа изиђосмо из зграде и заиграсмо коло црногорско, са громогласном пјесмом:

Ој свијетла мајска зоро,
Мајко наша Црна Горо.
Синови смо твог стијења,
и чувари твоје части . . .

Пришли су нам партизани који су се затекли у граду и младе Петровчанке. Заједно са нама пјевали су и играли а дјевојке су брзо научиле наше црногорско коло, посебно игру поскочице момка и дјевојке.

Вријеме се нешто рогуши. Облаци се муте. Биће заиста штета ако вечерас киша поквари весеље раздрагане младости.

Сјутра је 7. новембар, 25. годишњица Велике Октобарске револуције, Лењинове. Биће свечано у окићеном граду. Већ се чује пјесма у пољу. Приближава се граду. Стотине омладинки и дјечака из удаљенијих села улази у град, са мноштвом црвених застава и са пјесмом. То ће они сјутра да уљепшају и увећају свечаност.

Поче да сипи ситна киша, она досадна, јесења, која пробија до кости. Али младост се не да, пркоси невремену, продужује да пјева и игра.

Ипак, разумно је склонити се, јер ватара за сушење не би било довољно ако покиснемо.

Нико неће да се склони. Омладина и народ пође у сусрет онима који ушоше у град пјевајући. И ми смо са њима. Пјесма, плесак, пароле међу којима доминирају оне „Живјели пролетери", „Живјела КПЈ", „Живио друг Тито".

Крајишка омладина зачини сусрет пјесмом посвећеном битци на Козари.

На Козари гроб до гроба
Тражи мајка сина свога.
Отац плаче, мајка цвили
отвори се гробе мили.
Гробац се је отворио,
син је мајци говорио:
Иди мајко дому своме,
не долази гробу моме.
Тежа ми је суза твоја
него црна земља ова.
Иди мајко кажи роду
да сам пао за слободу...

Отишли смо на починак са осјећањем дубоког дивљења Крајини и Крајишницима, а ријечи тужбалице су нам брујале у ушима, задржале се у нама, продрле у биће, остале у доживотном сјећању, као порука.

Освануо је 7. новембар. Магла је покрила околна брда. На пољани код Петровца, поред пута за Бихаћ, постројена је у кару наша бригада. Уредан строј пролетера чека Врховног команданта. Нови командант Лекић увјежбава бригаду да се уклопи у његов говор захвалности Титу за додјелу ратне пролетерске заставе нашој бригади.

Около огромна маса народа, највише омладине, са заставама.

Пред стројем бригаде мала трибина, окићена црвеним заставама, ћилимима, гранчицама и гранама четинара. Са ње ће нам се обратити друг Тито.

Долази друг Тито! — проструја глас у читавој бригади. Све се умири. Тито са групом старјешина хитрим корацима прилази. Командант Лекић излази на рапорт. Група је застала.

Издвоји се Тито из групе и пође према строју бригаде, који га је озбиљан, у ставу мирно, пратио погледом док га је обилазио, у пратњи Коче, Фиће, Шпанца и Плавог.

„Смрт фашизму, другови!"

„Слобода народу!" — одговори бригада сложно и громко.

Послије поздрава Тито нам се обраћа говором:

„У име Врховног штаба и у овом двоструко свечаном тренутку, када предајемо заставу вашој бригади и када прослављамо 25. годишњицу велике Октобарске социјалистичке револуције....."

Слушали смо сваку његову ријеч с највећом пажњом. Осврнуо се на протеклих 17 мјесеци борбе и искушења кад „нас је било мало, када смо били без оружја и муниције, али снабдјевени челичном вољом, коју никаква сила није могла сломити...."

Подсјетио нас је на дане окупљања у Рудом и формирања Прве пролетерске, на славни пут који је прошла, обиљежен крвљу и костима њених најбољих бораца.

Обратио се новим борцима који су попунили бригаду.

Говорио је о присном другарству које у њој влада и о његовом значају и вриједности.

Говорио нам је отворено о тешкоћама које су пред нама и борбама које нам предстоје. Говорио је о снази којом располажемо. „Ми сада имамо много бригада, дивизија. То је народна војска, наоружана народна снага која треба да извојује слободу своме народу, која је спремна да се бори".

Нагласио је да се ми овдје, у Босни, боримо против свих непријатеља, јер то је истовремено борба за слободу српског и црногорског народа. „А сјутра, кад дође вријеме — ја вас увјеравам другови, није далеко то вријеме — ви ћете поново маршировати у Србији, Црној Гори, заједно са осталим друговима борцима, да ослобађате свој народ, који данас подноси натчовечанске патње и страдања..."

Говорио нам је о избјегличкој влади у Лондону и њеној издаји, која није ништа друго до наставак оне издајничке политике, која је вођена двадесет и више година.

Говорио нам је о приписивању наших успјеха Дражи Михајловићу и скривању наше борбе пред свјетском јавношћу и нагласио да су та времена прошла и да „данас већ читав свијет зна да смо ми народна војска...", која се бори „за срећну будућност и праву слободу", којој деценијама тежи наш народ.

„Да живи херојска Црвена армија!"

„Да живи велика братска заједница народа Совјетског Савеза!"

„Живјела наша херојска Народноослободилачка партизанска и добровољачка војска" — тако је завршио говор друг Тито. Затим је предао заставу команданту Прве пролетерске.

Примајући бригадну заставу, са неколико језгровитих реченица Лекић се захвалио и позвао бригаду да се закуне другу Титу.

„Закунимо се, другови, Титу да ћемо часно и достојно пролетерски, са поносом, носити црвену пролетерску заставу.

— Кунемо се! — сложно, у један глас, поновила је бригада.

— Закунимо се, другови, другу Титу да ћемо се одлучно, пролетерски борити под овом заставом, коју смо примили из његових руку, свуда гдје затреба и гдје буде најтеже.

— Кунемо се!

— Закунимо се другови, другу Титу да ћемо заставу чувати као зјеницу ока и проносити идеју братства и јединства широм наше домовине.

— Кунемо се! — одјекнуло је из грла свих пролетера.

Затим је Лекић предао заставу првом бригадном заставнику Воју Радићу, металском раднику из Крагујевца, до тада замјенику команданта Крагујевачког батаљона.

По завршеној свечаности на пољани, Тито се са групом упутио на балкон куће у главној улици. Народ потрча на улицу, а бригада крену парадним кораком, са заставом на челу, и са музиком. Тито

са Врховним штабом са балкона зграде, поздравља заставу и отпоздравља пролетерима Прве пролетерске, а ми достојанствено корачамо чврстим кораком и не маримо због блата, које прска по одјећи и обући.

Маса народа, са обије стране улице, одушевљено кличе: „Живјела прва пролетерска!"

Тај дан протече у свечаном расположењу, а заврши са великом приредбом, са заједничким програмом свих батаљона бригаде, и игранком до сванућа, за народ и војску.

Послије добијања бригадне заставе задржали смо се у Босанском Петровцу. Речено нам је да ћемо ту остати неколико дана. Недалеко од Босанског Петровца је село Дринићи. Тамо је један дио болнице. Ту је и наша нова штампарија. Обавјештени смо да су у Дринићима и наши земљаци, рањеници Четврте црногорске партизанске бригаде. Међу њима је Видо Милов Војводић. То је један од оних младића из мог села који су првих дана устанка користили сваки тренутак да буду са устаницима. Ти младићи су одржавали везу, доносили храну, а у оним тешким данима нашег илегалног живота по шумама и камењарима, будно су пратили кретање Талијана и знали да у току ноћи, по беспућу, дођу до нашег логора и обавијесте нас да су Талијани у току ноћи стигли у село. Сада је Видо ратник пролетер, рањен у борби. Не смијем пропустити, а да га не посјетим. То је мој дуг и обавеза, а њему ће бити сигурно велика радост.

Освануо је облачан јесењи дан. Са још два друга, пошао сам у болницу. Дринићи су велико село са неколико засеока у воћњацима и њивама, са благим брежуљцима. Сјеверно и источно од села — пуно је војске и народа. Вида и друге познанике — рањенике наћосмо доста брзо. Заиста су се много обрадовали посјети. Онако блиједи, мршави и доста испијени, причали су нам да се добро осјећају, да су пред оздрављењем и повратком у јединице. Хвалили су се на неочекивану добру његу и веома добру храну, на народ и омладину, који их редовно обилазе и доносе воће и друге поклоне. Распитивали су се за све Љуботињане, Грађане, Црмничане и Цеклињане у нашој чети. Знали су много о нашим борбама, успјесима, побједама и губицима. Причали су о нашима у Четвртој црногорској, а посебно о њиховим тешким борбама на Бугојну и Купресу. Кад Видо заусти да нам каже о погибији Ђура Петровића на Купресу, напунише му се очи сузама, загрцну се и једва изусти: „И ту нам погибе Буро Јоков".

Растадосмо се са рањеницима, с обећањем да ћемо се још много пута срijетати до побједе и упутисмо се ка штампарији. Не стигосмо да је обиђемо, јер нешто непредвиђено нас омете, те се вратисмо за Петровац неиспуњене жеље.

На жалост то је било последње виђење с Видом јер је погинуо као командир вода, октобра 1943. године у борбама Четврте црногорске, између Лијеве Ријеке и Мојковца у Црној Гори.

У Босанском Петровцу врви од живота. Ту су и друге јединице наше бригаде, и мјештани, и омладина, и теренске јединице. Биће пријатних сусрета и доста разговора.

У батаљону живост. Комесар Роловић рече да на вечерњој приредби наступа и наш рецитативни хор с нашом познатом рецитацијом, па би добро било да имамо једну пробу. То смо одмах и урадили и констатовали да је хор спреман. Ристо Лекић се нешто љути и приговара друговима из бригаде за брзоплетост. Рече ми да је предвиђена приредба „склепана" на брзину, а ми би морали сваки посао радити темељитије, јер ми смо Прва пролетерска, и од нас се очекује све најбоље. А како ћемо то обезбиједити ако радимо на брзину? Ристо је у праву. Не треба ризиковати, бар на том послу. Доста има ризика у борбама.

Боравак у Босанском Петровцу користимо за обуку, политичко партијски рад, сусрете, разговоре и размјену искустава са другим јединицама и оцјењујемо да је то веома корисно и поучно. Ето, вечерас смо пришли оним кандидатима који су теже савладавали градиво из Историје СКП(б). Кажемо ми њима — то ти је исто као и сваки други посао. Ево, рецимо, овако:

— Шта си ти друже, био по занимању.

— Рибар, одговара он.

— Добро. Реци ти нама како си ловио рибу?

— Једноставно. Спремимо се и пођемо на језеро и ловимо.

— Чекај, чекај! Почни с почетка. Реци, како добијеш обавјештење да ћете ловити? Шта радиш послије тога? Кад и како кренеш? Шта носиш од прибора и алата? Гдје идеш? Коме се јављаш? Шта се дешава кад се окупите? Ко одређује шта ће ко од окупљених радити? Гдје ће ко сјести у чун? Гдје се и како поставља мрежа?

Кад је рибар почео причу, заинтересова све присутне. Причао је течно, слободно, са познавањем. Кад заврши, кажемо ми њему:

— Ето тако, видиш како си то све лијепо испричао. Исто тако можеш испричати, рецимо, последњу тему коју смо проучавали из Историје СКП(б), што се кад дешавало и како је текло.

— Е није то исто — каже рибар.

Убјеђујемо ми њега и излагањем упоређујемо причање о теми са његовом причом о рибарењу, увјерени да успијевамо, док ће рибар одједном:

— Ма, другови, мени нешто засмета. Па се мисли закоче. Ето, рецимо, читам ја, па кад наиђем на попа Гапона, наљутим се на њега, зажалим што му нијесам био близу, па да га тукнем и — готово! А онда ми стане мозак и даље не могу.

Сви се насмијаше, а ми продужисмо причу о методу у учењу. Рибар послије тога врло је успјешно учио и убрзо постао старјешина.

У Босанском Петровцу су из нашег батаљона, школе кадрова, упућени у друге јединице на веће дужности Ристо Лекић у Прву далматинску бригаду, за руководиоца Политодјела, Шпиро Срзентић у Десету херцеговачку за члана Политодјела, Живко Живковић у крајишке јединице, Александар Марјановић Леко, Перо Попивода и Бошко Дедеић Поп — упућени су за Словенију, са повећом групом руководилаца из пролетерских јединица. Њих је тамо повео начелник Врховног штаба Арсо Јовановић. Перо Ћетковић, први командант нашег батаљона, постављен је за команданта Треће ударне дивизије.

Јача наша војска, бројно нараста и организационо се сређује. Потребе за новим кадровима ће бивати све веће. А запажамо ли ми зријевање људи у нашем батаљону? Погледајмо моју чету. Чини ми се да сваки борац може бити командир чете, а тако је и у другим четама. Борци који дођоше код нас из омладинских батаљона у Црној Гори, затим Далматинци и Сарајлије, не разликују се од нас из строја у Рудом. Храбри и одважни, истичу се у свакој борби. На часовима политичке наставе дискусије су им зреле. У борбеној обуци су одлични. Другарски односи и односи према народу су им примјерни. Једном ријечју зријевају за будуће старјешине. Василије Пејовић, Војо Мирковић, Момчило Ђурђић, Јагош Срдановић, Мухарем Хајдархоџић, Сулејман Омеровић Цар, Владо Јовићевић, Осман, Душан Катнић, Душан Милутиновић, Драго Николић, Станица Гломазић, Милева Шћепановић, Комнен Жугић, Јоко Дрецун, Лука Бијелић, Петар Секулић Пењо, Јован Церовић, Милован Пековић, Душан Бошковић и многи други су сигурно будуће старјешине. Да не говоримо о нашим ветеранима из Рудог као што су Радован Гардашевић, Светозар Дрецун Свето и да не бројимо даље тај драгоцјени кадар који је стасао у нашем батаљону.

Не заборавимо на курире. Бирали смо их по способности за необичне подвиге. Смјели и одважни, вјешти и проницљиви. Везу су проналазили и успостављали са командама великих и малих јединина. Чак и кад није било поузданих података гдје се команде налазе они су успјевали да успоставе везу. У тим њиховим подвизима било је свакаквих ситуација. Кретали су се спремни да сваког часа приме борбу, да се притаје, да по сваку цијену стигну на циљ и донесу писмо или усмену поруку. Сваки од њих посједовао је кадровске вриједности. Такав је Шпиро Лагатор, Милош Журић, Петар Црнчевић Пешо, Данило Симоновић и други који су са њима и послије њих обављали ту одговорну дужност.

Док смо боравили у Босанском Петровцу, наше јединице су ослободиле Бихаћ, Босанску Крупу, Отоку, Цазин, Велику Кладушу, Цетинград, Слуњ и још много насеља. Тако је на широком простору чврсто повезана слободна територија западне Босне и Хрватске. Наша нова „држава" захвата око 50.000 км².

Из Босанског Петровца смо кренули, сада као Прва пролетерска дивизија, ка Кључу. Наш батаљон се 16. новембра смјестио на простору села Велагићи, сјеверозападно од Кључа.

Седамнаестог новембра један број нас је присуствовао великом народном збору у Кључу, на коме је говорио комесар дивизије. Народ и војска су га бурно поздравили. Док је говорио, маса га је прекидала, извикујући пароле у знак поздрава нашој војсци, Црвеној армији, Стаљину, савезницима, Титу, нашој народноослободилачкој борби, народу Босанске крајине.

По завршеном збору, једна група из нашег батаљона остаде да разгледа град. Мада је био порушен, ипак се осјећао у њему организован рад и живот. Радионице за оправку обуће и одјеће радиле су пуном паром. И неке трговине су биле отворене. У њима су се могли купити остаци неког платна и ситниш колонијалне робе и

кућних потреба. Сиромашно али организовано. Рекоше нам да је ту близу пекара за војску и народ.

Бурић одмах предложи да пођемо до пекаре и купимо хљеб. Пролазимо поред порушене куће. На унутрашњем зиду некада окречене простране собе исписана крупним словима, на талијанском језику парола »vinceremo« — „побиједићемо". Испод ње неки шаљивџија је дописао нешто мањим словима, такође, на талијанском »vedremo« — „видјећемо". Била нам је симпатична та јавна полемика двије пропаганде. Наишосмо на пекару. Неколико радника прихвата жуте кукурузне хљебове и ређа их по полицама, а један издаје сљедовање двојици, који су са колима пред пекаром. То је сљедовање за неку јединицу.

Командант разговара са шефом пекаре и тражи да нам прода по један хљеб, а шеф одговара да хљеб није за продају него за снабдијевање јединица и народне кухиње.

Бурић би хтио пошто-пото да добије бар један хљеб ради пробе и, на крају, обрати се шефу пекаре:

— Чуј, друже, ми смо екипа контролора. Дај нам један хљеб за анализу у лабораторији, да проконтролишемо како радите.

Шеф се узврпоље, погледа око себе, узе један хљеб са полице и даде га Бурићу. Он га пружи Иву Дапчевићу, с напоменом да га стави у торбицу и преда лабораторији на испитивање. Шеф пекаре нешто промуца, као да су им судови били зарђали па може бити... Бурић ће на то: — Видјећемо у лабораторији.

Сви смо се узбиљили да ни мигом не одамо Савову „игру" око хљеба.

КРУПНИ УСПЈЕСИ

Осамнаестог новембра 1942. године Прва пролетерска дивизија пређе преко Сане и упути се ка централној Босни.

Пред нама су на том путу непријатељска упоришта Ситница, Чађавица, Мркоњић-Град, Јајце, па тек онда простор између ријеке Врбаса, Босне и Саве и ко зна колико непријатељских снага и упоришта.

Прва пролетерска бригада добила је задатак да ликвидира непријатеља у Ситници. Према Чађевици је упућена Трећа крајишка, а ка Мркоњић-Граду Трећа санџачка бригада.

Тврд орах је та Ситница. Зна се да је добро утврђена и организована за одбрану. Ми у батаљонима не знамо какве снаге је бране, али претпостављамо да у штабу бригаде знају. Додуше, речено је да у налету покушамо уништити непријатеља, а ако се покаже тешко да се заобиђе и продужи ка Јајцу. Знамо да ће се четници који су пред нама бјежали склањати у Ситницу, а самим тим и појачавати њену одбрану.

Наш батаљон ће бити у резерви бригаде, источно од насеља, у рејону села Стојићи, с тим да обезбјеђује напад од евентуалног изненађења са те стране.

У Горњем Раткову, на комуннкацнји ка Бањалуци, сјеверно од Ситнице рекоше да је Четврта крајишка бригада. Она обезбјеђује напад од Бањалуке.

Одмах по преласку преко Сане, наше колоне су наилазиле на четнике, који су припуцавали и брзо се повлачили пред нама ка Ситници, а многи су се скривали по шумама или хитали кућама и тамо се појављивали као „безазлени" домаћини.

Наша бригада је пришла Ситници 19. новембра и наишла на дубоко организовану одбрану. Концентричним нападом четири батаљона пролетера почела је жестока борба. Трајала је цијело поподне 19. новембра. Продужена је и читаву ноћ, с не мањом жестином. Грмјели су топови. Одјекивао је тутањ бомби, шибали су митраљески снопови. Разгарала се борба, уз обостране губитке. Вјеровао је непријатељ у Бањалуци да партизани не могу освојити утврђену и јаким снагама добро брањену Ситницу. Али, ни таква Ситница није одољела пред пролетерима. Двадесетог новембра је ослобођена, а на бојном пољу избројано је око 60 мртвих непријатељских војника, међу њима 16 Нијемаца. Заробљено је 6 Нијемаца и око 350 домобрана са два официра. Према накнадним подацима, много њих се разбјежало; преко 100 домобрана су похватале крајишке јединице, а у Бањалуку је стигло око 250, а у Сански Мост око 150 домобрана. Заплијењене су 4 хаубице, са око 300 граната, 3 митраљеза, 10 пушкомитраљеза, један минобацач, већа количина муниције и опреме.

У борби су погинула 22 пролетера, девет из Другог батаљона, са командиром вода Миланом Распоповићем, а само из једне чете Београдског батаљона, која је садјејствовала Другом батаљону, погинуо је комесар чете Миодраг Благојевић, његов замјеник Милош Михаиловић и још пет бораца.

По завршеној борби, Београдски батаљон је добио задатак да евакуише плијен из Ситнице. Пришао је и наш батаљон да му помогне и затекао се у поподневним часовима, 20. новембра, на самој падини изнад цесте, источно од Ситнице, кад су наишли тенкови од Бањалуке. Четврта крајишка у Раткову није издржала њихов притисак и они су се изненада појавили код Ситнице. Настала је трка натоварених кола. Београдски и наш батаљон су организовали отпор. Налетјела је авијација и бацила неколико бомби. Од паљбе из тенкова са цесте по падини, гдје су се затекли дјелови Београдског батаљона, са замјеником команданта Љупчетом Шпанцем (Љубомир Живковић) и дјелови нашег батаљона, рањен је Љупче, са још четири друга из његовог батаљона а и ја сам такође лакше рањен. Наши батаљони су отјерали њемачке тенкове и евакуација плијена је потпуно извршена. Наш друг Љупче Шпанац подлегао је тешким ранама.

Касније смо сазнали да је Ситницу бранило око 900 домобрана са четницима који су од Сане бјежали пред нама и склањали се у Ситницу, гдје им је био њихов командант Урош Дреновић. Ту се још налазило неко мање ојачање, које је претходног дана стигло из Бањалуке, и 38 Нијемаца, који су командовали одбраном, јер у последње вријеме Нијемци обичавају да командују квислиншким

јединицама, покушавајући на тај начин да обезбиједе упорност у борби против партизана. Осим пјешадијског наоружања, одбрана је имала и четири хаубице.

Штаб дивизије је честитао Првој пролетерској на тако великој побједи на Ситници, иако је скупо плаћена.

Четници који су се разбјежали из Ситнице лутали су по терену према Врбасу, неки су, у паници, чак и Врбас прије шли. Иако нијесу представљали озбиљну снагу требало их је уз пут чистити у нашем даљем наступању.

Немамо времена за одмарање послије успјеха на Ситници. Журимо ка Јајцу. Наш батаљон из рејона Ситница — Стојићи полази ноћу 21/22. новембар за Тријебово, да би два дана касније, преко села Ралића, стигао у село Барево. Уз пут нијесмо наишли на четнике, а по селима смо чули причу да су се разбјежали ко зна куда, али највећи дио вјероватно према Бањалуци.

Са платоа око Барева, 24. новембра гледамо дубоко усјечени стјеновити кањон Врбаса, а источно од њега падине Чемернице и грубе стијене кањона ријеке Угар. Изненађује нас све то и истовремено брине ако наше даље наступање пође тим правцем.

Јајце је јужно од нас за око 15 километара. Тај град су у септембру ослободиле наше јединице, али га је брзом и јаком интервенцијом непријатељ повратио и позабавио се уређењем његове одбране, коју је можда, и ојачао. Осим тога, околина му је врло погодна за одбрану; тврђава Ћусина га надвишава и чува, а Врбас спречава прилазак са истока. Забранили смо свако кретање сељака, посебно ка Јајцу. Хтјели бисмо, да непријатељ не осјети наше присуство.

Кренули смо у напад на град у сами сумрак 24. новембра. Нападају га Прва пролетерска, Трећа крајишка и Прва далматинска бригада, те дијелови Трећег крајишког НОП одреда. Доста непогодним пјешачким путем спуштали смо се ка прилазима. Поред нас је Краљевачки батаљон. Крагујевчани ће се кретати иза нашег батаљона. Други и Шести батаљон, по свој прилици, остају у резерви. Десно од нас напада Трећа крајишка.

Негдје прије 20 часова крећемо се лијевом обалом Врбаса. Распоређујемо се у мање колоне. Приближавамо се непријатељским положајима на брежуљцима изнад града. Видимо свијетла по граду и очекујемо почетак напада. Огласиће га наша артиљерија. И, ево, загрмјеше топови. Настаде заглушена паљба. Јеку прихвата кањон Врбаса и ехом је удвостручује. Непријатељ испред нас пуца, открива нам се и оријентише нас у нападу. Пришли смо на јуришно одстојање. Ускочисмо у ровове и сабирамо се за нови напад. Краљевчани, судећи према ватри испред њих, су у неповољнијем положају.

На Ћусини се чује оштра борба.

Ми смо се помјерили још двадесетак метара и ту смо задржани. Сви наши покушаји да продремо даље спречавани су убитачном ватром.

Пред свануће борба јењава. Одлучили смо да се повучемо на падине сјеверно од Царева поља. У опрезном повлачењу успјели смо да без губитака извучемо батаљон.

У јутарњим часовима дошло је до нас обавјештење да је Трећа дивизија заузела Бусину, да су Крајишници потиснули противника, и наређено је да се сви задрже на постигнутим положајима и припреме се за поновни напад, одмах по паду мрака сљедеће ноћи.

Осјећамо се неугодно. Сви су имали више успјеха него ми. Штаб батаљона је позвао команде чета и са њима анализирао борбу претходне ноћи.

На састанцима четних партијских ћелија, прича Роловић, скренута је пажња комунистима на потребу веће упорности у борби, а наглашено је и то да они буду покретачка снага у јуришима.

Сједимо у једној кући, крај огњишта, поред доста слабе ватре. Бурић је нешто сјетан. Свакако није му пријатан исход синоћне борбе као и свима нама. Ћути и гледа у ватру.

— Нешто си забринут, Саво — припитах га тихим гласом.

— А не, онако, размишљам. Мораћемо мијењати тактику. Некако ударисмо фронтално. А боље је оно наше, продор на уском сектору, па ширење устрану, по дубини, удар у бок и позадину. Али, ђаво би га знао шта је боље? Учини ми се да су ови пред нама били врло упорни, а не чух им гласа, не знам ко су.

— Њемци, команданте, Њемци! — чуо сам их ја, рече један борац.

— А тако, е биће врага довече . . .

Уто дође курир из штаба бригаде, који нам пружи наређење, додајући:

— Поздравили су вас из штаба бригаде.

Командант отвори писмо и пажљиво прочита наређење, погледа нас и без ријечи ми га пружи.

Читам: „У току дана детаљно осмотрити непријатељске положаје. Уочити мјесто аутоматског оружја. Открити положај артиљерије и минобацача. Прецизирати задатке јединицама . . .“ итд.

„Данас у 19.00 часова извршити поновни напад. Јединицама саопштити да се ради о части и имену Прве пролетерске и захтјевати упорну борбу и пун успјех“.

Додадох наређење Роловићу и погледах Бурића. Саво упро поглед у мене као да очекује шта ћу рећи.

— Ово последње не смијемо рећи борцима. Изгинуће ако им то саопштимо. Сувише је оштро за наш менталитет. Не вјерујем да би тако написао ранији штаб бригаде.

— То сам хтио да чујем. Потпуно се са свим тим слажем. Изгинули би као жути мрави. Него, да се договоримо шта да чинимо?

Комесар Роловић и његов замјеник Мирко Нововић се сложише са нама. Настависмо разговор као штаб батаљона (ја сам замјеник команданта) и договорисмо се да се, у први мрак, што више приближимо непријатељу на Царевом пољу, гдје треба да напада наш батаљон. Под заштитом мрака, поставићемо минобацаче и ми-

трањезе у стрељачки строј да би на самом почетку, ватром из свих оруђа, извршили силовит напад. Терен нам погодује. Једино за минобацаче није погодан, јер лако им се може открити положај по бљеску ватре.

Дозвасмо Воја Јовановића, командира, и Бура Војводића политичког делегата вода пратећих оруђа, и посласмо за Јакшу Драговића, који командује минобацачким одјељењем. Пођосмо са њима у извиђање и тачно се договорисмо гдје да поставе митраљезе и минобацаче. Јакша се забрину и упита:

— А шта кад нас открију, а открије нас одмах по првом плотуну?

— Припреми мотке, и заклони минобацаче раширеним ћебадима на моткама. То ће заклонити бљесак, а без ваше успјешне ватре тешко се што може Њемцима на овом брежуљку — каже му Саво.

Забринути одоше у јединицу а ми позвасмо командире и комесара чете и са њима тачно утврдисмо шта ко треба да чини у поновном нападу.

До нас лијево нападаће Крагујевачки, а убацује се и свјежи Београдски батаљон.

Пошто је пао мрак, неопажено прилазимо одређеним положајима за напад. Обилазимо јединице. Минобацачи су иза ћебади. Нашли су, као припремљено за њих, удубљење попут рова. Задовољни су и дјелују сигурно. Војо и Буро су поставили Душана Вујошевића и Тома Војводића, нишандије са митраљезима на погодне положаје у стрељачком строју 1. и 2. чете. Митраљезе су уперили према њемачким митраљеским гњездима. Чини нам се да је све добро организовано.

Деветнаест је часова. Заче се жестока борба. Јакша је опалио први плотун. Мине су пале по њемачким рововима. Огласише се њемачки противтенковски топови пред нама. Шиште гранате, парају ваздух и експлодирају у бријег иза нас. Клокоћу митраљески рафали. Наши митраљези кратким рафалима ућуткују њемачке, а борци се пузећи привлаче.

— Франц, фајер, шнел, шнел! — чује се глас њемачког старјешине.

Борба се разгара. Разбуктала се жестока ватра у граду и свуда око града. Свијетлеће ракете на Царевом пољу освјетљавају простор. У тренутку наши се притаје, а чим ракете поново засвијетле опет застану, али корак по корак су ближе њемачким рововима. Наш притисак је неодољив, а успјешна ватра, нарочито митраљеза и минобацача, поготово обећава добар резултат.

Бурић је у покрету. Трчи од једних до других и бодри их.

Код Нијемаца на положају комешање. Наједном заори се „ура пролетери“ и бомбе треснуше у њемачке ровове. Убрзо затим отпор Нијемаца је савладан.

Царево поље застрто је лешевима Нијемаца. Избројано је 80 мртвих пред Првом пролетерском, од тога највећи број пред нашим батаљоном на брежуљку код Царевог поља. По рововима разбацане ствари, просута муниција, те два противтенковска топа

са муницијом на њиховом положају. У цијев једног од њих намјештен је динамит. Хтјели су да га униште. Други нијесу стигли ни да покушају уништити. Остао је читав као и заплијењени „шарци".

У жестокој борби бојали смо се великих губитака. Није их било, али су нам погинули храбри другови, Далматинац Јаков Јурас и Мухарем Хајдархоџић из 1. чете, а лакше су рањени Спасоје Драговић и Вуксан Букић. Мухарем је са нама од Фоче. Жалимо тог симпатичног младића који се лијепо развијао и обећавао да ће израсти у способног старјешину. Сјећам га се из Ливна како је упорно захтијевао да му се дозволи да он лично стријеља усташу, кога је препознао као убицу некога од чланова његове уже породице, и како се касније извињавао кад му је објашњено да то није начин нашег обрачуна са зликовцима којима ће судити наш суд.

Бурић обилази бојиште. Свуда крв, лешеви, поломљено оружје, разбацана опрема.

— Е, ко нас завади да се овако међусобно кољемо од њега трага не остало! — изусти и запали цигарету.

У том тренутку виђесмо гушање у жбуњу, десно од нас. То је Иво Дапчевић набасао на њемачког официра, који се ту био скрио. Претпостављајући да га је Иво примијетио кад се упутио према жбуну, скочио је и напао га изненада. Савладани њемачки официр се држао врло дрско. Кад је опоменут да је тим гестом заслужио најоштрију казну, одговорио је: „За Хитлерову Њемачку ја увијек могу умријети".

Скинули смо му шињел и дали га Милеви Шћепановић, а њега смо упутили међу малобројне заробљенике.

На Царево поље дошао нам је начелник Политодјела Филип Бајковић, обрадован нашим успјехом, стезао нам је руке. Ту је и члан Политодјела бригаде, књижевник Јован Поповић. Обишао је бојиште и без ријечи посматрао лешеве погинулих Нијемаца. Пред некима је застајао и, вјероватно, нешто тешко преживљавао. На крају је пришао друговима из штаба бригаде и тихо рекао: „Видео сам једног Немца, исцурио му мозак, а он као да спава на њему". Има у том пјесниковом запажању, чини ми се, извјесне симболике: њемачки војници су срљали у властиту погибију на Царевом пољу, као и на свим бојиштима без мозга, без савјести.

Према извјештајима штаба Прве пролетерске бригаде и штаба Прве пролетерске дивизије у бојној релацији 9. пуковније,* Јајце је бранило 800 Нијемаца, усташа и домобрана, од којих је погинуло око 300. Заплијењено је много аутоматског оружја, муниције, опреме, двије хаубице, један ПТ-топ (ми смо, у ствари, нашли на Царевом пољу два таква топа). Сем осталог нађено је и 30 вагона соли ваљда као сировина за производњу фабрике соде. Како нас то подсјећа на оне неслане дане по источној Босни и Дурмитору!

Чим су чули за плијен противтенковских топова, група другова из чете пратећих оруђа, са командиром Љубецом (Љубо Марић) похитала је на Царево поље да прихвати противколце. Љубец им се

* Зборник, том IV. књ. 8, док. 237, стр. 539. и 547.

толико радовао да нас је све љубио и обећавао да ћемо убудуће бити увијек одбрањени од напада тенкова ако буде муниције. Пажљиво је вадио динамит из цијеви шпренгованог топа и кад је завршио посао, са друговима их је извукао на брежуљак и окренуо према Јајцу, наредивши да се доведе запрега која ће их одвући.

Тек што смо поређали заплијењено аутоматско оружје поред топова и почели да се договарамо када и како ћемо сићи до града, одједном у граду се зачу жестока борба. Пуцају топови, митраљези, треште бомбе. Изненађени, нагађамо шта се то дешава у ослобођеном граду. Уочисмо тенкове на улици, а по ватри цијенимо да је услиједило неко изненађење. Борба је све оштрија. Љубец пуни један топ и предлаже да опали по тенковима. Наши су у граду. Ко зна кога све може закачити граната из нашег противколца, а доста је далеко за сигуран погодак непријатељског тенка, који бије из топа једну кућу у граду. Оклијевамо, а Љубец навалио, тврдећи да ће сигурно погодити. Потраја то док одлучисмо да опали.

Једна, двије, три гранате са Царевог поља. Не можемо оцијенити ефекат. Експлодирају бомбе испред куће. То се наши грчевито бране. Љубец опали још једном, па још једном. Не дуго затим, тенк нестаде.

Димитрије Војводић Зеко, који је прије тога отишао од нас у Прву далматинску бригаду, на дужност замјеника команданта Првог батаљона, касније нам је причао:

— То је била интервенција непријатеља од Доњег Вакуфа и Травника према Јајцу. Успјели су 26. новембра да потисну наше засједе са комуникација и са групом, јачине око пука, са тенковима и оклопним возом да упадну у ослобођени град. Затекао сам се са дијелом штаба и групом бораца у једној кући у граду. Баш пред тим донесоше у кућу извјесну количину бомби и мина за минобацаче. Наш дио из плијена. Кад одједном забректа тенк пред кућом. Стражар се повуче у кућу уз повике — непријатељски тенкови! Потрчасмо ка излазу и само што нијесмо налећели на челичну грдосију. Наредих да се заузму заклони у кући и отвори ватра. Бомбе и мине изнијесмо на спрат. Ситуација нимало пријатна. Потпуно смо изненађени. Видим по лицима оних који су се затекли у кући узбуђење. Да се не претвори у панику, позвах их да бомбама са прозора навалимо по тенковима. Треште бомбе по тенку и око њега, а из њега сипа ватра митраљеза и топа. Срећа наша, зграда је чврста, сигуран заклон. Потраја та борба. Нама се учини читаву вјечност. Ја се надам у Пера Ћетковића, нашег команданта дивизије. Знате га сви. Његова одлучност, сналажљивост и упорност ће наћи рјешење. Тако је и било. Прикупио је снаге и кренуо у обрачун са том непријатељском групацијом. До тада, ја се присјетих минобацачких бомби (мина). Рачунам, ако их умјешно бацимо на тенк, тако да каписла упаљача удари у оклоп, мина ће експлодирати, и она је много јача од ручне бомбе. Дохватих једну, приђох прозору и хитнух је ка тенку. Мина експлодира, али поред тенка. Са другом узех залет и бацих је што год сам могао замахнути. Погодила је тенк. Снажна експлозија учини ми се протресе га, али он се само мало помјери и продужи ватру по прозорима и зиду куће.

Типкају митраљеска зрна по зиду просторије у којој се налазимо, али високо испод плафона. Наизмјенице смо бацали мине по тенку и око њега, кад однекуд запара ваздухом неколико граната противтенковског топа. Тенк се некако узврпољи и, послије краћег времена, повуче се дубоко у град. Тек тада сам разазнао да се у граду води жестока борба. Дуго то потраја, и на крају, та група се повуче, уз осјетне губитке.

Било је губитака и са наше стране. У кући гдје смо ми били, двојица су рањени — завршивши Зеко причу, уз онај његов увијек присутан осмијех.

Препричавао се данима подвиг Зеков и његових Далматинаца, нарочито у нашем батаљону.

У ЈАЈЦУ И ОКОЛИНИ

Смјештени смо на Царевом пољу, у засеоцима. У Јајце силазимо по групама. Интересује нас изглед града, атмосфера и, више од свега, сусрет са друговима из Треће дивизије. На улици сретосмо Пера Бетковића и Риста Лекића. Сусрет је био врло срдачан. У шетњи и разговору задржасмо се са њима цио сат. На повратку у Царево поље, сретосмо шефа хируршке екипе наше дивизије, др Бура Мештеровића.

— А ја баш кренуо да вас потражим — обрати нам се он и, раширених руку, приђе и изљуби се са нама. Прича се о вашој борби и успјеху на Царевом пољу, а ми, задовољни, разговарамо о ранијим борбама и јунаштвима Прве пролетерске, па дођосмо на идеју да се једно вече нађемо код нас у Хируршкој екипи да се изразговарамо и нешто заједно поједемо. О томе би се постарале наше другарице — домаћице.

Са особитом радошћу прихватисмо позив и пођосмо са др Буром да видимо гдје се налази Хируршка екипа и да се поздравимо са свим њеним члановима. Мени је то причињавало посебну радост јер ће, вјероватно, и Јана бити тамо. Али на моју жалост она је била отишла неким послом до болнице. Сестра Бурова др Јулка, референт санитета наше дивизије, рече ми да ће Јана доћи на заказану вечеру, а успут ми приговори што не навратим чешће до њих. Наравно, изговарао сам се послом у команди и сталним покретима и задацима.

У Царево поље стигосмо пред само вече и нађосмо хрпу дописа и обавјештења.

У Бихаћу је одржано Прво засједање Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије, на коме су ударени први темељи наше нове државе. Сада имамо све елементе државности: слободну територију, велику војску, народну власт — од сеоског одбора до владе и скупштине; имамо и зачетке чувара мира наших грађана, колико је то могуће обезбиједити у рату.

Радујемо се као дјеца том великом успјеху, као резултату наше дотадашње борбе, а Роловићу обећавамо да ћемо се сви до мак-

симуму заложити у објашњавању значаја засједања АВНОЈ-а и тумачењу одлука.

Друга радосна вијест је саопштење да је Црвена армија код Стаљинграда прешла у офанзиву. Та вијест је изазвала опширне коментаре и нагађања. Сви смо убијеђени да предстоји велика побједа Црвене армије. Свијет ће схватити да Њемци нијесу непобједиви. Закавкаска нафта биће сачувана. Настаће тјерање Њемаца на запад. Приближаваће се наш сусрет са Црвеном армијом.

Са савезничког фронта, такође повољне вијести: британске армије Монтгомерија су у офанзиви у сјеверној Африци.

Ми штитимо слободну територију и наше снаге воде успјешне борбе у Југославији. Ево нас са Трећом дивизијом на путу за централну Босну, са задатком да разбијемо четнике, обновимо Четврти крајишки одред и, својом појавом, угрозимо комуникације долином Босне и Врбаса, а можда и више од тога.

Ево и захтјева да интензивно радимо на обуци, да непрестано учимо и припремамо се за напорне маршеве и ужастопне борбе.

Читав наредни дан смо објашњавали значај засједања и одлука АВНОЈ-а. Тог дана увече били смо гости код Хируршке екипе. Било је пријатно уз мало бољу вечеру, којој је труд другарица — домаћица допринио укусу и изгледу. Причали смо о свему и свачему, а највише о згодама из ратног живота.

Негдје око 23 часа, кренули смо ка Царевом пољу. Чинило нам се то напорно и далеко за то доба ноћи, па поче разговор о томе како би било да преспавамо негдје у граду. Договорисмо се како да то изведемо. Најбоље је, једноставно, да закуцамо на прва врата и замолимо да нас пусте да преспавамо. Прво куцање показа се јако неугодно. Уплашени домаћин и домаћица почеше да запомажу да их не дирамо, јер они никоме ништа нијесу урадили. Схватили су као да смо дошли да их водимо на губилиште. Требало нам је и времена и напора да их умиримо. Напустили смо их веома нерасположени и продужили за Царево поље. На излазу из града, пред повећом кућом, горело је јаче електрично освјетљење, а двије особе су нешто радиле и кретале се испред куће. Један од другова из групе скокну до куће и упита да ли бисмо могли преспавати код њих — нас петорица. Са нама је то вече био и Ристо Лекић. Породица се одазва пријатељски и ми пођосмо у кућу, у којој су биле будне мајка, жена четрдесетих година, и двије дјевојке. Остали чланови спавали су у сусједној кући, која је такође њихова. Понудише да спреме нешто за јело, али ми објаснисмо да није потребно и упутисмо се на починак. Мајка направи распоред. У једној соби два кревета. По двојица у кревету. А гдје ће пети? Бурић, увијек спреман за шалу, каже жени да ће он, командант и Ристо, његов замјеник, заједно. Док је он то излагао, ја и Нововић само скидосмо ципеле и пружисмо се у онај други кревет. На то ће Саво жени, за комесара Влада:

— А овај што изађе је мој трубач. Њему простри неку поњаву ту, у ћошку, а ујутро га пробуди да свира војсци устајање. Жена позва дјевојке и рече им да донесу простирку и постељину за једнога и намјесте му у соби са нама. Дјевојке, уз весео кикот, дони-

јеше душек са чаршавима, дивиим јастуком и топлим јорганом и брзо намјестише лежај. Комесар се врати и сасвим нормално се раскомоти и мирно леже сам на удобан смјештај.

— Је ли ти добро ту комесаре? — упита Бурић.

— Много боље него вама двојици у једном кревету — одговори Роловић и замоли жену да угаси свијетло.

Спавали смо безбрижно, јер смо били сигурни да је у батаљону све у реду.

У свануће уђе полако домаћица у нашу собу и поче будити Роловића.

— Трубач, трубач! Устај, наредио командант да свираш војсци устајање.

Владо изненађен, бунован, припитује:

— Шта? Шта?

Жена упорна наставља:

— Наредио командант да свираш војсци устајање.

Владо се подиже, ослони се на лакат, и обрати се жени:

— Шта? Шта? Какав трубач? — па се присјети да је Саво удесио шалу и рече:

— Добро, хвала биће све у реду.

Кад жена изађе, ми праснусмо у пригушен смијех да жена не чује, а Владо скочи са лежаја, хитро обуче блузу са знацима комесара батаљона и лаким корацима поче да шета по соби.

Ми смо се и даље кикотали, без ријечи. На то ће Владо:

— Чуј Саво, ова шала ти није много умјесна, а најгоре је то што ме ова жена пробуди из најљепшег јутарњег сна.

Бурић се извињавао, говорећи да није имао никакву злу намјеру.

Роловић је примио извињење и насмјешио се. Устали смо причајући о синоћној вечери, пријатном сусрету са друговима и другарицама и нашој лакомислености да останемо ван батаљона.

Али прича о трубачу стигла је и до штаба бригаде а Лекић није издржао да то не исприча и даље. Тако је стигла и до Тита.

Тито се насмијао и рекао:

— Поручите Бурићу да не прави шале на рачун комесара.

Послије краћег одмора крећемо даље. Преко Врбаса, кроз урвине ријеке Угра, преко Скендер-Вакуфа, из којег су се четници разбјежали, настављамо према долини Врбање.

НА ОСТРВУ СМРТИ

Пред нама је Котор-Варош. У граду су домаћи домобрани, којих има и по околним селима. Прва пролетерска добила је задатак да ослободи Котор-Варош. Наш и Краљевачки батаљон су упућени према брду Липовац и истоименом селу, да у том рејону поставе засједе и не дозволе продор непријатеља од Бањалуке.

Похитали смо и пошто смо избили на сјевероисточне падине брда, отвори нам се видик на пространу долину ријеке Врбање. Благим падинама журили смо ка Липовцу да поставимо засједу

прије почетка напада бригаде на Котор-Варош. Уз пут су четничке групе припуцавале и одступале вјероватно према Бањалуци.

Стигосмо пред вече 3. децембра у село Бабиће, над којим је брдо Липовац. Село је на брежуљку, куће у шљивицима. По кућама жене и дјеца. Одраслих мушкараца нема. Брежуљак са селом, као у обручу, троструко је опасан у полукругу Врбањом, а уз ријеку, њеном лијевом обалом, пруга а десном колски пут Бањалука—Котор-Варош. Код села се налази дотрајали жељезнички дрвени мост преко Врбање.

Краљевчани остадоше у рејону села Липовац.

Покуписмо по селу гвоздене полуге и неколико пијука и пођосмо са повећом групом, да порушимо пругу сјеверно од села. Шине, заједно са праговима, одвојисмо од построј а и оборисмо низ брије г. На педесетак метара колосјек је прекинут.

Сутон. Треба похитати на цесту и прекопати је на погодном мјесту, тако да тенкови не могу проћи.

Радимо убрзано. Једни окупљају становништво и траже водича. Бурић и ја се дали на организовање положаја док се још види. Тома Војводића, са митраљезом, посласмо на саму обалу Врбање да се ту добро укопа и оријентише према Бањалуци. Делегат пратећег вода Буро Војводић још је са Томовим одјељењем.

Командира топовског одјељења Мила Маслара са ПТ-топом, постависмо поред једне куће на брежуљку, такође окренутог ка цести од Бањалуке. Другој и 3. чети Бурић тачно одреди задатак, а ја, са већим дијелом 1. чете, пођох до окупљених мјештана да нађем водича и пожурим са прекопавањем цесте на десној обали.

Тражим од мјештана да нас неко поведе по мраку до мјеста погодног за прекопавање цесте. Не јавља се нико. Прекоријевам мјештане и плашим их Нијемцима из Бањалуке ако им не препријечимо пут. Поново апелујем на њих. Тајац. Одједном писну дјечји глас:

— Ја ћу да вас поведем — јави се сувоњави, слабо одјевени дјечак.

— А знаш ли ти, јуначе, гдје је најбоље прекопати цесту?

— Знам тамо изнад Савине њиве, доље ривина, горе брдо, а около нема пролаза.

— Браво јуначе! 'Ајд са мном.

Дјечак, сав срећан, искочи из гомиле и пође.

Преко моста смо пролазили опрезно, због трулог патоса и рупа у њему, а кад се дохватисмо цесте, пожурисмо и, послије неких 200 метара од моста, дјечак се заустави.

— Ево овдје, друже. Овдје прекопајте.

Заиста, на том мјесту цеста је усјечена у брдо на повећој дужини, а са друге је стране, десетак метара стрма страна, можда и више.

Упутисмо Блажа Вучковића, са групом другова комуникацијом да нађе погодан положај и да тамо остане као објавница. У случају да наиђе непријатељ, група је дужна да уз отпор одступа како би га задржала и нама омогућила благовремено повлачење преко Врбање.

Командир 1. чете Василије Пејовић прикупи чету за рад, подијели је у три групе и поче посао. Свака група ради десет минута и одмара се двадесет. Ради убрзано. Бију пијуци по тврдој цести, сијевају варнице; са лопата врца избијени материјал низ ривину, липти зној из момака а они бодре један другог и журе да што више ураде.

— Ах, кад би било бољег алата ишло би брже — викну Блажо Лекић љут на слаби пијук који га је допао.

На то ће онај дјечко:

— Има алата новог доста, али закључан је.

— А гдје је тај алат? — имам ја кључеве за све браве — обратих се ја дјечаку.

— Ту је близу у каменолому.

— Води нас тамо јуначе — рекох му и ухватих га за руку.

Са тројицом другова и једним пијуком поведе нас дјечко ка каменолому.

Разбисмо врата бараке, узесмо довољно пијука и лопата. Брзо се вратисмо на задовољство радних група.

Са новим алатом посао пође много брже. Само се чује команда. Смјена!, удар пијука, звоњава лопата и клизање одбаченог материјала низ ривину.

Још пола сата и огромна рупа на цести коју тенкови не могу савладати биће готова. По договору дајемо знак цепном лампом нашима на положају у Бабићима ради прецизирања ватре у случају наиласка непријатеља.

При самом завршетку посла запуца објавница испред нас.

— Дјечко води нас у село — обратих му се.

— Покупите алат и крените — нареди командир Василије.

— Плашиш ли се? — припитах дјечака.

— Не, кад сам са вама, ничега се не плашим.

— А кога имаш код куће?

— Имам двије сестрице и маћеху.

— А отац?

— За њега ништа не знамо од почетка рата. Отишао је и више се не појављује.

— А јеси ли учио школу?

— Јесам, ову основну.

— А какав си био ђак? — развезао ја причу да дјечаку скренем пажњу од пуцњаве која се чула иза наших леђа. Додуше он и не хаје, иде као да се ништа не дјешава.

— Па био сам добар ђак.

— А како се зовеш?

— Милан.

У тој причи изиђосмо на мост, дјечак ми скрену пажњу да пазим на рупе и при том ме чврсто стегну за руку.

На цести смо оставили везу са друговима из објавнице, а кад смо дошли у село ја се поздравих са дјечаком, похвалих га и послах кући да се одмори. Он послушно оде.

Бурић и Роловић су будни. Нововић је код 3. чете. Група из 1. чете је поред куће, поред штаба батаљона.

— Шта то иде од Бањалуке? — припита Бурић.

— Не знам, објавница нам није послала никакво обавјештење. А што би могло друго ноћу него тенкови. Уосталом, будимо стрпљиви, брзо ћемо сазнати.

— А прекопасте ли цесту? — упита Роловић.

— Тенкови сигурно неће проћи.

— Одлично! — рече Роловић.

— А јесу ли комунисти припремљени за окршај? — упитах комесара.

— По ћелијама у четама које су биле овдје, кратко се о томе разговарало. Наглашено је да од нас зависи успјех бригаде.

Ослушкујемо наговијештени долазак тенкова од Бањалуке. Поноћ је давно прошла.

Већ се чује бректање машина. Шумовити брежуљак над окуком смета да их осмотримо. Ено првог избија иза окуке, видимо свијетла. Други, трећи. Први стаде пред рупом на цести. Испред њега појави се ваљда командир, са џепном лампом. Маше лампом. Осматра рупу. Поређа се пет тенкова на цести. Према фаровима, чини нам се да су близу један другом. Клепећу тенковски мотори, а наши стрпљиво чекају топовски хитац — уговорени знак за паљбу.

Опали наш топ. Заштекташе митраљези и пушкомитраљези, пуцају пушке. Тенкови се ускомешаше, а одмах иза тога осуше ватру. Шиште гранате изнад нас и експлодирају далеко на падини Липовца. Добују зрна по крововима кућа у Бабићима. Одјекују брда од пуцњаве. Пред нама ријека и пруга. Осјећамо се као у неком кружном окову. Сипа Томо из митраљеза са обале. Свиткају зрна одбијајући се од челичног оклопа њемачких тенкова. Противтенковским топом нишане кроз цијев и пуцају у интервалима. Нама се чини да гранате одскачу од оклопа. Води се неравна борба, али тенкови неће проћи.

У предаху чујемо клепетање тенковских гусјеница. Погасили су свјетла на први пуцањ, па тешко можемо оцијенити шта раде. Најједном нестаде тутњаве мотора, престаде непријатељска паљба и све се умири.

— Одступише — задовољно рече Бурић.

— Ко зна, можда су се повукли и притајили иза брежуљка — примијети увијек опрезни Роловић.

— Видите има ли погибије — рече Саво куририма који потрчаше ка четама распоређеним по брежуљку.

Курири се брзо вратише и саопштише да губитака нема. Само је доље на обали митраљесца Тома нешто огребло, Филипу Бајовићу пробило шињел, парчад гранате попрскала су штит од топа, а на зидовима кућа има доста рупа од митраљеских зрна.

— А шта ли је са овим несрећним народом? — замишљено ће Бурић.

— Набили су се по подрумима, па негдје уплашени ћуте, а негдје неке жене кукају.

Помислио сам на дјечака Милана и пожелио да га видим, али . . .

— Вићи, Аидро, јадан не био, не би ли се нашло штогод за доручак војсци — обрати се Бурић интенданту батаљона који тог тренутка наиђе да сазна резултате дотадашње борбе.

— Биће доручка за све, друже команданте, не брини. Ми смо већ били у контакту са сељацима сусједног села, а и у комори има резерве.

— Гледај да се војска добро храни, молим те, јер сад улазимо у богатије крајеве.

— Не брини, команданте, а ја се надам и у батаљон и у четничке магацине који су сигурно пуни, па и ти гледај да усмјериш војску ка тим резервама.

— Ти се, Андро, ка', мало шалиш, а ја мислим да ће бити и тога.

— Не шалим се, него озбиљно мислим, јер ништа није теже него стално тражити храну и погађати се са одборницима. А замисли како је тамо гдје одборника нема, а ово је до сада била четничка територија.

У том разговору, са осматрачнице јавише да од Бањалуке наступа непријатељ.

Наредисмо да сви посједну положаје.

Чује се брујање мотора. Биће опет тенкови, али вјероватно, са пратњом. Брујање је све ближе. Поново ће пуцањ противтенковског топа бити знак за отварање ватре.

Близу су. Још неколико минута, па ће се појавити на окуци. Ено их. Предводи их челична грдосија „тигар". Успоравају кретање. Пред њима је рупа. Стадоше. Из прва два тенка изађоше њих тројица, осматрају рупу и ваљда планирају како ће је савладати. Бурић је пошао до нашег топа. Одјекну граната и, прије него чусмо пуцањ, одскочи од првог тенка, зари се у бријег изнад цесте и експлодира. Батаљон отвори ватру из свих оружја. Нијемци хитро ускочише у тенкове и отворише убитачну ватру. Бије свих седам тенкова поређаних на цести из свих топова и митраљеза. Паклена ватра са једне и друге стране не обећава ништа добро. Бурић ускочи у ров, који смо ископали испред куће.

— Гранате одскачу од тенкова због тога што не могу постићи удар под правим углом. Осим тога, оклоп „тигра" је дебео, нарочито на предњем дијелу — рече Саво забринуто.

Пјевају своју бојну пјесму митраљези, пушке, топови. Фрцају даске са кровова од шиндре. Нишанџија на топу Михаило Пејовић, студент из Цетиња, помјера са посадом топ, покушава да постигне убитачан погодак. Истурио се на брежуљак и постао добра мета. Виче Родсвић на њих да заузму заклон, а они на то заборавили — нишане и туку по тенковима брзом паљбом. Долеће граната и снажна експлозија оштети штит на топу, а на мјесту падоше мртви Миле Маслар, командир одјељења и Михаило Пејовић, нишанџија. Остатак посаде изнесе најприје рањеног пуниоца иза куће, гдје га прихвати санитет батаљона, а потом помјери топ на угао од куће и продужи борбу.

Видећи да не могу проћи, Нијемци се без губитака повукоше за Бањалуку. Пред само њихово повлачење запуцаше нам иза леђа четници са Липовца.

Бурић узбуђен викну:

— Пожури Војводићу, са једном групом и отјерај ове са Липовца јер су ми тежи они него Њемци!

Скокнух до 2. чете и викнух командира Абрамовића:

— Похитај, Војо, са дијелом чете, да отјерамо ове са Липовца.

Војо одмах одвоји дио чете те шумом кренусмо ка врху. Журили смо што смо брже могли. Чујемо комешање четника и некакву грају. Вјероватно су нас примијетили. Лијево од нас, према селу Липовац, води се борба. Сигурно се то Краљевчани обрачунавају са онима који су се извукли из Котор-Вароши, а можда и са неким четничким групама као што је ова на брду Липовцу.

— Ко је тамо? — вичу са брда.

— А ко је тамо? — одговара Абрамовић и припрема борце за јуриш.

— Овде „краљевска војска", под командом Драже Михаиловића.

— А овдје народна војска, под командом Сава Бурића. Јуриш, ура-а-а-а, повика Војо.

Полећеше пролетери, и уз тутањ бомби, искочише на брдо. Четници не успјеше ни да отворе ватру. Бјежали су низ Липовац, не окрећући се, пуцајући без везе уназад. Ловили су их наши низ падине, али рекоше да су онако задихани слабо гађали, јер нико од четника није пао, а рањених је вјероватно било. На Липовцу су погинула двојица од наших бомби.

Договарамо се да на брду оставимо мању групу, ради осигурања. Покушавамо да осмотримо колону тенкова у одступању комуникацијом за Бањалуку. Upravo изби на Липовац са истока група Краљевчана. И они су се били упутили да отјерају четнике са Липовца. Причају да су водили оштре борбе са њемачким тенковима, који су се појавили од Котор-Вароши, и са домаћим домобранима, који су отуда побјегли. Кажу да је бригада ослободила град и имала добар плијен.

Остависмо једну десетину са Миланом Биговићем на брду и спустисмо се у батаљон.

Upravo се вратише Бурић и Роловић са сахране погинулих. Рекоше да је рањен курир Петар Попивода.

— Отјерасте ли их без губитака, Војводићу? — упита ме Бурић.

— Отјерасмо, али, чини ми се да су нам Краљевчани добро помогли. Они су пошли источним падинама и одмах послије нас избили на брдо. Мора да су их четници примијетили, јер не успјеше опалити ни метка на нас, али остадоше им на брду два мртва од наших бомби.

— Много ме је била забринула појава четника на брду. Замислите нас овдје, на овом острву смрти, опкољени ријеком, пругом и цестом. На цести седам њемачких тенкова, а за леђима четници. Да су били бројнији и смјелији, и да су се појавили раније, ко зна колико би гробова ми оставили у Бабићима? — заврши Бурић.

— Шта мислиш, хоће ли поново кренути према нама од Бањалуке? — упита га Нововић.

— Сад више немају разлога, бар тренутно, ако је тачно да су наши ослободили Котор-Варош. Али, треба да будемо опрезни. А рекосте да је једна десетина остала на Липовцу. Нека ње тамо, добро је што сте је оставили.

По подне стиже наређење штаба бригаде да кренемо у рејон Скатавица—Топићи—Билићи, гдје ће се окупити и остали батаљони.

Одлучисмо да 1. чету одмах упутимо преко Врбање и цесте, с тим да се постави на погодне положаје по узвишењима према Бањалуци, и тако обезбиједи прелазак батаљона преко ријеке. Са батаљоном ћемо прегазити ријеку узводно од села Бабића, јер и онако коњи не могу преко трошног моста, који је отворен у случају да наиђу тенкови од Бањалуке.

Батаљон се припрема за прелазак преко ријеке а 1. чета извјештава да је посјела сигурне положаје.

Дјечак Милан стоји у групи мјештана и посматра нас. Туга му се чита на лицу. Хтио би нешто да каже, али не усуђује се.

Пред полазак приђох групи мјештана.

— Збогом, Милане, јуначе — обратих се дјечаку са испруженом руком. Хвала ти за велику помоћ и јунаштво у овом боју. Буди добар, па кад одрастеш да и ти будеш партизан.

— Не, не — одговори Милан одсјечно, пискавим гласом. Идем и ја сад са вама, ево торбе и опанака — рече и подиже торбу.

— Слушај Милане, премлад си за напоре који су пред нама. Ето, видиш, ноћас полазимо и ноћу маршујемо ко зна докле. А сјутра сигурно нове борбе и ко зна шта још.

— Могу ја све то, не брини! — каже он и маше торбицом.

— А кућа и сестрице, шта ћеш с њима?

— Сестрице ће пазити мајеха, а и стрина је обећала да ће их чувати, — одговори он, показујући жену поред себе.

Бурић је све то слушао. Осјећа да се ја двоумим, па ће одједном:

— Нека пође кад је тако упоран, па ћемо га дати са библиотекаром да чува књиге. Вићи га какав му је поглед. Биће то момак као змај кад поодрасте.

— Да, да, али кроз какве све патње и напоре треба да прође до тада и хоће ли проћи?

— Живот му је и онако тежак. Са нама ће дијелити тешкоће и биће му лакше, а рећи ћемо друговима да га чувају.

— Добро, Милане, кад већ хоћеш, ми смо спремни за полазак — рекох му.

Он се поздрави са стрином и нас двојица се ухватисмо за руке и, као велики пријатељи, пођосмо у батаљон.

Предвече прегазисмо хладну Врбању, али газ није био дубок, па је колона прешла без већих тешкоћа. Мало смо се задржали на другој обали, ради облачења. Потом се упутисмо уз шумовиту косу, изложеним путем. На коси наиђосмо на неке куће. Патроле дубоко испред нас испалише неколико рафала. Она коју смо упутили при преласку ријеке ка Котор-Вароши, обавјештава да су не-

мачки тенкови који су се тамо затекли покушавали да се пробију ка Бањалуци, али су их наши спријечили и Нијемци су их у Свињарима запалили и повукли се у шуме сјеверно од комуникације. Два друга из патроле пред нама дотјераше сељачким колима троје прасади батаљону за вечеру. Они рекоше да тих прасади има по шуми, па је зато патрола одлучила да убије ово троје и обезбиједи батаљону вечеру јер ко зна како ћемо се снаћи за исхрану на том ријетко насељеном простору.

— А откуд прасад по шуми? — сумњичаво пита комесар.

— То код нас сељаци пусте свиње по шуми да купе жир, па кад одрасту, хватају их и продају или кољу — објасни домаћица куће у којој смо се задржали.

— А како то на своју руку, другови? — опет ће комесар.

— Не сјекирај се, човјече — умијеша се домаћица. Тога има по шуми колико те воља. Тешко се може знати чије је које. Мијешају се и прелазе из чопора у чопор. Оно што поведе крмача, то домаћин присваја. Тако је то овдје.

— Да ли ће бити тако? — припита Роловић.

— Било је што је било — умијеша се Бурић. Мртве у живот не поврати. Но вићи, Андро, да се то што прије спреми, да батаљон вечера, иако је већ касно.

— Биће брзо, мој командаите, не кува дан, но огањ, — одговори интендант и даде се на посао. Бурић нареди да се одвоји за 1. чету која ће пристићи, и да се не забораве замијенити патроле и страже кад први вечерају.

— Гледајте да нико не остане без вечере — дода он домаћински.

Вечера је, заиста, била брзо готова. Слатко су јели борци купус са свињетином и, задовољни, причали уз вечеру о лову на свиње, напомињући да су то, можда дивље свиње. А Јанко Ћировић, јунак чете, висок и снажан, озбиљно објашњава да те свиње тако лутају по шуми и стварно подивљају. Ко зна колико их погине од звјерад у том лутању. Он као да хоће да оправда поступак патроле, који већ, по некима, долази у обзир за критику.

Забринули смо се за 1. чету. Никако да се појаве, а већ је 22 часа. По нашој процјени, није било разлога за толико њихово закашњење.

Узнемирио се командант што му чете нема. Као да предосјећа неку погибију. Договоримсмо се да батаљон крене, а ја, са једном десетином, да сачекам чету и доведем је у састав батаљона.

Врзмам се ја по кући и око куће нервозно, спопале ме тешке мисли, јер већ вјерујем да чета не касни толико без неког крупног разлога.

Око 23.30 часова чета се појави.

— Што је ново? Блажо, те толико касните, ако знаш за невољу? — упитах комесара чете, Блажа Црвенка.

— Има новости и превише — одговори он кратко, сав потиштен.

— Реци, што је ново?

— Погибоше иам три најбоља борца — одговори он.

— Ко погибе, гдје погибе, а борба се код вас није ни чула.

— Погибе нам Велиша Војводић, Иво Дапчевић и Војислав Јоро Лопичић.

— А гдје су?

— Остали су на бојишту, нијесмо их могли извући без више погибије.

Стеже ме нешто у грудима, загрцнух се и једва изговорих у љутњи:

— Е, требало је за њих изгинути! Окренух се нагло, зађох иза куће у мрак и сузе ми линуше низ образе, никако да се зауставе. Кад се мало повратих, обрисах сузе и ућох у кућу.

Прва чета се већ прихватила вечере, посиједали су по патосу и без ријечи једу. Док су вечерали, приђе ми Јово Радуловић и упита:

— Забога, како се то десило?

— Питај њих Јово, кад заврше вечеру, иначе треба мало да предахну.

— Командире, предахните мало иза вечере, па на пут до батаљона — обратих се Пејовићу.

— Како би то, причајте другови — упита Радуловић.

— Како? Како? Наопако. Кад несрећа хоће, она зна како ће — поче комесар Црвенко. Стојимо ми на положају и размећемо се како ћемо јуначки напасти тенкове ако се појаве од Бањалуке. Планирамо ко ће одакле бацити бомбе, а ко би могао скочити на тенк. Иво Дапчевић мимо обичаја, сјетан, ћути.

— Што ти је Дапчевићу те не проговараш данас, обрати му се Велиша.

— Година је дана од Пљеваља, Војводићу, па се присјећам онога пакла, брата Љуба и оних момака из нашег батаљона, који тамо изгибоше. Лакше би ми било да ми се пружила прилика за освету данас бар овим Њемцима од Бањалуке. Слушам како се договарате а сумњам да ће наићи.

— Помоћи ћу ти Иво свесрдно у првом сусрету са непријатељем јер чини ми се да то дугујемо јунацима са Пљеваља, узврати Велиша и загрли га.

Разговарамо ми тако и договарамо се кад да кренемо у састав батаљона, кад одједном, пред нама, на стотинак метара, два Њемца, са митраљезом преко рамена, и не слуте да смо ту. Упутили се ка планини и мирним кораком одмичу. Кад их угледа, Иво без двоумљења повика:

— Бе си, Војводићу, да их живе ухватимо и митраљез отмемо!

Скочи Велиша као срндаћ. Иво се окрену, погледа Велишу, па нас и додаде:

— А ти, Јоро, пођи да нас пратиш пушкомитраљезом.

Јоро пође оним својим дугачким кораком, са пушкомитраљезом под мишком.

Настаде трка и оно њихово нагађање, због кога смо их послије оне игре на Маловану критиковали и пријетили им:

„А Дапчевићу!“ „А Војводићу!“

Њемци су осјетили да их гоне, па убрзали корак. Ми са положаја вичемо да се врате, али ништа не помаже. Посласмо за њима десетину да их врати.

Настаде јурњава. Бјеже Њемци и не окрећу се. Велиша и Иво се такмиче, а Јоро их упорно слиједи, трудећи се да не изостане. Јури десетина да их стигне, али су доста поодмакли. Изгубисмо из вида и њих и десетину. Заћоше иза неког брijега и више их не видјесмо.

Тако су ти они јурили док нијесу избили испред четничких положаја, о којима нико од нас ништа није знао. Са тих је положаја отворена ватра која је покосила сву тројицу, пред очима наше десетине.

Десетина је залегла, прихватила борбу и постепено се извлачила, тако да нико није страдао. Било је то пред сами мрак — заврши комесар Црвенко.

— Ето тако се оконча то њихово јуначење, мој Јово — додаде кроз плач Нико Бурашевић, који се с Велишом често раме уз раме борио и посебно га волио.

— Упамет се, другови, скупо нас је коштало то јуначење, и нека се не понови више — повишеним гласом рече Јован Вучковић и љутито стеже свој пушкомитраљез.

На мој знак да се крене, командир Василије нареди покрет. Другови без ријечи поустајаше и опремише се да се саставимо са батаљоном.

По блатњавом, изложеном путу, са колотрагом сељачких кола, по тамној ноћи, стигли смо у само свануће у батаљон.

Бурић се пробуди и, онако сањив, упита због чега је 1. чета каснила? Кад саслуша што се догодило, готово се није могао препознати. Никад тако тужно и потиштено није изгледао увијек ведри Саво Бурић. У насталој тишини, он се с невјерицом упита је ли то могуће, и настави, више за себе:

— Е мој несрећни Иво, остави ми у аманет да ти поздравим мајку... Ево нас мнозина, па ће можда неко преживјети да ти испуни аманет.

А онда, као да хоће побјећи од самога себе, хитро устаде и упита:

— Јесу ли патроле на вријеме упућене?

Тужан је јутрос читав батаљон због погибије тројице врсних бораца и комуниста.

Касније смо сазнали од заробљених четника да су четници који су претресли наше погинуле другове нашли код Ива легитимацију, и кад су видјели да се ради о Дапчевићу, претпостављајући да је род прослављеног команданта Пека Дапчевића, сву тројицу сахранили. Сељаци из сусједног села су заградили њихове хумке и чували их. Тако очуване, нашли су их очеви и родбина погинулих, када су 1948. године дошли да пренесу њихове посмртне остатке.

КОМАНДАНТОВА ШАЛА

Јутро, 5. децембра у селу, на падинама планине Скатавице. Последњих неколико дана стално смо у покрету и борбама. Ни храна нам није била добра. Добро би нам дошао мањи предах. Да, али тај предах би добро дошао и четницима, а ми смо пред Јошавком, базом војводе Рада Радића, команданта свих четника у централној Босни. По обавјештењима које имамо, ту су се окупили и сви четници који су пред нама бјежали од Ситнице, Чаћавице, Мркоњић-Града, Скендер-Вакуфа... Цијени се да их на том простору има око 800. Треба их разбити што прије. То нам је наговијештено од штаба бригаде, али још нема наређења. Сигурно и они рачунају да нам је потребан предах. До нас је и Четврти батаљон. Истурили смо на западним падинама планине по једну чету, ради обезбјеђења од Челинца, гдје су прикупљене јаче снаге Нијемаца, са артиљеријом и тенковима.

Патроле упућене на сјевер, према Јошавки, сукобиле су се са непријатељем у шумама. Четници су осјетили да су пред њима мање снаге и убрзано наступају. Пожурисмо тамо са батаљоном. Разви се права борба. Изненађени снагом нашег отпора, четници застадоше. Искористисмо то и притиснусмо још јаче. Повлаче се. Заробисмо једну групу припитих, а међу њима једног потпуно пијаног.

Разговорни пијанац нас не препознаје. Пита за брата Дражу Михаиловића и моли да му га покажемо. У потпуној је забуни. То користи Војо Абрамовић за шалу коју је смислио. Показује му Бурића на бијелом коњу и каже му:

— Ето то ти је брат Дража, слободно му се јави.

Слуша то Бурић и са његовим упитним осмијехом прима шалу.

— Гдје си брате Дражо, чекамо те толико дана! Сад ћемо ми брзо средити ове. Ено тамо, на оном брду (показује руком ка Челинцу) су Њемци, а са те ће стране (показује руком ка Прњавору) усташе. Брзо ћемо ми њих. Ах, срећо наша. Ах надо наша — примиче се пијанац коњу, хвата Бурића за ногу и љуби му чизму.

Смјешка се Бурић и припитује пијанца гдје су четници и колико их има. Четник маше рукама и пијано одговара:

— Ту су, свуда около по брдима.

— А колико вас има? понавља Бурић.

— Има нас хиљада; има нас колико треба. Сад ће све и младо и старо кад си ти дошао, срећо наша! — прича пијанац и стално држи Бурића за ногу.

— Хоћеш ли и ти са нама? — обраћа му се Бурић.

— 'Оћу, брате Дражо, и у ватру и у воду.

— Ми смо дошли да средимо ово овдје, па ћемо за Србију — изазива га Бурић.

— За мајку Србију, како да не!

Разбијамо четнике и тјерамо их према Јошавки, а Бурић развија причу са пијанцем, питајући га о свему и свачему.

Трајало је то све до послије подне. Наједном четник замуче, ни ријечи не проговара. Бурић осјети да је дошао к себи, видио гдје се налази, и забринуо се.

— Шта је, брате, што не причаш? — обраћа се он сад већ тријезном четнику.

— Ах, пусти пијану будалу, бенави без везе, и не зна шта бенави.

— Па добро попио си мало, па није то ништа страшно.

— Попио, попио, па булазнио ко зна шта.

— Ништа страшно, а гдје рече да су Њемци?

— Ма пусти будалу, јуначе, да будали до краја. Јој мени ајвану будаластом . . .

— А рече да ће са те стране браћа усташе — пецка га Бурић.

— Куку будали, будаластој, пијаној — продужи четник.

— Ма немој тако, борба је пред нама и посла много овдје и у Србији — храбри га Бурић.

— Јој куку будаластој глави! Онолико сибијана код куће, а ја пијан лутам по шумама.

Досади се и Бурићу па ријеши да предахне, и рече куририма да одведу четника и причувају га да не побјегне.

Андро дотјерао за нама ручак и пита како да га подијели.

Комесар му објашњава да би било најбоље то дати економима чега ако их нађемо, јер смо у тјерању четника доста развучени, па то неће ићи лако.

— То ће бити тако да ће неко добити ручак, а неко вечеру, мој друже комесаре — каже Андро.

— Боље и тако него никако — одговара Роловић.

— Нека курири пођу до чета и пренесу командирима да прикупе чете, иначе, близу је крај дана па ћемо за ноћ морати направити други распоред.

Пођоше курири и Андро са њима, а Бурић потражи оног пијанца четника и настави разговор са њим.

— Знаш шта, пријатељу, да се ја и ти поштено, онако српски, договоримо: ти видиш да смо ми партизани. Боримо се за слободу свих. Ови твоји четници . . . .

— Нијесу они моји! — упада пијанац.

— Добро, добро — продужује Бурић. — Ови твоји четници сарађују са Њемцима и усташама. То ти се по нашки зове издаја. Ја мислим да ти, као Србин, не би смио бити међу издајницима. Знаш што, најбоље је да ја и ти учинимо овако: да ми теби опростимо то што си до сад био са њима, а ти лијепо да останеш са нама.

Четник изненађен, звијера погледом около и не зна шта да каже. Ми сви озбиљни.

Четник замукао, никако да проговори. Клати се и нешто смишља.

— Реци, одговори ми хоћеш ли са нама или нећеш? — наставља Бурић.

— Оно боље с вама него . . . . — промуца као за себе па ће гласно: — Са вама, болан а гдје бих друго.

— Види, комесаре, да га распореде међу оне који најбоље јуришају. Биће он добар јуришник, сигурно, Србин је то. Гледај га какав је ка' од бријега одвојен — нагласи Бурић и пође до чете која се прикупила недалеко испред нас.

Четник се нашао у чуду, снуждио се, оборио главу и не проговара.

Стиже командир 2. чете Војо Абрамовић и, онако насмијан, весело ће четнику:

— Рече ми командант да ћеш са нама. Браво, тако и треба. Са мном ћеш ти у јуришнике да заједно уништавамо и гонимо непријатеља. Браво, браво! — тапше га Војо по рамену.

Четник не проговара.

— Реци нешто да ти чујем глас — обраћа му се Војо. На то ће четник, муцајући:

— Ма, знаш како је, зима, много сибијана у кући, а ја далеко. Поцркаће она дјечица од зиме и немаштине.

— Ма не брини за њих — бодри га Војо. Организоваћемо ми ту народну власт, која ће се старати о породицама оних који су у војсци.

Врти четник главом и сумњичаво каже:

— Ма јес', оно тако, али моји су нејаки и без заштите.

У току приче врати се Бурић задовољан успјехом без жртава и запита Воја:

— Што се то вас двојица погађате?

— Ма, кука овај момак да су му дјеца ситна а чељад незаштићена. Све ми се чини да се њему не иде с нама.

— Ма неће бити, види га каква је момчина. Да је ово доба Косова, могао би посјећи Мурата, мјесто Обилића.

— Ма јес' што кажеш, али тешка су времена. Ситна дјеца, велика породица, а ја једина мушка глава.

Ријеши Бурић да заврши шалу, па ће четнику:

— Истина је то. Тешка су времена. Притисло са сваке стране, па не зна човјек ни гдје ће ни како ће. Мислим се нешто што би било најпаметније. Можда је најбоље да те пустим да идеш кући. Бурић је то рекао озбиљно јер ми смо, иначе, све заробљене четнике на том терену пуштали кућама и на тај начин дјеловали на живаљ на том простору.

— Е бог те живио, пријатељу. Знао сам ја да ви знате за муке и невоље сиротиње. Бог те живио спаситељу мој . . .

— Добро, добро, доста је тога, него крени полако — рече му Бурић.

Наједном, четнику се учини то нешто сумњивим. Помишља да га пуштамо да крене, а ко зна ко ће све од присутних пуцати у њега кад окрене леђа.

— Иди! Што чекаш — понови Бурић.

Он пође уназад, не окрећући леђа. Одмаче се двадесетак корака, па ће, одједном, трком према нама!

— Не, не, нећу ја од овако добрих људи. Са вама ћу ја.

— Ма, не будали, човјече — умијеша се и Мирко Нововић — кад те командант пушта, слободно иди.

Четник нас гледа и не вјерује својим очима, а ми се смјешкамо не би ли га охрабрили да пође.

Он поново крену опет уназад и, кад се поодмаче педесетак корака, хитро се окрену и зажди у шуму што га ноге носе.

Дан нам прође као да смо били на представи. Овај нас је увесељавао а остале смо растјеривали, што се каже, на буљуке. Повећу групу, цијенимо да их је било око 500, растјерали су Краљевчани, наш батаљон и Београђани.

Разговарамо увече у штабу о даљим изгледима. Преовладава мишљење да нас Њемци неће оставити на миру. Ту смо им пред Бањалуком, ослободили смо Котор-Варош. Надиремо ка бази четника у централној Босни. Можемо угрозити Прњавор, Теслић и друга мјеста, па чак и комуникације долином Босне и Врбаса јер се тамо појављују двије наше дивизије.

Наредних неколико дана у неравним борбама смо са Њемцима, домобранима, усташама и четницима. Настоје да нас одбаце назад и онемогуће наше даље напредовање. Борбе се одвијају на простору од комуникације Бањалука—Челинац до Котор-Вароши са промјенљивим успјехом. Ангажована је читава наша бригада. Из нашег батаљона у тим борбама погинули су нам Милић Ракочевић Доктор, графички радник, митраљезац, борац батаљона од Рудог, Милан Матковић, омладинац, ђак а рањен је Шпиро Лагатор.

У току тих борби наш батаљон је ради кратког предаха повучен у Шипраге.

Двадесетог децембра остависмо болницу у Шипрагама и упутисмо се за Масловаре.

Сјутрадан смо поранили. Наша бригада ће преко Узломца у двије колоне. Ми смо са Краљевчанима десна колона. Онај одмор у Шипрагама доста је значио. Осјећа се да је батаљон одморан. Трећа чета са Милоњом је у претходници. Милоња Стијовић је њен командир од пријема бригадне заставе у Босанском Петровцу.

Дочека нас стрми, шумовити Узломац, пун снијега. Снијег успорава кретање, али пртина је добро утабана. Вјероватно су туда јуче, прошли четници, повлачећи се. Бурић упозорава претходницу да истури патролу далеко испред чете и да припази да не улети у засједу.

По подне стигосмо у Доњу Шњеготину, а тих Шњеготина има четири: Доња, Горња, Средња и Велика. Оне захватају шири простор, са много заселака.

Народ нас гледа испитивачки. Први контакти су пуни устручавања, као да нешто очекују. Одједном, из наше колоне изађе пред групу мјештана снажан момак, густих бркова, који нам се прикључио са групом омладинских радника из ових крајева.

— Што сте се смрзли? Што не дочекате ове људе весело и по нашем обичају. Што их не позовете у куће. Уморни су од пута . . .

— Ене, а то је онај наш Милановић — проговори неко из групе.

— Па ми чули да овамо иде некаква бијесна Мара и некакав командант Сава, и све убијају, пале и уништавају што стигну — одазва се један постарији човјек.

Милановић се грохотом насмија, окрену се к нама, дозва команданта Сава, са којим се уз пут упознао и спријатељио, па ће поново народу:

— То су вам налагали четници да вас уплаше. А вићите овога човјека — и показа на Сава — ово је командант ове војске. Он је друг и пријатељ нашега првака. Он је знао нашег Младена (Стојановића). Он не може бити ни кољач, ни убица, ни паликућа. Он је за онакву политику какву је водио наш Младен. Дошао је и довео војску да пронађе и казни убице Младенове и помогне нам да обновимо нашу власт, народну, и ослободимо ове крајеве.

Послије његових ријечи, мјештани оживјеше, помијешаше се с нама, загледају нас и додирују, запиткују и причају нам о себи, животу, а са мањим устручавањима и о четницима и о њиховом понашању.

Размјестисмо се по кућама за починак, у Доњој Шњеготини, а патроле упутисмо у правцу Јошавке ради дубљег обезбјеђења. Наићоше и друге јединице наше бригаде.

До дубоко у ноћ, иако уморни, разговарали смо са мјештанима и објашњавали им циљеве наше борбе, потребу јединства у борби против окупатора. Указивали смо им на срамотну издају четника и злодјела усташа. Многи су у тим причама помињали доктора Младена Стојановића, Шошу Мажара, Данка (Слободана Митрова) и друге. Осјећа се да су овдје дјеловали партизани. Оставили су трагове ослободилачког покрета, и поред мањих грешака које су овдје почињене у првим данима устанка. Наша је обавеза да својим држањем и односом то исправимо.

Сјутрадан смо се упутили према Јошавки. На путу примјетисмо да према нама иду Нијемци. Са Краљевчанима постависмо засједу и дочекасмо их жестоком ватром. И поред напора четника од Јошавке, који, су, у ствари, ишли према нама упоредо са Нијемцима, заустависмо их и натјерасмо на повлачење. Једанаест Нијемаца убисмо, а тројицу заробисмо. Један од њих, банатски „фолксдојчер", чуди се како му се то десило да га заробимо. Не признаје заробљавање и тражи да га пустимо. На наше објашњење да је он наш заробљеник и да треба да се понаша као такав, дрско одговара:

— Ма, каква сте ви војска, стално измичете и никако да вас човек ухвати, а сад ја ваш заробљеник?!

Заплијењен је један бацач и нешто мина као и оружје погинулих и заробљених. Наш батаљон није имао губитака.

Тог дана смо заједно са другим јединицама наше бригаде растјерали четнике Рада Радића, ушли у Јошавку, насеље са много заселака, базу четништва у централној Босни, са богатим магацинима.

Бурић је зовнуо интенданта Ломпара и рекао му да види шта све има у тим магацинима, те да се потруди да добијемо свој дио.

Сљедећих дана обилазимо насеља Јошавке, са политичко-партијским радницима из ових крајева, и помажемо им у формирању народних одбора, обнављању партијских и омладинских организација и сређивању политичког стања.

Покушај Нијемаца да нас угрозе ударом од Челинца није успио, јер су их тамо дочекале јединице Санџачке и Треће крајишке бригаде и, у жестокој борби, натјерале на повлачење, а четнике који су им помагали преко Црног Врха дочекале су и поново растјерале јединице наше бригаде.

Приче о овим нашим успјешним борбама, посебно против Нијемаца, брзо су се ширile по ослобођеним насељима. То је, уз политички рад, будило дух ослободилачке борбе код становништва у овим крајевима, који је био потиснут послије разбијања Четвртог крајишког одреда на овом терену. Из дана у дан прилазили су нам нови борци.

Наше избијање на комуникацију Бањалука—Прњавор сметало је Нијемцима, па су 17. децембра кренуле њихове јаче снаге са пет тенкова — главнином од Клашница, преко села Деветина, а другим дијелом, заједно са домобранима и четницима, преко Црног врха. У жестоким окршајима, који су потрајали, наше јединице су узастопним противнападима одбациле и натјерале непријатеља на повлачење. У тим борбама погинуо нам је Војо Масловарић, борац батаљона од Рудог. Погинуо је неустрашиви јунак који је у Беранама изрешетао злогласног издајника Томицу Чукића, усред бијела дана и на очиглед карабинијера и наоружаних Чукићевих рођака.

Ту нам је погинуо Далматинац из Оребића Давор Фатари, који се истицао храброшћу у току свих борби од доласка у батаљон.

И поред губитака и узастопних неуспјеха у борби са нама Нијемци су настојали да нас одбаце од комуникације Прњавор—Бањалука. Зато су ноћу, 22. децембра, поново напали и потиснули Крагујевчане из Деветина, гдје су се око цркве добро утврдили.

Крагујевчани су покушавали да их одбаце и протјерају, али без успјеха, јер су иначе, бројнији Нијемци били ојачани тенковима. Није преостајало ништа друго него да се поставе јаче снаге према њима. Зато су упућени тамо наш и Други црногорски батаљон. Заједно са Крагујевчанима, у одлучном нападу, 24/25. децембра успјели смо да одбацимо Нијемце. Тиме је, коначно, пресјечена комуникација Прњавор—Бањалука.

У борби су погинули из наше 3. чете Зарија Зако Вељић и Михаило Недовић, обојица борци батаљона из Рудог. Био сам у непосредној близини храброг младића Вељића кад га је парче гранате погодило у главу. Подигао се и повикао: „Напријед другови!“ а затим је почео да се дезоријентисано окреће око себе. Кад смо му пришли, прихватили га, примијетили смо танки млаз крви низ сљепоочницу и хитно га упутили за болницу. Али, на жалост, подлегао је тој, на око безазленој рани.

Годишњицу бригаде прославили смо потискујући Нијемце и разбијајући четнике. Штаб дивизије нам је депешом честитао годишњицу.

На овом простору нема мирног дана. Ето, поново данас 28. децембра, Нијемци су се са тенковима и артиљеријом, упутили ка Деветинама. Требало је ангажовати читава три наша батаљона и то 6. 2. и 3. да их задрже и врате назад. Сјутрадан, су из Прњавора,

дуж комуникације према Бањалуци мање усташке снаге извршиле испад до села Лишње. Додуше, вратиле су се чим су примијетиле да им идемо у сусрет.

Четници су се нешто узјогунили. Проносе вијести да им долази у помоћ велика групација четника из источне Босне, охрабрују их и узастопни напади Нијемаца од Бањалуке. Иако су растјерани, још нијесу разбијени. Форкапа се, са својом групацијом налази сјеверно од комуникације, Раде Радић се, кажу склонио код Нијемаца, у Бањалуци. Овдје се сад појављују друге четничке старјешине, Станко Врховац и други, које покушавају да окупе снаге и да нам се озбиљније супротставе.

У међувремену, одлазак наших батаљона са овог простора, непријатељ је осјетио и одмах кренуо у напад на Крагујевчане и на наш батаљон. Подржани артиљеријом и тенковима, уз помоћ нешто окупљених четника из Јошавке, Нијемци од Бањалуке преко Клашњица, крећу према Деветинама, а упоредо са њима, усташе из Прњавора, дуж комуникације ка Бањалуци опет ка селу Лишњи. Наш батаљон је према њима послао мање снаге да их заустави, а са Крагујевчанима се окренуо према Нијемцима и четницима. Нијемци су, подржани тенковима и артиљеријом, упорно настојали да нас потисну. Санџачка бригада, лијево од нас, приморана је да се повуче. Ситуација пред нама и Крагујевчанима се погоршавала. Снаге непријатеља од Прњавора су успјеле да заузму село Мравице. У тој ситуацији, одлучујемо да скратимо фронт и сигурно заштитимо болнице и позадинске дјелове бригаде и дивизије, који су се налазили у Шњеготини. Уредили смо положаје на Козјој глави, Кантару и у рејону Вијачане и ту очекивали даљи ток догађаја. Непријатељ је заузео Деветине, Хрваћане, Вршане и избио у Кокоре. Четници су ликовали, разбацивали се успјехом и пријетили. Док четници „славе побједу" и наређују да им се праве гозбе, Нијемци скрнаве цркву у Кокорама, смештају у њу јединице са коњима.

У међувремену наши растјерују четнике јужно од Прњавора и, заједно са Трећом крајишком бригадом, ослобађају Теслић.

До нас стиже вијест о великом успјеху у Теслићу. Касније смо сазнали да је заробљено 38 официра и преко 1000 домобрана, са огромном количином оружја, муниције, војничке опреме и хране.

Према обавјештењима, наши су у борбама за Теслић имали 10 рањеника и једног мртвог. Касније су нам причали да се тада нарочито истакао Краљевачки батаљон. Његова рударска чета је растјерала групу четника на Малој Усори и отворила прилаз граду. У самом граду Краљевачки батаљон је водио велики окршај са домобранима који су покушали да се бране снажном артиљеријом и оклопним возом. Краљевчани су уништили оклопни воз а у помоћ су им пристигли и Београђани. Домобрански командант са већом групом одступио је ка Тешњу. Теслић је ослобођен.

За вријеме борби у граду Краљевчани су спасли и своју болничарку Милену Бокић Цврчка коју су домобрани били заробили.

Група са командантом домобранског гарнизона, пуковником, Стјепаном Биндером, у повлачењу ка Тешњу, наишла је на Други

црногорски батаљон, који је обезбјеђивао напад на Теслић од правца Тешња и заробио команданта са 270 домобрана.

Појава Треће дивизије према Завидовићима и Зеници а посебно ослобођење Теслића забринули су њемачку команду у Сарајеву. Зато је одмах реаговала упућивањем јаких снага од Добоја и Тешња према Теслићу.

У жестоким борбама батаљони Прве пролетерске успјели су да зауставе непријатељске снаге, чак и да разбију дио који је нападао лијевом обалом ријеке Усоре, гонећи га до Јелаха.

Због ситуације код Прњавора, штаб дивизије наређује Првој пролетерској бригади да се врати на правац Прњавор—Бањалука и заштити болнице и позадинске дјелове а Трећој крајишкој да брани Теслић.

Прва бригада је похитала, и не сачекавши Трећу крајишку, отишла на нови задатак. Непријатељ је то осјетио. Крајишници, не знам из којих разлога, нису стигли на вријеме, и непријатељ је без отпора ушао у Теслић 6. јануара 1943. године.

Два дана раније, Нијемци су се нагло повукли из Кокора и са комуникације Прњавор—Бањалука. То смо примијетили Крагујевчани и ми, па смо, у договору са Санџачком бригадом, пошли у напад. Крагујевчани и ми на Кокоре, а Санџаклије, преко Црног врха. Четници су се упорно бранили али нијесу одољели нашем нападу. Заузели смо Кокоре и обезбиједили се са сјевера, а са Крагујевчанима и са сељацима очистили смо цркву и школу у Кокорама. То је сељаке обрадовало, а када је дивизијски вјерски референт, поп Блажо Марковић, освјештао цркву и одслужио божју службу уз присуство већег броја вјерника, житељи су се одушевили и одмах почели да доносе дјецу на крштење. Било је много некрштене дјеце по селима јер су им попа одвеле усташе чим је успостављена усташка држава.

У Кокорама су нас дочекали и сељаци из околних села са божићним печеницама, гибаницама и колачима, спремљеним и дотјераним саоницама за четнике, који су то били наручили.

Изненађени сељаци су се окупљали у великом броју у Кокорама и, умјесто са четницима, срели се са пролетерима на великом збору који су били заказали четници. Увече је божићно славље зачињено великом приредбом у школи. Играло се и пјевало у школи и око ње јер сви нијесу могли стати унутра.

Ослобођен четничких притисака и пријетњи народ се понаша слободно, а омладина се у великом броју јавља и ступа у наше јединице.

Сјутрадан увече, самоувјерени старјешина четника Станко Врховац, лично, пошао је сам да обиђе четнике и у сами сутон наишао на нашу засједу сјеверно од Кокора. Није вјеровао својим очима. Издирао се на засједу и пријетио, али га је командир вода 2. чете Јанко Ћировић умирио и са водом довео у штаб батаљона.

Висок, снажан момак, са шубаром и кокардом на глави, вјероватно је импоновао неуком свијету. У топлој одјећи и тешким баканџама, сијева очима попут ухваћене звијери. Одговара на пи-

тања кратко. Пријети нам источно босанским четницима и Нијемцима.

Данило Лекић обавијештен о хватању Врховца, убице др Младена Стојановића, стигао је код нас баш кад смо саслушавали овог четничког „делију". Сви смо устали а он сједи.

— Устани кад улази старјешина — наредих му повишеним гласом. Врховац хитро устаде и стаде мирно. Лекић се поздрави с нама, загледа се у Врховца и кратко рече:

— А то је тај! Долијао зликовац. Нека, нека. Долијаће и многи други.

Сво вријеме док смо га саслушавали, био је дрзак, али кад виђе да се узалуд труди да прикрије злочине, он скочи, трже рукама, прекиде уже којим су му биле везане, устреми се на комесара Роловића и покуша да га удари ногом уз повик:

— Јесте, убио сам Младена!

Били смо бржи од њега и савладали смо га за трен. Поново везан, сједио је на столици, зајапурен, знојав. Одузесмо му столицу, наредисмо да стоји и продужисмо саслушање.

Касније је предат народном суду при штабу бригаде. Осуђен је на смрт и стријељан.

Откако се Нијемци повукоше у Бањалуку, а ми растјерасмо четнике, некако нам лакну. Не понављају се више узастопни притисци од Клашњица, а четници се сами не смију усудити да крену у напад на нас. Чак претпостављамо да више нијесу у стању да окупе бројније снаге за такав подухват; а вијести о доласку озренских и требавских четника се више и не чују. Сада смо комотнији и већ смо неколико дана без борби, па смо се дали на рад по селима, заједно са политичко-партијским радницима са терена. Од божићног славља, освјештавања цркве у Кокорама, службе божје у њој и масовног крштавања дјеце, шири се прича по селима о пролетерима и њиховом поштовању обичаја. Ми крстаримо по селима, окупљамо народ, објашњавамо му ситуацију и увесељавамо га нашим приредбама из дана у дан.

Наш је батаљон из Кокора стигао у Вршане, Чивчије, Бранешце, Дубраву, Шњеготину. Ни снијег нам не смета, иако је доста дубок и по падинама клизав.

Навалили теренски политичари да свакако пођемо до Вијачана и тамо поведемо попа Блажа да одслужи службу божју и посјети породицу одведеног попа, која тамо живи. Вијачани подалеко, наши борбени задаци су оријентисани на сасвим другу страну, простор, забачен, те ни непријатељ ни наше снаге га нијесу походиле. Али, није искључено да тамо баш због тога, можда, вршљају мање групице четника. Разговарамо о томе у штабу батаљона и у том тренутку наиђе поп Блажо из бригаде. Кад чу о чему разговарамо, упаде:

— А ја поводом тога код вас. Рекоше ми у штабу бригаде да дођем до вашег батаљона да ми омогућите да пођем у Вијачане и обавим мој посао.

Сјутрадан, чим пуче зора, кренуо сам за Вијачане с попом Блажом и једним водом бораца. Брацо теренац, симпатичан момак,

лијепо одевен стигао је пред сам наш полазак. Објасни да су у току ноћи обавијестили наше у Вијачанима да данас долазимо. Вјероватно ће нас тамо дочекати народ.

У Вијачане стигосмо око десет часова. Пред црквицом окупљен народ и много некрштене дјеце. Поп Блажо их поздрави и позва да уђу у цркву. Много њих остаде напољу, нијесу могли стати унутра. Вод се распореди ради обезбјеђења, а двије патроле одоше са мјесним омладинцима ка прилазним путевима. Послије литургије, поп је крштавао дјецу и благосиљао старице и унучад.

Око Браца се окупила повећа група и живо разговара. Ми слушамо. Распитују се сељаци о пролетерима и попу. Чуде се како и зашто код пролетера попови, а сви су причали да они не вјерују у бога и да су богохулници и ко зна какви.

Послије се нас тројица са попом упутисмо породици одведеног попа. Тек тада Браџо исприча да је попадија његова сестра и да ће за њу његов долазак бити изненађење и радост, јер о брату ништа не зна већ мјесецима.

Кад попадија угледа Браца полете му у загрљај.

— Браџо, брате, жив си ми! — каже она, а сузе јој потекоше низ лице. Браџо је милује и тјеши, а ми, узбуђени тим сусретом, стојимо без ријечи.

— Ух, ја се занијела и заборавила да су ми твоји другови дошли — прену се попадија, одвоји се од брата и поче да нас размјешта око стола у чистој и уредној просторији. Нуди пиће и воће, а са Брацом се договара шта да припреми за јело.

Поп Блажо родитељски се распитује за дјецу, за њен живот у протеклим годинама. Попадија одговара доста уздржано, а за народ каже да је према њима већина пажљива и спремна да им помогне. Мисли да ће долазак партизанског попа и крштавање дјеце бити веома значајно за ширење народноослободилачког покрета у овом крају.

Попадија изнесе за ручак сир, суво месо и кувана јаја. Вод се окупио. Рекоше да су их нахранили сељаци и ми пођосмо за Бранешце. Поп Блажо је подијелио борцима вунене чарапе, које је добио од сељанки, а неколико пари стави у бисаге да дарује другове у штабу и око штаба бригаде.

У сам мрак, приближавамо се селу. Поп и ја јашемо коње и причамо који је бољи. На то ће поп:

— Ајде да се потркамо да видимо који је бржи.

Знао сам, а и по изгледу је то било јасно да је његов бржи, али, ради игре, пристанем. Ободемо коње и далеко иза нас остаде вод. Наравно, поп одмаче испред мене. Одједном настаде граја.

— А, ево брадоње. Ускочи нам право у руке.

Сјетих се да је ту на путу истурено обезбјеђење нашег батаљона и да у мраку примјећују само попову браду и шубару и мисле да су ухватили четника, те пожурих да „спасим" попа. Затекох га у рукама другова из 3. чете. Вујо Зоговић га је гладио по бради и док је поп објашњавао да је он вјерски референт, поп Блажо, Вујо је шеретски одговорио:

— Да, да, знамо ми то. Сад ћемо ми теби очитати опијело, не брини.

Ућто и ја пристигох уз повике:

— Другови, ја сам Гајо, то је наш свештеник. Враћамо се из Вијачана гдје смо били по задатку. Ево за нама наш вод.

Хитро скочих са коња баш пред попа и Вуја. Окупљени другови се изненадише, неки рекоше да је добро што сам извикивао своје име, иначе су по топоту коња били спремни да пуцају и само их је моја вика одвратила од те намјере.

Поп Блажо се кисјело насмија и у шали рече:

— Признајем, Гајо. Бољи је твој коњ.

Тако, шалећи се, сачекасмо вод. Вујо се извињавао попу, а поп Блажо, примајући извињење, обрати му се широкогрудо:

— Ипак си био пажљив, нијеси ме вукао за браду.

У Бранешцима нас дочекаше у штабу батаљона са вечером, а кад им испричасмо о поповом и мом такмичењу, гласно су се смијали приговарајући нам за несмотреност.

Вријеме се нешто мијења. Само што није почео да пада нови снијег.

Сјутрадан, 10. јануара стиже наређење из штаба бригаде да наш батаљон, са Крагујевачким и Београдским, крене на исток да ослободе Јелах и Тешањ и, заједно са Трећом крајишком бригадом, поново нападну и заузму Теслић.

Пада густи снијег. Ми се спремамо за покрет. Ноћи су врло мрачне.

Још није свануло, а батаљон је спреман за покрет. Јутарња хладноћа стегла, снијег нападао и не престаје, а ми корачамо, правимо пртину у новом снијегу ка Вијачанима. Стижемо у село Кулаше, послије дванаест сати маршевања по вијавици. Батаљон уморан, размјештен по кућама, суши одјећу и обућу. Наиђох на 1. чету. На питање како се осјећају, неки одговорају:

— Као око Прозора. Ови у Кулашима личе на оне око Прозора, чудно су расположени према нама и нашој борби.

— Није ни чудо, другови, ту, код Дервенте је познати католички манастир на Плехану. Тамо је илегално, кажу, долазио Павелић прије рата и одржавао састанке са усташама. Прича се да су у овим крајевима људи толико вјерски затуцани да на надгробним споменицима пишу, на примјер: „Овде чека своје ускрснуће Јазвић Јосип".

Кроз смијех којим дочекаше моје објашњење пробише се ријечи:

— Добро би било кад би многе одавде послали одмах да чекају ускрснуће.

— Многи ће сигурно и поћи, јер их доста учествује у борби против нас — додадох и пођох да обиђем друге чете.

Тамо слична атмосфера. Приче су се задржале око црногорске капе Филипа Бајовића и шала којим је замотавао главу и капу по снијежној јануарској хладноћи, и око мука које су митраљесци имали са коњима и товаром приликом пропадања у снијег.

Сјутрадан преданисмо у Кулашима. Предвече стигоше Крагујевчани и Београђани, са противтенковцима и штабом бригаде.

Тринаестог јануара, у 10 сати, полазимо из Кулаша. Прелазимо ријеку Укрину и праћени снијегом, стигосмо у село Мразиће, гдје заноћисмо.

У дванаест часова, сјутрадан, крећемо из Мразића у напад на Јелах, раскрсницу путева и насеље које брани око 250 домаћих домобрана, међу којима је један број проусташки настројен. Планирано је да Крагујевчани, преко Крижа и Омањске, избију на пругу и цесту ка Добоју, поруше их и обезбиједе нашем и Београдском батаљону напад на Јелах. Уз отежано кретање, стигосмо у Радање. Одатле ћемо поћи ка Јелаху. Предвиђено је да напад почне у поноћ.

Ноћ мрачна, ни прст пред оком не видимо. Снијег. Пут тежак, претежак, а вријеме за напад се приближава. Пожурујемо јединице, али осјећамо да ћемо закаснити. То уноси нервозу која се осјећа у понашању старјешина.

Стигосмо најзад око два сата по поноћи. У првом налету разбисмо непријатељску одбрану и без жртава заробисмо двадесетак наоружаних момака, који изјавише да припадају милицији. Повећа група, са официрима и подофицирима, повуче се преко пруге и цесте и забарикадира се у школу, тврду зграду, на чистини, погодној за одбрану. Препуцавамо се са њима и припремамо напад. Међутим, око четири часа, затутњи оклопни воз од Добоја, стаде и осу ватру према нама. Изненађени одлучисмо да се повучемо сјеверно од Јелаха. У току дана дознадосмо да је Крагујевачки батаљон успио да пресијече пругу и цесту за Добој тек пред свануће, и да је гонио непријатељске групе ка Добоју до надомак самог града.

У току ноћи 15/16. јануара обновили смо напад на Јелах, опет са Београдским батаљоном, али непријатељ нас није сачекао. Повукао се према Тешњу. Настављамо гоњење ка Тешњу. Пред самим градом развисмо се за напад. Наш батаљон напада са запада, а Београдски са сјевера. На прилазима, непријатељ даје несређен, слаб отпор и убрзано се повлачи ка центру и тврђави. Рачунамо на озбиљан отпор из тврђаве, па на њу концентришемо сву ватру бацача и аутоматског оружја. Међутим, непријатељ је осјетио да му је источна и јужна страна града слободна и, умјесто жилавог отпора, извукао се из тврђаве и побјегао. Успјели смо да заробимо само двадесетак домобрана. У Тешњу се нијесмо много задржавали. Журили смо на нови задатак. Са нама је изашла из Тешња и околине група дјечака и омладинаца. Били су уплашени четничком пропагандом да стижу озренски и требавски четници, с намјером да кољу све што је муслиманско. Прихватили смо их и, при одласку из Тешња, штитили и храбрили, док се најзад нијесу увјерили да им не пријети никаква опасност. Пристали су да се врате кућама, јер су били премлади за војску.

Преко Јелаха стигосмо 16. јануара у Бобаре. Ту изненадисмо и заробисмо око 50 домобрана и милиционера, који су се склонили испред нас. Заноћисмо у Бобарама, а сјутрадан посласмо заробљенике са пратњом у штаб дивизије.

Крагујевачки батаљон остаје и даље на комуникацијама ка Добоју, а наш и Београдски иду у напад на Теслић, који већ више пута без успјеха напада Трећа крајишка бригада. Заједно са Крајишком, обнављамо напад, али наилазимо на неочекивано упорну и добро организовану одбрану. Наш батаљон је прегазио ледену Усору и упао у прве куће, потиснуо противника и нанио му губитке. Он је, уз подршку артиљерије, и даље упорно бранио центар града, очекујући помоћ из Добоја, чија се артиљеријска паљба са истока чула у Теслићу.

Крагујевачки батаљон је водио упорну борбу са снагама непријатеља које су од Добоја наступале десном обалом Усоре и успјешно их је задржавао, али није могао одвојити снаге за борбу против непријатеља који се кретао лијевом обалом Усоре и, у широком захвату преко Крижа, рачунао да одбаци наше од Теслића. И поред успјеха нашег и Београдског батаљона, који је у првом налету заузео бункере на улазу у град, као и успјеха Крајишке бригаде, непријатељ је остао упоран. Вријеме је пролазило. Непријатељске колоне од Добоја су бивале све ближе, те је штаб дивизије одустао од даљег напада и наредио јединицама да се повуку.

Преморени и исцрпљени борбом и напорним покретима по дубоком снијегу, кретали смо се полако, мокри и изнурени. Изнад Теслића наиђосмо на команданта наше дивизије, друга Кочу. Он нам озбиљно скрену пажњу на бригу о људима и нареди да што прије обезбиједимо за батаљон топли објед и сушење одјеће.

Комесар Роловић се једва креће. Доста је смршао и жали се на повремене несвјестице. Нешто са његовим здрављем није у реду. Морам са њим разговарати.

Кад стигосмо у село Озивицу, предложих Владу да заједно обиђемо нашу 1. чету, као њене бивше старјешине. На путу до чете отпочех разговор са њим.

— Чуј, Владо, нешто си ми мршавији него обично? И слабо једеш.

— То је ваљда због напора и борби у последњих мјесец дана — одговори он.

— Да, али чини ми се да се и теже крећеш, а прије неки дан ми рече да, с' времена на вријеме, имаш несвјестице.

— Па преморени смо сви, ломатајући се по централној Босни.

— Али примијетио сам да се, у последње вријеме, не чуваш у борбама. Не користиш заклоне, идеш тамо гдје је ватра најгушћа . . .

— Слушај, Гајо, да ти нешто искрено кажем. Бојим се тих несвјестица. Знаш и сам како водимо борбе. Обавеза нам је да сачувамо сваког борца колико је то могућно. А дешава се да се морамо и повлачити. У ишчекивању извлачења свих, деси се да заостанеш. Замисли да ме у том тренутку ухвати несвјестица, а нико од вас то не примијети, и непријатељ да ме у наступању, таквог нађе. Знаш како би поступао са комесаром! А какав бих ја изгледао у вашим очима! Размишљао сам о свему томе и закључио да је боље погинути него то доживјети. Ето због тога се истичем, како ти кажеш, јер искрено желим да погинем, драги мој друже.

— Чуј Владо, није излаз из те ситуације у погибији. Мора се наћи неки други, паметнији. Како би било да се мало одмориш?

— Нема одмора у оваквој ситуацији — одговори он пред улазак у кућу гдје је била једна група из 1. чете. Тако прекинусмо разговор.

Другови нас дочекаше весело с повицима:

— Ево нашег командира и комесара, не заборављају нас.

Већ су били осушили одјећу и нахранили се, па су били орни за разговор. Причали су нам о домобранима које су заробљавали и о њиховом држању у борбама. Кажу да су неки показивали пушке као доказ да нијесу пуцали, а други су тврдили да су пуцали у вис и тако се правдали тражећи да се пусте да иду кући.

Гледам крупнооког, црнпурастог, увијек насмијаног Сава Никаљевића у похабаној блузи, и питам га зашто још није замијенио ту блузу?

— Одлучили смо да од домобрана више не узимамо одјећу, а ја замерачио на усташку униформу, па чекам да ухватим усташу.

— Бојим се да ћеш добро озепсти до тада. Боље да си скинуо какав четнички гуњ, и мало се утоплио за ову зиму — прекори га Шпиро Орландић.

— И ја бих му то препоручио — додаде Ђуро Вујовић Шпанац — па кад ухвати усташу нека замјени одијело.

— Добро, другови, Нада Срзић вам је ту, а пјесма се не чује. Како то? — упита Роловић.

— Нешто је и она замукла од овог снијега и невремена или се постидјела од вас — објасни неко из ћошка.

— Не, не, треба се мало одморити од свега, па и од пјесме — проговори звонким гласом Нада.

— Надо, торба ти је видим пуна. Јесу ли то све лијекови — пита је Владо.

— Све, друже комесаре, добили смо од нашег санитета из пријена у Теслићу.

— Ако имаш аспирина, ја бих те молио да ми даш, нешто ме поболијева глава.

Нада хитро отвори торбу, извуче неколико дражеја и пружи их Владу.

— Ево, друже комесаре.

Владо се захвали. Попричасмо још неколико минута и вратисмо се у штаб батаљона, а у 1. чети заори се пјесма. Водила је Нада своју омиљену далматинску „Ајде з'меном на море“ ... коју су већ сви научили.

Идемо ћутке. Забринуло ме Владово здравствено стање и она његова прича. Размишљао сам шта је могуће и паметно урадити.

Прво, треба наћи др Банија да га прегледа. Можда не би било лоше да га упути у болницу да се тамо мало одмори. Ипак је код њих мирније него у батаљону, а и исхрана је редовнија, вјероватно је и боља. А шта даље? Свакако, упознати некога од другова из штаба бригаде или, још боље из штаба дивизије. Друг Фићо би сигурно нашао неко рјешење.

Двадесети јануар. Снијег дубок. Хладно јануарско јутро. У свануће крећемо из Осивице. Послије иет сати марша, око подне стигосмо у село Кулаше. У путу смо обавијештени да су Други и Четврти батаљон у међувремену ослободили Прњавор и тамо заробили 350 домобрана и заплијенили 3 митраљеза, 10 пушкомитраљеза, много пушака и муниције.

Ујутро, прије сванућа, пођосмо из Кулаша. Седам сати смо путовали и стигли у Вијачане, доста уморни и гладни. Послије ручка и краћег одмора, без 1. чете, радног и пратећег вода, упутисмо се у Прњавор, по наређењу штаба бригаде. За 1. четом, радним и пратећим водом, који су продужили за Вршане, упутисмо курире, са наређењем да се врате и прикључе батаљону. Тако се око 22 часа цио батаљон прикупио у Прњавору.

Наредних дана дјелови батаљона, заједно са Краљевчанима, чисте од четника простор сјеверно од Прњавора према Сави и Дервенти. У сукобу са непријатељском колоном од Дервенте погинуо нам је борац батаљона из Рудог, Филип Бајовић, родом из Бјелица код Цетиња. Он је често у борбама 2. чете бодрио другове повиком: „Напријед Црногорци!". Неустрашиво је јуришао, не презајући од смрти. Дјелови батаљона су тих дана избили на Саву, код Босанског Кобаша. Командант Бурић је наредио да минобацач испали три мине преко Саве, у знак поздрава славонским партизанима. Јакша је жалио мине, али је извршио наређење.

Већ се говори о наступању непријатеља на нашу слободну територију у Хрватској и у западној Босни. Чак су и снаге наше дивизије оријентисане према Бањалуци. У једном разговору, начелник штаба дивизије, Васо Јовановић, нам рече да је то срачунато на спречавање или бар одлагање удара од Бањалуке према слободној територији.

Боравећи у Прњавору, врзмао сам се по граду, трудећи се да сретнем комесара дивизије. Најзад сам га срио. Корача са куриром пословно. Приђох му и поздрависмо се а на његовом лицу не изостаде онај његов широки осмијех.

— Како је Црна Горо, поносито стијење? — упита он.

— Како се узме, друже комесаре. Хтио сам да ти нешто кажем о здравственом стању Влада Роловића.

Он стаде, погледа ме зачуђено и упита:

— Шта је са Владом? Је ли озбиљно?

— Мени се чини врло озбиљно.

— Реци, о чему се ради?

Ја испричах све појединости, које сам знао, и посебно нагласих оно што ми је у повјерењу рекао — да би више волио да погине него да му се деси...

— Све ми је јасно — одговори Фиђо. Морамо Влада сачувати. Наћи ћемо мјесто за њега.

Задовољан исходом разговора, поздравих се са њим и вратих се у батаљон.

Сјутрадан је Владо упућен у дивизијску болницу.

У батаљону мали Милан, онај дјечко из села Бабића, брижљиво спрема књиге у сандуке и прича да је Крсто библиотекар рекао да библиотека увијек мора бити спремна за покрет.

— А јесу ли све књиге прикупљене? — питам га.

— Не, много их је код бораца, и остају код њих за вријеме покрета.

— Мало си се дотјерао. Имаш и нове ципеле.

— Дао ми интендант. Сад сам прави војник — одговори дјечак и испрси се да то покаже.

— Добро, Милане, мислиш ли на сестрице и село?

Забринуто погледа, прелиста књигу која му се затекла у рукама, спусти главу и полугласно одговори:

— Мислио сам на њих почесто. Мале су и нејаке, али тамо су стрина и ујаци уз мајку.

Помиловах га родитељски и рекох му да продужи са сређивањем књига, а кад дође Крсто да му рапортира да је све спремно.

ОД ПРЊАВОРА ДО ИВАН-СЕДЛА

У Прњавору смо већ пет дана. Ослобођени град отворио је све капке на прозорима. Дућанџије су отвориле радњице и слободно нуде остатке своје робе. Народ је измилио на улице.

Живот у граду је нормализован. Команда града, организована одмах по ослобођењу града, функционише нормално. Омладина се окупља и јавља за одлазак у наше јединице. Теренски радници су се растрчали и раде пуном паром.

Надлијетање непријатељске авијације и бомбардовање периферије нијесу пореметили живот у граду. Грађани осјећају неку сигурност, а војска је навикла на то и са потцјењивањем гледа на авијацију НДХ.

Прије неко вече наша културна екипа забављала је војску и грађане програмом спремљеним за овакву прилику. Весеље се продужило до дубоко у ноћ. Омладина је била најбучнија.

Стиже курир из штаба бригаде, са наређењем.

Штаб се повуче у своју просторију да проучи што му је наређено.

„Почела је нова офанзива", прострује кроз батаљон. Ми усиљеним маршом крећемо на југоисток. Пред нама су опет дуги даноноћни маршеви и сурове борбе. И тако ће се то смјењивати до коначног ослобођења.

Предвече 28. јануара окупљали смо се ћутке на зборном мјесту. Грађани су нас забринуто посматрали. У току ноћи маршовали смо ка селу Бранешце. Све новајлије су са нама, осипања није било. Чак смо имали муке са онима који су пред наш полазак наваљивали да их поведемо, онако неспремне.

Пут нас је водио за Шипраге. Уз пут су се чула разна нагађања и коментари, а код већине се осјећала бојазан да опет не наиђемо на тешко проходну клисуру ријеке Угра.

У нашем батаљону нма око 100 нових бораца. Нешто од тога је и резултат мобилизације.

Угар нијесмо могли заобићи. Његова дубока каменита клисура се испријечи на нашем путу. Наши маршеви по земљи Босни састоје се све од некаквих сталних пењања и спуштања. Ето, до Масловара смо се пењали и спуштали низ Узломац. Сад од Шипрага треба да се пењемо ка Имљанима, па опет спуштамо у клисуру Угра, па опет пењемо на Планину Гола и преко Радање, Влашића и Рудина, ка горњем току Врбаса и падинама Вранице. А мјесец је јануар и снијег шкрипи под ногама. Одјећа нам није таква да нас може заштитити од јануарске хладноће. Најтежи су они часови пред свитање. Тада је степен умора највећи, а температура најнижа. Кажу да је свако рађање тешко, па и рађање дана.

У Шипрагама смо наишли на дио наше дивизијске болнице. Из сваке чете одредили смо групе да посјете рањенике. Послали смо им јабуке и помало шећера из коморе.

Боко Вукићевић и ја смо потражили Влада Роловића. Нашли смо га у кући до управе. Обрадовао се нашем доласку. Рекао нам је да се осјећа боље и одмах је прешао на причу о другима. Причао нам је о умирању нашег пушкомитраљесца Зака, који је био рањен у главу при нападу на Деветине. Тај хабри младић, који је из борбе у борбу правио подвиге, умро је од те, на око, безазлене ране, у бунилу које је трајало од рањавања све до смрти.

Владо је био забринут задатком који је добио од комесара дивизије у оквиру евакуације болнице. И продужавао је започету причу.

— ... Некако осјећам болове рана тих мученика на носилима. Замислите себе у том положају. Сваки корак оних који га носе нови је бол за њега. А колико корака има одавде до новог мјеста болнице и ко зна колико ће мјеста болница промијенити у оваквој ситуацији? Не допада ми се ни ово одвајање од вас. Рекоше да ће болница преко Врбаса па тамо негдје ка Гламочу.

Потражили смо Богдана Вујошевића, командира чете у Другом батаљону. Лежао је у учионици школе, као тешки рањеник. Било му је драго што смо га посјетили. Уочио је сажаљење на нашим лицима и није му било право. На моје ријечи да ми је посебно жао што ће га рана намучити, одговорио је хладно и кратко:

— Револуција је таква, она од нас тражи самопријегор и стрпљење. Болови се морају трпјети. Не можемо сви доживјети крај. Има их којима је много теже ...

Рањеници из Трећег крагујевачког батаљона су нам довикивали:

— Рођаци, поздравите наше кад их сретнете и кажите им да ћемо брзо оздравити.

Већ се у батаљону живо коментарише то наше враћање из централне Босне и страховање за судбину народа који је остао тамо. Чак се напрежемо да нађемо „теоретско“ објашњење за наше увлачење у обруч непријатеља око наше слободне територије. Поможе нам командант бригаде Лекић.

— То се може објаснити и поставком: увући у обруч снаге које су ван обруча, ојачати тако снаге у обручу и маневром по унутрашњим правцима разбити обруч непријатеља и изаћи из њега.

За марш смо још били бодри. Једино нас почињу забрињавати новајлије, које смо звали заједничким именом Прњаворчани. Појединци међу њима су већ показивали знаке умора.

Преко Угра, пута Јајце—Травник, планине Влашића, пута Доњи Вакуф—Травник и планине Радање путовали смо три ноћи. Зора нас је затицала уморне и исцрпљене од ноћних маршева, засједа, рушења путева и пруге, сталне напетости и оштре јануарске хладноће.

У једно од тих свитања пели смо се на брдо изнад села Скакавци да обезбиједимо са те стране пролазак колоне. Рекли су нам да се зове Каштел.

Са висине преко 1500 метара, са Каштела видјели смо долину Врбаса, од Бугојна до Доњег Вакуфа. Ријека, цеста и пруга јасно су се оцртавале у јутарњем руменилу, које је наговјештавало лијеп дан. Колона пролетера, уморна од ноћног марша, пролазила је испод нас, а тамо, долином Врбаса, хуктала је композиција воза од Бугојна према Доњем Вакуфу, вјероватно, носећи у топлим вагонима усташке злочинце, који су, у сваком случају закаснили да нас пресретну на прузи Доњи Вакуф—Травник. Густи дим из локомотиве мијешао се са јутарњом маглом над Врбасом.

На простор предвиђен за нашу концентрацију који се налазио у околини Горњег Вакуфа стигли смо на вријеме.

Офанзива непријатеља се разгарала. До нас су стизале вијести о крвавим борбама по Кордуну, Банији, Босанској крајини и Лици.

Пред наш долазак, Трећа дивизија је ослободила Горњи Вакуф и избила на Макљен, превој на путу Горфи Вакуф—Прозор.

Поред Прозора смо прошли јула прошле године. Од тада тамо су Талијани. Прича се да је Прозор утврђен и неосвојив. Но, ми сада нијесмо без тешког наоружања. Артиљерија и тенкови су већ у нашим рукама. Хаубички дивизион Врховног штаба већ је много пута помагао јединице наше војске у разним окршајима. Ни Прозор неће моћи одољети нашем налету.

Око Вакуфа смо се мало окријепили и одморили од тешких маршева, нарочито оних преко Угра, Влашића и последњег — преко Рудине и Калина.

У селу Бистрици присјетисмо се Мухарема Хајдархоџића и оне његове тетке која ту живи. Свраћали смо код ње са Мухаремом кад смо овуда прошли, средином јула прошле године. Тетка га вјероватно очекује, а његова хумка је остала на Царевом пољу, код Јајца. Немамо храбрости да јој се јавимо. Не бисмо хтјели да је ожалостимо. Нека чује за Мухаремову погибију од неког другог, а не од нас.

Прва је половина фебруара. Већ пет дана смо око Горњег Вакуфа. Дани су сунчани и топли. Снијег се бијели по околним планинама. Масиви Вранице, са једне, и Радуше, са друге стране, надносе се над долину око Горњег Вакуфа и затварају је ка југоистоку, према изворном дијелу Врбаса. За Прозор и од њега, према

кањону Неретве, води само колски пут преко Макљена и кањоном Раме, ка Јабланици. Пут је стрм, узан, пун серпентина, нарочито на оном дијелу од Макљена до Прозора.

До нас су стигле вијести о великим успјесима Друге пролетерске дивизије. Она је у првом налету заузела Посушје и Имотски. Прича се да су у Имотском нађене вагонске количине дувана. Та прича је нарочито обрадовала пушаче, који су се одмах интересовали да ли ће и када интендант ићи по сљедовање. По обичају, плијен таквих артикала је стизао брзо до свих јединица.

Стигао је и нама нов задатак да кренемо даље. Од Горњег Вакуфа, преко Солакове Куле и села Реповци, треба да избијемо на Иван-седло да бисмо заједно са Другим батаљоном, ликвидирали жељезничку бојну и усташки батаљон који се тамо налази.

Петнаестог фебруара извршили смо марш до Солакове Куле, а сјутрадан навече стигли у Реповце надомак Иван-седла. Јединице су размјештене по кућама. Предузете су све превентивне мјере да нико од становника Реповца и околних села не може обавијестити непријатеља о нашем присуству. Патроле су упућене у извиђање ка Брадини и Иван-седлу, а на брijегу изнад села постављен је осматрач.

Увече је Бурић развезао причу са нашим домаћином Мустафагом о свему и свачему. Причљиви домаћин нас је забављао, објашњавајући своју политику:

— Ја сам ти се склонио водјекар, у село, јер тешка су времена дошла, браћо мила... Изговоривши „браћо мила", домаћин се трже, па се брже-боље исправи са „другови моји". — Људи се некако изопачили — настави он спретно. — Свој свога издаје за шаку соли и килу брашна. А ја велим и ово ће проћи, и опет ће се живјети са људима... А, Алаха ти, друже команданте, познајеш ли оног друга Тршу и оног његовог друга, како се оно зваше?

— Волоћа — упаде Мирко који је са интересовањем посматрао Мустафагу и слушао његову причу.

— А јес'!

— Волоћа. Били су они код мене, у мојој кући кад сте пролазили прошле године овуда.

— Ма, друже команданте, како је теби име, Алаха ти, видим да си добар човјек, па хоћу да знам и памтим имена таквих људи. Биће мо ми руководиоци један другоме потребни и после рата...

Тек тада смо сазнали да је Мустафага муктар у селу и да му тај посао иде од руке.

— 'Ајде, хануmo, бона дај нешто да се једе — призвао је жену. — Видиш, бона, как'и су ти људи у кући. Све сами пролетери, команданти, комесари. Све ће ти ово бити ђенерали и министри. Алаха ми, 'оће. Тада неће ни твоме Мустафаги бити лоше — оконча причу, уз грохотан смијех свих нас. Мустафага се такође смијао. Подижући наочаре, показао је хануми врата оставе и, заједно са њом ушао тамо.

Вратио се насмијан и задовољно додао, обраћајући се Бурићу:

— Тааако! Треба нешто и појести. Старјешине и војска не смију бити гладни. Није ни вама живот лак, а ви то радите ради свих нас, знам ја то.

Седамнаести фебруар је освануо ведар и хладан. Снијежна шумовита Битовња је над нама, а у селу и околини снијег. Опет у снијегу, а прекјуче смо били на копној земљи. Таква је Босна, час долина, час планина, час снијег, час копнина.

Забранили смо свако кретање по селу и из села. Требало се прикрити до вечери. Пред крај дана контрола кретања сељака је појачана.

Са падом мрака ћемо продужити мачјим корацима ка Иван-седлу. Нападамо га заједно са Другим батаљоном. Остали батаљони Прве пролетерске су десно од нас, усмјерени ка објектима на комуникацији, путној и жељезничкој, ка Коњицу: Брадина, виадукт Лукач, Брћани.

Према прикупљеним подацима, у Брадини су Талијани, жандарми и нешто усташа. Виадукт Лукач обезбјеђују и добро чувају Талијани и жандарми. У Брћанима је група милиционера са жандармима, а о објектима, даље према Коњицу, немамо обавјештења. На Иван-седлу и у Раштелици је читава жељезничка бојна из Сарајева: 500 усташа у касарни, на утврђеним положајима код пирамиде и ко зна све у каквим бункерима. Рачунамо да су подаци мало претјерани, али сигурно су ту озбиљне снаге. Треба их напасти, разбити, растјерати. Није то лако. Ако их не изненадимо биће погибије, јер ми морамо заузети Иван-седло.

Касарне, ровове, положаје око споменика и терен упознајемо по причи мјештана који су туда пролазили и познају сваки објекат. Таква је, често судбина, нас партизанских старјешина.

У сутон из села је изаврела колона батаљона, попут бујице, упућујући се према Иван-седлу. На коси, источно од села, дочекао нас је вођа патроле Божо Прља. Обавијестио је укратко штаб батаљона о ономе што је примијетио послије извјештаја који нам је упутио око 16 часова.

По свему судећи, на Иван-седлу код непријатеља нема никаквих промјена. Није примјећена никаква ужурбаност. Према причању сељака њихове су патроле ишле и тога дана истим путевима као и раније. Осматрачи су им стајали на старим мјестима. Пругу су користили као и до тада, а честом возила нијесу пролазила, ваљда због снијега.

По њиховом понашању рекло би се да још нијесу открили наш долазак. То значи да ћемо их изненадити а то је већ половина успјеха.

Снијежна белина и јасна мјесечина сметали су нам. Нешто испред нас јасно се видјела колона Другог батаљона. Магла се хватала за врхове Иван-планине и Лисине и постепено се спуштала ка Иван-седлу. Тај савезник нам је добро дошао. Убрзаним корацима грабили смо према Иван-седлу. Стигли смо заједно са маглом. Она нам је помогла да неопажено приђемо. Чете се распоређују. Прва и 3. одоше лијево. Оне нападају ровове и положаје око пирамиде. Кад то заузмемо, Иван-седло ће бити у нашим рукама. Друга право ка

касарнама. Јакша са минобацачем полази са 2. четом. Ове ноћи нападамо без резерве. Или, или?, додуше, то се нама чешће дјешава.

Прва и 3. чета су већ на домаку ровова. Још неколико корака па — скок! Магла се изненада подиже. Однесе је вјетар који простриује из јаруге. Црна линија строја испред непријатељских ровова јасно се оцртавала. Стражар је уплашеним гласом повикао: „Ко је?" и, збуњен ускочио у ров.

Умјесто одговора, строј је јурнуо ка рову. Пуцањ, кратак рафал, тресак бомби па громко „ура". Чете су ускочиле у ровове. Збуњене усташе су се дале у бјегство. Изненађење је било потпуно.

— Без задржавања, само напријед! — чула се команда старјешина.

Једна крупна фигура појави се на коси испред нас. Долазила је из правца гдје је до тада био непријатељ. Упитали смо — ко је то? Био је то боксер Јоко Борета. Пришао нам је и испричао:

— Сретох ту једнога, па бомба ми у десној, а пушка у лијевој руци. Не знам шта да радим, а он блене, скаменио се, а мали ко јади. Питам га: „Ко си?" А он одговара: „усташа".

— Ајајаја, толики мали, па усташа, — велим ја њему. — Но виђи врага... Ваљда се и он нечега присјети, па окрену леђа да бјежи, али стиже га десница у којој ми бијаше бомба. Он паде, а ја продужих у оном општем трку за усташама који вргоше да бјеже. Па, ето, навратих, да видим је ли онај остао или је побјегао.

— Па шта је са њим, је ли му боље? — припита га курир Милош Журић.

— Ено лежи несрећник, издахнуо, као многи ноћас, а каже био је усташа. А нијесам му крив, само сам га мало песницом докачио.

— А не рачунаш ону бомбу уз песницу? — пита Милош.

Борба се још чула према касарни и ми се упутисмо тамо.

Око касарне сабрала се повећа група бораца. Нешто су дијелили и причали да тога има пун магацин.

Андро се нашао ту и покушавао да успостави ред:

— Слатка је ова вражја мармелада, па се тешко људи одвајају од ње.

Бурић је упозоравао командире да се чувају од засједа.

— Од засједа да се чувају, велиш? Чини ми се да ове са Седла неће ни Сарајево задржати, судећи по безглавом бјегству — рече неко од бораца.

Настала је трка за усташама. У Раштелицу смо се сјурили за непун сат. Упали смо у жељезничку станицу и од чиновника затражили телефонску везу са Тарчином и податке о кретању возова. Намјеравали смо да воз примимо у Раштелици по свим прописима и дочекамо га „почасно", партизанском засједом. Али, на жалост, поноћ је била прошла. По реду вожње, први воз је требало да наиђе тек у свануће. Свјесни тога да ће усташе који су побјегли са Иван-седла стићи да обавијесте о нашем доласку и исходу борбе, приступили смо уништењу жељезничке станице Раштелица и рушењу мостова на пруги према Тарчину. Требало се обезбједити од евентуалне брзе интервенције непријатеља од Сарајева.

За даље гоњење непријатеља у току ноћи није било услова.

Радови на рушењу мостова споро су текли, нешто због слабог алата, а нешто због замора бораца, због ноћи и наше неспретности у томе послу.

Истурили смо јача обезбјеђења према Тарчину, дио оставили уз штаб батаљона у Раштелици, а остатак повукли ка Иван-седлу.

Из 1. чете су нас обавјештавали да је у окршају на Иван-седлу пао прекаљени јунак чете Мишо Пурлија; из друге је тешко рањен у стомак пушкомитраљезац Лазо Грбовић, њега су већ упутили у бригадну болницу. Непријатељ је имао петнаестак мртвих. Заробљеника није било. Заилијенили смо доста хране, муниције, опреме и нешто оружја.

Осамнаести фебруар дочекали смо расути по Иван-седлу, Раштелици, Коси код Вуковића и око цесте и пруге према Тарчину.

Штаб батаљона смјестио се у кући поред цесте у самој Раштелици, а курири су иза куће наложили велику ватру и већ планирали некакву гозбу.

Стигао је Владо Роловић и прича о тешкоћама које су имали у пребацивању болнице преко брда и планина, преко потока и клисура, по дубоком снијегу и оштрој зими. Прича о мукама које подносе рањеници и болесници, љекари и болничарке.

— Чини ми се — каже Владо — да је у болници теже него у јединици.

Сви смо се обрадовали што се тог дана Владо вратио у састав нашег батаљона. Али убрзо је отишао на дужност начелника Политодјела 15. Далматинске, па Мајевачке бригаде а затим комесара 38. дивизије. У његовом одсуству, док се налазио на опоравку, за комесара батаљона постављен је Крсто Бајић.*

Дан је протекао као и обично послије борбе: у одмарању, чишћењу оружја, дотјеривању опреме, крпљењу поцијепане одјеће, а било је и састанака по мањим групама, нарочито кад су стигле вијести из дивизије. Оне су биле повољне. Свуда наши успјеси.

Захтјев друга Тита је остварен. Трећа дивизија је сломила жесток отпор Талијана у Прозору и, продужујући надирање, јуче су њене јединице ушле у Острожац и воде борбу за Раму.

Друга пролетерска дивизија напредује низ Неретву ка Мостару.

— Дакле, другови, све тече како треба, још само Коњиц, па ће рањени другови моћи, лијепо камионима, преко Прозора, Коњица и Бијеле — за Борачко језеро. Тамо ће им бити удобно и лијепо — тако је коментарисао приспјеле вијести нови комесар 2. чете Спасоје Драговић.

Занесен брзим и релативно лаким успјехом на Иван-седлу и комуникацији према Коњицу, штаб бригаде је самоиницијативно упутио Четврти и Шести батаљон у напад на Коњиц, а Први и Други су добили задатак да заједнички предузму напад на Тарчин. По обавјештењу извиђача, тамо су се прикупљале неке непријатељске снаге. Да ли је паметно у овом тренутку одвајати батаљоне за на-

* Крсто Бајић, погинуо 23. августа 1944. године на Златибору као комесар 3. Крајишке пролетерске бригаде.

пад на Коњиц? Сигурно ће непријатељ из Сарајева реаговати на наш долазак на Иван-седло.

Командант Другог батаљона Божо Божовић се гласно љутио кад је чуо задатак. Вјероватно је осјећао опасност која нас је вребала од Сарајева.

По мраку смо се привукли неопажено положајима непријатеља око Тарчина. Рачунали смо на брз и лак успјех. Мало пажње смо придавали обавјештењу извиђача и исказу заробљеника о прикупљању јачих непријатељских снага у Тарчину.

Трећа чета је упућена на пругу и цесту источно од Тарчина, како би онемогућила одступање непријатељу и тамо рушила пругу и цесту, да би спријечила евентуално придолажење појачања од Пазарића. Очекивали смо да ће она избити на комуникације неопажено и лако извршити задатак. Међутим, преварили смо се. Кад је избијала на комуникацију, на њу је отворена ватра из вагона композиције воза који је ту стао. Због борбе која се већ разгарала у Тарчину, чета је покушавала да насрне на композицију, али је сваки пут одбијана ватром која је обухватала све шири простор. Чета је покушавала да се забаци десно, али је тамо наишла на тежу ситуацију. Тамо су се, из већ пристигле друге композиције, искрцавали Нијемци са артиљеријом и тенковима. Чета је оцијенила ситуацију као врло критичну и повукла се на косу, јужно од пруге, одакле је могла само дјелимично ометати кретања непријатеља ка Тарчину.

У Тарчину и око њега крклjало је као у казану. Гранате су шиштале изнад наших глава и експлодирале по коси иза нас. Ракете су скоро стално парале небо и освјетљавале простор око Тарчина. Чинило се да наши бацачи успјешно туку по Тарчину и да је притисак Другог батаљона са сјевера силовит. Мада је 3. чета јављала о озбиљној ситуацији пред њом, ми смо настојали да свакако ускочимо у Тарчин, па макар га одмах морали напустити.

Борба је трајала до пред само свануће. Командири Војо и Василије су јавили да су примијетили долазак некаквог воза са војском у Тарчин, а 3. чета неће моћи да издржи даљи притисак. „Чујемо јасно њемачку команду — форверц и гласан разговор на њемачком језику", стајало је у извјештају 3. чете.

Ватра је јењавала и испред Другог батаљона. Наши бацачи су умукли. Сигурно Јакша Драговић оцјењује да драгоцјене гранате мора чувати за критичније тренутке.

Прије сванућа повукли смо се у Трзањ и Вуковиће. Штаб батаљона се спустио на цесту, и у кући гдје је био послије ослобођења Раштелица донио је одлуку да у Тржњу остави само 1. чету а остале да упути према Иван-седлу. Рачунали смо да смо бар успјели ошамутити непријатеља и да он неће тако лако поћи у напад. Толико потцјењивање непријатеља замало нам се није тешко осветило. Измрцварени борбом у току ноћи, заспали смо тврдим сном ратника.

Из сна ме пренуло снажно дрмање курира Пеша. Стајао је поред мене и меким гласом ми саопштавао:

— Прва чета води борбу са Њемцима већ читав сат. Почела је да одступа према Вуковићима. Кажу да Њемци наступају према њима у двије колоне. Десетина која је на мосту каже да је видјела тенкове, а већ је пуцала на њемачке патроле. Саво, Владо, Крсто и Мирко одоше горе цестом. Рекли су да пожуриш за њима.

Брзо се спремих и са Пешом пожурих цестом за друговима и стигох их на мјесту гдје цеста замиче у шуму.

Њемачке „штуке" су се већ појиле над Иван-седлом и заглушне детонације су допирале до нас. Забринут због бомбардовања, Бурић пожури ка Иван-седлу са Крстом, Мирком и два курира, а Владо и ја остадосмо да пошаљемо по Пешу наређење 1. чети, па ћемо се и ми упутити ка Иван-седлу. Већ је стизала нова ескадрила од Сарајева, кад је курир кренуо ка 1. чети која је била у селу Вуковићи, а Владо и ја ка Иван-седлу.

Са авијацијом одавно нијесмо имали посла, а сада се тако снажно окомила на Иван-седло. То је знак да се ради о врло озбиљном подухвату.

Почела је изузетно тешка борба за Иван-седло, за положај који је обезбјеђивао лијеви бок наших снага у долини Неретве, за пут наших рањеника преко Коњица и Бијеле ка Борачком језеру . . .

Појави се група бораца и похита цестом поред нас. Устремише се на нас „штуке" из новог таласа који доће од Сарајева. Пикирају право према нама. Видимо како откаче бомбе и прескачемо са једне на другу страну цесте, не би ли се тамо заштитили од бомби. Избјегли смо погибију, па, онако знојави, узбуђени и уморни, искористисмо предах до следећег таласа и хитро замакосмо у шуму. Нови талас авиона продужи за Иван-седло. Владо и ја застадосмо да се мало одморимо у шуми па уз падину продужисмо ка Иван-седлу. На горњој серпентини сретосмо Милана Петричевића и Лабуда Татара који су трчали са противтенковским топом да заузму погодан положај и спријече продор њемачких тенкова од Тарчина ка Раштелици и Иван-седлу.

На улазу у тунел на Иван-седлу затекли смо Бурића. Викао је на борце који су се склонили у тунел и захтијевао да изађу, јер Нијемци напредују и може се десити да нас затворе у тунел.

Испред тунела неколико мртвих коња. Ту је авионска бомба раскомадала храброг митраљесца Петра Прљу, из Љуботиња, који је у батаљону од Рудог. Са браћом Божом и Милутином, борцима нашег батаљона, дијелио је судбину „ловћенаца".

Трагови експлозије бомби виде се на самом улазу у тунел и около.

Договорисмо се са Бурићем да дио бораца извучемо из тунела и ојачамо оне који су са Крстом и Мирком пошли ка Малом Ивану и пролазу преко тунела, како би спријечили продор Нијемаца и извукли све из тунела у току ноћи. Прије пада мрака рискантно је због сталног бомбардовања извлачити све који су већ у тунелу.

Тек сада је јасно колико је непромишљен потез штаба наше бригаде — одвајање Четвртог и Шестог батаљона за напад на Коњиц, који није успио.

Тито је због тога био врло љут.

Прије неки дан заробљено је једно одјељење непријатељских извиђача између Тарчина и Раштелице. Од њих је добијено обавјештење да из Сарајева крећу бројне непријатељске снаге ка Тарчину, с намјером да продру према Коњицу.

Остало нам је да, уз крајње напоре, издржимо удар већ формиране групе „Анакер", састава два батаљона 738. пјешадијског пука (Нијемаца), два батаљона 7. пјешадијског пука (домобрана), један усташки батаљон, двије батерије брдских топова. Групу су подржавали тенкови и бројна авијација која ће нам висити над главама за сво вријеме борби за Иван-седло. Та групација нас упорно напада, уз сталну подршку артиљерије, сарадњу тенкова и бомбардовање авијације. Наше јединице, иако преморене дугим маршевима и узастопним борбама, дају жилав отпор и постепено се повлаче. Крајем дана 21. фебруара, по наређењу штаба бригаде, посиједају нове положаје на падинама западно од комуникације за Коњиц, непосредно уз комуникације, да би на тај начин спријечиле продор непријатеља за Коњиц.

Стигао је и Краљевачки батаљон да нам помогне, али и то је било недовољно против неколико пута јачег и одморног непријатеља.

Сјутрадан, 22. фебруара, непријатељ је пошао у одлучан напад од Иван-седла ка Брадини, уз јаку подршку артиљерије и авијације. Настојао је да нас одбаци од комуникације и отвори пролаз за Коњиц. На погодним смо положајима, надвишавамо их. Пропустисмо их да приђу на блиско одстојање и отворисмо ватру из свих оружја. Располажемо са много аутоматског оружја и са довољно муниције. Нијесу издржали. Повукли су се уз осјетне губитке. У јеку борбе са положаја чуо се повик пушкомитраљезаца:

— Држите се, пролетери, јутрос је рат почео, — викали су из свег гласа, реагујући тако на пикирање, бомбардовање и митраљирање авијације којој се немамо чиме супротставити.

Бурић се насмијао на вику и добацио:

— Чујете ли их како нас соколе. Ми ратујемо скоро двије године, а њима је јутрос почео рат. Љути су на ову авијацију која нам је стално над главама.

Нови таласи авиона окомили су се на села иза нас. До темеља су срушили Реповце и сусједно село. Лишили су нас могућности да се по дјеловима одморимо и угријемо по кућама. Остале су нам снијежне падине Битовње, шумарци и по која колиба ако до њих могнемо стићи у предасима између узастопних напада непријатеља.

Због неуспјеха дуж комуникације од Иван-седла ка Брадини, непријатељ се оријентише на јачи притисак падинама источно од комуникације правцем Мали Иван-Брђани и са два батаљона, један 738. њемачког пука и један 7. пјешадијског пука домобрана, потискује дијелове Треће санџачке бригаде, отвара пролаз, стиже тим правцем у Коњиц и тамо ојачава своје снаге.

Наредних дана непријатељска артиљерија, минобацачи, авијација систематски су тукли наше положаје. Не изостаје ни притисак пјешадије по групама. Трпјели смо губитке, али нијесмо узмицали.

Поједини наши пушкомитраљесци су нашли погодне положаје и одатле отварали ватру, дозивајући се већ увјежбаним „мелодијама", по којима смо препознавали „шарац" Божа Прље из 1. чете и оне из 3. чете.

Најинтересантнији положај је имао „шарац" Божа Прље. На високој коти, источно од Реповаца, увучен у процијеп на врху стијене, Божо са помоћником имао је преглед читаве околине и комуникације ка Брадини. Одатле су тукли у току дана, ту одмарали у току ноћи и штитили Јакшу Драговића, кад је повремено долазио у подножје стијена да минобацачем туче непријатеља. Одољевао је Прља ватри непријатељске артиљерије, минобацача и авијације и пркосно се јављао кратким рафалом послије сваког директног напада.

Кад смо га обилазили у току ноћи, Божо нам је објашњавао да бомбе, мине и гранате склизну низ стијену и експлодирају негдје испод стијене, безопасно по њих, што се понекад могло и примијетити са наше осматрачнице. Остао је ту, са помоћником, без смјене, сво вријеме нашег боравка и борби на тим положајима.

Стигли су и Крагујевчани, који су читавих двадесет дана обезбјеђивали дивизијску болницу и њено пребацивање из централне Босне.

Наш покушај да заједно са Санџачком бригадом разбијемо непријатеља на Иван-седлу у ноћи између 22/23. фебруара није успио, због неповезаности јединица, слабог садјејства, закашњења неких јединица, замрености, исцрпљености бораца непрекидним борбама, без смјене и одмора. Непријатељ је то искористио и покушао да продре ка Реповцу али је тамо наишао на организовану одбрану и у жестоком отпору, уз дјелимичне противнападе, одбачен је назад. Међутим, дио његових снага, са четири тенка, дјејствујући дуж комуникације ка Коњицу, пробио је одбрану Санџачке бригаде и продужио ка Коњицу.

Заједнички општи напад поново смо извели 25/26. фебруара садјејствујући Трећој дивизији у њеном нападу на већ знатно ојачане снаге непријатеља у Коњицу.

Све до 28. фебруара трајале су борбе за Иван-седло. Исцрпљени, преморени и слабо храњени, издржали смо натчовјечанске напоре.

Борци који су у централној Босни код нас дошли тешко су поднијели замор и напоре, које смо имали у маршевима од Прњавора до Иван-седла и у току непрекидних борби последњих дана. Код појединаца се осјећа забринутост која се граничи са деморализацијом. Појединци су нестали. Неопходно је појачати политички рад, али битно је одморити ратнике и нахранити их. Имали смо озбиљне губитке. Из нашег батаљона погинули су осим Миша Пурлије, Шпира Вујовића и Петра Прље, Радомир Ковачевић, омладинац из Осјеченице, код Никшића, Војислав Мушикић и Лазар Радуловић, омладинци из околине Никшића и Далматинац Перо Свобода. Рањени су Дервиш Сушић, ђак учитељске школе, омладинац из оне групе Сарајлија која је код нас дошла у Фочу, Драго Милутиновић, омла-

динац из Титограда, Јоже Баја, омладинац од Гламоча и Петар-Пењо Секулић омладинац од Даниловграда.

Нестала су нам два Прњаворчанина: Иван Прасаковски и Радомир Сувајац.

До нас стижу обавјештења да се Централна болница, са великим бројем рањеника, њих око четири хиљаде, позадинским дјеловима и збјегом, доста споро креће. Тек пристижу на простор Прозор—Шћит, а притисак непријатеља са запада је све јачи.

Наређено је да се, ради предаха, незнатно повучемо на простор Стојковићи — Булатовићи. Напад Треће дивизије на Коњиц није успио. Непријатељ је прије тога поново ојачао одбрану Коњица. Трећа дивизија сада затвара долину Неретве низводно од Коњица. Нове ситуације ће вјероватно тражити и нова решења.

Тренутно, највише забрињава судбина рањеника.

Непријатељска авијација и даље прати сва наша помјерања и не оставља нас на миру. Ето, и при покрету ка простору Стојковићи — Булатовићи, затекла нас је на голом простору и оборила се на нас свом силином. Колона батаљона легла је тамо гдје се затекла. Једино су се коњи трзали и вукли коњоводце, који су их чврсто држали за уларе. Роловић и ја смо се нашли на једној њиви, на растојању од око тридесетак метара један од другога. Између нас је пала бомба, набила се у земљу, бљеснула и задимила. Кроз облак дима назирао сам Влада како ми руком даје знак као да се опрашта са мном. Бомба међутим, није експлодирала а Владо ми рече:

— Када је бљеснуло помислих, ето, погинуће заједно два пријатеља из младости, два вјерна ратна друга.

Срећом, од тог напада авијације нијесмо имали губитака.

У ПРОТИВУДАРУ

Ситуација око Горњег Вакуфа и према рањеницима стално се погоршавала. У Бугојно су стигле свјеже, јаке снаге Нијемаца (717. дивизија) и одмах кренуле у наступање. Банијска дивизија, Трећа крајишка и Прва далматинска бригада су водиле огорчене борбе, успоравајући наступање непријатеља, али опасност по рањене другове је стално расла. Мора се ићи на одбрану рањеника по сваку цијену.

Врховни штаб је одлучио да прикупи снаге и изврши одлучан противудар против непријатељских снага које угрожавају рањенике.

Врховни командант је наредио да противудар изврше једновремено Прва и Друга пролетерска дивизија, Седма дивизија и једна бригада Треће дивизије која без те бригаде наставља да затвара долину Неретве од Коњица. Противудар је требало извести 3. марта у 15 часова.

Тек што смо стигли на простор Стојковићи — Булатовићи, речено нам је да, по захтјеву Врховног команданта, похитамо преко Солакове Куле ка Горњем Вакуфу. Штаб дивизије и штаб бригаде били су свјесни замора Прве пролетерске. Знао је то и Тито, па је

у свом наређењу инсистирао да се објасни борцима неопходна нужност да издрже велики напор који се од њих тражи.

Хитали смо. Тим смо простором журили прије петнаест дана да изненадимо непријатеља на Иван-седлу и већ познајемо неугодан терен. Сада је још неугоднији, због сталне опасности од авијације, а у наређењу штаба бригаде стоји да и „без обзира на замор и авијацију", морамо стићи на одређени терен.

На застанцима држимо кратке партијске састанке, указујемо на ситуацију, захтјев Врховног команданта, наређење штаба дивизије и бригаде; посебно наглашавамо наше обавезе према рањеним друговима. Баш нам је као поручен дошао чланак, пренесен у „Борби" тих дана из московске „Правде" под насловом „Удри га, друже борче", којим су црвеноармејци позивани на немилосрдну борбу против хитлероваца на Источном фронту. И све је некако ишло до села Цврче. Ту нас је 3. марта затекла у јутарњим часовима авијација на отвореном простору. А баш тог дана, у 15 часова, треба да једновремено почне противудар. Авијација се устремила на нас, а јединице су пожуриле да се склоне у дубоку урвину планинског потока, сјевероисточно од села Цврче. Штаб бригаде је пожуривао склањање од удара авијације. Урлали су авионски мотори, завијале сирене „штука", експлодирале бомбе на стрмим странама урвине и разбацивале камење. Ми у урвини налазимо природне заклоне и настојимо да се сачувамо. Неки, који су успјели да пронађу релативно сигуран природни заклон, савладани умором, дријемали су, упркос опасности у којој смо се нашли.

Урвина је пуна војске, готово читава бригада. Непријатељска авијација стално напада. Смјењује се у ваздуху талас за таласом јуриша, али никако да нас захвати по дужини кривудаве урвине.

Штаб бригаде је забринут. Каснимо за противудар, а покушај да се извучемо из урвине значи излагање јединица масовној погибији. Командант наше бригаде, позеленио од умора и бриге, а избора нема. Мора сачувати бригаду по цијену закашњења у противудару. Ми који смо се нашли око њега осјећамо колико му све то тешко пада.

— Не смијемо, Шпанац, по сваку цијену кренути одавде, па макар све ђаво однио — усуди се Бурић да му каже.

— Знам и ја то, Саво, али...

У ријеч му упадоше сви присутни — гласно довикујући:

— То „али" остави нама, друже команданте, а кренућемо одавде чим се могне.

Читав дан нас је задржала авијација. Тек у касне поподневне часове смо продужили ка Горњем Вакуфу. Задатак нам је да избијемо дубоко на бок непријатељским снагама које већ нападају од Горњег Вакуфа ка Прозору и Шћиту; потом са простора село Рачица — село Бистрица ударимо по непријатељским снагама на Врбасу и комуникацији Горњи Вакуф—Бугојно, а то је, уствари, не само бок него и дубока позадина непријатеља.

Трећа санџачка ће усмјерити свој напад низ Врбас ка Горњем Вакуфу и повезати се лијево са снагама Друге пролетерске дивизије.

Упоредо с нама, Друга пролетерска дивизија, без Друге далматинске бригаде, Седма банијска, Прва далматинска бригада, два батаљона Треће крајишке бригаде, Хаубички дивизион и чета тенкова, кренуће преко Пидриша, Вилића-гумна и источном обалом потока Вољице према Горњем Вакуфу и Врбасу, и комуникацији Горњи Вакуф—Бугојно.

Банијска дивизија (Осма банијска и Трећа крајишка бригада, без два батаљона, и један батаљон Шеснаесте банијске бригаде) треба да крене од Оглавака и Планинице такође ка Врбасу и комуникацији Горњи Вакуф—Бугојно.

Због закашњења, пожурили смо из урвине код села Цврче и, ликвидирајући мање снаге непријатеља које су нам се нашле на путу источно од Горњег Вакуфа, у току ноћи 3/4. марта појавили смо се дубоко у бок и позадину 717. њемачке дивизије. Са линије село Ричица — село Бистрица извршили смо удар са три батаљона (1. 3. и 6. батаљон) према Врбасу и комуникацији ка Бугојну, обезбјеђујући се осталим снагама бригаде од Травника. У току борбе, пратили смо, према ватри, ток борбе Друге пролетерске и Седме банијске дивизије, које су такође, нешто мање од нас, закасниле.

Појава Прве пролетерске бригаде дубоко у бок и позадину непријатељских снага и њен успјех ка Врбасу и комуникацији морали су забринути команду 717. њемачке дивизије. Она је била принуђена да одвоји снаге за обрачун са нашим јединицама, а слабији притисак Санџачке бригаде према Горњем Вакуфу то јој је олакшао. Тако је, у току дана 4. марта, успјела да нас одбаци, у жестокој борби и уз велике губитке, ка косама сјевероисточно од Сарајвилића. Наш обухватни маневар олакшао је продор Друге и Седме дивизије на њиховим правцима наступања. У познатој борби на Вилића-гумну посебно се истакла Четврта пролетерска црногорска бригада и њен Други батаљон, са командантом Ником Стругаром, као и батаљони Треће крајишке бригаде.

Док смо ми у јутарњим часовима, 4. марта, водили борбу са Нијемцима на Врбасу, које је подржавала артиљерија и авијација, наша артиљерија са 4 хаубице, подршка Другој пролетерској дивизији, отворивши ватру на њемачке тенкове на комуникацији испред нас уништила је један тенк. То је принудило њемачке тенкове да се помјере, а нама је то олакшало даљу борбу.

Освануо је 5. март. Побједа на Вилића-гумну. Појава Прве пролетерске у бок и позадину, одустајање од напада на Коњиц, порушени мостови на Неретви, притисак наших снага на правцу Горњи Вакуф—Бугојно, велики губици које су имали у тим борбама доводили су њемачку команду у недоумицу. Због тога су, истог дана, уз јако бочно обезбјеђење, убрзано одступали према Бугојну, водећи цио дан жестоке борбе са нашом бригадом и јединицама Друге и Седме дивизије, које су их са планина Радуше гониле и стално потискивале.

„Округло 650 официра, подофицира и војника потврдило је својом смрћу верност својој заклетви", забиљежио је непријатељ.*

* Зборник, Т. IV. књ. 11, д. 312.

Противудар је успио, рањени другови су одбрањени. Непријатељ је потучен, радост успјеха је захватила све јединице, а послије краћег одмора, нови напори су пред нама.

Из нашег батаљона погинули су: Милан Галић, омладинац из околине Бугојна, Стипе Чутурић, омладинац из Сарајева, Божо Врховац, омладинац из Штрпца код Прњавора; неколико бораца је лакше рањено, али ниједан није напустио јединицу. Од бомбе из авиона теже је рањен Петар Вучковић из наше 3. чете.

Од згода из борби најинтересантнија је она коју исприча Павле Јоков Јовићевић.

— Ноћ мрачна. Негдје око Пидриша, наши потјерали Њемце и заплијенили бацач. Окренули они одмах бацач и њим туку Њемце, а њихову послугу замјенили својом. Мине се налазе подаље од бацача. Треба три до четири додавача. У низу додавача, онај крајњи, који додаје мине из рупчаге, остао и не слутећи да је бацач већ у нашим рукама. Продужује он — Њемац — додавање мина уредно, као и до тада.

Ради се без ријечи и све тече нормално. Ни наши не примјећују да је Њемац један од додавача. Али, кад је неспретно додао једну мину нашем, овај се обрецну оштро „Како то додајеш!". Умјесто одговора, Њемац скочи на њега и почне да га дави. Овај, изненађен, ухвати се у коштац са Њемцем и, да нијесу другови примијетили гушање и притекли у помоћ, не би се добро провео.

Ето, до које мјере су аутоматизовани и слијепо послушни њемачки војници — заврши Павле, баш у тренутку кад наиђе Бурић и замоли Павла да још једном исприча причу о рвању њемачког и нашег послужиоца на заплијењеном бацачу.

Читав дан авијација непрекидно туче наше положаје, а издашно јој помаже артиљерија. Митраљези реагују дугачким рафалима на сваки наш покрет. Ваљда цијене да је наш циљ надирање према Бугојну, па су, при извлачењу, организовали одбрану на погодним положајима и тиме затворили тај правац.

Готово читаво становништво је напустило Горњи Вакуф и околна села и побјегло према Бугојну, ваљда и због тога што се нашло у зони најжешћих борби и бомбардовања авијације.

Шестог марта наши су на положајима према Њемцима. Наш батаљон је извучен и на комуникацији према Травнику држи положаје у рејону села Крупа. И даље читави дан непријатељска артиљерија туче, авијација налијеће, бомбардује и митраљира, а митраљези са положаја непрекидно клокоћу. Мада је материјални ефекат ватре непријатеља минималан, ипак све то од нас тражи будност и замара.

У току ноћи 6/7. марта стигло је наређење да кренемо према Рами, Грачаници и даље, ка Јабланици, и да се спремимо за пребацивање преко Неретве. Ближа обавјештења добићемо у току покрета. Иначе, наша дивизија остаје код Горњег Вакуфа, у заштитници, а Прву пролетерску бригаду издвајају и шаљу у пробој.

Доста се прича о рањеницима, мукама које подносе у непрестаним покретима: често су гладни и без лијекова. Ране су им гнојаве, болне и, код многих, црвљиве. Сви напори неуморних љекара,

њихова свесрдиа брига и данонoћна њега болничарки у условима офанзиве нијесу довољни. Уз то већ хара пјегави тифус, тако да тифусари постају посебан проблем, који задаје нове бриге. Коментаришу се навелико и муке које подносе они који носе рањенике и болеснике. Опасност од заразе и пјегавца за оне који носе тифусаре посебна је прича. Све то рађа психозу међу борцима, у којој многи изјављују да је боље погинути него бити рањен и мучити себе и друге.

— Зато треба чувати ноге! — изјави гласно командант Бурић у једној од тих прича.

Послије тога почела је у батаљону прича о ногама. Она је расла, развијала се, дотјеривала, мијењала, допуњавала и, на крају, настала у облику који су знали сви и понављали под именом *Ода ногама.* Ево ње:

У офанзиви смо.
Ноге су постале главни дио тијела, а глава споредни.
Зато чувајте ноге!
Ноге служе за кретање, а офанзива је стално кретање. Зато чувајте ноге!
Ноге могу сачувати главу и изнијети је из офанзиве, а глава...
Зато чувајте ноге!
Ноге смрде зато што су никле из задњице. Зато перите и чувајте ноге!...

КА НЕРЕТВИ

Седми март, јутро прохладно. Спремни смо за покрет. Не радујемо се ведром дану који ће авијација искористити и вјероватно покушати да омете наш покрет. Кренусмо према Горњем Вакуфу око седам часова. Веће одстојање између бораца одужи колону батаљона. Непријатељска артиљерија туче. Гранате експлодирају около, али не успијевају да погоде нашу колону. Крећемо се убрзано, очекујући налијетање авијације. Трудимо се да што прије замакнемо у шуму сјеверозападно од Горњег Вакуфа. Авијација се не појављује. Просто невјероватно. Толико времена нас је нападала из дана у дан, а сад, одједном стала. Можда је и непријатељу досадила борба и заморила га. Сигурно и њему треба предах, одмор, или је и код њега дошло до некакве преоријентације.

Свуда на путу остаци борби које су претходних дана вођене на том простору. На снијегу црне флеке од експлозија, бомби и граната, ту и тамо разбацано поломљено оружје и опрема. Укочени лешеви и крваве мрље на мјестима гдје су окршаји били најжешћи. Око Пидриша, у снијегу је највише црних флека од експлозије.

Јужно од Вакуфа избисмо на комуникацију према Прозору, Рами и Јабланици. У рејону Прозора много рањеника око комуникација.

Наиђох на Вељка Митровића, предратног члана КПЈ, студента медицине, родом из Паштровића, код Будве. Сједи, блиједа, мршав, испијен. Наслонио се на повећи камен и доста тешко дише. Погоршало се Вељково стање. Он је иначе туберкулозни болесник, који није презао од ратних тешкоћа кад је требало поћи у борбу. Таква је читава његова породица. Сви су у борби.

Ручисмо се срдачно. На моје питање како се осјећа, одговори да га покрети замарају, чешће се гуши, па је сио да се мало одмори. Није подносио сажаљење, зато му, при поласку, стегох руку и рекох да ћемо убрзо доћи на простор гдје ће бити могуће мало се одморити. Погледао ме је са осмијехом, па рече:

— Ако не издржим и моја жртва ће бити жртва за револуцију.

У петој офанзиви подлегао је ранама и тешкој болци, тај поуздани и интелигентни друг.

Око пута према Рами свуда лешеви, потпуно наги. То су изгинули Италијани који су бранили Прозор и покушали да се бјегством спасу. Скинули су их они који су у борбама поцијепали одјећу. Призор је био веома тежак, утисак мучан.

Наиђосмо на борца који је цестом гурао огроман котур талијанског сира. Пробушио га је на средини, упрегао жицом и, како рече, помало из средине вадио, јео и другима давао. Цестом може да га тако вози лакше него да га носи.

СУСРЕТ

Доље, близу моста, испод велике стијене, наиђосмо на Тита. Ходао је цестом и разгледао около. Нашао сам се непосредно поред њега када је онај са сиром прошао. Тито је погледао њега па нас, отпоздравио, припитао нас јесмо ли много уморни, а мало даље кад наиђе на већи број нагих лешева са једне и са друге стране комуникације, трже се и неколико пута понови: „Варварство! Варварство! Али . . .“ Нијесмо чули шта је даље рекао. Ми продужисмо, а он са пратиоцем остаде. Ваљда је ту, негдје у стијенама, и његово командно мјесто.

Неометени од непријатељске авијације, стигосмо у Грачаницу. Насеље на проширењу кањона ријеке Раме пружа могућност за одмор који ће бити кратак. Само толико да припремимо нешто за јело.

У Грачаници се сретосмо са јединицама Четврте црногорске бригаде. Ево и наших „ловћенаца“. Ево и Љуботињана и Грађана. Разговарам са Крстом Барјамовићем Кићом, мојим побратимом. Прича ми о жестоким окршајима које су имали на Вилића-гумну и Пидришу, о великим губицима бригаде, 44 погинулих и 30 рањених, и погибији Нијемаца. Преко стотину је нађено мртвих по положајима. Рече да је Васо Машанов Милановић погинуо у борбама око Јабланице, прије десетак дана. Прибоше још њих неколико, нуде дуваном. Заплијенили су га у Имотском. Не оскудијевају, иако су нам послали од тога плијена док смо водили борбе за Иван-седло. Прича се наставља све живље. Прибоше и тенкисти и

испричаше како су ту кад су наишли, баш у Грачаници затекли групу четника. Били су у заплијењеним тенковима са свим њиховим ознакама. Четници су помислили да су то њихови „савезници" и пошли су им у сусрет раширених руку.

— Кад смо распалили митраљезима, изненађени се растурише, они који остадоше живи, побјегоше према Неретви — рече један тенкиста.

— А шта ћемо са тенковима сада? — упитах га, онако безазлено.

— Речено нам је да идемо у Јабланицу и тамо, заједно са артиљеријом, да подржавамо прелазак јединица преко Неретве. Настављамо да штитимо прелазак рањеника. Кад све то завршимо, и тенкове и топове бацићемо у Неретву, па са пушкама у стрељачки строј, по јединицама... А кад заплијенимо друге тенкове и артиљерију, опет ћемо се сабрати.

— На ручак! — повика неко из батаљона.

Послије оброка и окрепљујућег одмора, кренусмо ка Јабланици. Тамо Љубо Вучковић, са Другом далматинском бригадом, треба да форсира Неретву, а инжењерци, у току ноћи, да подигну мост, уз онај срушени, и тако омогуће прелазак за све нас и за рањенике.

Неће бити лако Далматинцима и Вучковићу преко набујале Неретве, а на самој обали, баш око срушеног моста, кажу, чекају четници. Чак довикују са друге обале да ће нама свима Неретва бити гробница. И јуначе се с понеким пуцњем и бомбом, показујући сопствену снагу и спремност, а можда тим пуцњима отклањају свој страх.

Измислиће нешто Далматинци, са Љубом на челу, а с њима је и први комесар нашег батаљона. Савладаће они и четнике и Неретву, надамо се са пуним поуздањем у храбре и вјеште Далматинце. Корачамо тако, према Јабланици, доста уморни од дугог пута. Распричали се у нагађањима око форсирања Неретве, кад одједном загрмјеше експлозије бомби, а одмах затим чу се рика наших топова, зацикташе митраљези и ехо бојне јеке напуни кањон Неретве. Ми махинално убрзасмо корак, мислећи на прелазак преко ријеке.

На даљем путу до Јабланице сретосмо курире Друге далматинске бригаде са обавјештењем да је Неретва савладана и четници уз велике губитке одбачени према Прењу.

— Једна десетина, прича један курир — ми је зовемо гром-десетина, користећи се гвозденом конструкцијом срушеног моста код Јабланице, успентрала се уз конструкцију, изненадила четнике, ликвидирала њихово осигурање баш над самим мостом и продужила до бријега над тунелом. Одмах послије десетине, настављено је пребацивање наше бригаде и Друге пролетерске, уз сталну подршку артиљерије, тенкова и митраљеза...

Нијесмо имали времена да до краја саслушамо курира. Чинило нам се да је потребно пожурити ка Јабланици, јер није искључено да четници саберу снаге и покушају противнападом одбацити наше снаге према Неретви.

Пред свануће стигли смо у Јабланицу. Тамо смо добили пуно обавјештење. Друга далматинска и Друга пролетерска бригада успјеле су да пређу Неретву, разбију четнике, нанесу им поражавајуће губитке и одбаце их далеко од ријеке.

Инжењерци Врховног штаба, уз помоћ јединица Друге пролетерске дивизије, убрзано су подизали мост наслањајући га и везујући за конструкцију срушеног жељезничког моста која је, преломљена по средини, набијена у корито ријеке, чврсто стајала. Ређале су се јединице на десној обали Неретве за прелазак преко новоподигнутог моста. Мост још није био потпуно готов 8. марта кад смо ми дошли на ред. Подрхтавао је мост над водом а вода нас је запљускивала кад смо се нашли на њему. Инжењерци су објашњавали како се треба кретати преко моста, радећи у исто вријеме на његовом ојачању и постављању ограде на узводној страни. Брза Неретва је, рекоше, однијела два коња и борце који су покушали да их спасавају.

Изашли смо из дубоког корита Неретве, стрмог и каменитог, некаквом уском стазом коју су начиниле претходне јединице у току самог кретања. Са јединицама Четврте црногорске бригаде, упутили смо се ка селу Добригошћу и даље, ради бочног обезбјеђења јединица и рањеника који ће наредних дана прелазити ријеку и кретати се ка Прењу, Бијелој и Борачком језеру.

Прелазак преко Неретве и наша појава у правцу Прења и Идбара били су јасан знак да нијесмо одустали од наше намјере пробоја и наступања ка Санџаку, Црној Гори и Херцеговини. Ако је непријатељ од нашег удара код Горњег Вакуфа и према Бугојну био у дилеми, сада му је било потпуно јасно куда ћемо даље. Зато је већ 8. марта упутио авијацију према мосту и нашим положајима. Бомбардовао је наше и положаје других јединица око Добригошћа и према Коњицу. Упоредо с тим, покушавао је да испадима из Коњица спријечи продирање наших јединица на исток.

На мост се устремила посебна група авиона и непрекидно га је тукла бомбама и митраљезима. Експлодирале су бомбе око моста и у води, али ниједна није успјела да га погоди. Наши храбри инжењерци су га дограђивали и учвршћивали, не обазирући се на опасност која им је пријетила. И колоне су се кретале, с мањим застајкивањем при налету авијације. Пут за рањенике је отворен, али је све вријеме и угрожаван нападима авијације. Четврта црногорска наступа према Идбару и Бијелој, разбијајући и гонећи четнике, а ми смо постепено преузимали бочно обезбјеђење према долини Неретве и Коњицу. Авијација стално досађује на положајима, туче око моста, мост и стазу којом се крећу јединице. Употребљавају тих дана неку врсту бомби, које ми зовемо „канте". То су ситније бомбе у великој лименој кутији, које бацају са веће висине. При паду кутије се отворе на одређеној висини, а бомбе распу на ширем простору и ефекат им је далеко већи од крупних бомби. Једино, камењар и нераван терен на коме се налазимо добра су заштита од њих.

Послије једног таквог бомбардовања, пођох да обиђем положаје батаљона, у страху да ћу наћи много рањених. Ево Павла Јокова Јовићевића. Ноге набио у камени шкрип, а попрсје му вири.

— Шта је то Павле, какав ти је то заклон?

— Чувам ноге, друже Гајо, је ли речено да су ноге главни дио тијела у офанзиви....

Присјетих се „Оде ногама", потапшах брзог, опрезног, храброг и у свим окршајима присутног Павла Јокова, прихватајући да треба чувати ноге, али не заборављати главу и пођох дуж положаја. Већина бораца је заиста више повела рачуна о заклону за ноге. „Ода ногама" је, значи, дјеловала, иако је била изречена као шала. Захваљујући вјештом коришћењу заклона у камењару, од бомбардовања нијесмо имали губитака. Ниједна бомба није имала директан погодак, иако је тај простор засут великим бројем из неколико „канти".

Обавијештени смо да улазимо у састав Друге пролетерске дивизије, са којом ћемо продужити ка Калиновику.

Помјерамо се преко неких урвина ка истоку, остајући и даље као бочно обезбјеђење према Коњицу. Испади непријатеља према нама су престали, а авијација се више оријентише на стазу којом се крећу јединице и на мост код Јабланице. Додуше артиљерија нас и даље узнемирава. На Прењу и према Коњицу погинули су нам из батаљона Динко Коњевода од Шибеника, Блаж Миша од Трогира и Марко Милишић од Сплита. Рањених није било. Боље рећи, тешких рањеника није било јер, у овој ситуацији, сви лакше рањени крију ране и сами се лијече, бојећи се да их не упуте у болницу ако пријаве рањавање.

Уморни и гладни, пред свануће 11. марта Бурић и ја заспасмо, са два стражара на спрату куће, зидане каменом, на обали потока у једној урвини.

Немамо војне карте. Народ се склонио. Простор је опустио. Појам о времену смо готово изгубили. Пробуди нас некаква вика пред кућом. Поскакасмо онако буновни. Чујемо крупан глас.

— Ђе су те ваше старјешине? Шта раде у ово доба? Зовите их одмах! — обраћао се неко стражарима.

Сунце је изгријало. Изађосмо из куће и угледасмо Саву Ковачевића.

— Ђе сте, момци, у ово доба дана. Ја дошао са јединицама да преузму бочно обезбјеђење, да ви похитате напријед, а ви спавате!

— Да не би ове твоје вике, могли смо још мало одморити, а вјеруј већ дуже смо жељни одмора — одговори Бурић, прилазећи заједно са мном да се поздрави са Савом.

— Жељни одмора је ли Бурићу?! — каже Сава. — А ко није ових дана жељан одмора, је ли?!

Послије краћег разговора, поздрависмо се са Савом и одосмо да регулишемо смјену, прикупимо батаљон и кренемо ка кањону потока Бијела, према наређењу које баш тада добисмо.

Батаљон је прикупљен у гудури. Из ње нам треба кренути уз брдо, стазом којом су прошле јединице Друге дивизије, које већ негдје напријед, ка истоку воде борбе. Уосталом, то је једина ста-

за на том беспућу. Преко стјеновитог простора и снијежних сметова споро смо се кретали. Артиљерија и авијација туку је на одређеним дијеловима. Крвави трагови у снијегу говоре да је и на њој било жртава. При самом врху, у пртини, велика рупчага од огромне авионске бомбе, оивичена црном мрљом експлозије прекинула је стазу. Неке јединице које су прошле прије нас направиле су нову пртину самом ивицом рупчаге. Кад смо се ми тамо појавили неколико артиљеријских граната је зашиштало изнад наших глава и експлодирало у стијењу, даље од нас. Настављали смо пут без застоја. Пребацили смо се преко превоја и спуштали се стрмом путањом — пртином ка Бијелој. Примицали смо се потоку Бијела, и већ се спустили на копнину, кад се колоном пренесе наређење: „Гајо да се врати!" „Нека се Гајо врати". „Нека се Гајо одмах врати и јави Штабу бригаде!"

То се понављало неколико пута.

Питали смо се шта то треба да значи? Бурић и Нововић рекоше да је то наређење вјероватно Штаба бригаде.

„Гајо се враћа", забруја одговор уз колону и пође ка штабу бригаде.

ПОНОВО ПРЕКО НЕРЕТВЕ

— Па Војводићу, нека ти је срећан пут! — проговори Бурић и пружи ми руку. Ручих се са њим и Нововићем и још неколицином који су се затекли око нас, изађох из колоне и пропустих батаљон да прође.

Поздравили су се другови са мном и пожељели ми срећан пут, а ја сам, дубоко замишљен, пошао ка прелазу преко Неретве. Није ми се ишло из Прве пролетерске, из њеног Првог батаљона — Ловћенског. Да су нормалније прилике, покушао бих да одбијем одлазак. Али ситуација је изузетно тешка и сваки покушај те врсте могао би се протумачити као кукавичлук, и објективно би то можда био. Зато убрзах корак, размишљајући о томе гдје ли ће ме послати.

У путу сам срио колоне осталих батаљона наше бригаде. Штаб бригаде сам нашао поред стазе, на мањој заравни. Дочекао ме комесар бригаде Плавш и службено ми саопштио:

— Идеш у Санџачку бригаду за команданта батаљона. Ево и Милош Вучковић је ту. Поћи ћете заједно. Знамо ми да ви из Прве нерадо идете, али и то је наша бригада и пролетерска је као и Прва. Тамо су ових дана отишли Батрић Јовановић и Милован Пековић и, ето, сад и вас двојица. Бићемо и даље заједно. Уосталом, јавите се штабу дивизије. Од њих ћете добити ближа обавјештења и упутства.

— А гдје да нађемо штаб дивизије? — упитах ја.

— Ви знате да је наша дивизија, без Прве бригаде, остала у заштитници још код Горњег Вакуфа. Пребацивање преко Неретве тече убрзано. Претпостављамо да је штаб дивизије прешао преко Неретве. Идите стазом коју су утабале јединице, то је, у ствари, и

једина стаза ка Неретви и уз пут се распитајте за штаб дивизије. Сигурно ћете га наћи негде на стази, вероватно око Крстаца.

Наиђе Лекић, поздрави се с нама, пожеље срећан пут и успјех у даљим борбама и рече да штаб крене даље. И Плави се такође рукова са нама.

Пролази колона Прве пролетерске поред нас, а ми стојимо на заравни и отпоздрављамо друговима који нам се из колоне јављају и у шали добацују понешто на рачун нашег повратка ка мосту на Неретви. Колона одмаче, а ми се упутисмо ка Крстацу. Уз пут смо нагађали због чега у оваквој ситуацији идемо у Санџачку бригаду? Претпостављали смо да је дошло, вјероватно, до губитака код њих и сада им треба наша помоћ.

Сријетали смо друге јединице, наилазили на групе покретних рањеника, виђали много знаних и незнаних, гледали језиве призоре тифусара са њиховим аветињским изгледом и понашањем.

Штаб дивизије смо нашли источно од села Крстац у рејону коте 1234. Командант Коча није био у Штабу. Дочекао нас је комесар. Присно се са нама поздравио, распитивао се за јединице Прве пролетерске и укратко нас упознао са ситуацијом на том сектору. О команданту Кочи и начелнику штаба Васу Јовановићу не рече нам гдје су. Група курира и нешто мало бораца у близини нешто је ужурбано радила.

— Дакле, другови — настави комесар — рањеници су, безмало, сви на овој страни Неретве. Још дан, два па ћемо сви бити овде. Велики подухват је потпуно успео. Ви већ знате: идете за команданте батаљона у Санџачку бригаду. Гајо за команданта Златарског батаљона, а ти Милоше за команданта Другог батаљона. Санџачка је још са оне стране Неретве, како би ви војници рекли, „на њеној десној обали", али мало подаље од обале, тамо ка Солаковој кући и према Острошцу. Требало је да вас прими друг Марко, али прије неколико минута почео је састанак Врховног штаба, па је мене овластио да вас упутим у јединице ако се у међувремену појавите. Надамо се да ће ваше искуство и помоћ Санџачкој бригади бити драгоцено. Знам да схватате озбиљност ситуације и потребу упорног залагања за извршење задатака. — Црна Горо, поносито стијење, желим вам срећан пут и добар успех — заврши комесар и пружи нам руку.

Баш у том тренутку налете авијација са западне стране и у заокрету откачи неколико „канти". Нама се учини баш изнад нас. Фића ми је чврсто стегао руку и посматрао „канте", а кад су се отвориле и појавио се сијасет малих бомби у ваздуху, он закључи хладнокрвно да нијесу нама намењене.

Запрашташе експлозије недалеко од нас и он онда забринуто рече:

— Баш тамо гдје је смјештено нешто мало тифусара. Мука је са њима. У бунилу, не могу да се смире и не знају да се чувају од авијације.

— Срећно, другови! — поздрави нас комесар Фића још једном, и ми се упутисмо стазом уз брдо.

Не одмакосмо ни педесетак метара, а Фића ме позва да се вратим. Милош продужи до стијене која је била пред нама, рече да ће ме тамо сачекати, а ја се вратих.

Комесар ме сачека на путању, учини ми се намргођен и врло озбиљно ми рече:

— Гајо, идеш у добру јединицу, у јединицу чији су борци гинули по Србији у стојећем ставу. Храбри су то момци. Помози им. Поведи их у окршај. У Санџачкој је, у последње вријеме, завладало мишљење да треба чувати кадрове. Није им то добро. Кадрови се најбоље чувају упорном и смјелом борбом. Види ти о чему се то ради? Чује се код њих прича да су они бригада кадрова за читав Санџак. Овлашћујем те да присуствујеш њиховим састанцима по ћелијама и у бироу. Пренеси им искуство из вашег батаљона. Срећан пут обојици — заврши комесар и поново ми пружи руку.

У Крстацу смо нашли све куће пуне тешких рањеника. Смјестили су их ту да их не уочи авијација. Зачудо село још није бомбардовано, али опасност пријети.

Санитетско особље вриједно ради око рањеника и хвали се да су за рањенике добили велике количине пиринча и шећера и других намирница. Тако су тешки рањеници последњих дана добро храњени.

Ево другарице Бобе. Приђе нам весело и одмах понуди да уђемо у кућу да нешто поједемо.

— Имамо — каже она — нећете оштетити рањенике.

Иако смо јутрос јели, добро ће нам доћи да нешто поједемо. Уђосмо са њом у кућу и она нам убрзо донесе куваног пиринча, посутог шећером.

При поласку захвалисмо се Боби и особљу. Поздрависмо рањенике који су били у тој просторији и пођосмо ка мосту на Неретви. Прикључи нам се Вељко (Павле Илић), који је имао обавезе да регулише пребацивање и размјештање рањеника. Ишли смо према мосту слушајући његову причу о тешкоћама око рањеника и величини подвига око њиховог спашавања, који Тито оцјењује као нашу суштинску моралну побједу. Она за нашу борбу представља вриједност равну коначној побједи.

Налеће јато авиона и обруши се у кањон Неретве, гађајући мост. Приликом пикирања митраљеским рафалима сипају ватру у кањон.

— Ето тако је то из дана у дан — објашњава Вељко. Морали смо прекидати пребацивање рањеника дању. То задржава и продужује време савладавања Неретве. Мука, велика мука... Видели сте како је у Крстацу, а ту око моста је кркљанац. Део тифусара смо увели у тунел док дођу на ред за даљи покрет. Немоћни су. Највише их је на носилима...

Кад се нађосмо код моста, нагрну колона рањеника на носилима. Скоро ће крај дана. Претпоставља се да авијација неће до мрака успјети да поново дође, ако већ није у ваздуху нови талас. Али мора се прихватити та опасност.

Крсто Попивода, доктор Гојко (Николиш), Вељко и још неки другови, чули смо, регулишу пребацивање рањеника.

— Замисли, како је то тешко и каква је то одговорност — обратих се Милошу кад виђесмо како изгледа око моста.

— Тежа него било која друга на фронту. Више бих волио скакати на бункере и тенкове, него обављати овај посао — одговори Милош.

Претрчасмо преко моста, користећи размак између колона рањеника. На десној обали пођосмо да тражимо бригаду. У Јабланици нам рекоше да је негдје према Острошцу.

Требало нам је времена док смо пронашли штаб бригаде. У њему смо затекли замјеника комесара Јездимира Ловића Језда, са два курира и групом бораца из јединице обезбјеђења Штаба. Командант Велимир Јакић, комесар Бошко Буричковић и начелник штаба Жарко Видовић били су код јединица, на положајима.

Уморни од дугог и напорног пута, преноћили смо у штабу.

Сјутрадан је са мном пошао до Првог батаљона — Златарског — замјеник комесара бригаде. Дио батаљона је прикупљен а његов мањи дио се налазио на положају према Солаковој кули. Упознао сам се са старјешинама а затим је батаљон постројен. Пред стројем је Ловић упознао борце са наредбом којом сам постављен за команданта батаљона. Након тога је говорио о мени као старјешини који долази из Прве пролетерске да им помогне. Осјећао сам се неугодно јер ми је то што је Ловић говорио звучало сувише похвално. У себи сам мислио:

Од данас, као командант Првог батаљона — Златарског — Треће Санџачке бригаде, треба да водим борбе са Нијемцима у саставу заштитнице наших снага при преласку преко Неретве и да водим посебну бригу да рањеници буду заштићени. Имаћу и друге нове задатке.

Да ли ћу у томе успјети, питао сам се?

Гледајући постројени батаљон знао сам да хоћу. У мени су одзвањале ријечи комесара дивизије који ми је, саопштавајући на коју нову дужност идем, рекао:

Храбри су то борци. Гинули су стојећи!!

Крај

БИЉЕШКА О ПИСЦУ

Гајо Војводић је рођен 9. маја 1914. године у Грађанима (Радомир), Цетиње, Црна Гора, у породици чији су предци од давнина учествовали у бојевима за одбрану отаџбине и слободе.

Као гимназијалац у Цетињу и Пећи и као студент права у Београду укључује се у напредни покрет средњешколске и студентске омладине.

У припреми Тринаестојулског устанка у Црној Гори дјелује у свом родном крају. На дан устанка учествује у првим окршајима као командир Радомирско-грађанског партизанског одреда односно Љуботињско-грађанске чете.

Учесник је напада на Пљевља 1. децембра 1941. године. При формирању Прве пролетерске народно-ослободилачке ударне бригаде постављен је за командира 1. чете 1. Црногорског (Ловћенског) батаљона а касније за замјеника команданта батаљона. Марта 1943. постављен је за команданта 1. батаљона 3. Пролетерске санџачке бригаде.

Као командант Четврте Српске ударне бригаде учествовао је у борбама за ослобођење Београда.

Тринаестојулски устанак, Пљеваљска битка, Игмански марш, Неретва, Сутјеска, Београдска операција и остале борбе, побједе и патње које су пратиле тај пут, означавају ратну стазу коју је прошао Гајо Војводић.

Децембра 1944. године отишао је на школовање у Совјетски Савез гдје је у Москви завршио Генералштабну академију Совјетске Армије. У годинама мира обављао је више одговорних дужности у ЈНА, од команданта Прве пролетерске дивизије до команданта територије армијске области. Последњих година активне војне службе био је предавач и старешина наше највеће војне школе — Ратне школе.

Објавио је око 25 библиографских јединица у облику чланака и записа о догађајима у рату, посебно о својим саборцима, а највећи дио написаних сјећања стојао је у рукопису необјављен. Ова књига је настала као његов осјећај дуга према његовим саборцима а припремљена је за штампу на подстицај његових ратних другова.

Бавио се и преводилачким радом са руског језика. Штампан му је превод књиге „Битка за Москву."

Поред војних дужности био је и остао активни заговорник сталног контакта и рада са омладином. Неколико година је руководио радом Савеза извиђача Србије. Његова је идеја укључивање Савеза извиђача као организације у Покрет-Горана ради заједничког дјеловања на очувању човјекове средине и свијета у коме живимо.

Гајо Војводић се код својих другова и познаника истиче дружељубљем и хуманизмом, што је нарочито испољио старањем о породицама погинулих бораца у НОР-у. За ту активност пружило му је прилику и његово мало сеоце Радомир које је из 25 домова, колико је имало 1941. године, у НОР-у дало 27 бораца, од којих су 22 пали на попришгима борбе за слободу широм Југославије.

Гајо Војводић
ПРИЧА ЈЕДНОГ ПРОЛЕТЕРА

Лектор
АЛЕКСА ИВАНОВИЋ

Коректор
БРАНКА НИКОЛИЋ

Графичко-ликовна опрема
СТЕВАН БУЈКОВ

Тираж: 1200
1987.

Штампа
ГРО Просвета
Београд, Буре Баковића 21